

Milorad NIKČEVIĆ

KNJIŽEVNO-KULTURNE VEZE NA RUBOVIMA MEDITERANA
Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije

Milorad Nikčević

KNJIŽEVNO-KULTURNE VEZE NA RUBOVIMA MEDITERANA Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije

Nakladnik

Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina“ RH, Osijek
Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko, srijemski, Osijek

Za nakladnika

Dr. sc. Alojz Štoković
Mirko Ćurić, prof.

Sunakladnik

Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore

Za Sunakladnika

Zvonimir Deković

Biblioteka

NEOTRADICIJA

Urednik

Mr. Marijana Terić

Recenzenti

Prof. dr. sc. Vanda Babić
Prof. dr. sc. Milica Lukić

ISBN 978-953-5732-2-3

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice
Osijek pod brojem ?

Akademik Milorad Nikčević

KNJIŽEVNO-KULTURNE VEZE NA RUBOVIMA MEDITERANA

Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije

Osijek - Podgorica, 2019.

Monografija KNJIŽEVNO-KULTURNE VEZE NA RUBOVIMA MEDITERANSKE Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije realizirana je uz finansijsku pomoć Osječko-baranjske županije, a knjigu je potpomoglo i Ministarstvo kulture CG te Uprava za dijasporu Crne Gore, na čemu im se srdačno zahvaljujemo.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ

Borislav Jovanović:

Milorad Nikčević i njegova recepcija
crnogorskoga književnoga i filološkog nasljeđa

Apologeta komparativističkog književno-istorijskog
i kulturološkog duha9

PROLEGOMENA AUTORA

Akademik Milorad Nikčević: Samobitnost dvaju naroda (Crne
Gore i Hrvatske) i njihove vjekovne kulture kao stećevine17

I. KULTURE – VEZE – SUODNOSI I SUSRETI *MEDITERANSKI POGLEDI*

Panoramski pregled hrvatskih i crnogorskih književno-kulturnih
veza (Od najstarijih vremena do savremenosti).....27

Književno djelo Stefana M. Ljubiše (1822–1878)
– reprezentanta mediteranske kulture47

Djelo Stefana Mitrova Ljubiše – između kritike i stvarnosti73

Polemički diskursi Ivana Milčetića (1853–1921) i
Stefana Mitrova Ljubiše.....87

Milan Rešetar i Stefan Mitrov Ljubiša – znameniti
predstavnici hrvatske i crnogorske kulture XIX. i XX. stoljeća97

II. U BOKOKOTORSKOM DUHOVnom PROSTORU

Kulturnoknjiževni suodnosi i dodiri s drugima139

Boka Kotorska – kolijevka mediteranske kulture i civilizacije171

Boka Kotorska – na kulturnim i književnim usponima ranijih vjekovâ	183
Književna i kulturna dekadansa Boke Kotorske koncem XIX. i početkom XX. stoljeća.....	203
PREDSTAVNICI PISANE RIJEČI – BOKOKOTORSKI KRUG STVARALACA	205
Ivan Rupčić (1755–1846)	205
Pavo Kamenarović (1821–1903)	205
Josip Đurović (1827–1883)	205
Srećko Vulović – Peraštanin (1840–1900)	208
Frano Ućelini – Tice (1847–1937).....	214
Savo St. Račeta (1858–1933).....	214
Marko Car (1859–1953)	215
Dionisije Đ. Miković (1861–1942).....	226
Mitar Ivelić (1865–1892).....	229
Ida Verona (1865–1925)	233
Vicko Tripković Podnopoljski (1870–1938).....	240
Aleksandar Lj. Mitrović (1870–1921).....	246
Veljko Radojević (1868–1959)	248
JEDINSTVO DUHA, JEZIKA I PROSTORA – PLJEVALJSKI KRUG STVARALACA.....	251
Lazar Komarica / Komarčić (1839–1909)	253
Miloš Velimirović (1848–1920).....	258
Marko S. Popović – Rodoljub (1869–1936).....	259
Stevan I. Samardžić (1877–1910).....	265

III. ISTRAŽIVANJA – KOMPARACIJE – POGLEDI

Romantičarski, sotanski i demonski karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića	281
Miroslav Krleža – u poetskim vizijama Prvog svjetskog rata	315
Krležin dramski opus na crnogorskim kazališnim scenama (1929.–1941.)	329
Egzistencijalije i vizure rata u Kaštelanovoj poemi „Tifusari“ (1950.).....	353
Domovinski rat – u emocionalnim vizurama suvremenih crnogorskih umjetnika: J. Brkovića, M. Nikčevića, Dž. Sabljakovića, V. Nikolića, V. Koprivice, M. Pavlovića i drugih	369
Crna Gora i njezina kultura u <i>Hrvatskoj enciklopediji</i> (2002.)....	401
Jezikoslovni pogledi Josipa Ribarića (1880.–1954.) na crnogorske govore i crnogorski jezik u enklavi Peroj	423
Kulturološko-povijesni, znanstveni i konfesionalni pogledi Alozja Štokovića (1951.) na crnogorsku enklavu Peroj... <td>443</td>	443
RECENZENTSKI INSERTI	457
BILJEŠKA O AUTORU.....	461
SUMMARY	475
INDEX IMENA	479

UVODNA RIJEČ

BORISLAV JOVANOVIĆ: MILORAD NIKČEVIĆ I NJEGOVA RECEPCIJA CRNOGORSKOGA KNJIŽEVNOG I FILOLOŠKOG NASLJEĐA

Apologeta komparativističkog književno-istorijskog i kulturnoškog duha

Milorad Nikčević, dugogodišnji profesor na Sveučilištu „Josip Juraj Štrosmajer“ u Osijeku i sadašnji profesor Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, где предaje Crnogorsku književnost na svim studijskim programima, atipična je naučna pojava, ne samo u crnogorskome već, i u južnoslovenskome slavističkom arealu. Podrazumijeva se da ovakva profilacija čovjeka, koji je cio svoj radni vijek proveo van Crne Gore, prije svega ima za Crnu Goru više aspekata. I svaki bi zasluživao poseban osvrt. Ono što čini njegov naučni integritet i akademski identitet upečatljivim, prepoznatljivim, zapravo eminentnim i reputativnim, jeste što se, podjednako posvećen i seriozan, bavio montenegristikom, kroatistikom i slavistikom; odnosno, istorijom crnogorske književnosti, crnogorskoga jezika i crnogorske kulture, te hrvatskom književnom komparatistikom, poviješću i kulturom, kao i slavistikom. Njegov je posebni doprinos na internacionalnoj jezičkoj mreži očitovan u promociji crnogorskoga jezikoslovlja – upravo kada je to bilo najpotrebitije. Para-

lelno s tim, Nikčević je inspirator i istrajni realizator povijesnog i plodonosnog projekta sagledavanja korjenitih spona i prožimanja crnogorske i hrvatske kulture: književnosti, jezika i istorije između Crnogoraca i Hrvata, odnosno, Hrvata i Crnogoraca. Umjesto da bude, po svom pozivu, najstarija duhovna i nacionalna kategorija u njenom punom, podrazumijevajućem, izvornom i internacionalnom kapacitetu, montenegristska je u Crnogoraca stara tek nešto više od dvije decenije. I još uvijek joj se ne dâda diše. Zapravo, tek na prijelazu milenijuma montenegristska je u svim svojim sferama postala *spiritus movens* nacionalnog i državnog buđenja Crnogoraca. Montenegristska je, iako u svom povoju – individualnim pregalaštvom u vremenu povampirenja ideja tzv. velike podgoričke skupštine – iznijela iz asimilovanog / falsifikovanog crnogorskog nacionalnog bića impozantnu i neuništivu, multidisciplinarnu biblioteku koja jeste – i biće – od najuporišnjih tekovina naše duhovne i nacionalne samobitnosti. U njenom najširem značenju je montenegristska iz korijena potkopala temelje načertanijevske „srboistike“ i „svetosavike“.

U stvaralaštvu dr Milorada Nikčevića montenegristska je dobila svoje prave, blagovremene i suštinske podsticaje ne samo na južnoslovenskome prostoru. U nedavnim, prijelomnim crnogorskim vremenima, njegov montenegristički, kosmopolitski i autoritativan glas vraćao je nadu zamučaloj i uvijek istim nesrećama zadešenoj Crnoj Gori. Mi smo sredinom prošloga vijeka imali skromnu, no osobito značajnu plejadu istraživača crnogorske kulturne baštine – pogotovo iz grupe onih koji su na Cetinju pripadali njegošološkom, bibliotečkom, istoriografskom, muzeološkom i arhivskom krugu. Ostavili su ti pregaoci nezaobilzne radove, naznake, podsticaje... No, njihova proučavanja uglavnom su enciklopedičnoga karaktera: interpretiranje i podešavanje već interpretiranog; ili, proučavanja eufemična, binarna, neutralna – limitirana ideološkim i tradicionalističkim

kontekstom svjetonazora o nacionalnom identitetu Crnogoraca; bez novootkrivalačkoga zašeka u strukturu crnogorske istorije i kulture.

Milorad Nikčević je od prvih iz novije generacije crnogorskih književnologa, filologa, paleologa, metodologa i kulturologa. Studijski se usavršavao u poznatim svjetskim univerzitetetskim centrima. Ima respektabilnu međunarodnu slavističku reputaciju. Esencija svih njegovih tematizacija – njegova epistemološka, eruditivna i akribična vertikala – jeste blagovremeno prestrojavanje sa balkanskih (anahronih, autističkih, romantičarskih) diskursa na recentne, evropske, standarde – kako u metodološkoj, tako i u teorijskoj implementaciji. Otvarao je nove kritičke horizonte – doticaje civiliteta – inaugurišući (još prije skoro četiri decenije) u svojim radovima raskid sa folklorističkim, pravolinijskim i lekcijaškim tumačenjem crnogorskoga nasljeđa. Pogotovo kada je riječ: o postnjegoševskom i predvukovskom periodu; o uticajima istočnog i zapadnoevropskog književnog kruga na predmodernistički period crnogorske književnosti koji će dugo potrajati u lokalnoj, parohijalnoj, mitomanskoj i deseteračkoj inerciji „patriotskog“ otpora prema prijevodima, odnosno, upoznavanju sa zapadno-evropskom književnošću – iako je sva druga polovina 20. vijeka u zapadno-evropskim kulturama u znaku fundamentalne modernosti. *Nota bene*, jedan od danas svakako anonimnih crnogorskih autora s kraja pretprošlog vijeka predlagao je u listu „Onogošt“ da se kao graničnik za suzbijanje stranih uticaja „u osnovnoj školi uvedu gusle“.

U Nikčevićevom znanstvenom i intelektualnom duhu apologetski dominira književno-istraživački diskurs analogan posmodernom, globalnom a metodološki i teorijski neinferiornom. Njegova je konstanta potreba za poredbenim, interaktivnim, interliterarnim, interjezičkim, univerzalističkim i sinergetskim proučavanjima različitih kultura, književnosti, jezika. Francuski

filozof Elevinas Emanuel, pobornik komparativizma kako na užem tako i na širem planu, govorio je: „Definicija vlastitog moguća je samo u dijalogu sa drugim“. Ne može se, naime, civilizacijsko dostignuće svoga naroda sagledavati bez šireg smještaja u svijet ili makar u Evropu. Bez drugih uticaja nije se razvila ni jedna kultura. Taj model komunikacije, to „more bez obala“, koji je jedini lijek za našu nepreglednu epsku pustoš, ugrađen je i u Nikčevićevu montenegristsku: konkretno u proučavanju crnogorske književnosti 19. vijeka u čijem znaku su njegovi prvi književno-istorijski radovi. Književna davnina može se reotkriti samo ako u njoj ima funkcionalne blizine.

Pišući o Njegošu, Ljubiši, Mažuraniću, crnogorskoj klasičnoj narativi; o crnogorskoj baroknoj književnosti; o Crnojevića štampariji; o filološkim osnovama literature; o ključnim mjestima u crnogorskoj filologiji; o evropskom književnom kontekstu u crnogorskoj periodici druge polovine 19. i početka 20. vijeka; o dugotraјnom problemu naše književnosti njenim, zapravo, transformacijama iz usmenjačkog konzervata u umjetničku književnu kulturu – u pismo magije, znakova, struktura i poetskog pluralizma – te o novijoj, najnovijoj, crnogorskoj literaturi... Nikčević je čvrsto na sve recentnijem stajalištu: iščitavanje književnosti je istovremeno i čitanje kulture jednoga naroda, a Crna Gora je u svim svojim istorijskim i kulturološkim impulsima „tranzitorij raskrižja Istoka i Zapada, te sveslovenske uzajamnosti“. Drugačije rečeno: nacionalna književnost ne može biti autistička; u protivnom, provincijalna je samoobmana.

Milorad Nikčević u svojim ogledima iz crnogorskoga književnog i drugog nasljeđa, istražujući „istraženo“, odnosno, nedovoljno istraženo, polemiše, pored ostalog, sa autorima koji su u svojim knjigama o izvanjcima i inozemcima u Crnoj Gori druge polovine 19. vijeka, govorili sa romantičarskim ili stereotipnim, jednostranim pristupom. Nikčević im ne poriče zna-

čaj uspostavljanja elementarne kulturno-prosvjetne mreže – što je i nominalni povod njihovog dolaska po pozivu ili sticajem nekih drugih okolnosti. Međutim, misija mnogih učenih izvanjaca imala je za svoju suštinu idejne osnove „Načertanija“ iz 1844. godine, što će se izrodit u svojevrstan duhovni inžinjering preinačavanja crnogorskoga identiteta. U njegovu etničku i ratničku personalnost, teokratsku harizmatičnost i osobitim istorijskim uslovima nametnutu viševjekovnu izolovanost, trebalo je infiltrirati ideju svesrske pripadnosti. Prvo, zapravo, istinsko vanmanastirsko organizovano opismenjavanje Crne Gore, počinje sa srpskom došlačkom analfabetikom. *Kralj Betajnove* u istoimenoj drami Ivana Cankara stupa, zarad očuvanja vlasti, u savez sa Kastorom (predstavnikom crkve) po sistemu: „Meni tijelo, vama duše“. Knjaz / kralj Nikola svjesno ili nesvjesno, sticajem objektivnih i ličnih strategija, prihvata sličnu (prečutnu?) pogodbu. U slovenačkom nacionalnom kontekstu ova je distinkcija benigna, ali u crnogorskom pogubna: otvara koridor intenzivnog slabljenja crnogorskoga nacionalnog i državnog imuniteta. Prihvaćen je importovani model školstva i svega onoga što podrazumijeva eliminisanje državno-kulturnog-tradicijanskog identiteta jednoga naroda. Naime, nevjerovatno, ali tačno: u oskudnom Cetinju tokom skoro cijelog 19. vijeka boravila je u duže ili kraće skoro cijela srpska elita počev od Sarajlije preko Medakovića, Karadžića, Milakovića, Bana, Matavulja, Kostića, Sundečića, do Pelagića i Zmaja... i mnogih drugih u raznoraznim visokočinovničkim funkcijama uz crnogorske apanaže i počasti. A sve to, opet, pod egidom njihove navodne zanesenosti Crnom Gorom kao panjužnoslovenskom i panslovenskom uzdanicom. Njihov maestralno anticipirani, asimilativni, amputativni, načertanijevski učinak služi današnjim crnogorskim „izvanjcima“ kao arhivistika iz koje vade „dokumentaciju“ kojom potkrijepljuju dnevno-ideološko mitomanstvo negiranja Crnogoraca.

Iz aspekta hronologije zatiranja crnogorske nacionalne i državne samobitnosti radi se o suštinskoj – prijelomnoj – epohi, koja se poklapa sa vladavinama Njegoša, odnosno, knjaza / kralja Nikole; olako ili dvojno su prihvatali mentorstvo sa strane (Njegoš se naglo okrenuo kosovskom mitu, a knjaz Nikola Dušanovom carstvu). Pogotovo, kada je riječ o etničko-nacionalnoj, kulturološkoj sociopovijesnoj i prosvjetnoj dimenziji. Nikčević, upravo, u tom razdoblju crnogorske istorije nalazi korijene monogenetskih strategija i sistemsko zamjenjivanje crnogorstva maglama velikosrpstva. Dok se Nikola I. bavio malim i veljim ratovima, stvaranjem države – dotle je izvanjcima, odnosno, naučno-kulturnim operativcima i školstvenicima iz Dalmacije, Vojvodine i Srbije bilo prepušteno sve. Crnogorskome izvornom iskustvu nametana je kolonijalna kulturna frustracija. Krivotvoreno je sve što nije bilo u toj funkciji. Nije to bila plemenita sinteza prožimanja kultura i identiteta, no brahijalno asimiliranje Crnogoraca. Početkom 20. vijeka sve će imati katastrofalnu završnicu: kanibaliziranje crnogorske države i proćerivanje crnogorskoga suverena. I danas se ne može govoriti, kako se papagajski i gromopucateljno govorи, o „asimilaciji Srba u Crnoj Gori“, već izričito o istorijskom i nezaustavljivom procesu deasimilacije Crnogoraca. Vraćanju na njihove nulte, pretgarašaninovske pozicije. I nije to, nikakvo, stvaranje Nove Crne Gore – niti novogovorne, niti novonacionalne, niti antisrpske, već rekonstruisanje onog što je autentična, crnogorska, paradiigma.

Svoj je književno-istorijski, kulturološki i kriterijumski diskurs Nikčević pozicionirao upodabljavajući svoju naučnu detekciju savremenoj teoriji i metodologiji. Njegov je opus, naime, tako strukturalno umrežen – na nacionalnom i interkulturnom planu – da ga je teško segmentirati. U klasičnom otkriva moderno, razdvaja trajno od onog što je bilo i ostalo efemerno; dodirima evropskoga bogati crnogorsku baštinu. I eto, u tim novim

upitima našoj davnini, jednog od mogućih priloga za konačno mapiranje naučnoga rada dr Milorada Nikčevića. Kvintesencija njegovog života je njegovo naučno djelo. Crna Gora je u njemu vazda imala i ima siguran znanstveni i publicistički i glas i oslonac. To se ponajbolje viđelo prethodnih dana kada se obnovila unitaristička hajka i zaludna posprda na crnogorski jezik – koji je bio i ostao iz glave cijela naroda.

(Nikšić, 22. septembra 2011)

PROLEGOMENA AUTORA

AKADEMIK MILORAD NIKČEVIĆ: SAMOBITNOST DVAJU NARODA (CRNE GORE I HRVATSKE) I NJIHOVE VJEKOVNE KULTURE KAO TEKOVINE (EKSPLOZE)¹

Poštovane koleginice i kolege, dragi akademici, dame i gospodo,

Veliki pisac i dramatičar „malog“ irskog naroda George Bernard Shaw svojevremeno je zapisao da „kulturni poslenici ljudskoga duha zaslužuju svoj život onoliko koliko ga poklanjaju svom narodu, njegovom jeziku, književnosti, crkvi i kulturi“. A oni djelatnici ljudskog duha koji nose ošećaj dviju domovina (poput samog Shawa i bengalskog pjesnika Ranbindranatha Tagorea — čiji duhovi lebde između malog irskog / bengalskog naroda i njihove šire engleske / indijske domovine) **zaslužuju dvostruki život** jer ga poklanjaju kulturi i civilizaciji dvaju naroda i dviju domovina.

Bez želje da se ravnam prema onoj latinskoj izreci: *Si licet pava componcre magnis*, Showova premla se već poodavno i nesvjesno smjestila negđe u kutku moje mладенаčke duše, postala mi je putokazom i duhovnom vodiljom na mom stvaralačkom i profesionalnom profesorskom putu. Pobliže, od svojih najra-

¹ Nastupno predavanje (eksploze / beseda) prof. dr. sc. Milorad Nikčević podnešeno u trenutku prijema za redovnog člana / akademika Dukljanske akademije nauka i umjetnosti / DANU u Podgorici.

nijih gimnazijskih dana kad sam u svojoj Realnoj gimnaziji u Crnoj Gori, u gradu Nikšiću, sredini svoje rane mladosti branio maturalni rad pod naslovom *Poezija Augustina Tina Ujevića*, pa preko studijskih zanosa u Zagrebu na Filozofskom fakultetu, postdiplomskom i doktorskom studiju u Novom Sadu i Beogradu i profesorske književno-povijesne zrelosti u srednjoj školi u Osijeku, pa potom kao univerzitetski profesor na Pedagoškom, odnosno Filozofskom fakultetu u Osijeku, đe sam predavao preko 45 godina kolegije *Metodologiju znanstveno-istraživačkog rada i Metodike nastave jezika i književnosti* – hrvatska literatura, uz literaturu mog šireg zavičaja Crne Gore, neodvojivo je ulazila u moje emocionalne, misaone i sadržajne sfere i u moja interesna obzorja. U dvjema literaturama, crnogorskoj i hrvatskoj, pronalazio sam preko velikog broja stvaralača: Ljetopisa Popa Dukljanina, Petra II. Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova, Ivana Mažuranića, Silvije Strahimira Kranjčevića, A. G. Matoša, Tina Ujevića, M. Krleže (koji su me dublje i emocionalnije zaokupljali) bezgranične zapitanost o čovjeku, njegovu tjeskobnom i uzvišenom životu „na poharicama“ koje pamte i crnogorska i hrvatska istorija, kultura, tradicija i civilizacija. Iz te bogate duhovne riznice, kulture i povijesti, tradicije, literature i civilizacije, izrastao je u mojim očima, u mojem duhovnom biću i habitusu, blizak čovjek, narod, svijet njebove kulture i jezika, pa na kraju krajeva, čovjek istog podneblja i bliskih svjetonazora. Saznajući rano da se čovjekovo moralno biće rađa i uzdiže u stalnoj „borbi“ između različitih mogućnosti i da u njemu stiče svoje „ime česno“ (časno) kako bi rekao vladar, vladika i „kongenijalni“ crnogorski svetac i humanista Sveti Petar Cetinjski, skorašnji brutalni pohodi iz Crne Gore na kulturne i civilizacijske tečevine Dubrovnika i Konavala, ostaviše u meni (u nama) duboke rane, stid i sram. Ali u isto vrijeme u tim katastrofičnim zbivanjima po čovjeka, njegovu višestoljetnu

kulturu, književnost i civilizaciju (civilizaciju koju čine materijalna i duhovna kulturna dobra!), čovjek poput moje emocionalne i misaone senzibilnosti – pronalazi svoje etničko biće, svoju novu domovinu; domovinu koju sam tako intenzivno i u vizurama doživljavao preko ekstatičke poezije Iliraca, u kosmopolitskoj poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića, hrvatskog pjesnika, pri-povjedača, šereta i putopisca koji je kupio „cvjetove s europskih raskršća“ Antuna Gustava Matoša, savremenih bokokotorskih pisaca, pjesnika Viktora Vide i putopisca Frana Alfrevića.

Iz tih „časnih“ i dubokih moralnih osećaja i u ime nauke, znanosti i istine (koja je draža od Platona!) pisao sam brojne studije, rasprave i članke na relaciji mojih dviju domovina: Crne Gore i novostećene Republike Hrvatske. Iz tih intelektualnih izvorišta i duhovnih vrela nastale su i moje brojne poredbene monografije, prvu koju sam simbolično nazvao *Hrvatski i crnogorski književni obzori – Povijesni književno-kulturni kontekst* (1995), *Na civilizacijskim ishodištima* (Kniževni suodnosi i interferencije) ((1999), *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima) (2002), *Perojski kulturnopovijesni mozaik* (Povijesno-kulturni presjek crnogorske eneklave u Istri) (2005), *Komparativna filološka odmjeravanja* (2006), *Stoljetni hrvatski i crnogorski književni i jezični identiteti* (2008), *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš* (U korespondenciji i duhovnim prostorima Crne Gore / Boke Kotorske) (2009), *Istorijska crnogorska književnost od 1852. do 1918* (2012), *Hrvatski i crnogorski književno-kulturni smjerokazi* (2013) i mnoge druge monografije i studije².

² Viđi: Nada Drašković: *Bio-bibliografija Milorada Nikčevića*, FCJK, Cetinje, 2016, 532. str.

Poštovane dame i gospodo!

S obzirom na prigodu koja je za mene, a vjerujem i za sve novoprimaljene akademike u DANU, Crnogorce i naše prijatelje, svečana i iznimna atmosfera, te čini ovaj uzvišeni čin još uljuđenijim i svečanijim, oprostite što moja bešeda poprima na momente emocionalan i patetični ton. Ovo iz razloga što osobnu radost dijelim s vama, radost što se to dešava u našoj već desetogodišnjoj suverenoj Crnoj Gori. Naime, 21. maja 2006. godine, po četvrti put u istoriji, Crna Gora je izvojerala svoju samobitnost i svoj nacionalni identitet. Ona je tim draža što se ta posljedna tekovina stekla u sjajnoj demokratskoj i civilizacijskoj atmosferi i tako prožela sudbinu klasične Crne Gore i ove sadašnje savremene države koja je svojom vizijom krenula duboko k demokratiji, napretku i toleranciji s težnjom prema evropskoj matrici, zajedničkoj integraciji i evropskoj zajednici. Poblže rečeno, mala Crna Gora oduvijek je bila nezaklonjena, nesigurna, vječno isturena u procijepu između svjetova Istoka i Zapada, u stalnoj borbi s „tuđinom i domaćijem zlom“. Ona se u svojoj burnoj povijesti grčevito branila; povjesno otimala, opstojala i uvijek ljudski i etički uzdizala i uspravljalala ka samoodrživosti..., slobodi i visinama.

Mnogim našim ljudima, pa i našim kontaktnim narodima, nije potrebno objašnjavati termine kojima se simboliziraju državni i višestoljetni identiteti Crne Gore. Prvotni su nazivi: Duklja / Dioklitija, Dokleja i Zeta, a od 15. vijeka ustalio se današnji termin Crna Gora. Dakle, naša današnja Crna Gora ili, kako je to romanski zapisano u svim zemljovidima – „Montenegro“, naša je DRŽAVA i naš državotvorni duhovni habitus i okvir; naš istorijski put, naš povjesni usud koji je u središte svog interesa oduvijek postavljao pitanje crnogorskog tjeskobnog života, iskušavajući ga tako na povjesnim stranputnicama i poharicama – istorijskim putevima koje pamti ne samo crnogorska povjesnica već

i kultura, tradicija i njezina civilizacija. „Montenegro“ je, dakle, više sublimat bitnih državotvornih odnosa našeg čovjeka prema životu i svijetu, prema sebi, svojem miljeu; prema autokefalnoj crnogorskoj crkvi i crnogorskom jeziku, prema čojstvu i junaštву. Dakle, prema etičkim kategorijama koje su se izoštravale i izražavale u tjesnim prolazima života i smrti, života i povijesti. Montenegro je za to sjaj države, a Montenegrina je, najjednostavnije rečeno: sublimat tog čovjeka i njegova određenog podneblja te države, njezine kulture, povijesti, crkve, maternjeg narodnog (crnogorskog) jezika, običaja i obreda. Naziv Montenegrina još je širi leksički pojam jer se u njemu slijevaju stoljećima prijeđeni duhovni putevi „nadvremenskih glasova“ – slijevaju se sve duhovne vrijednosti crnogorskog naroda i čovjeka. Riječju kazano, u semantičkim terminima naše domovine sublimiraju se vrijednosti crnogorskog povijesnog, etničkog, etičkog, jezičkog i religijskog kulturnog bića kojemu je položena osnova u najdubljim civilizacijskim temeljima naše Duklje, Zete i Crne Gore. Srž tog klasičnog moralnog i uzvišenog duhovnog imperativa u novijoj crnogorskoj povijesti izrekao je najdublje duhovnik Sv. Petar Cetinjski mišlju: „Dosta je živio svaki (crnogorski) čovjek koji nije umro kao rob“, a njegov sinovac Petar II Petrović Njegoš – ingeniozni pjesnik Luče mikrokozma (1845) i Gorskog vijenca (1847) zapitao se je: „Što je čovjek, a mora bit’ čovjek?“. Montenegrina je, simbolično rečeno, i traganje za duhovnim vrijednostima crnogorskog čovjeka koji je u neprekidnoj povijesti svojega naroda zasluzivao, što bi opet rekao naš Sveti vladika Cetinjski „ime č(e)asno“. Za naše savremenike takvi su ljudi bili od podviga, povijesnog etnosa; bili su ljudi mitosa, agona; spomenici dobra kojima su uvijek nasuprot stajali ljudi obilježeni zlom i opaćinama, ljudi moralne posrnulosti, spomeni usmene epike, zla i kobi; ljudi bez duhovnog i etičkog identiteta, negativci i često puta potuđenici svojega naroda, pa najčešće i izdaj-

nici koji su svagda gurali Crnu Goru na povijesne stranputice, u tuđu naciju i tuđu kulturu. Stoljećima su upravo takvi ljudi služili za sramotu, surove nasrtaje na nacionalne i kulturne svetinje našeg malog naroda. Godinama su se atavistički i demonski održali sve do naše savremenosti. Oni su pokazali svoje pravo lice, kako sam to još 1994. godine izrekao u Zagrebu na naučnom skupu u povodu osvjetljavanja Pola milenijuma Crnojevića štamparije (1994) „udarivši na civilizacijske bastione ljudskoga duha ne samo u našoj matičnoj zemlji Crnoj Gori već i na najveće kulturne i civilizacijske svetinje hrvatskog naroda, na grad spomenik, grad povijesne i umjetničke mudrosti i tištine – grad DUBROVNIK i njegovu pitomu zaleđinu – Konavle u kojima su Crnogorci u tjesnim vremenihna i nemirnim stoljećima tražili utočište dobrosusjedstva i u kojima su zajedno slavili, Crnogorci i Konavljanji, iste krsne slave i njegovali svoja bratska kumstva“. Te iste snage satanski i krvavo su jurišale nedavno na nedužne živote i kulturne tečevine u Vukovaru, u Bosni i Hercegovini – Srebrenici, Vitezu i Biloj, o čemu su umjetničkom evokacijom, protestom i slikom progovorili crnogorski savremeni pisci, esejisti i likovni stvaraoci. U njihovim (crnogorskim) djelima rađala se umjetnost, literatura prije svega, koja je estetski aspirisala da svojom porukom, sadržajem, izričajnim svijetom, formom, impulzivnim buntom i prkosom „propagira“ otpor, konfrontaciju nasrtaja zla i zle ljudske kobi... Svi su ti crnogorski stvaraoci u tom trenutku branili svoje ljudsko i etičko biće; branili su „sebe od drugih i druge od sebe“, kako bi rekao Marko Miljanović Popović, branili su ujedno i dostojanstvo svoje Duklje i Zete, svoje Crne Gore u očima patničkih naroda, tragično raspolućene Bosne i Hercegovine i cijelog civiliziranog i uljudbenog svijeta!

No u ovom svečanom trenutku, besede u Dukljanskoj akademiji nauka i umjetnosti, radije bih i više volio govoriti o kulturnim i civilizacijskim odsjajima hrvatskog i drugih naših

sušednih naroda s crnogorskim narodom jer su se te sušedne i mediteranske zemlje i države uvjek nalazile na raskrižjima raznih civilizacija i kultura, pa su kao takve bile prijemčive na uticaje i doticaje s kulturama i civilizacijama s Istoka i Zapada. Ta kultura u Hrvatskoj, mojoj drugoj domovini, i domicilnoj domovini Crnoj Gori, intenzivno postoji kroz nekoliko stoljeća: od antičkog, srednjovjekovnog, renesansnog razdoblja, baroka, prosvjetiteljstva, pa sve do naše savremenosti. Svakako je najintenzivniji kulturni zamah ostvaren u XIX i početkom XX stoljeća, u dugoj vladavini dinastije Petrovića, sve do propasti crnogorske državnosti 1918. godine. Nemam prostora pojedinačno isticati te stupove kulturnog identiteta dvaju naroda. Istaći ću samo jednog: đakovačkog biskupa i mecenu Josipa Jurja Strossmavera koji je svojim životom, duhovnim i političkim zračenjem ponajviše uticao na razmah duhovnog i konfesionalnog suživota svih južnoslovenskih naroda, pa tako i Hrvata i Crnogoraca. Bio je zagovornikom ekumenizma, suživota i demokratske tolerancije, uobličujući te svoje dalekosežne međukonfesionalne, humanističke perspektive i težnje u široke mediteranske i evropske razmjere i vizije svoga vremena.

I na kraju da ponovim: i jedne i druge ljude o kojima sam govorio pamtit će crnogorska i hrvatska duhovna memorija. Iskristalizirat će se u otvorenim čeljustima povijesti i tjeskobnog života svakog čovjeka jer se čovjek kao moralno biće rađa, uspravlja i uzdiže do zvijezde i svjetlosti, do Boga u stalnoj borbi između različitih mogućnosti i u njoj stiče i zaslužuje svoje „ime časno“, ali se i u njoj ponekad potire i slama. Bît tog moralnog i klasičnog crnogorskog uspona i ljudskog pada nalazimo i danas u iskristaliziranom narodnom stihu crnogorske tužbalice koja je evokativno i lamentacijski zakukala: ***Kad nijesmo pod sramotom / i pod jarmom tirjanskijem / može nam Bog pomoci! / Da nam deca propjevaju!***

Posebno sam, poštovane koleginice i kolege, dame i gospodo, u svojoj besedi isticao ove najuzvišenije crnogorske moralne kategorije zato što bih želio da se pod naznačenim simboličnim odrednicama našeg civilizacijskog društva u novostećenoj i samostalnoj i multikulturalnoj i multikofesionalnoj crnogorskoj državi Crnoj Gori ponovo vrate izvorima svojeg moralnog čistunstva, da se okupe i učvrste, kako sam to rekao na jednom drugom mjestu, u cijelokupno etičko, nacionalno, vjersko i kulturno biće crnogorskog čovjeka, u samobitnosti iskonskih Crnogoraca – C R N O G O R S T V U kako u domicilnoj ZEMLJI CRNOJ GORI, tako i u cijeloj crnogorskoj raseljenoj DIJASPORI.

(Objavljeno: *Književna riječ / Zbornik književnih radova Slavensko-baranjskih autora i gostiju*, Osijek, studeni, 2017.)

I.

KULTURE – VEZE – SUODNOSI

MEDITERANSKI POGLEDI

PANORAMSKI PREGLED HRVATSKIH I CRNOGORSKIH KNJIŽEVNOKULTURNIH VEZA

(Od najstarijih vremena do suvremenosti)

Dubrovčani su ‘dali’ dosta Bokeljima. Utjecaji i poticaji iz tog grada bili su snažni u bokokotorskoj književnosti, likovnoj i graditeljskoj umjetnosti, kako u doba humanizma i renesanse (XVI. st.), baroku (XVII. st.) i prosvjetiteljstvu (XVIII. st.). Putem tih kulturnih, ekonomskih i drugih veza i kontakata iz konavoskog i dubrovačkog govora prodiru ikavizmi, tzv. čakavizmii ostali kroatizmi u primorske govorre crnogorskoga jezika, a odatle u njegov književni oblik.

Crnogorsko-hrvatske književne veze i interkulturalni, interdisciplinarni modaliteti nastaju u susretima, interferencijama, suodnosima dvaju naroda, Hrvata i Crnogoraca. Književni su kontakti intenzivni jer su izrastali u sličnim povijesnim i arhetskim okolnostima, kulturnim uvjetima, u etnički i teritorijalno bliskim arealima, a bili su uvijek interaktivni.

Hrvatsko-crnogorske kulturne veze datiraju od ranog srednjeg vijeka nakon formiranja država Duklje (sredina IX. st.), Zete (sredina XII. st.), Crne Gore (krajem XIII. st.) i Croatie od tridesetih godina IX. st. kao najstarijih balkanskih „malih naroda“. Slavenska plemena Duklje nastanila su se u okvire bivše rimske provincije Prevalis/Prevalitane, u područje koje je svojedobno pripadalo Pomorju i Dalmatinskoj temi, pa je sve to utje-

calo na njihovo prožimanje mediteranskom kulturom. Zatekli su ilirsko, romansko, grčko, keltsko i tračansko starosjedilačko stanovništvo koje je već baštinilo bogate naslage materijalne i duhovne kulture i civilizacije paleolita, mezolita, neolita i halštata. Snažni kulturni stimulansi prvobitno su pristizali iz Hrvatske u Duklju – Zetu. Od sredine IX. stoljeća u primorskom pojusu crnogorske srednjovjekovne države dovršen je proces kristijanizacije na zapadnom (rimskom) obredu. To su obavili misionari benediktinskog i bazilijanskog svećeničkog reda u obje države. Uz njihovu se misiju veže srednjovjekovni književni rad u dijeczama, samostanima i skriptorijima u Boki Kotorskoj, na obalama i otocima Skadarskog jezera i primorsko-dalmatinskom arealu. U njima su redovnici rukopisno prepisivali i ikonografski ukrašavali crkvene knjige različitih literarnih žanrova: besjede, molitvenike, životopise svetaca i tomu slično. Prva pismenost, kulturni spomenici i najraznovrsniji žanrovi pisane književnosti s prevlašću latiniteta i katoličanstva također je njihovo djelo. U svemu tome imala je veliku ulogu Dukljansko-barska nadbiskupija / arhiskupija / arhiepiskopija i metropolija (osnovana 1089), u čije su krilo ulazile i druge biskupije. Sve su to bili centri u kojima je cvjetala prepisivačka djelatnost, pa i beletristička književnost. Iz tog duhovnog okružja potječu djela, pisana crnogorskim govornim (mjesnim) idiomom i latinicom, historiografskog i hagiografskog sadržaja (ljetopisi, latinske kronike). Iz tog središta poteklo je i djelo *Ljetopis popa Dukljanina*, u filološkoj znanosti poznato i pod nazivima: *Ljetopis, Kraljevstvo Slavena, Sclavorum regnum Grgura Barskog* po Eduardu Peričiću, *Barski rodoslov* ili uže *Hrvatska kronika*.

KULTURE ZAPADNE CIVILIZACIJE

Iz Kotora se prenijela slavenska pismenost u Dubrovnik od početka XIII. st. Od kraja XIV. st. u Crnoj Gori, kao tranzitnoj zemlji raskrižja Istoka i Zapada, nastaju kulturne tečevine zapadne civilizacije – Crnojevića tiskarstvo (*Oktoih petglasnik* iz 1494. te druge inkunabule koje snažno korespondiraju s tiskarstvom senjske/kosinjske glagoljske tiskare: *Misal* iz 1494. te *Brevijar* iz 1491., itd.). Njima je prethodila tiskara Andrije Paltašića Kotoranina u Veneciji. Sačuvalo se i nekoliko poveća upravno-pravne i literarne prirode kojima su regulirana pitanja međusobnih odnosa Zećana/Crnogoraca i Dubrovčana za vlade Balšića i Crnojevića. Između Kotora i Dubrovnika, kao dva kulturno veoma razvijena i preko Travunije povezana drevna mediteranska grada, sve do propasti Dubrovačke Republike (1808) postojale su intenzivne kulturne, rodbinske, trgovačke i druge veze. Znameniti Dubrovčani Marin Držić, Mavro Orbini i ostali, podrijetlom su iz Kotora. I Dubrovčani su „dali“ dosta Bokeljima. Utjecaji i poticaji iz toga grada bili su snažni u bokokotorskoj književnosti, likovnoj i graditeljskoj umjetnosti, kako u ranome i zrelem srednjem vijeku, tako i u doba humanizma i renesanse (XVI. st.), baroku (XVII. st.) i prosvjetiteljstvu (XVIII. st.). Putem tih kulturnih, ekonomskih i drugih veza i kontakata iz konavoskog i dubrovačkog govora prodiru ikavizmi, tzv. čakavizmi i ostali kroatizmi u primorske govore crnogorskog jezika, a odatle i u njegov književni oblik. Dubrovčanin Ruđer Bošković (1711–1787) podrijetlom je iz Crne Gore.

KULTURNI ZAMAH XIX. I POČETKOM XX. STOLJEĆA

Najintenzivniji zamah književnih veza ostvaren je u razdoblju duge vladavine dinastije Petrovića, sve do propasti crnogorske državnosti 1916. godine (u XIX. i XX. st.). Brojni su kulturni poslenici dvaju naroda doprinijeli vidnom prosperitetu državnih, političkih i kulturnih veza. Petar I Petrović-Njegoš gaji prisne kontakte s Hrvatskom, njegove tajničke dužnosti obnaša književnik i kulturolog Hrvat – Fran Dolči, a njegov sinovac Petar II. Petrović-Njegoš stvara još povoljniju duhovnu klimu, razvija duh hrvatskog narodnog i kulturnog preporoda/ilirizma u Crnoj Gori. On je u svojim idejno usmjerenim prilozima u Danici i Kolu hrabrio Hrvate, nudio im oružanu pomoć (1848) i stavljao do znanja da nisu sami. Stalne kontakte održava preko njihovih kulturnih čelnika i političkih vođa: bana Josipa Jelačića, Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, Ljudevita Gaja, Mate Topalovića, Ivana i Antuna Mažuranića, Fridriha Oreškovića i drugih. Neki od njih u romatičarskom zanosu posjećuju Njegoša na Cetinju³. Najznačajniji pjesnik iliraca i državnik Ivan Mažuranić u tom zanosu pjeva ep *Smrt Smaila-age Čengića* (1846). To je apoteoza Crnoj Gori i Crnogorcima, njezinom nacionalnom otporu protiv tuđina. Poslije revolucionarnih zbivanja u Hrvatskoj 1848. Njegoša i njegovo djelo sve više tiskaju hrvatski listovi, serijski časopisi i publikacije. U njima se ogleda ne samo sve-slavenska uzajamnost nego i očuvanje Njegoševa općejužnoslavenskoga opredjeljenja. Njegoš i njegovo djelo postaje i inspirativna tema ilirskih pisaca: Ivana Trnskog, Petra Preradovića,

³ Usp. Milorad Nikčević, *Njegoš i njegovo djelo u hrvatskom političkom i kulturnom kontekstu* u Recepacija i novo čitanje Njegoševa djela / Zbornik radova, Zagreb/Cetinje, 2014, str. 43–72.

Meda Pucića, Ognjeslava Utješinovića, Stanka Vraza, Niccola Tommasea i drugih. Budvanin Stefan M. Ljubiša (1822–1878) poslanik je u Dalmatinskom vijeću u Zadru i njegov predsjednik; napisao je spjev *Boj na Visu* i u Matici dalmatinskoj u Zadru 1868. objavio prvo latinično izdanje *Gorskog vijenca*. I kasniji hrvatski kulturolozi, znanstvenici i umjetnici pokazuju zanimanje za Njegoša i njegovo umjetničko djelo: filolog Milan Rešetar, više od pedeset godina (1890–1940) bavi se izdavanjem, proučavanjem i komentiranjem Njegoševa *Gorskog vijenca* i drugih njegovih djela. Isto radi i Antun Barac koji na poticaj Matice hrvatske (1947) izdaje *Gorski vijenac* u Zagrebu. Također, književni povjesničar Tomo Matić piše atipičnu i recentnu studiju (1920) naslovljenu „Osnovne misli Njegoševe *Luče mikrokozme*“ (1845).⁴

Uznapredovali kulturno-književni zamah cetinjskog dvora iz vladavine ranih Petrovića nastavlja se većim žarom i intenzitetom prema Hrvatskoj u razdoblju vladavine knjaza Danila Petrovića (1826–1860), osobito knjaza/kralja Nikole I. Petrovića-Njegoša (1841–1921). U crnogorskoj prijestolnici Cetinju pristižu u Njegoševa doba učitelji iz susjedne Dalmacije: Petronije Lujanović, koji obnaša dužnost arhimandrita Cetinjskog manastira i poslove mjesnog učitelja u Cetinjskoj školi, Đordije Srđić, koji obavlja učiteljske poslove po selima Katunske naхије i Kastel Lastvi (Paštrovići), Antonije Macura, reformator crnogorskih škola, Stevan Petranović, Nikola Musulin, učitelj i pisac u čijim se epskim tvorevinama prepoznaju njegoševske refleksije i misaoni modeli. Iz Dalmacije doseljava književnik Jovan Sundečić, podrijetlom od crnogorskih Šundića, koji razvija bogatu književnu i političku djelatnost, te učitelji: Mihailo Mršić, Božo Novaković te Špiro Kovačević. Simo Matavulj,

⁴ Isto.

Šibenčanin, podrijetlom iz Uskoka u Crnoj Gori, kao učitelj boravi na Cetinju 1881–1888. i objavljuje djela iz crnogorskog života: roman *Uskok*, pripovijest „Sveta osveta“ i druga djela. U posljednjem desetljeću XIX st. na Cetinju borave sljedeći učitelji i književnici dalmatinskoga podrijetla: Mitar Ivelić, Niko Ivanković i Antonije Kobliška. Nikola Tesla (1856–1943) podrijetlom je iz Banjana od Draganića u Crnoj Gori. Duže vrijeđe (1873–1888) na Cetinju boravi Baltazar (Baldo) Bogišić koji radi na čuvenom „Imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru“ (1888). Drugi put boravi od 1889. do 1899. u svojstvu ministra pravde. Obrazovani Cavtačanin, znanac ne samo pravnih znanosti, nego i iznimno filolog, sociolog, književnik i pro- učavatelj povijesti slavenskih država i njihovih prava, ušao je u povijest crnogorske kulture kao etnograf, sakupljač usmenog narodnog blaga, izvanredan poznavatelj crnogorskog duhovnog i običajnog života. Aktualna je njegova zbirka *Narodnih pjesama iz starijih primorskih zapisa* sa studijom „O bugaršticama“ i rječnikom autentičnoga crnogorskog leksika. Crnogorci su mu podigli dostojan spomenik ispred Pravnog fakulteta u Podgorici. I drugi Cavtačanin, slikar Vlaho Bukovac boravi na Cetinju. Poznati su njegovi portreti i uljane kompozicije koje je načinio u Crnoj Gori. Krajem devedesetih godina XIX. st. i početkom XX. st. na Cetinju borave prof. J. Batut, prof. Beara, učitelj Brkanović, pristaša socijaldemokratskih ideja, prof. dr. i pjesnik Fran Kulisić, filolog i akademik Luka Zore, prof. dr. Fran Milobar, autor povjesno-pravne studije *Dukljanska kraljevina* (Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1889–1900) i drugih radova o Crnoj Gori i Crnogorcima. Posljednje izdanke doprinosa dali su Ličani Dušan Vuksan i Dušan S. Đukić, pokretači almanaha i časopisa (Književni list, Dan i Zapis). Uz njih se ističe trogirski graditelj, doktor filozofije i prirodoslovno-matematičkih znanosti Josip Slade, čije ime ostaje trajno zapisano u povijest crnogorskog

građevinarstva, urbanizma i arhitekture. U Nikšiću postoji ulica *Dr Josip Slade*. Josip Juraj Strossmayer ponajviše je utjecao na razmah duhovnog i konfesionalnog suživota u Crnoj Gori, uobličujući ga zajedno s kraljem Nikolom Petrovićem II., nadbiskupom barskim Šimunom Milinovićem, u šire mediteranske prostore i europske razmjere. Zajedno sa Svetom stolicom uspostavljaju „Konkordat“ (1886) za potrebe katoličkog pučanstva u Crnoj Gori, te tiskaju Parcićev glagoljski *Misal* (1893), čiju je uporabu spriječila Austrougarska Monarhija. Strossmayer održava prijateljske odnose s Jovanom Sundečićem i Stefanom Mitrovim Ljubišom. Kao predstavnik austrougarske vladavine za Dalmaciju u bečkom Carevinskom vijeću nazočio je i otvaranju JAZU-a 1867. i tom prigodom održao zapaženu „Napitnicu“. Franjo Rački imao je prisne odnose s Nikolom I. Petrovićem. Uz Stefana M. Ljubišu ovom krugu bokokotorskih pisaca pripadaju Viktor Vida i Fran Alfirević.⁵

Stefan Mitrov Ljubiša bio je po svojoj literarnoj evokaciji pravi putopisac, ali i veliki i znameniti pripovjedač crnogorskog prostora i zastupnik Zadarskog sabora u Carevinskom vijeću u Beču o čemu smo detalnije pisali u jednom drugom radu.⁶ Međutim, u svojoj prvoj fazi stvaralaštva Ljubiša nije mogao odoljeti putopisnom žanru. Kao rođeni Budvanin, percepcirao je širi prostor Boke Kotorske, a samim tim i širi prostor Mediterana, pa je napisao dva putopisa: *Opštstvo paštrovsko u*

⁵ O svim drugim piscima bokokotorskog književnog kruga pisali smo u nekoliko poglavlja naše *Istorije crnogorske književnosti od 1852. do 1918.*, ICJK, knj. 3, Podgorica, 2012, str. 467–532.

⁶ Usp. Milorad Nikčević, „Književno djelo Stefana M. Ljubiše (1822–1878) u mediteranskom civilizacijskom krugu“, *Zadarski filološki dani 1.*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 20. i 21. svibnja 2005, Sveučilište u Zadru (Odjel za kroatistiku i slavistiku), Zadar, 2007, str. 303–317.

*okružju kotorskom i Boka.*⁷ U tim putopisnim zapisima dati su realistički zemljopisni okviri, povijesni i povijesno-etnografski fakti i podaci o svim krajevima, zaseocima tog čudnog Mediteranskog prostora i mora. On opisuje skoro fotografiski predjeli i mjesta Boke Kotorske. Takva mu je proza poslužila u njegovoj prvoj stvaralačkoj fazi rada kao neka vrsta supsticija za njegovu priču i putopisnu naraciju. Ljubiša pojedine lokalitete, toponime i geonime posmatra u kretanju mjesta Boke Kotorske, pa i šire: posmatra njene pejzaže, iznimne krajolike prirode, lokalitete, ploveći svojom imaginacijom u povijesnu prošlost i kroz njezinu sadašnjost, nagovještava svijetu perspektivu i budućnost Boke Kotorske. Pri tome, često skreće pozornost čitateljā na zemljovidne predjele, vrijeme plovlijenja, nesrazmjer kuća i stanovnika, zabitost pojedinih primorskih mjesta, prodor mora u kopno i surovi pejzaž prirode i kamena iznad Boke Kotorske i slično. Evo takvog jednog uvodnog i statičnog opisa Boke:

Zovu Bokom onaj čarovni zalijev u koji se spuštaju i tonu kršovita i skoro nepristupačna brda južne Hercegovine i Crne Gore.

Kažu ljudi, koji svijet obađaju, da je taj jedan od najljepših položaja zemlje; i zbilja bi rekao da se je ovdje priroda igrala, kad je svoje čudesno djelo na mahove stvarala.

Kad dodeš s mora, pošto si se nagledao sitan protutijeh po pučini dalamntinskih ostrvica, što skora jedan drugu laktom kosi; pošto si se divio visini Velebića i Biokova, stravičnome pâdu krke i bojdisanome Trogiru, krasnoj Neretvi i ljudsckomu Dubrovniku, da ti se oku ne dodije, sve odjednom

⁷ Usp. Stefan Mitrov Ljubiša, *Napisi u Djela III*, Obod, Cetinje, Kulturni centar, Budva, s. a., str. 7–21 i 22–30.

*nestanu ostrvice čak do Krfu, pak se, usred ove ne-
stašice, rastvara ušće kotorskog zalijeva, kao da ga
je tvorac tu umjestio da bude topcu spas.⁸*

Ljubiša se u opisima prirode služi, kao što je to činio i u svojoj uspjeloj prozi, lijepim narodnim jezikom, atipičnim, koji umnogome odstupa od ondašnje kodifikacije i norme jezika Vukova Stefanovića Karadžića i po tome je izričaju i idiomu zasigurno preteča današnjeg suvremenog crnogorskog jezika.⁹

Sa Stefanom M. Ljubišom je duboko vezano ime Ivana Milčetića (1853–1921). Naime, često se u književnoj historiji i kritici citira zabilješka hrvatskog književnoga historičara, filologa, etnografa, putopisca i bibliografa Ivana Milčetića objavljena pod naslovom *Putne crtice iz Boke i Crne Gore*¹⁰, u kojoj je, osvrćući se na Ljubišinu zbirku *Pripovijesti crnogorskih i primorskih* (1875),¹¹ „optužio“ autora da se koristio rukopisnim djelom svoga učitelja, katoličkoga svećenika don Antuna Kojovića (1751–1845), a da ga „nije ni spomenuo“. Citirani je odsječak, zapravo, Milčetićeva putopisna zabilješka, ili preciznije rečeno putopisna anotacija, nastala na njegovu mladenačkom putovanju po mediteranskim krajevima Dalmacije, Dubrovnika, Boke Kotorske i Crne Gore (Cetinja). Svoja putovanja po tim krajevima, kako sâm navodi u putopisnim crticama, započeo je Milčetić još „18. rujna ujutro 1874. godine“ (...),¹² dakle, kada je mladi Ivan Mil-

⁸ Stefan Mitrov Ljubiša, *Boka*, Djela III, str. 22.

⁹ O tome detaljnije vidi instruktivnu studiju Vojislava Nikčevića, *Ljubišina jezička kovnica*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.

¹⁰ *Vijenac*, knj. VIII, br. 30, Zagreb, 1876, str. 503.

¹¹ *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Skupio, složio i pregledao Šćepan Mitrov Ljubiša. U Dubrovniku, nakladom tiskarne Dragutina Pretnera, 1875.

¹² Kao mladić Ivan Milčetić se je zatekao u Dubrovniku za vrijeme ratnih nemira u susjednoj Hercegovini. To je ujedno bilo i vrijeme osvita značajnih ratnih pohoda Crnogoraca protiv Turaka, pa se refleksi tog vremena i tih

četić imao samo 21 godinu. U Milčetićevom putopisu ostvaruje se susret znanstvenog pristupa i njegova osobitog spisateljskog i filološkog dara. U skiciranim bilješkama, dakle, izrancaju pred Milčetićevim i našim očima, predjeli čudesnoga mediteranskog krajolika, promatranog pretežito okom znanstvenika, etnologa i etnografa, književnoga kritičara, pa ponekad i darovita povjesničara, arheologa, pisca naratora i kulturologa. O svim tim široko obavijestenim disciplinama i pojedinim detaljima iz njih, putopisac kazuje i opisuje obavijesti riječima pisca-naratora. Stoga njegovi putopisni zapisi imaju vrijednost svjedočanstva o krajevima, naseljima, značajnim kulturnim spomenicima, drevnim starinama i ljudima uopće. Putopisac bilježi one detalje, povijesne realije i fakte koji su se tijekom vremena mijenjali ili sasvim nestajali s lica predjela i zemlje koju opisuje. Otuda su Milčetićevi putopisi, bez obzira na to što ih pisac žanrovski određuje veoma skromno „putopisnim crticama“, poprimili u svojoj stvaralačkoj kombinatorici i tipologiji pouzdane izvore obavještenjâ, dakle vjernih slika stanja u svome vremenu jer se u njima ponajprije otkrivaju slojevi civilizacija, poimaju se društvena stanja, poroci, i besporoci, povijesni, etnografski i etnološki opisi obreda i običaja, kao i razmjerni ljudski koraci smjene tih civilizacija vremenom i zemljom koji se stavljuju u središte opisivanja i fokusiranja. Na pojedinim mjestima i u pojedinim segmentima svojih crtica Milčetić opisuje brojne povijesne osobe s kojima se susretao, male ljude, ribare i težake, kulturne stvaratelje, aktualne političare, svećenike, učitelje i poslenike ljudskoga duha s koji-

zbivanja osjećaju u sadržajima njegovih putopisa. Usp. *Vijenac*, VII/1876, br. 25, str. 411. U dalnjim je serijskim brojevima istoga godišta *Vijenca* Milčetić objavljivao svoje *Putne crtice iz Boke i Crne Gore* i to u: br. 25, str. 411–414, br. 26, str. 426–503, br. 30, str. 501–503, br. 31, str. 516–519, br. 33, str. 548–551, br. 36, str. 597–599, br. 38, str. 625–627, br. 41, str. 674–679, br. 45, str. 732–736.

ma je općio, razgovarao, susretao se u bokokotorskoj i cetinjskoj areici jednoga burnog historijskog vremena, uspona i uznapredovanog kulturnog zamaha crnogorske državnosti, koju je personificirao kralj Nikola I. Petrović-Njegoš i njegova cetinjska svita okupljena u njegovoj „odžakliji“ Cetinjskoga dvora. Istina, u pojedinim pasažima Milčetićevih putopisnih zabilježaka oslikava se tipični mediteranski prostor, krajolik koji u pojedinim kratkim segmentima ustupa mjesto lirskom opisu i samo ponekad pišečvu emocionalnom iskazu.

Ukoliko bismo željeli žanrovski i tipološki razvrstati Milčetićeve putopisne bilješke, bez obzira na to što se u njima uglavnom opisuju krajevi kroz koje putopisac prolazi, prirodu, život naroda, drevni spomenici, povijest i prošlost itd., dakle sve ono što pisac vidi, ono što jest u trenucima susretanja relevantno – *krajevi i ljudi, ljudi i krajevi* (A. G. Matoš), njegovi se putopisni zapisi opiru nekoj strogoj podjeli i ukalupljenoj shematskoj klasifikaciji. Ponajprije bismo mogli reći da je to opisni putopis jer autorova pozornost nije okrenuta izrazito zbivanjima i vlastitim doživljajima, lirskim pasažima u kojima se projicira autorova emocionalnost. Prije bismo ustvrdili da Milčetić prepričava ono što vidi, sazna ili doživi, pa bi po tim elementima Milčetićeve putopisne zabilješke pripadale nekom pri/povjednom, to jest narativnom žanrovskom putopisu. No, možda bismo bili najblizi istini ako bismo, ipak, naglasili da se Milčetićeve putopisne slike odlikuju i nekim dubljim i složenijim viđenjem poretku i stvari u prošlosti i oko sebe. Zapravo, njegove se opservacije kreću u širim rasponima radoznalosti, njegova dara za fiksaciju viđenoga i doživljenoga. U opsežnoj studiji *Ivan Milčetić kao putopisac*¹³ Zvjezdana Radoš piše:

¹³ *Zbornik o Ivanu Milčetiću književnom povjesničaru, filologu i etnologu, Zagreb, 2002.*

Njegov (Milčetićev – M. N.) opsežan tekst – počesto didaktičko-pedagoški, pretrpan konkretnim povijesnim, zemljopisnim, etnografskim i drugim podacima – izdiže se iznad razine novinske reportaže tek u onim odlomcima u kojima autor spontano progovara o sebi, svojim asocijacijama na Njegoša i Ivana Mažuranića, svom doživljaju ljepote prirode, i onda kada se upusti u pripovijedanje o ljudima koje susreće (U svojim je putopisima Milčetić vještiji u opisivanju ljudi nego prirode! U opisima krajolika on se uglavnom ne može otrgnuti od naivno-romantičnog stila; to mu uspijeva tek onda kad zastane pred surovošću kamenitog pejzaža, npr. Crne Gore ili Cresa, ili pred neizmjernim prostranstvima, njenim jednolične, Panonske ravnice). Kontrast mora i visokih planina u susretu Boke i Crne Gore očito ga se neobično snažno doima; i u svojim kasnijim putopisima – kad se divi pogledu s gorskih visova ili uzvišica (primjerice pred širinom Dunava u Iloku, u Koruškoj i Tirolu, na Cresu) – često se prisjeća ljepote prizora koje je ugledao popevši se na brdo Krstac ponad Boke.¹⁴

No, budući da smo se ovim problemima Milčetićeve putopisne proze bavili više puta u studijama *Kritički pogledi Ivana Milčetića na književni rad Stefana Mitrova Ljubiše i književno stvaralaštvo Boke kotorske*¹⁵ i *Polemički diskurs Ivana Milčetića i Stefana M. Ljubiše u našoj knjizi Odsjaji kultura* (Hrvatska i

¹⁴ Isto, str. 124–125.

¹⁵ Isto, Zagreb, 2002, str. 433–446.

crnogorska kultura stoljećima),¹⁶ nema potrebe da se u ovoj pri-godi na tim problemima više zadržavamo.

Boka je inače duhovno ishodište dvojice hrvatskih pisaca sličnog poetskog senzibiliteta: Frana Alfirevićeva (1903–1956) i mnogo mlađeg Viktora Vide (1913–1960). Vida je po rođenju Kotoranin, a roditelji Frana Alfirevićevića doselili su iz Zadra u Kotor kad mu je bilo tri godine. U tom je gradu završio osnovnu školu i prvi razred gimnazije, dok drugi i treći razred nastavlja u Dubrovniku. Alfirević se toliko saživio s bokokotorskim ča-robnim zaljevom južnoga mora da je magičnost i tajnovit izgled Boke Kotorske uvijek bio u njemu duhovno i stvaralački prisutan; uvijek je bio prostor njegova duhovnog ishodišta, poetska inspiracija i njegove poezije i njegovih impresivnih putopisa, kao u tvorevinama: *More, Trogir, Boka*. Među Alfirevićevim brojnim pjesmama inspiriranim prirodom ističu se *More*, u kojoj nekom čudnom intuicijom naslućuje sumornost života i svoju smrt, zatim *Jesen, Drvoređ, Ljetna tišina, Masline, Ribarski pejzaž, Pokraj mora* i mnoge druge. O pejzažu Boke pjevaо je i u istoimenoj pjesmi koja je dubokim emocionalnim nitima povezana sa njegovim putopisom *Boka*. Stoga je na ovom mjestu donosimo u cijelosti:

I

Ulazim ēutke u njezin tamni dan,
i tako je tiho ko na kraju svijeta.
brda nad morem što je vječno bez kreta
u strašnoj goleti čuvaju njegov san.

Ljepotom iskonskom tu duh je okovan,
da želje izgubi ko anahoreta,

¹⁶ Zagreb, 2002.

i bludi mutno kroz stoljeća prokleta,
Taj večernji kraj je ko velik samostan.

Zaboravljen si crni lik starinskog broda,
Zalazi sunce na gori nedalekoj,
krvavoj kao u davnoj bici nekoj.
A kad se oglase zvona preko voda,
čini se: duše, preplašene od noći,
zovu se, plaćić u velikoj samoći.

II

Groblja su blaga ko vrtovi stari.
Koračamo pognuti preko pruća.
Nosimo ljubav beskrajnu od klonuća.
Od nje život primiše sve stvari.

Al se vratismo ko slomljeni mornari
noseć na licu tamna pregnuća
u taj kraj što gasi sva ganuća,
da nas sakrije sjenkom poput stvari.

U dubokom hladu groblja su blaga.
Miris umornosti opaja iz bilja.
Tu smo sretni, živeći bez cilja
život bez ikakva traga.¹⁷

¹⁷

Pjesma je prvi put objavljena u *Srpskom književnom glasniku*, 1928. Citirana prema: *Odabrane pjesme i proza Frana Alfirevića* (U povodu 50-e obljetnice od njegove smrti i postavljanja biste na otoku Gospe od Škrpjela), Kotor, 2006, str. 30–31.

I umjesto šire interpretacije ove pejzažne i intimne pjesme *Boka*, citirat ćemo na ovom mjestu sintetički sud Saše Vereša o tom personalnom Alfirevićevom doživljaju:

*Alfirevićeva je Boku i ma gdje se kretao, ma kako mu izgledale dijagonale, on svoju Boku nosi neotuđivo na svim svojim ekskurzijama, nema takva puta koji ga ne bi vodio Boki i takva razloga zbog koga se Boki ne bi vratio. Ova Boka u Alfireviću je puno više nego realni pejzaž (i u poeziji i u putopisu – M. N.), to je vrelo neprekidne inspiracije, izvor sretnih tajnovitih iskustava, sagledavanje smisla čovjekove egzistencije, neka tvrda škola otpornosti i dostojaštva, jednom riječju sve ono što je Matoš nazvao ‘genijem mjesta’, zavičajem, domajom, himnom, domovinskim mjestima, što postaju odjednom dematerializirana, spiritualizirana historijskom prošlošću i nacionalnom svojom vrijednošću.*¹⁸

I u svom putopisu o Boki Alfirević je sazdao opis krajolika, ali je to više pejzaž u putopisu i putopis u pejzažu. Sazdao ga je čudesnom snagom svog duha, imaginacijom i nadasve mu udahnuo život, humanizirao krajolik Boke Kotorske. Svojom estetskom snagom Alfirević je u putopisu o *Boki* dosegnuo najdublje personalne, misaone i emocionalne sfere svoje vizije; dosegnuo je razinu literariziranih stranica poetike svog sugrađanina i pjesnika Viktora Vide. Dakle, obojica su potekli sa istog duhovnog ishodišta! Pogledajmo uvodni dio pejzaža Boke Frana Alfirevića:

Uvijek kad sam ulazio s otvorenog mora u ovaj zaliv, osjećao sam, kao da dolazim nekuda, gdje nikad nisam bio i nisam se mogao oteti čudnom utisku, da

¹⁸ Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 114, Zagreb, 1969.

tu, u strašnoj tišini bivolskih, golih brda, svršavaju svi putovi svijeta, a ljudi kao da su nestali.

Krajevi kao i bića imaju dušu; kojom su nam bliži ili dalji, a usred ove prirode, gdje nam se čini, da smo se vratili u prve dane zemlje, samo čovjek, koji žudi za najdubljom samoćom, može da se osjeti potpuno blizak toj beskrajnoj melanholiji. Mnogi su kao u snu vidjeli i pohodili ovo okovano more i bili zadivljeni veličanstvom brda; neki iskusni strani putnici, rekli su da je ovo najljepši kraj na svijetu, ali mnogi su uza sve divljenje otišli s osjećanjem, da je pejzaž Boke nečovječan. Jer, ovo je irealna, vrhovbna samoća, gdje priroda govori primarnom snagom stvaralačkog duha, i ovamo treba da dođe onaj, tko hoće da osjeti njezinu praiskonsku čistoću ili možda da vrati sebi mir, koji je izgubio, nešto od svoje davne, djetinje duše. Tužan je čovjek, jer tako rijetko osjeća pravi glas prirode, a njegova se malenkost vidi u tome, što je i preveć nastojao da prirodu savlada, dopuni i poljepša. Ima dubokog smisla izrekao Bernard Shaw-a, da bi svi predjeli izgubili značenje kad bi postali rivijera (...).¹⁹

Boka Kotorska u Afirevićevoj pejzažnoj viziji i slici je samo na izgled statična. Ona je u isto vrijeme i personifikacija njegove duše i srca, njegovih dubokih osjećaja i asocijacija koje je u njemu ta čudesna priroda izazvala. Priroda kao objekt sagledavanja i opisivanja je u njegovom drugom planu. Osjećaji i dojmovi su, dakle, izraženi već u prvoj uvodnoj rečenici njegova putopisa. Oni se u njemu javljaju uvijek iznova kad ula-

¹⁹ *Odabrane pjesme i proza Frana Alfrevića* (U povodu 50. obljetnice od njegove smrti i postavljanja biste na otoku Gospe od Škrpjela), Kotor, 2006, str. 123.

zi u taj čudesni predio bokokotorske areike, tog njegova ranog iskona i prostora njegova djetinjstva i mладенаštva. U tom se prostoru osjeća vječna tišina, a u njoj se suputnik osjeća osamljenikom tog čudnog geografskog fenomena i mediteranskog kosmosa. Ti su krajevi poput ljudskog bića, imaju svoju toplinu, svoju dušu, svoje čari i svoje emocionalne nemire. Sasvim je u pravu Manja Kovačević kad je ustvrdila da se Kod Alfirevića radi o „intelektualno i osjećajno dubljim literarnim zahvatima u pejzaž kao inspiraciji, rezultat čega nije vizualna slika prirode, nego psihološka slika umjetnikova unutrašnjeg svijeta. Tako je Alfirević u svojem putopisu ‘Boka’, u svojem odnosu prema prirodi, zapravo jednostrano razvio intelektualno-psihološku komponentu koju svaki putopisac posjeduje. Dakako da je u tim svojim umjetničkim postupkom čitaocu impresionistički užitak u opisima prirode koji pružaju putopisi utemeljeni na vizualnim efektima, no zato mu je ponudio svoja razmišljanja o životu, prirodi kao utočištu osamljenih i tješitelju razočaranih. (...)

Putopis ‘Boka’ svojevrsno je svjedočanstvo o Alfirevićevoj umjetničkoj ličnosti. To je ogledalo njegova književnog profila u svim njegovim glavnim crtama. Da je to tako, potvrđuje i poetski dio njegova opusa iz kojega izdvajamo pjesmu ‘Boka’ ne samo kao dokaz. Alfirevićeve zaokupljenosti tim motivom nego i kao potvrdu njegova utvrđenog odnosa prema pejzažu“.²⁰

MODERNISTIČKI I AVANGARDNI SENZIBILITET

I u jugoslavenskoj zajednici razvijaju se čvrsti književni dodiri hrvatske i crnogorske književnosti. Omiljeni pjesnik između dvaju ratova, Augustin Tin Ujević bio je stipendist cr-

²⁰ Maja Kovačević, *Obrada pejzaža u književnom djelu, Školske novine*, Zagreb, 1974, str. 93–94.

nogorske vlade kralja Nikole u izbjeglištvu, i to na studijama u Parizu. U Nikšiću mu tiskaju zbirku pjesama *Auto na korzu* (1933) uz pomoć svojih prijatelja i književnika Stojana Cerovića i Marka Kavaje. Prijateljevao je i s crnogorskim slikarom Mirkom Kujačićem. Bliske odnose uspostavljaju u Zagrebu i dvojica disidenata, nepravedno proskribirani intelektualci i književnici – Savić Marković Štедимлија (1906.–1971.) i dr. Sekule Drljević (1884.–1945.). Avangardni hrvatski pisac lijeve orijentacije Miroslav Krleža bio je zadugo prisutan na crnogorskoj književnoj sceni, a njegovo književno i dramsko djelo ostvarilo je snažnu recepciju, osobito izvedbama njegovih drama na kazališnoj sceni. O njemu je Milosav Kalezić objavio knjigu *Crna Gora i Krleža* (1995). Dobriša Cesarić, Dragutin Tadijanović, Gustav Krklec i Jure Kaštelan uspostavljaju idejne i književne veze s crnogorskim pjesnicima: Mirkom Banjevićem, Radovanom Zogovićem, braćom Lopičić, Ristom Ratkovićem i drugima. Književnik Nikola Lopičić bio je profesor u Splitu, i o njemu napisao roman *Ne diraj palmu*, a Mirko Banjević je bio profesor u Gospiću. Književni kritičar Božo Milačić u Zagrebu je objavio nekoliko knjiga o crnogorskoj i hrvatskoj literaturi. Potkraj sedamdesetih godina XX. st. veliki poklonik Njegoša i njegova djela bio je hrvatski kipar i ingeniozni umjetnik Ivan Meštrović, tvorac monumentalnoga spomenika – Njegoševa Mauzoleja, koji se izdiže na crnogorskoj planini Lovćen.

JEZICI I KULTURE U DOTICAJU

U novoj Hrvatskoj državi crnogorska enklava Peroj / Istra valorizirana je i osvijetljena projektom „Kulture u doticaju: stoljetne hrvatsko-crnogorske veze (komparativni kontekst)“. Pod ravnateljstvom sveučilišnog prof. dr. sc. Milorada Nikčevića te

brojnih hrvatskih i crnogorskih znanstvenika i književnika, stvorena je bogata filološka i književna literatura koja dokazuje da su Perojci doseljenici iz Crne Gore, da su očuvali svoj crnogorski jezik i svoju autohtonu književno-kulturnu tradiciju i vjeru sve do danas. Iako su i danas pod utjecajem Vukovih monogenetskih koncepcija da su svi pravoslavci Srbi, mi smo u nekoliko izvornih studija dokazali sasvam suprotno!

VIZIJE DOMOVINSKOG RATA

Domovinski rat u Hrvatskoj odrazio se u poeziji Jevrema Brkovića, eseističko-diskurzivnim žanrovima Milorada Nikčevića, Vitomira Nikolića, Veseljka Koprivice, u akademskim slikama Dimitrija Popovića, Voja Stanića, mr. ar. Miroljuba Pavlovića i (Istra) i drugih. Ta je umjetnost svojim sadržajem, formom, impulzivnim buntom i prkosom konfrotirala nasrtajima zla, sile i zle ljudske kobi. Svi spomenuti stvaraoci branili su svoje ljudsko i etičko dostojanstvo, dostojanstvo Duklje – Zete – Crne Gore u očima patničke Hrvatske i cijelog uljudbenog svijeta! Most prijateljstva ostvaruju danas između Republike Hrvatske i Republike Crne Gore: Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina“ (2000), čiji je predsjednik donedavno bio hrvatski književnik i kulturolog Ernest Fišer iz Varaždina, a u ovom trenutku je istaknuti povjesničar i kulturolog dr sc. Alojz Štoković iz Istre / Fažana; zatim brojna kulturno-umjetnička društva okupljana u krovnim udruženjima: Demokratski savez crnogorskih udruga Republike Hrvatske (2006) i bivše Nacionalne zajednice Crnogoraca Republike Hrvatske; istaknuti kulturni, književni, filmski i drugi djelatnici: redatelji, pokojni Krsto Papić i Veljko Bulajić; te nedavno preminuli književnik Mirko Kovač, potom Milorad Nikčević, književni povjesničar s

više knjiga o hrvatskim i crnogorskim književnim vezama, kao što su: *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (1995) i *Odsjaji kultura. Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima* (2002), preminuli akademik Vojislav P. Nikčević, autor poznatih *Kroatističkih studija* (2002) i predsjednik Crnogorsko-hrvatskog prijateljskog društva Ivana Mažuranića na Cetinju, te, napokon, brojni sveučilišni profesori i publicisti iz Zagreba (primjerice preminuli Drago Kastratović - Tović). U najnovije vrijeme u Republici Hrvatskoj utemeljena je i registrovana Crnogorska autokefalna pravoslavna crkva (2006), a predstavnik i opunomoćenik joj je prof. dr. sc. Milorad Nikčević.

**Panoramski pregled
hrvatskih i crnogorskih književnokulturnih veza
(od najstarijeg vremena do suvremenosti)**

Sažetak

Crnogorsko-hrvatske književne veze i interkulturnalni, interdisciplinarni modaliteti nastaju u susretima, interferencijama, suodnosima dvaju naroda – Hrvata i Crnogoraca. Književni su kontakti intenzivni jer su izrastali u sličnim povijesnim i arhetipskim okolnostima, kulturnim uvjetima, u etnički i teritorijalno bliskim arealima, a bili su uvijek interaktivni.

(Objavljeno prvi put u „Novoj Istri“, a prenešeno u *Hrvatsku književnost u susjedstvu*, Društvo hrvatskih književnika, Pula, 2017.)

STEFAN MITROV LJUBIŠA (1822–1878) – REPREZENTANT MEDITERANSKE KULTURE

I

Budva na Jadranskom moru rodno je mjesto Stefana Mitrova Ljubiše (1822–1878). Već i po tom podatku Ljubiša pripada mediteranskom arealu Boke kotorske. A u tom arealu u drevnoj prošlosti nastale su izuzetne, najveće svjetske tečevine kulture i civilizacije antičke Grčke i Rima. Ljubišina ambijentalna pri-padnost tom arhetipu posredovala je velikim dijelom i njegovo književno stvaralaštvo.

Ljubiša se kao pisac formirao i razvijao u trima glavnim ravnima: vukovskoj, njegoševskoj i mediteranskoj. Naime, Vukovska škola je magistralno odredila njegov početni put razvoja kao književnika u najširem kulturološkom smislu¹. Poslije Vuka Stefanovića – Karadžića, Petar II Petrović Njegoš bio je njegov

¹ O tome je detaljnije pisao u svojoj najnovijoj knjizi Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica* (od talijanša do narodnjaka), PEN Centar, Cetinje, 2003, str. 173. U svezi s Ljubišinim jezikom on je pokrenuo brojna pitanja pod naslovima: Ljubišin jezik u svjetlosti lingvističke literature; Neke paralele upotrebe narodnog jezika u Njegoševu *Gorskom vijencu* i Ljubišinu *Kanjošu Macedonoviću*; Krađa i prekrada Stefana M. Ljubiše; Ljubiša o narodnom karakteru svojega jezika i stila; Narodni karakter Ljubišina jezika i stila; Stefan M. Ljubiša kao vukovac u mediteranskom kontekstu; Ljubišin jezik kao interdijalekat/naddijalekat (koine) crnogorskog jezika; Crnogorizmi u jeziku Stefana M. Ljubiše.

najveći i najznačajniji literarni uzor, ideal vukovskog profila koji valja poetološki, kulturološki i stvaralački slijediti, o čemu sam detaljnije pisao u poredbenoj knjizi *Transformacije i strukture* (Književne i metodičke studije) u dva korpusa: I. *Ljubiša i Njegoš: književnoistorijske paralele, uzori i nadahnuća* i II. *Njegoševi djelo – izvor Ljubišinih tema, motiva i inspiracija*². A mediteranska ravan kod Ljubiše odnosi se na rimsku i italijansku lektiru koju je baštinio od svoga katoličkog učitelja i vrijednog književnika don Antuna Kojovića, pod čijim je utjecajem Ljubiša u svom ranom književnom razdoblju i započeo književno stvaralaštvo, a potom prevodio odlomke iz Ariostovih *Satira* i *Podruguše*, Horacijevu *Hvalu seljačkog života*, Smrt Ugolinovu iz Danteove *Božanstvene komedije*, Salustijevu *Zavjeru Kataline* i Tacitov *Agrikolin život*, i to sve u metru i dikciji usmene književnosti.³ I njegov prvi poetski rad *Boj na Visu* (1866) te uređivanje, komentiranje i izdavanje Njegoševa *Gorskog vijenca* (Zadar,

² NIRO, „Školske novine“, knj. 3, Zagreb, 1984. U ovoj sam knjizi studio-zno analitički, komparativno i sintetički iscrpio odnos Ljubiše i Njegoša, detaljno proučio odnose dvojice pisaca kroz sljedeće pokrenute probleme: Uvodna metodološka razmatranja; Ljubišina prva saznanja o Njegošu; Stefan Mitrov Ljubiša u svijetu „Gorskog vijenca“ (I. dio); Transformacijski tragovi epskog pjesništva i Njegoševih strukturalnih elemenata u poetsko-narativnom opusu Stefana M. Ljubiše; Ljubišina originalnost usprkos uticajima (Tematološki i motivski susreti, dodiri i prožimanja Njegoševa i Ljubišina djela *Lažni car Šćepan Mali*); Transformacijski nivoi usmene i pišane književnosti u djelima Petra II. Petrovića Njegoša i Stefana M. Ljubiše te na koncu: Koherentnosti, susreti, dodiri i prožimanja tematsko-motivskih svjetova Stefana M. Ljubiše i Petra II. Petrovića Njegoša) (II. dio). Sve je to popraćeno brojnim izvorima i bilješkama. Stoga nema potrebe da se u ovoj naslovljenoj temi tim više bavimo i zadržavamo na toj poredbenoj problematici.

³ Usp. veoma iscrpnu i instruktivnu studiju Radoslava Rotkovića, *Ljubiša i italijanska književnost* u Zborniku radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, Mediteran, Budva, 2005, str. 81–95.

1869) na latinici za potrebe sjeverne Dalmacije, ukazuju na to u kojoj je mjeri Stefan M. Ljubiša pripadao mediteranskoj civilizacijskom krugu. Sve je to utjecalo da je tom stvaralačkom dimenzijom uvelike oplođeno i Ljubišino beletrističko narativno djelo koje je pojavno August Šenoa okarakterizirao „kao genre osobit, nov“ u hrvatskoj književnosti.⁴

Iz najnovijih književnopovijesnih i književnoteorijskih studija⁵ poznato je i to da je Stefan Mitrov Ljubiša sve do 70-ih godina XIX. stoljeća iskazao mnoge stvaralačke oscilacije i u intenzitetu i u kvaliteti svoga književnoga djela. On je, zapravo, kao pisac dugo sazrijevao, mukotrpno tražeći pravi izričaj i tematiku za svoj stvaralačko-eruptivni temperament i talent. A pojedini, već afirmirani stvaraoci književnoga duha, antičke i suvremene književnosti, bili su mu na njegovu stvaralačkom

⁴ Usp. August Šenoa, *Stjepan Mitrov Ljubiša*, „Vijenac“, br. 49, Zagreb, 1878., str. 792.

⁵ Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše doživjelo je u nekoliko posljednjih desetljeća XX. i početkom XXI. stoljeća solidnu književnopovijesnu, književnoteorijsku, filozofsko-estetsku i jezikoslovnu valorizaciju. Ističemo samo neke značajnije studije i zbornike: *Stefan Mitrov Ljubiša*. Prilogi sa simpozijuma u Titogradu i Budvi 21 –23. aprila 1976, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 1. Odjeljenje umjetnosti. Titograd, 1976; Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977; Radoje Radojević, *Humor i satira u djelima Stefana Mitrova Ljubiše u Tokovima crnogorske književnosti*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978; dr. Radoslav Rotković, *Tragajaući za Ljubišom*, NIO Pobjeda, Titograd, 1982; Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982; Radomir V. Ivanović, *Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše* (prilog poeticu), Novi Sad, 2000; Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica* (od talijanša do narodnjaka), PEN Centar, Cetinje, 2003; *Književno djelo Stefana M. Ljubiše –Novo čitanje* – Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Reževićima, Budva 27. i 28. februara 1998. godine, Mediteran, Budva, 2000; *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, Mediteran, Budva, 2005.

putu uzori, „duhovni orijentiri i moralna potpora njegovom samoučkom putu u književnost“.⁶

II.

Jedan od prvih i presudnih književnika koji je svojom osebujnošću plijenio mladog Ljubišu bio je svakako, kao što smo već rekli, svećenik don Antun Kojović (1751–1845).⁷ Njegovu privatnu školu u Budvi, prijemčivi i radoznali paštrovski dječak Ljubiša, pohađao je 30-ih godina XIX. stoljeća. U njoj je stekao osnove pismenosti na narodnom jeziku, ali je po svoj prilici od Kojovića naučio i prve osnove talijanskoga jezika, poduke iz romanske i antičke književnosti, to jest mediteranske kulture.⁸ Logično je pretpostaviti da je Antun Kojović kao ondašnji pjesnik, marljivi pratilac svih zbivanja i kroničar osebujnih povijesnih događanja i smjena u svome rodnom gradu Budvi, pa i šire

⁶ Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str. 19.

⁷ Antun Kojović je po rođenju Budvanin. Školovao se u rodnom mjestu i u Italiji, gdje je u Loretu stekao doktorat iz teologije. Cijeli život proveo je u svom rodnom gradu Budvi, gdje je radio kao župnik, kanonik, nastavnik i vikar. Po svojim slobodoumnim opredjeljenjima bio je pristalica francuske revolucije, a istakao se kao iznimni prosvjetitelj i stvaralač na materinskom narodnom i talijanskom jeziku. U svom rodnom gradu otvorio je privatnu školu za mladež u kojoj je podučavao djecu narodnom i talijanskom jeziku, širio im obzorja mediteranske kulture i ospozobljavao ih vještinama i drugim znanjima.

⁸ Poznato je da je Stefan Mitrov Ljubiša u svom ranom književnom razdoblju prevodio odlomke iz Ariostovih *Satira*, Horacijevu *Hvalu seljačkog života*, *Smrt Ugolinova* iz Dantove *Božanstvene komedije*, Salustijevu *Zavjeru Kataline* i Tacitov *Agrikolin život*, i to sve u metru i dikciji usmene književnosti. O tome usp. našu knjigu *Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M – M“, Osijek, 1999, str. 72–73 te citiranu studiju (monografiju) Radoslava Rotkovića i druge rade na tu temu u istoimenom zborniku.

u cijelom primorskom arealu Dalmacije, a napose kao istaknuti povjesničar, u mladome Paštroviću zapalio iskru zanimanja za književnost i povijesne fakte.⁹ Danas se posve pouzdano zna da je don Antun Kojović bio veoma načitan svećenik, koji je duhovnu akademiju, doktorat iz teologije i prava stekao u Italiji (Loretu). Po povratku u svoj zavičaj, Kojović se posvetio književnom radu i sustavnom organiziranju školstva u Budvi. Pisao je pjesme na svome materinskom hrvatskom jeziku, a na talijanskom je jeziku napisao svoje *Memoare* i *Dnevnik*, dakle specifičnu priповједnu prozu koja svakako nosi i određena narativna svojstva vrijedne beletističke priповједno-povijesne književnosti. U toj Kojovićevoj prozi bitan je jezik činjenice, povijesni fakti i „stil hronike, a jezik slike tek je rijetka i uzgredna pojava. Pa ipak, atmosfera i boja istorijskog vremena i anegdotski sažet i živ prikaz događaja i ličnosti prevode tu prozu iz prostora tvrdokorne istorijske činjenice u strukturu osobenog književnog ljetopisno-memoarskog izraza“.¹⁰ Slične odlike modeliranja i kazivanja karakterizirat će kasnije i njegova učenika, Ljubišine priповijesti, naročito na onim mjestima gdje je njegova umjetnička istina bivala podčinjena historiskim faktima i činjenicama.¹¹ Nadalje, u suodnosu i dodiru književnoga rada Kojovića i njegova učenika Ljubiše ističu se i ove zajedničke paralele: humor, mjestimice tvrd i opor, ponekad surov te ironija, sočna i elementarna u izričaju, na pojedinim mjestima podrugljiva i blago sarkastična. Uz sve to, Kojović je bio prvi duhovnik i književnik koji je Ljubišu uputio prema talijanskoj, antičkoj (rimskoj i grčkoj) i narodnoj književnosti, narodnom jeziku, a

⁹ Usp. Antun Kojović, *Moje doba* (Iz memoara, dnevnika i stihova), predgovor, izbor, prijevodi i komentari dr. Slavko Mijušković, Grafički zavod, Titograd, 1969.

¹⁰ Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, str. 18–19.

¹¹ Isto, str. 19.

kako ističe pisac *Predgovora* o Kojoviću dr. Slavko Mijušković u knjizi *Moje doba*, Ljubiša je veoma poštovao i marljivo proучavao Kojovićevo književno djelo te cijenio svoga svestrano obrazovanog učitelja. On je, kao što smo to u jednom drugom radu mnogo više naglasili,¹² brižno čuvaо Kojovićev prijepis rukopisne zbirke *Versi ali rime slovinske po govorenju od Budve i njezine deržave u svakakve zgodе od nadpopa Antuna Kojovića*. Ljubiša je zasigurno znao i za Kojovićev *Dnevnik* jer se njegovim narativnim faktima i povijesnim vrelima koristio u svojoj pripovijesti *Gorde ili kako Crnogorka ljubi*.¹³ Iz „harnosti“ prema svom učitelju Kojoviću, kako je sám Ljubiša napisao u *Pridodatku*, to jest u predgovoru svojim *Pričanjima Vuka Dojčevića*,¹⁴ sačinio je i „život(opis) pokojnikov“ (Kojovićev – M. N.) i namjeravao ga objaviti zajedno s izabranim Kojovićevim pjesmama u dubrovačkom „Zabavniku“.¹⁵ Taj je Ljubišin rad zasigurno bestraga izgubljen jer nije pronađen u njegovoј prinađenoj ostavštini. Sve je to, naravno mnoga godina kasnije, utjecalo na to da Ivan Milčetić (1853–1921) „optuži“ autora Ljubišu da

¹² Usp. Milorad Nikčević, *Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana M. Ljubiše kao mediteranskog pisca* u cit. Zborniku radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, Mediteran, Budva, 2005.

¹³ U strukturi te pripovijesti Ljubiša decidirano piše: „Pop Antono Kojović Budvanin piše u svome dnevniku kako je sve moguće činio da odvrati gosta Brunjarda od skadarskog puta, opisujući mu nevjernu i opaku čud vezirov; i već ga je bio sklonio da odustane, kad prispiju Pernet i Šernflut iz Crmnice i donesu mu glas da su s Mehmetom vjeru uhvatili i da mogu slobodno Skadru putovati i s vezirom se sastati (...).“ Citirano prema: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovetke*, Matica srpska, Novi Sad – Beograd, 1969, str. 274.

¹⁴ Od 37 *Pričanja Vuka Dojčevića* za Ljubišinu života objavljeno je 34, a tri su tiskana poslije njegove smrti. Sva su objavljena u „Srpskoj zori“ 1877, 1878, 1879. godine.

¹⁵ Usp. Đuro Körbler, *Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina*, Rad JAZU, knj. 229, Zagreb, 1924, str. 108.

se koristio rukopisnim djelom svoga učitelja Antuna Kojovića, „a da ga nije ni spomenuo“¹⁶. No, budući da smo se tim problemom studiozno bavili u posebnoj raspravi koja je objavljena u *Zborniku o Ivanu Milčetiću* (književnom povjesničaru, filologu i etnografu¹⁷), na ovome mjestu nema potrebe da se toj problematici više vraćamo i na njoj zadržavamo. Donijet ćemo iz nje samo sumarni završetak koji raščišćava odnose:

(...) *Analizom se nigdje eksplisitno ne može utvrditi da je Stefan Mitrov Ljubiša iz Kojovićeva tiskanog djela i njegovih neobjelodanjenih rukopisa ‘dosta gradiva za svoje pripovijetke izvuka’, a kamoli da je plagirao ili prepisivao svoga učitelja Antuna Kojovića. Nasuprot, njegova je poetika (Ljubišina – M. N.) mnogo složenija i šira.*¹⁸ (...)

Srpski književni povjesničari, pozivajući se kasnije uporno na zaista usputnu i bezazleno izrečenu Milčetićevu ocjenu u kratkoj putopisnoj bilješci njegovih ‘Putnih crtica po Boki i Crnoj Gori’, izricali

¹⁶ Usp. Ivan Milčetić, *Putne crtice iz Boke i Crne Gore, „Vijenac“*, knj. VIII, br. 30, Zagreb, 1876, str. 503.

¹⁷ Usp. Milorad Nikčević, *Kritički pogledi Ivana Milčetića na književni rad Stefana Mitrova Ljubišu i književno stvaralaštvo u Boki Kotorskoj* u *Zborniku radova sa znanstvenog skupa Varaždin – Malinska*, 19.–20. travnja 2001, Zagreb, 2000, str. 433–446.

¹⁸ To je pokazano u našim ranijim znanstvenim radovima: *Tvorački domeni jezika i stila crnogorske pripovijetke* (1860–1914), u *Zborniku s međunarodnog skupa: Jezici kao kulturni identiteti*, PEN Centar, Cetinje, 1998, str. 159–175 i *Razine i funkcije transformiranih folklornih elemenata u umjetničku / beletrističku književnost*, u *Zborniku radova Hrvatskog društva folklorista*, vol. 7, Zagreb, 1998, str. 97–105, te u radovima akademika Vojislava P. Nikčevića, *Ljubiša o narodnom karakteru svojega jezika i stila, „Riječ“*, V/1 – 2, Nikšić, 1999, str. 68–79. i *Narodni karakter Ljubišina jezika i stila*, u *Zborniku radova: Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje*, Budva, 2000, str. 113–129.

su negativan sud o Ljubišinoj prozi iz dva razloga: prvo, s namjerom da Ljubišu ‘discipliniraju’ i da mu neutraliziraju izvorni crnogorski idiom / jezik kojim se služio, neprihvatajući tako dosledno reformu jezika i pravopisa Vuka Stefanovića – Karadžića i drugo, da potru simpatije i mišljenja kasnijih hrvatskih književnika i proučavatelja, Augusta Šenoe koji je među prvima ustvrdio da Ljubiša piše svoju prozu u ‘posebnom genru, sasvam osobnom’ naglašavajući samo to da mu je jezik ‘kadšto odviše lokalan’, i Adolfa Vebera Tkalčevića koji je još 80-ih godina XIX. stoljeća u članku ‘Šćepan Ljubiša kao pisac’ okrstio posliješenoinski književnojezični pokret u hrvatskoj prozi ‘Ljubišinom školom’, pa između ostaloga, piše i ovo: ‘da malo ima knjigah, koje bile u najnovije vrieme pobudile kod nas toliku pozornost, koliku: ‘Pripovijesti crnogorske i primorske’ Šćepana Mitrova Ljubiše 1875. Najprije su ih novine uzele u zvjezde kovati a onda su jih stariji pisci primili proučavati, napokon (j)ih je mlađi naraštaj upro oponašati’.

Završavamo ovu studiju citiranom pohvalom Antuna Vebera pripovjedačkom radu Stefana Mitrova Ljubiše, uz napomenu da su se dvojica velikih kulturnih poslenika, filolog, jezikoslovac, putopisac i etnolog Ivan Milčetić i književnik autentične crnogorske proze Stefan Mitrov Ljubiša, koji je svoju domovinu Boku kotorsku i Crnu Goru doživljavao ‘maticom i kovnicom pučkih umotvorina’ i ‘crnogorskog idioma’, što će reći jezika, sreli prvi i posljednji put u okružju svečanoga trenutka u Zagrebu, na otvorenju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1886.

godine, gdje je Ljubiša, pred ushićenom hrvatskom duhovnom svitom i biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom, održao svoj zapoženi govor.¹⁹

Prema tome, Antun Kojović je i svojim moralnim likom učitelja, a napose svojim raznovrsnim žanrovskim književnim djelom, u mladome Ljubiši, zapravo, ostavio nesagledivo duboke tragove, ali ne plagijatske i epigonske, već je u njemu potaknuo stvaralačku iskru, naučio ga misliti i pisati priče na njegovu narodnom jeziku. Izgleda da su i Kojovićevi neobjavljeni rukopisi, kako smo to pokazali u citiranoj studiji, bili dijelom „poznanica i sastavnica“ Ljubišine rane lektire. Oni su, zapravo, izvršili određeni „utjecaj“ na njegovo spisateljsko formiranje, oblikovanje kao pisca i budućeg pripovjedača. Stoga se osobito uočava, i kod Ljubiše i kod Kojovića, jezična dvojnost (talijanska i domaća), iako kod Ljubiše u njegovim prijevodima s talijanskog jezika nisu dala one iste tvoračke i estetske rezultate kao kod njegova učitelja Kojovića.²⁰ I na koncu, ta ista jezična dvojnost u književnim djelima dvojice pisaca „natpire se i prožima“ s aspekta dviju komponenti: talijanske, to jest mediteranske, i domaće (narodne), to jest nacionalne književnosti. Tako da se

¹⁹ Usp. Radoslav Rotković, „Tragajući za Ljubišom“, str. 206. i u našoj studiji, u su/autorstvu s Milicom Lukić: *Strossmayerova čirilometodska djelatnost pretočena u pjesmu i priču*, Zbornik 1. i 2. Strossmayerovih dana, Đakovo, 2005, str. 51–68. i u ovoj knjizi.

²⁰ U citiranom radu *Ljubiša i intalijanska književnost*, str. 87, Radoslav Rotković, doslovno piše: „Dante, kao i klasični pjesnici prije njega, Gete, bili su izazov za narodnjake, jer je trebalo na djelu dokazati da se sve to može lijepo kazati i narodnim jezikom. I nije samo Ljubiša prevodio, jer Skerlić veli da se u to doba opštег prednarodnjavanja prevodio, istim razmjerom, Šekspir, Bajron, Gete i Hajne (...). Ljubiša je više pažnje poklanjao *rijecima* (italik R. R.) koje precizno, a lijepo, narodski prenesu smisao stranih riječi, nego pjesničkome ritmu. Zato Horacije, Ariosto, Dante nijesu u njegovome podsrbljavanju sačuvali muziku svoga stiha. No, to i nijesu prepjevi nego prijevodi (...).“

u Ljubišinu slučaju razabiru i dvije sasvim uočljive žanrovske i estetske faze njegova ranog stvaralaštva: prva, narodna, zavičajna i domaća (crnogorska) i druga, strana romanska (talijanska i mediteranska). O svemu tome svjedoče i rani radovi Stefana Mitrova Ljubiše koje smo dijelom navodili, prijevodi romanske i talijanske literature, Ljubišino: *Opštstvo paštrovsko u okružju kotorском* (1845) i poema *Boj na Visu* (1866).

III.

Njegova rana poema *Boj na Visu* djelo koje je još uvijek na granici pjesama „na narodnu“ i osobenog, to jest individualnog stvaralačkog karaktera, ostvarena je na poetskom spoju povijesne zbilje i potske fikcije,²¹ ispjevana je s univerzalnijom tematikom i složenijom poetikom. Dakle, s onim istim poetskim elementima koje nalazimo i kod don Antuna Kojovića u njegovim ranim i širim poetsko-epskim sastavima. Događaj Viške bitke u kojem su stradali hrvatski mornari nije, dakle, mogao mimoći Ljubišino povijesno zanimanje, ali ni njegovo umjetničko oblikovanje. Iako je o tome povijesnom događaju pisalo više autora,²² Ljubiša je izgleda tvorio neovisno od njih svoju poemu *Boj na Visu*, i to u isto vrijeme, kao što ćemo to kasnije vidjeti, i to u onom času kad priprema, priređuje i kritički komentira za čitatelje Dalmacije Njegošev *Gorski vijenac* (1868). Preuzimajući, dakle, epski model izraza, dikciju i metar usmene epske pjesme, modele koje

²¹ Usp. Milorad Nikčević, „Boj na Visu (1866) Stefana M. Ljubiše – između povijesne zbilje i poetske vizije“, u: *Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M – M“, Osijek, 1999, str. 65–88.

²² Usp. Milorad Nikčević, „Boj na Visu (1866) fenomen istorijske i poetske fikcije (Genotipsko-komparativističko iščitavanje: S. M. Ljubiša – Đ. Deželić – S. Buzolić – P. Kunučić – S. S. Kranjčević)“, u Zborniku: *Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje*, Budva, 2000, str. 217–236.

je inaugurirao u svojim talijanskim prijevodima, Ljubiša je Njegoševim stihovima koje je istaknuo u motu svoje poeme *Boj na Visu*: *Što su momci prsi vatrenijeh,/ U kojima srce pretucaju/ Krv uždenu plamenom gordošću,/ Što su oni? Žertve blagorodne/ da prelaze s bojnijeh poljanah/ U veselo carstvo poezije (...²³)* – odredio i poetski smisao i funkciju svoje povjesne tvorevine. A funkcija poeme *Boj na Visu* je istovjetna s Kojovićevim i Njegoševom historijskim naporima i zahtjevima, njihovom eksplicitnom poetikom koja se sastoji u tome da poema (umjetničko djelo) treba pjevati o junacima Viške bitke, o momcima i vatrenim primorcima i Dalmatincima „prsih vatrenijeh“ koji svojim smionim i borbenim, ratničkim, slavnim i blagotvornim djelima ostavljaju spomen potomcima, „prelaze s bojnijeh poljanah u veselo carstvo poezije“. Usvajajući, dakle, Njegoševe stihove kao svojevrsnu etičku, estetsku i društvenu normu, u Ljubišinoj poetici oni postaju u sprezi s Kojovićevom poetikom, njegova *ars poetica*, pa je Ljubiša istaknuo da je dužnost junaka branitelja svoje dalmatinske domovine – da ginu za ideale i da zbog svojih etičkih podviga bivaju ovjenčani slavom historije i poezije. Zapravo, *u prijelomnim nacionalnijem i društvenim promjenama, u trenuci-ma zlog i pomjerenog vremena ratnih opasnosti, kad se sloboda brani, kako reče u svojijem priповijestima S. M. Ljubiša, ‘vrškom oštrice od noža’, oni (onaj – M. N.) koji nije zaslužio spomen u pjesmi ‘da ga slijepci uz gusle raznose’, taj je ostajao da živi u najdubljoj šenci, bez ugleda i nade na bilo kakvo šećanje budućijeh pokoljenja (...). Polazeći upravo od gore navedenog etičkog shvaćanja poezije, Ljubiša i piše poemu Boj na Visu i opjevava historijski događaj te munjevite bitke. Ona je ispjevana, dakle, u slavi pobjede austrougarske mornarice nad talijanskim flotom. U stvari, Ljubiša je u okviru glavne rodoljubne teme nastojao*

²³ Usp. Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela I*, Beograd, 1929, str. 42.

razviti osnovnu ideju preko koje je glorifikovao i apologetski isticao, slično Buzoliću i Deželiću, trijumfe ‘sokolova mlađih Dalmatina’, njihovo junaštvo, pregalaštvo i pobjedu nad stoljetnim porobljivačem s druge obale – opjevao je predmet koji će Ljubiša obrađivati mnogo jače i estetski zrelije u svojim pripovijestima (Kanjoš Macedonović i slično). Zato on poemu Boj na Visu posvećuje svom prijatelju: Vladaocu kršne Dalmacije/ Po imenu Filipović Franu / Od starine hrabrome Hrvatu²⁴ – čovjeku koji je imao najviše zasluga za narodni preporod u Dalmaciji, kojem je i sâm Ljubiša, zajedno sa svojim prijateljem i pobratimom Mihovilom Pavlinovićem, pomagao u toj borbi protiv odnarođenih slojeva naroda, takozvanih talijanaša.²⁵

I Ljubišino ugledanje u književne radionice talijanskih majstora: Azelja (1798–1866)²⁶, Balba (1789–1853),²⁷ Macchiaiavellija (1469–1527),²⁸ Beccaria Cesarea (1738–1794)²⁹ i drugih osjećaju se u njegovim povijesnim temama. Posebno se u literaturi ističe utjecaj talijanske književnosti i Alessandra Manzonija

²⁴ Ljubiša je svojim prijevodima, kao i ovom poemom, nastojao talijanašima u Dalmaciji, hrvatskim školovanim i odnarođenim ljudima okupljenim oko lista „Il Nacionale“, skrenuti pozornost na ljepote i izričajne mogućnosti narodnog jezika. Usp. studiju: R. Rotković, *Tragajući za Ljubišom* (Ljubiša i barun od Filipsberga), „Stvaranje“, sv. 12, Titograd, 1974, str. 1544–1549.

²⁵ Milorad Nikčević, *Boj na Visu (1866) fenomen istorijske i poetske fikcije* (Genotipsko - komparativističko iščitavanje: S. M. Ljubiša – Đ. Deželić – S. Buzolić – P. Kunucić – S. S. Kranjčević), cit. djelo, str. 224–225.

²⁶ Azeljo je bio prvočno slikar, a potom se pročuo kao narativni pisac, autor povijesnih romana i čuvenog romana *Ettore Fiera-mosca* (1833) koji ne nalazimo izravno u Ljubišinoj prozi. On ga samo spominje.

²⁷ Balbo nije bio pripovjedač, već povjesničar, predstavnik liberalnih pogleda, i nije mogao utjecati književnim opusom na Ljubišino djelo.

²⁸ Niccolo Macchiavelli je autor čuvenog djela *Il Principe (Vladar)* napisanog još 1513, a objavljenog u Veneciji 1532.

²⁹ Beccaria Cesare napisao je djelo *Dei delitti e delle pene (O zločinima i kaznama)*, objavljeno 1764, a Ljubiša ga spominje u svojoj prozi.

(1785–1873), njegova čuvenog romana *Vjerenici*.³⁰ O tome svedoče i riječi Ljubišina suvremenika i suputnika Sima Matavulja koji je povodom njegove (Manzonijeve) smrti napisao u „Crnogorki“: *Mi Primorci, napose, dužni smo mnogo italijanskoj knjizi. Sav današnji naraštaj te se knjigom bavi, nije li umno odgojen i othranjen talijanskem hranom (...)*.³¹

Preko njihove stvaralačke narativne poetike Ljubiša je, čini se, spoznavao na koji se način sirova grada, narodna epika, usmene priče, legende i predaje dovode do umjetničkog zrelog izričaja, a sirovi materijal do organiziranoga estetskog oblikovanja. On je to s uspjehom činio, što mu je već sedamdesetih godina XIX. stoljeća donijelo laskavi naziv „naš Manconi“. Manconijev pripovjedački *tretman povijesti*, njegov romantični *historicizam*, spojen s religijskom osjećajnošću i požrtvovanostu, jedan je od dviju ishodišnih točka iz kojih je Ljubiša tvorio svojevrsnu, njenu specifičnu i primjerenu pripovjedačku prozu. No, o tome je u književnopovijesnoj literaturi uveliko pisano,³² pa se na tim problemima više nećemo zadržavati.

Iz istih pobuda Ljubiša je „prevodio“, proučavao, komentirao, interpretirao i latinički priređivao Njegošev remek-djelo

³⁰ Alessandro Manzoni je veoma poznati talijanski prozaist, napisao je poznati roman *I promessi sposi* koji je tek u drgom objavlјivanju (između 1840. i 1842) dobio svoju definitivnu jezičnu formu u toskanskom jezičnom idiomu Dantea i Petrarce. Prvotno je objavljivao dramska djela (tragedije), a onda je prvu neobjavljenu verziju romana doradivao od 1820. godine pod naslovom *Fermo e Lucia*. Druga verzija koja je objavljena pojavila se 1827. pod definitivnim naslovom, a tek je treća jezično finalizirana.

³¹ Usp. Simo Matavulj, *Uspomen Manconiju*, Crnogorka, br. 9, Cetinje, 1885, str. 66.

³² Usp. Božidar Pejović, citirano djelo, i Vladimir Osolnik, *Ljubiša i Manzoni u: Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine*, Mediteran, Budva, 2005, str. 27–34.

Gorski vijenac (1868).³³ Radeći, dakle, predano na tom književnom djelu, ponirući sve dublje u slojevitost Njegoševe tvorevine, u njegovo bremenito vrijeme, uopće u crnogorsku povjesnicu, običaje, obrede i narodne predaje, nijanse crnogorskog narodnog jezika, Ljubiša je, kako je to ustvrdio njegov biograf Todor Stefanović Vilovski,³⁴ spoznavao „skroz naskroz pjesničke osobine Vladičine“, ali mu je ponajviše *Gorski vijenac* postajao sve bliži, emocionalno prijemčiviji i razumljiviji do te mjere da ga je na koncu u potpunosti „posvojio“ i „znao napamet“.³⁵ Posvajao je, dakle, Ljubiša one Njegoševe postulate koje je i sâm želio posjedovati u svojoj narativnoj prozi, a oni čine jezgru Njegoševa djela i cjelokupna crnogorskog kulturnog naslijeda i njegova nacionalnog bića, kako u kontinentalnom dijelu zemlje, tako i u Boki Kotorskoj. U Njegoševu *Gorskom vijencu* Ljubiša je kao stvaralačko-inventivno biće osjećao, prije svega, dubinu misli, refleksivno poimanje života i svijeta. Općinjavao ga je ponajviše i Njegošev bogati narodni jezik, njegova iznijansirana ekspressivna i impresivna vrijednost te humanističke vizije i ideje koje je Njegoš kao filozofski pjesnik transponirao u nezaboravne misaone slike, epsko-lirske pasaže, oštре i odsječene kontraste svjetova, simboliku i metaforiku, subjektivna piščeva umetanja, epizode i digresije – životne i kolokvijalne dijaloge koji djelu daju neposredan lirski, lirsko-epski i misaoni karakter i u kojima se jasno zrcali piščev misaono-dramski odnos spram svijeta i života koji opisuje. Općinjen takvim iznimnim, umjetničkim svijetom, Ljubiši se to djelo samo od sebe nametalo. Stoga se

³³ *Gorski vijenac...* Sačinio P. P. Njegoš Vladika Crnogorski, prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svom trošku „Matica dalmatinska“, tisak „Narodnog lista“, Zadar 1868.

³⁴ Usp. Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*. Drugo izdanje, Kotor 1908.

³⁵ Isto, 50.

u ranom životnom trenutku pripovjedač Ljubiša odvažio da tu značajnu Njegoševu tvorevinu, „enciklopediju nacionalnog i ljudskog života“, ne samo iz razdoblja crnogorske zrele herojsko-epske romantike,³⁶ nego i kao jedno od značajnijih literarnih i misaonih proizvoda europskog romantizma (posebno kod južnoslavenskih naroda) prenese u latiničku grafiju. Odlučio se ujedno da napiše komentare za one Njegoševe stihove koji su bili manje razumljivi, „poetski nejasni“ i „zamršeni“, da protumači teže pjesničke izraze, a „takođe i povijesna izjašnjenja mjesnih događaja“.³⁷ Tako se svojim izdanjem *Gorskoga vijenca* (1868) Ljubiša uvrstio ne samo među prve Njegoševe izdavače, urednike i redaktore, komentatore i popularizatore, već je postao i prvim proučavateljem – njegošologom u najširem smislu te riječi. Stoga će njegova tumačenja ostati svakako jednim dijelom i nadalje temelj, osnova za svaki daljnji rad na proučavanju i objašnjavanju manje poznatih i razumljivih mjesta u tom djelu.³⁸

U predgovoru izdanja *Gorskoga vijenca* pod nazivom „Čitaocem“ Ljubiša je decidirano iznio svoje emotivne nakanе, poticaje i namjere koje su ga potakle da to djelo prenese u latiničku grafiju, da ga iscrpno komentira. A njegov krajnji cilj bio je približiti i receptivno olakšati čitanje i razumijevanje pojedinih stihova i mjesta *Gorskoga vijenca* na području Mediterana, ponajprije areala sjeverne Dalmacije, jer ranija izdanja³⁹

³⁶ Termin *herojsko-epski romantizam* upotrebljavamo u onom smislu kako ga je tipološki obrazložio Miodrag Popović, *Istorija srpske književnosti, romantizam*, I, „Nolit“, Beograd 1968, 39–40.

³⁷ S. Ljubiša, „Čitaocem“, predgovor izdanju: *Gorski vijenac*, prenjo s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša.

³⁸ Usp. Milorad Nikčević, cit. knjiga, 36.

³⁹ *Gorski vijenac* je do pojave izdanja tog djela tiskan tri puta. Prvo je izdanje priredio sam Njegoš u Beču godine 1847, u tiskari Mehitara. Drugo izdanje priredili su Ivo Vrbica i Tomo Micković u Novom Sadu godine 1860,

toga značajnog Njegoševa djela, kako to sâm Ljubiša kaže, nešto zbog „rijetkosti i oskudice“, a nešto „zbog skupoće“, nisu dopirala u ta područja dalmatinskog, odnosno hrvatskog naroda, koji se, kao i njegovi susjedi iz Crnogorskoga primorja, to jest Boke kotorske, stoljećima nalazio pod tuđinskom vlašću. Iz tih je razloga to iznimno književno ostvarenje ostalo gotovo nepoznato čitalačkoj populaciji u sjevernoj Dalmaciji. Uz te utilitarno-stvaralačke poticaje Ljubiša je imao i dodatne motive za svoj pothvat. Naime, on se osjećao pozvanim to učiniti i zato što je bio predstavnikom toga dijela dalmatinskog naroda u Zadarском dalmatinskom saboru, a to dalje znači da je bio predstavnik toga istog mediteranskog dijela naroda u bečkom Carevinskom vijeću.⁴⁰ Poznato je iz njegovih živih govora da ga je tako zdrušno, vatreno, vrlo smiono i stručno zastupao, i to na svom materinskom jeziku. Opredjeljujući se, dakle, da izda latiničko djelo i protumači teža i nerazumljiva mjesta u njemu, povijesne slojevitosti i događaje, realije i pojedine izričaje u *Gorskom vijencu* za čitatelje izvan Crne Gore, Ljubiša je želio latiničnom grafijom prenijeti ne samo pjesnikovu tvorevinu, već pojasniti u prvom redu one pojedinosti za koje nije bio siguran da će ih čitatelji iz ondašnje Dalmacije razumjeti jer su u tom području zbog dugotrajne uporabe talijanskoga jezika kao službenoga ljudi dijelom bili otuđeni.

u episkopskoj tiskari. Oni su vjerno „preštampali prvo izdanje s istom ortografijom, s istijem brojem stranâ i stihovima na svakoj strani“ (usp. Milan Rešetar, *Sadržaj Gorskog vijenca, jezik, izdanja i prijevodi, Predgovor, Gorskem vijencu*, trinaesto izdanje u Zadru 1905, XIII). Treći je put *Gorski vijenac* tiskan u Beogradu 1867. godine u tiskari N. Stefanovića. „I ovog puta je sasvim vjerno preštampano prvo izdanje, a činjene su onako iste promjene kao i u drugom izdanju.“ (Isto, XIII)

⁴⁰ Ljubiša je bio zastupnik Zadarskog sabora u Carevinskom vijeću u Beču. O njegovu političkom angažmanu detaljno piše Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, Titograd, 1982.

Da su njegove pobude i težnja da izda i prokomentira Njegošev spjev za dalmatinsko područje bile motivirane utilitarno-rodoljubnom naravi te da su bile stvaralačko-spisateljski opravdane, bjelodano govori i podatak što je sâm Njegoš osjetio istu nužnost u svom prvom izdanju *Gorskog vijenca* (1847). On je sâm protumačio nekoliko pojmoveva kako bi olakšao recepciju svoga djela.⁴¹ U prilog Ljubišinim motivima idu i riječi srpskoga književnog povjesničara Stojana Novakovića, koji se već sljedeće godine osvrnuo na njegovo izdanje *Gorskoga vijenca*,⁴² o tomu da si je Ljubiša stekao veliku zaslugu time što je bez pogrešaka objelodanio latiničko izdanje Njegoševa *Gorskog vijenca* kao i komentarima koji uvelike pripomažu razumijevanje djela toga velikoga crnogorskog pjesnika.⁴³

Detaljnou tekstološkom analizom u citiranoj studiji *Stefan Mitrov Ljubiša u svijetu „Gorskog vijenca“*⁴⁴ većim dijelom sam raščlanio, analizirao i u nekoliko filoloških kategorija razvrstao te donio eklatantna Ljubišina odstupanja od izvornoga Njegoševa teksta. Revidirao sam i komparativnim postupkom

⁴¹ U bilješci svoje citirane knjige naveli smo da je Njegoš u svom prvom izdanju *Gorskoga vijenca* (1847) dao vrlo kratka objašnjenja maloga broja stihova, notirajući ih na marginama stranica. Na primjer: objasnio je da je *pištet* (stih. 456) „voda“, *a suminja* (stih. 494) „gora“, da se stih 1148: „za dva brata jednoimenjaka“ odnosi na Muhameda II. i IV. Većinu tih tumačenja objavio je Vido Latković u svom izdanju *Gorskog vijenca* (usp. *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knjiga treća, Beograd 1967, 223), a Nikola Banašević ih je u svom izdanju toga djela (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarima, Beograd 1973) popisao u bilješkama, ispod Njegoševa poetskog teksta.

⁴² Stojan Novaković, „Gorski vijenac... Prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svojem trošku Matica dalmatinska“, tiskom „Narodnog lista“, Zadar 1868. (prikaz), *Matica*, br. 3, br. 4, Novi Sad 1869, 65–77; 89–92.

⁴³ Isto, 90.

⁴⁴ Usp. u cit. knjizi *Transformacije i strukture*, 36–56.

s drugim komentarima analitički ustvrdio što je zapravo ostalo vrijedno od Ljubišinih komentara *Gorskoga vijenca*. U okomici mojih tekstoloških proučavanja i s pozivom na njih nadovezala se u novije vrijeme i opsežna rasprava Krsta Pižurice.⁴⁵ On je podrobniјe i na cjelokupnom Njegoševu korpusu *Gorskoga vijenca* i njegova sačuvanog rukopisnog dijela teksta utvrđivao, za razliku od mene, razloge i stupanj Ljubišina udaljavanja od Njegoševa izvornika *Gorskog vijenca*. Minucioznom analizom, uz privođenje sustavnog dokaznog tekstološkog materijala, posao je Pižurica od Ljubišinih pobuda i namjera, njegove jezične kulture i sredine za koju je taj posao obavljao te „osobnog shvaćanja mjere slobode do koje se (Ljubiša – M. N.) mogao kretati“ kao priređivač u tom poslu. Prema tome, taj je posao za sada u filologiji obavljen solidno, analitično, studiozno i iscrpljivo, pa ćemo ovdje sumirati samo krajnje, analitički izveden sudove, to jest sintetičke zaključke:

*Ljubiša, prije svega, poslovima ove vrste nije bio vičan, pa se zato slobodnije kretao, vjerujući da priređivač može autorov tekst prilagođavati svome ukusu i ukusu sredine za koju se tekst priprema. A o namjerama prenošenja Gorskog vijenca sa čiriličnog na latinskičko pismo Ljubiša je u predgovoru ‘Čitaocem’, između ostalog, rekao i ovo: ‘Ova je knjiga vrlo malo poznata po Dalmaciji, prvo jer je oba puta pečatana čirilicom, koju čita skoro samo pravoslavni narod; i drugo jer se obrijetko i skupo može nabaviti. Ova me oskudica nagna da prenesem ‘Gorski vijenac’ na latinicu’.*⁴⁶

⁴⁵ *Ljubišina odstupanja od izvornog teksta Gorskog vijenca*, Studije i paralele, NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1987, 43–74.

⁴⁶ Isto, 44.

Do istih sam zaključaka, spoznaja i rezultata i sam došao daleko ranije od Pižurice.⁴⁷

U kontekstu ove teme svakako bi trebalo podrobniye preispitati i mediteranske modele hronotopa Ljubišinih pripovijedaka koje su posredovane „na granici mora i kontinenta, u geografskoj regiji koja pripada mediteranskom području (...)" . Polazeći od teorijskih postavki Fernana Bordela,⁴⁸ Dušan Ivanić je u veoma instruktivnoj i vrijednoj studiji⁴⁹ nastojao obrazložiti u kojoj je mjeri Ljubišin svijet pripovijedaka posredovan mediteranskim arhetipom njezine kulture. Ustvrdio je da nju čine mediteranski geografski i geopolitički okviri, pa do općijih duhovnih prepostavki koji se tiču jezika, vjerske tradicije, političkih prilika, kulture života i slično. U nastavku on piše: *Moglo bi se, simbolično, reći da između Mediterana i njegovih kultura postoji izvjesna, ne izrazito proporcionalna homologija. Ako je Mediteran zapravo 'kompleks mora' (Bordel), kultura na njegovim obalama je konglomerat jezika, religija, nacija, država, ekonomija, civilizacija, antropoloških tipova itd. možda složeniji, raznolikiji i protivurječniji od onoga što se obuhvata pojmom 'evropska kultura' (...)*⁵⁰.

Upravo te probleme Ljubišinih pripovijedaka raščlanjuje Ivanić u svojoj studiji, nastojeći tako približiti Veneciju i Paštoviće između kojih se odvija bogata trgovina, ali se i „prepliću ili sukobljavaju vjersko-nacionalni i politički interesi“. „U Kanja-

⁴⁷ Usp. Milorad Nikčević, cit. djelo, 40–41.

⁴⁸ *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 1–2 (prijevod) Beograd – Podgorica, 2001.

⁴⁹ Usp. *Mediteranski hronotopi Stevana Mitrova Ljubiše* u: Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture. Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, „Mediteran“, Budva, 2005, str. 111–121.

⁵⁰ Dušan Ivanić, str. 112.

šu Macedonoviću i nekim pričanima Vuka Dojčevića – kaže na koncu Ivanić – važni dijelovi teksta se usredsređuju na opisivanje, imenovanje razlika u svakodnevnim navikama Mlečana i ljudi ‘iz naših (primorskih) krajeva’.“⁵¹

I Ljubišine jezikoslovne tuđice, kojima obiluje njegova proza, to jest romanizmi i pomorski leksik, posredovane su Mediteranom. No budući da je i taj dio iscrpljen u posebnoj studiji,⁵² nema potrebe da se tim problemom više bavimo.

I na koncu, u zaključku ove studije istaknut ćemo sljedeće: okružje Boke Kotorske Ljubiši je otvaralo široke vidike zapadnoeuropejske kulture i civilizacije mediteranskog tipa. Mediteran je bio njegov europski književni san i civilizacijski kontekst zbivanja. U Boki Kotorskoj kao „prozoru u svijet“ Crne Gore ukrštale su se tradicije usmene (epske), istočnoeuropejske i zapadnoeuropejske kulture i civilizacije. Kao plod njihove ukupne simbioze i sinteze nastalo je književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše koje nosi mozaičku sliku Mediterana.

⁵¹ Isto, 113.

⁵² Usp. studiju Vojislava P. Nikčevića, *Stefan Mitrov Ljubiša kao Vukovac u: mediteranskom kontekstu* u Ljubišina jezička kovnica (od talijanša do narodnjaka), u čijem je korpusu registrirao 33 Ljubišina romanizma „koji u savremenom crnogorskom jeziku Budve i Paštrovića pošeduje 16 i u Kardžičevom *Srpskom rječniku* 13 potvrda“. (Isto, str. 94).

Izvori i literatura

1. Stefan Mitrov Ljubiša, *Gorski vijenac...* Sačinio P. P. Nješić Vladika Crnogorski, prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svom trošku Matica dalmatinska, tisak „Narodnog lista“, Zadar, 1868.
2. Stojan Novaković, „Gorski vijenac...“ Prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svojem trošku Matica dalmatinska“, tiskom „Narodnog lista“, Zadar 1868. (prikaz), „Matica“, br. 3, br. 4, Novi Sad, 1869, 65–77; 89–92.
3. Ivan Milčetić, *Putne crtice iz Boke i Crne Gore, „Vijenac“*, knj. III, br. 30, Zagreb, 1876.
4. Simo Matavulj, „U spomen Manconiju“, *Crnogorka*, br. 9, Cetinje, 1885.
5. Milan Rešetar, *Sadržaj Gorskog vijenca, jezik, izdanja i prijevodi, Predgovor, Gorskem vijencu*, trinaesto izdanje, Zadar, 1905.
6. Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*. Drugo izdanje, Kotor, 1908.
7. Đuro Körbler, *Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina*, Rad JAZU, knj. 229, Zagreb, 1924.
8. Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela*, knj. I, Beograd, 1929.
9. *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knjiga treća, Beograd, 1967.
10. Vido Latković, *Gorski vijenca u Celokupnim delima Petra Petrovića Njegoša*, knjiga treća, Beograd, 1967.
11. Miodrag Popović, *Istorija srpske književnosti, romantizam*, I, „Nolit“, Beograd 1968.

12. Antun Kojović, *Moje doba* (Iz memoara, dnevnika i stihova), prdgovor izbor, prevod i komentar dr Slavko Mijušković, Grafički zavod, Titograd, 1969.
13. Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovetke*, Matica srpska, Novi Sad – Beograd, 1969.
14. Nikola Banašević, *P. P. Njegoš, Gorski vijenac. Kritičko izdanje s komentarima*, Beograd, 1973.
15. Radoslav Rotković, *Ljubiša i barun od Filipsberga*, „Stvaranje“, sv. 12, Titograd, 1974, str. 1544–1549.
16. Stefan Mitrov Ljubiša, „Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi“, 21.–23. aprila 1976, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*. Naučni skupovi. Knjiga 1. Odjeljenje umjetnosti, Titograd, 1976.
17. Radoje Radojević, „Humor i satira u djelima Stefana Mitrova Ljubiše u Tokovima crnogorske književnosti“, NIO *Pobjeda*, Titograd, 1978.
18. Božidar Pejović *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše, „Svjetlost“*, Sarajevo, 1977.
19. Radoslav Rotković, *Tragajajući za Ljubišom*, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1982.
20. Milorad Nikčević, „Transformacije i strukture (Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – utjecaji i paralele)“, NIRO Školske novine, Zagreb, 1984.
21. Krsto Pižurica, „Ljubišina odstupanja od izvornog teksta *Gorskog vijenca*“, *Studije i paralele*, NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1987, str. 43–74.
22. Milorad Nikčević, „Dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1914)“, u Zborniku s međunarodnog skupa: *Jezici kao kulturni identiteti*, PEN Centar, Cetinje, 1998.
23. Milorad Nikčević, „Razine i funkcije transformiranih folklornih elemenata u umjetničku / beletrističku književ-

- nost“, u Zborniku radova, *Hrvatsko društvo folklorista*, vol. 7, Zagreb, 1998, str. 97–105.
24. Milorad Nikčević: „Boj na Visu (1866) Stefana M. Ljubiše – između povijesne zbilje i poetske vizije“, u: *Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M – M“, Osijek, 1999, str. 65–88.
25. Vojislav P. Nikčević, „Ljubiša o narodnom karakteru svojega jezika i stila“, *Riječ*, V/1–2, Nikšić, 1999, str. 68–79.
26. Milorad Nikčević, „Boj na Visu (1866) fenomen istorijske i poetske fikcije (Genotipsko-komparatističko iščitavanje: S. M. Ljubiša – Đ. Deželić – S. Buzolić – P. Kunučić – S. S. Kranjčević) u zborniku: *Književno djelo Stefana M. Ljubiše –Novo čitanje*, „Mediteran“, Budva, 2000, str. 217–236.
27. Radomir V. Ivanović, *Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše* (prilog poetici), Novi Sad, 2000.
28. Milorad Nikčević, „Kritički pogledi Ivana Milčetića na književni rad Stefana Mitrova Ljubišu i književno stvaralaštvo u Boki Kotorskoj“, u: *Zborniku radova sa znanstvenog skupa Varaždin – Malinska*, 19.–20. travnja 2001, Zagreb, 2000, str. 433–446.
29. *Književno djelo Stefana M. Ljubiše* (Novo čitanje), Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Reževićima, Budva 27. i 28. februara 1998. godine, „Mediteran“, Budva 2000.
30. Hernan Bordel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 1–2 (pijevod), Beograd – Podgorica, 2001.
31. Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica* (od talijanša do narodnjaka), PEN Centar, Cetine, 2003.
32. Vladimir Osolnik, „Ljubiša i Manzoni“ u: *Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi* 27. i 28. februara 2002. godine, „Mediteran“, Budva, 2005, str. 27–34.

33. Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture. Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, „Mediteran“, Budva, 2005.
34. Dušan Ivanić, Mediteranski hronotopi Stefana Mitrova Ljubiše u: Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture. Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, „Mediteran“, Budva, 2005, str. 111–121.
35. Prof. dr. sc. Milorad Nikčević & mr. sc. Milica Lukić: Strossmayerova čirilometodska djelatnost pretočena u pjesmu i priču, Zbornik 1. i 2. Strossmayerovih dana, Đakovo, 2005, str. 51–68.

Književno djelo Stefana M. Ljubiše (1822–1878) – reprezentata mediteranske kulture

Sažetak

Budva na Jadranskom moru rodno je mjesto Stefana Mitrova Ljubiše. Već i po tom podatku Ljubiša pripada mediteranskom arealu Boke kotorske. A u tom arealu u drevnoj prošlosti nastale su izuzetne, najveće svjetske tečevine kulture i civilizacije antičke Grčke i Rima. Ljubišina ambijentalna pripadnost tom arhetipu posredovala je velikim dijelom i njegovo književno stvaralaštvo.

Naime, Ljubiša se kao pisac formirao i razvijao u trima glavnim ravninama: vukovskoj, njegoševskoj i mediteranskoj. Vukovska škola je magistralno odredila njegov put razvoja kao književnika u najširem kulturološkom smislu. Poslije Vuka Stefanovića Karadžića, Petar II. Petrović Njegoš bio je njegov najznačajniji literarni uzor, ideal vukovskog profila koji valja poetološki, kulturološki i stvaralački slijediti, o čemu sam detaljnije pisao u poredbenoj knjizi *Transformacije i strukture (Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – utjecaji i paralele)*. A mediteranska ravan kod Ljubiše odnosi se na rimsку i talijansku lektiru koju je baštinio od svoga katoličkog učitelja i vrijednog književnika don Antuna Kojovića, pod čijim je utjecajem Ljubiša u svom ranom književnom razdoblju i započeo književno stvaralaštvo, a potom prevodio odlomke iz Ariostovih *Satira*, Horacijevu *Hvalu seljačkog života*, *Smrt Ugolinovu* iz Dan-

teove *Božanstvene komedije*, Salustijevu *Zavjedu Kataline* i Tacitov *Agrikolin život*, i to sve u metru i dikciji usmene književnosti. I njegov prvi poetski rad *Boj na Visu* (1866) te uređivanje, komentiranje i izdavanje Njegoševa *Gorskog vijenca* (Zadar, 1869) na latinici za potrebe sjeverne Dalmacije, ukazuju na to u kojoj je mjeri Stefan M. Ljubiša pripadao mediteranskome civilizacijskom krugu. Sve je to utjecalo da je tom stvaralačkom dimenzijom uvelike oplođeno i Ljubišino beletrističko narativno djelo koje je August Šenoa okarakterizirao „kao genre osobito, nov“ u hrvatskoj književnosti.

The Literary Works of Stefan M. Ljubiša (1882–1878) in the Mediterranean Civilisation Circle

Summary

The Adriatic town of Budva is the birth place of Stefan Mitrov Ljubiša. According to this data alone, Ljubiša belongs to the Mediterranean area of Boka Kotorska. It is the land area where extraordinary, major cultural and civilisation heritage of ancient Greece and Rome had developed. Ljubiša's ambiance affiliation to this archetype was to a great deal the medium of his literary opus.

Namely, three major levels influenced Ljubiša's development as a writer: Vuk, Njegoš and the Mediterranean. The Vuk's school determined his development as a writer in the widest cultural sense. Following Vuk Stefanovic Karadzic, Petar II Petrović Njegoš was his most important literary model. Ljubiša considered him an ideal of Vuk's profile who should be followed in the poetic, cultural and creative way. I developed this thesis in more detail in the comparative book *Transformations and Structures (Stefan Mitrov Ljubiša and Njegoš - Influence and Parallels)*. The Mediterranean level in Ljubiša's case relates to the Roman and Italian readings he had inherited from his Catholic tutor and valued writer don Antun Kojović, under whose influence Ljubiša started his early literary opus. Later on he translated the fragments of Ariostos's *Satires*, Horatio's *The Praise of Farmer's Life*, Ugolino's *Death* from Dante's *Divine Comedy*, Sallust's *Conspiracy of Catiline/Bellum Catilinae* and Tacitus's *Life of Agricola* - all in the metre and diction of verbal literature. Even his first poetic work *Boj na Visu (The Battle of Vis)* (1866)

followed by the editing of Njegoš's *Mountain Wreath* (Zadar, 1869) in Latin script for Northern Dalmatian readers, highlight extent to which Stefan M. Ljubiša belonged to the Mediterranean civilisation circle. This creative dimension impregnated Ljubiša's beletristic narrative opus which August Šenoa characterised as a „distinctive, new genre” in Croatian literature.

(Objavljeno u *Zadarski filološki dani I*: zborniku radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog 21. i 22. svibnja 2005.)

DJELO STEFANA MITROVA LJUBIŠE – IZMEĐU KRITIKE I STVARNOSTI

Često se u književnoj historiji i kritici citira zabilješka književnoga historičara, filologa, etnografa, putopisca i bibliografa Ivana Milčetića (1853.–1921.), objavljena pod naslovom „Putne crtice iz Boke i Crne Gore“¹, u kojoj je, osvrćući se na Ljubišinu zbirku *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875.),² „optužio“ autora da se koristio rukopisnim djelom svoga učitelja, katoličkoga svećenika don Antuna Kojovića (1751–1845.), a da ga nije ni spomenuo. U nastavku te zabilješke Ivan Milčetić piše:

„Razne dogadjaje s Turci, razmirice pojedinim općinama i razmirice vjerske, narodu su pružile gradiva za njegove samonikle pripovijesti, s kojim se divimo u Ljubiše, koji ih je znao baš na pučku svjetu predati – za koga mi međutim pripovjedaše, da je uporabio i neko hrvatsko rukopisno djelo nekoga kanonika budvanskoga, akoprem toga nigdje ne spominje.

Tko bi imao vremena i volje, mogao bi u Boki sakupiti liepu zbirku takih pripoviesti i priča (...).³

Citirani je ulomak zapravo Milčetićeva putopisna zabilješka, ili, preciznije, putopisna anotacija, nastala na njegovu mla-

¹ *Vienac*, knj. VIII, br. 30, Zagreb, 1876, str. 503.

² *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Skupio, složio i pregledao Stefan Mitrov Ljubiša. U Dubrovniku, nakladom tiskarne Dragutina Pretnera, 1875.

³ *Vienac*, knj. VIII, br. 30, Zagreb, 1876, str. 503.

denačkom putovanju po mediteranskim krajevima Dalmacije, Dubrovnika, Boke kotorske i Crne Gore. Svoja putovanja po tim krajevima, kako sam navodi u putopisnim crticama, započeo je još „18. rujna ujutro 1874. godine“,⁴ dakle, kada je Ivan Milčetić imao samo dvadesetjednu godinu.

S obzirom na to da je Milčetićevo cijelokupna putopisna produkcija ostala u književnoj historiji neobrađena,⁵ nevalorizirana i književnoanalitički neraščlanjena, kao što je to uostalom i s najvećim dijelom njegova cijelokupnoga filološkoga, dijalektološkoga, etnografskoga, jezikoslovnoga i literarnoga opusa, potrebno je na ovom mjestu, bar u kratkim potezima, kulturnoj i znanstvenoj javnosti skrenuti pozornost na Milčetićeve putopisne zabilješke o tim južnim mediteranskim krajevima Dubrovnika⁶, Boke Kotorske i Crne Gore.

U Milčetićevom putopisu ostvaruje se ponajčešće susret znanstvenoga pristupa i njegova osobitog spisateljskog i filološkog dara. U skiciranim bilješkama, dakle, izrancuju pred Milčetićevim i našim očima predjeli čudesnoga mediteranskog

⁴ Kao mladić Ivan se je Milčetić zatekao u Dubrovniku za vrijeme ratnih nemira u susjednoj Hercegovini. To je ujedno bilo i vrijeme osvita značajnih ratnih pohoda Crnogoraca protiv Turaka, pa se refleksi tog vremena i tih zbivanja osjećaju u sadržajima njegovih putopisa. Usp. *Vienac*, VII/1876, br. 25, str. 411. U dalnjim je serijskim brojevima istoga godišta *Vienca* Milčetić objavljivao svoje „Putne crtice iz Boke i Crne Gore“ i to u: br. 25, str. 411–414, br. 26, str. 426–503, br. 30, str. 501–503, br. 31, str. 516–519, br. 33, str. 548–551, br. 36, str. 597–599, br. 38, str. 625–627, br. 41, str. 674–679, br. 45, str. 732–736.

⁵ Ivan Milčetić je osim citiranih „Putnih crtica iz Boke i Crne Gore“ napisao, koliko je nama poznato, još nekoliko putopisa: „Iz Krka u Pulu“ (*Pozor*, 1883.), „S otoka Cresa“ (*Vienac*, 1885.), „O Moravskim Hrvatima“ (*Vienac*, 1898.) i dr.

⁶ Na samom početku svojih putopisnih crtica Ivan Milčetić napominje da ne će opisivati Dubrovnik, koji je „tolj mio svakomu Hrvatu“, jer je *Vienac* „lanjske godine donio obširan opis toli Dubrovnika, toli Gruža i Lokruma“.

krajolika, posmatranog pretežito okom znanstvenika, etnologa i etnografa, književnoga kritičara, a ponekad i darovita povjesničara, arheologa, pisca i kulturnologa. O svim tim široko obaviještenim disciplinama i pojedinim detaljima iz njih putopisac kazuje i opisuje obavijesti riječima pisca-naratora. Stoga njegovi putopisni zapisi imaju vrijednost svjedočanstva o krajevima, naseljima, značajnim kulturnim spomenicima, drevnim starijima i ljudima uopće. Putopisac bilježi one detalje, povijesne realije i činjenice koje su se tijekom vremena mijenjale ili savsim nestajale s lica predjela i zemlje koja se opisuje. Otuda su Milčetićevi putopisi, bez obzira što ih pisac vrlo skromno žanrovske određuje „putopisnim crticama“, poprimili u svojoj stvaralačkoj kombinatorici pouzdane izvore obavještenja, dakle vjernih slika stanja u svome vremenu, jer se u njima ponajprije otkrivaju slojevi civilizacija, poimaju društvena stanja, poroci i vrline, povijesni, etnografski i etnološki opisi obreda i običaja, kao i razmjerni ljudski koraci smjene tih civilizacija vremenom i zemljom koji se stavljuju u središte opisivanja i fokusiranja. Na pojedinim mjestima i u pojedinim segmentima svojih crtica Milčetić opisuje brojne povijesne osobe s kojima se susretao, male ljude, ribare i težake, kulturne stvaratelje, političare, svećenike, učitelje i poslenike ljudskoga duha s kojima je općio, razgovarao, susretao se u bokokotorskom i cetinjskom području jednoga burnog historijskog vremena uspona i uznapredovalog kulturnog zamaha crnogorske državnosti, koju je svakako personificirao kralj Nikola I. Petrović Njegoš i njegova cetinjska svita okupljena u njegovoj „odžakliji“ Cetinjskoga dvora. Istina, u pojedinim dijelovima Milčetićevih putopisnih zabilježaka oslikava se tipični mediteranski krajolik koji u pojedinim kratkim segmentima ustupa mjesto lirskom opisu, i samo ponekad piščevu emocionalnom iskazu ili stavu:

„Za nekoliko časaka banusmo u sam bokeljski zaljev, koji se krivudajući proteže jugo-istočno za cielih šest sati do pod samu Crnu Goru. Pred našim očima sada zatvori se prizor neopisivo čaroban. Reć bi, da se je ovdje priroda natjecala, kako bi se čim ljepšim svojim tvorom proslavila. Orijaške i gole planine Orjen, Velja greda, Vrmac dižu se nebu pod oblake hvatajući se u divsko kolo sa siedim Lovćenom nad plavetnim morem, koje im skute cijeliva. Po krivuljastih obalah sve unaokol nižu se ko vitice na lancu biela seoca i gradići, cakle se u zrcalu morskom kao vile, što se zagledaše u vodu, diveć se same svojoj ljepoti. Dol i gora, poljica sa orijskim pećinama, zelene šumice maslina i lovorka, pa bjelasajuća sela, kano bijeli golubovi ljube se plavetnim morem – sve to tvori skladnu i divotnu sliku, koja se jednom riječi zove Boka (...).“.⁷

Iako su Milčetićeve putopisne crtice bogate određenim činjenicama, opisima mjesta i visokih planina, geonima i toponima krajeva koje promatra i opisuje, one na pojedinim mjestima dosežu impresivne opise koji se svojim ekspresivnim slikama mogu mjeriti s opisima krajolika iz suvremenih impresivnih putopisa Franja Alfrevića o Boki Kotorskoj.⁸

No, ukoliko bismo željeli žanrovske i tipološke razvrstati Milčetićeve putopisne bilješke, bez obzira na to što se u njima uglavnom opisuju krajevi kroz koje putopisac prolazi, priroda, život naroda, spomenici, povijest i prošlost itd., dakle ono što pisac vidi, ono što jest u trenucima susretanja relevantno – krajevi i ljudi, ljudi i krajevi, njegovi se putopisni zapisi opiru nekoj strogoj podjeli i ukalupljenoj shematskoj klasifikaciji. Ponajprije bismo mogli reći da je to opisni putopis jer autorova

⁷ Vienac, br. 25, str. 413.

⁸ Usp. Fran Alfrević, *Boka u: Putopisi i eseji*, Zagreb, 1942.

pozornost nije okrenuta izrazito zbivanjima i vlastitim doživljajima i ponekom lirskom odlomku u kojem se projicira autorova emocionalnost. Prije bismo ustvrdili da Milčetić prepričava ono što vidi, sazna ili doživi, pa bi po tim elementima Milčetićeve putopisne zabilješke pripadale nekom pripovjednom, to jest narativnom žanrovskom putopisu. No, možda bismo bili najbliži istini ako bismo ipak naglasili da se Milčetićeve putopisne slike odlikuju i nekim dubljim i složenijim viđenjem poretki i stvari u prošlosti i oko sebe. Zapravo, njegove se opservacije kreću u širim rasponima radoznalosti, njegova dara za fiksaciju viđenoga i doživljenoga. Dakle, pri susretu s novim krajevima, Milčetić jednako opisuje, priča i razmišlja u isti tren, pa su njegovi putopisi obavijesni, povijesni, bogati i ponekad nadahnuti pišćevom osobnošću i misaonošću. On putuje kroz vrijeme i prostor, pa istodobno vidi krajolike i ljude koji jesu i koji su bili, vrijeme koje jest i koje je bilo, pa sve to sažima u svoju nedjeljivu putopisnu sliku i narativnu viziju. Otuda bismo bili najbliži istini ako bismo Milčetićeve putopisne zabilješke po mediteranskim krajevima Dubrovnika, Boke kotorske i Crne Gore tipološki i žanrovski odredili kao višeslojene putopisne slike i njegove usputne zabilješke. Evo kako je Ante Franić u svojoj knjizi Hrvatski putopisi romantizma⁹ sažeо sadržajnu stranu Milčetićevo putopisa:

„Milčetić [...] nadalje piše o tome kako je tragao za etnografskim i folklorističkim materijalom, iznosi povijesne podatke i svoja politička zapažanja o suvremenoj Boki i Crnoj Gori, o državnosnim obilježjima crnogorskim, o talijanaštvu i autonomuštvu u Boki, o prodornosti pravoslavlja i militavosti katoličanstva u tim krajevima, o narodnosnim karakteristikama Crnogoraca itd. Sve to Milčetić piše u pozicijskoj političkoj misionaru s pozicija velikohrvatskoga klerikalizma. Tako i Milčetića muči pitanje (u

⁹ Izdavač: *Narodni list*, Zadar, 1983.

skladu s odobrenim načinom razmišljanja) je li Boka hrvatska ili srpska, odnosno čija će biti, ne pomišljajući [na to – op. M. N.] da bi mogla uopće biti crnogorska. Na pojave velikosrpskog nacionalizma u vezi s Crnom Gorom Milčetić reagira velikohrvatskim rezonima [...],¹⁰ pa u produžetku kao dokaz navodi citat iz Milčetićeva putopisa.

I upravo iz tih višeslojnih doživljaja, viđenog, doživljenog i obavijesnog, nastao je i Milčetićev putopisni kroki, njegova mini putopisna bilješka o crnogorskom spisatelju i tadašnjem predstavniku primorskoga i dalmatinskoga puka u Carevinskom vijeću u Beču i već tada popularnom književniku Stefanu Mitrovu Ljubiši.

Možda bi Milčetićeva na samome početku ove studije citirana i bezazlena opaska ostala nezapažena u njegovim putopisnim zapisima, ili bi svjedočila samo kao neki mini-podatak, povijesni motiv i bezazleni sud o Ljubišinim pričama i pripovijestima, dakle o njegovu narativnom stvaralaštву, da do nas nije doprla mnogo godina kasnije na posve izvanknjiževni i izvankulturni način. Naime, prema svjedočenju Todora Stefanovića Vilovskog, ondašnjega urednika srpske Zore u Beču, Ljubišino-

¹⁰ Isto, str. 113.

Ante Franić je za potkrjepu svojih teza citirao Milčetićeve premise: „O Hrvatih se ovdje govori sa svakim poštovanjem i u obče se ne opaža ni traga onomu šovinizmu srbskomu, koji sve izključuje i perhorescira, što nije srbsko.“

Nije uostalom ni čudo; jer Crnogorac, čim izade iz svoje zemlje, makar samo preko granice arbanaške, zove sebe i drugi ga zovu *Hrvatom*. Kad sam na pitanje jednog Crnogorca odgovorio, da sam Hrvat, upitao me on: od Podgorice? Osobito u Carigradu i uobće u orijentu, znade ih svijet pod imenom Hrvata. Ovo jamačno nije tek stvar slučajna, nego su se jamačno oni sami prije tako nazivali; a meni se po svemu čini, daje ovaj puk i tipom i običji različit od Srbalja“. Citirano prema Ante Franić, *Hrvatski putopisi romantizma*, str. 113.

ga prsnog prijatelja, koji mu je na samrti sklopio oči, Ljubiša je pratio sva zbivanja na mediteranskom jugu, pa je stoga normalno da je u tome času iščitavao i Milčetićeve mladenačke putopisne bilješke u Viencu. Uočivši Milčetićev „objed“ na svoje spisateljske uratke – priče i pripovijesti, on se je, prema svojevremenom svjedočenju Vilovskoga, veoma emocionalno žestio, uznemirio i potresao. Po svoj prilici, on je napisao i odgovor na Milčetićeve kritičke opservacije na njegovu prozu, a namjerao ih je objelodaniti kao predgovor ili Pridodatak svojim Pričanjima Vuka Dojčevića.¹¹ Međutim, to tada, iz nama nepoznatih razloga, nije učinio.¹² Izvorni i integralni Ljubišin odgovor Vilovski je iz moralne obvezе prema Ljubiši najprije objelodanio u Brankovom kolu¹³, a potom u zasebnoj autobiografskoj knjizi Stjepan Mitrov Ljubiša (*Utisci i uspomene*).¹⁴ Vilovski je taj Pridodatak, prema vlastitim navodima, u knjizi priopćio „od reci

¹¹ Od 37 *Pričanja Vuka Dojčevića* za Ljubišina života objavljeno je 34, a tri su tiskana poslije njegove smrti. Sva su objavljena u *Srpskoj zori* 1877., 1878., 1879. godine.

¹² Istina, urednik *Srpske zore* Todor Stefanović Vilovski objašnjava da Ljubiša to nije učinio na njegov nagovor, pa u svojoj knjizi *Stjepan Mitrov Ljubiša (Utisci i uspomene)*, drugo izdanje, Štampa bokeške štamparije u Kotoru, 1908., str. 80, decidirano piše: „Zato mi je dan današnji milo, kad se setim one moje tadašnje rešenosti, kojom sam odlučno odbio Ljubišin zahtev: da njegov odgovor Milčetiću bude uvod u pričanja Vuka Dojčevića.“

¹³ Usp. *Brankovo kolo*, knj. XII, br. 28, Sremski Karlovci, 1906.

¹⁴ U književnoj kritici o Ljubiši, a i na koricama raznih izdanja pripovijesti Stefana Mitrova Ljubiše, pojavljuje se njegovo ime u različitim varijacijama: Stevan, Stjepan, Stepan, Šćepan. Da mu je pravo ime Stefan dokazali smo na temelju njegova krnosnoga lista, arhivskoga materijala i matičnih knjiga rođenih i krštenih u pravoslavnoj crkvi Sv. Trojice u Budvi te pismene korespondencije samoga pisca. O tome vidi opširnije u prvoj bilješci naše studije „Ljubiša i Njegoš: književnoistorijske paralele, uzori i nadahnuća“, u: *Transformacije i strukture*, Školske novine, Biblioteka „Jezik i književnost“, Zagreb, 1982., str. 20.

do reći“, onako kako ga je Ljubiša koncipirao „i kakav se i sada nalazi (...) u rukopisu biografije Vuka Dojčevića“.¹⁵ Na početku Ljubišina članka, tj. odgovora, nalazi se već prethodno citirana Milčetićeva zabilješka, a potom pisac decidirano navodi:

„Preostalo je do duše, osim Dnevnika, neka rukopisna knjižica od pokojnog nadpopa Antuna Kojovića od koje i ja i mnogi drugi hranimo prepiše kao blagu uspomenu dobroga rodoljuba. U toj knjižici nema nijedne pripovijesti niti se je Kojović ikad time bavio, no sitnim pjesmicama veoma male vrijednosti.

Ja sam iz harnosti napisao, ima već tri godine, život pokojnikov i nješto iz te knjižice uzeo da se štampa u ‘Zabavniku’. No u to, po nesreći, umrije oplakani urednik Josif Đunić, pak ne znam gdje sam zavrgo moj rukopis. No ko želi znati kako je pisao pok. Kojović hrvatski, neka se potradi pročitati međutim podlistak ‘Narodnog lista’, br. 35. god. 1876.

Ja sam dobio građu za pripovijetke, koje sam objavio: ‘Skočidjevojku’ i ‘Prokleti kam’ od igumana Mojsija Vučića Ubljanina; ‘Malog Sćepana od Vuka Markova Vraneće Mihaile; ‘Prodaju patrijare Brkića od Đura Vučetina Brajića; ‘Popa Androvića od Mitra Popova Gregorića Paštrovića i to poslije smrti Kojovićeve, a ‘Krađa i prekradažvona’ dogodilo se, tako reći, pod mojim očima. ‘Kanjoš Macedonović’ legenda je koju skoro svaki Paštrović zna. Sam sam pak dopunio istoričnu stranu, kako sam najbolje mogao i umio. Ko je god pročitao moje Pripovijesti odreće g. Milčetiću da u njim ima vjerskih razmirica.

Ja iskreno žalim da nije g. Milčetić ljepše propitao i obavijestio se o stvari prije neg me pretvorio da sam se udesio

¹⁵ Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša*, str. 77.

tuđim perjem, kad sam već kaže da u Boki ne treba krito krasti, kad se može lako prosuto kupiti, kao što žalim da nije imao kad niti mu se mililo da i on sabere ‘takih pučkih pripovijesti i priča’, koje bi svakako, po mom skromnom mnjenju, bile po našu knjigu korisnije nego li njegove ‘Putne crtice iz Boke i Crne Gore’.¹⁶

Nadalje, Vilovski je u tekstu svoje knjige s izrazitim emotivnim nabojem komentirao Ljubišin odgovor Ivanu Milčetiću, o čemu svjedoči sljedeći odsječak: „Kad se dobro uoči Milčetićeva beleška, biće svakome jasno, koliko je žuči morao prosuti njezin pisac [Ljubiša – op. M. N.] pišući i preporučujući Ljubišine pripovetke hrvatskoj publici [...]. Milčetiću nije bilo ni teško ni zazorno obediti Ljubišu: da je sasvim ordinaran plagijator, da u njegovim pripovetkama ima verskih razmirica i da ga najpo-slije okarakteriše kao sasvim prosta – skupljača. Koliko rečenica toliko krupnih laži! Kinizam ovog opskurnog pisca zasluzivao je sasvim nešto drugo, a da ga Ljubiša udostojava odgovora i da ga uzima za ozbiljne strane [...].“¹⁷

Premda Vilovski u svojoj knjizi svjedoči i to da je Milčetićeva putopisna crtica „obratila na se pažnju gotovo vaskolikog srpskog i hrvatskog književnog sveta“,¹⁸ mi smo u želji da provjerimo taj podatak pregledali brojne periodične i serijske liste-ve i časopise onoga vremena u kojima su surađivali Ivan Milče-tić i Stefan Mitrov Ljubiša.¹⁹ Nismo, na žalost, bilo što pronašli

¹⁶ Isto, str. 78–79.

¹⁷ Isto, str. 79–80.

¹⁸ Isto, str. 79.

¹⁹ *Detaljno smo pregledali bibliografiju* Vienca, Obzora, Naše slove, Hrvatske lipe, Hrvatskoga kola, Savremenika, Rada, Građe za povijest književnosti hrvatske, Kolendara Matice dalmatinske, Srpske zore, Brankova kola, Narodnoga lista (*prilog II Nazionale*), Srpskog magazina, Srpsko-dalma-

što bi u hrvatskoj, crnogorskoj i srpskoj periodici ukazivalo na polemičke tonove Stefana Mitrova Ljubiše i Ivana Milčetića.

Međutim, iščitavajući književnokritičku građu o Ljubiši samo smo u pojedinim segmentima uočili književnokritičke tonove na tu polemiku. Naime, osvrćući se mnogo godina kasnije na taj biografski rad Todora Stefanovića Vilovskog, Đuro Körbler je u opširnoj studiji „Stefan Mitrov Ljubiša i negova okolina (Sitniji prilozi za poznavanje negova života i rada)“²⁰ unio nešto više podataka i svjetla o kritičkim refleksijama Ivana Milčetića na Ljubišine pripovijesti i pričanja. Napominjući da ga je upravo egzaltirani stil u spisu Vilovskoga motivirao da napiše opsežnu studiju „o životu i radu tog darovitog pripovjedača (Stefana Mitrova Ljubiše – M. N.) i vanrednog poznavaoča života i običaja narodnih“, Körbler nastavlja da je Vilovski „dosta prostački, bezobzirno i neopravdano ustao“ protiv književnika Ivana Milčetića. Nadalje, on u svojoj studiji potanko otkriva uzročnoposljedičnu vezu i kontekst nastanka Milčetićeve kritike na Ljubišine pripovijesti i pričanja. Pobliže, Körbler je nastojao utvrditi genezu Milčetićeve vrela, odnosno poticaje i okolnosti koji su ga doveli i motivirali da na svom putu po Boki i Crnoj Gori napiše kratki negativni sud o Ljubiši i njegovu književnom djelu. U nastavku svoje studije Körbler se decidirano pita: „A kako se rodila u njega [Milčetića – op. M. N.] misao, da Ljubišine pripovijesti, koje je upravo tada, skupljene u osobitu knjigu i koje su ugledale svjetlo u „Dubrovniku“, nazove samoniklim narodnim pripovijestima, što ih je on ‘znao baš na pučku svijetu predati?’“ I u nastavku svoga odgovora daje sasvim uvjerljiv i logičan zaključak kada kaže: „Taje misao nikla u nj [Milčetiću –

tinskog magazina, Dubrovnika, Narodnog kolendara Matice dalmatinske, Glasa Crnogorca, Otadžbine, *kalendara Orao i slično*.

²⁰ Usp. *Rad JAZU*, knj. 229, Zagreb, 1924., str. 101–187.

op. M. N.], očito pod utjecajem članka ‘Zivotopisne crtice o Antunu Kojoviću’, što ga je neki R. B. ranije priopćio u brojevima 31. i 35. od 4. i 29. aprila u ‘Narodnim listu’ za 1876. godinu.“ U tom članku Körbler napominje i to da je nepoznati autor skicirao životopis budvljanskog kanonika Antuna Kojovića koji se „za života mnogo bavio sastavljanjem prigodnih pjesama, a sastavio je i četiri debele knjige ‘Analı di Budua’, o kojima se primećuje ovo: ‘Dvije se još pomicu kod prepoštovanoga budvanskog nadpopa, a druge dvije, kazaše mi, [nepoznatom autoru inicijala R. B. – op. M. N.] da dospješe u duboku torbu Kojovićeve učenika, koji je iz ovijeh dosta gradiva za svoje pripovijetke izvukao, i ne spomenuv nikad ni slovcem svoga učitelja’.“²¹

Svakako je, nastavlja Körbler, taj Kojovićev učenik bio Stefan Mitrov Ljubiša u kojega „tobože u ‘duboku torbu’ dospješe dvije debele knjige njegovih Analı di Budua koji je ‘izvadio’ ili upravo ‘izvukao’ iz njih dosta gradiva za svoje pripovijetke“. Körbler je, između ostaloga, utvrdio i to da po svoj prilici Ljubiša nije nikada saznao za ovaj anonimni spis u Narodnom listu jer ga on niti ne spominje u svom objelodanjenom Pridodataku Pričanja Vuka Dojčevića²².

²¹ Usp. Đuro Körbler, cit. studija, str. 106.

²² Naime, *Narodni list* br. 31. od 15. travnja 1876. ostao je Ljubiši nepoznat, „jer u onom ‘Pridodataku’ spominje (Ljubiša – M. N.) samo br. 35. tih novina (od 29. travnja 1876.), u kojemu je govor o pjesničkom radu Kojovićevu, pa se odmah i priopćuju, primjera radi, dvije njegove pjesme, ‘Noćnopojka’ i ‘Kraljev dan’ god. 1821., uz ovu primjedbu piščevu (potpisani inicijalima R. B.). ‘Napokon ja ne mogu jamčiti, da li pjesme, što sam našao, take su iz Kojovićeva pera izašle, da su ih pripisaoci izgrdili; ili je to izpisao kakov mu učenik, što je na uzus znao. Kako mu drago bilo, mislim, da je naš šaljivi i veseli pjesnik ovo redaka zasluzio. Nekoliko je i talijanskih pjesama izjavljuao: te su znatno slabije od hrvatskih...’“ Cit. prema Đuro Körbler, str. 107, s napomenom da Kojovića pomini i Srećko Vulović u članku „Popis i ocjena narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela“, u programu kotorske gimnazije za god. 1878./79., str. 10–15.

Iz cjelokupne građe koju smo ovdje analitički izložili mogu se decidirano izvesti i određeni zaključci:

1. Polemike između Ivana Milčetića i Stefana Mitrova Ljubiše zapravo nije niti bilo, jer se Ljubiša za svoga života nije ni u jednom periodičnom književnom časopisu oglasio i reagirao na putopisnu zabilješku koju je Milčetić izrekao o Ljubišinim objavljenim pripovijestima i pričanjima.
2. Milčetić je, kako se to doista iščitava iz utemeljene studije Đura Körblera, čini se samo usputno i bezazleeno prepričao odjeke „Zivotopisnih crtica o Antunu Kojoviću“ koje je, zapravo, pod svojim inicijalima objelodanio neki R. B., dakle nepoznati autor, u citiranom Narodnom listu. A daje to zaista tako, svjedoči i sama Milčetićeva kritička anotacija u kojoj kaže: „Za koga mi [Ljubišu – op. M. N.] pripovjediše [znači neko drugi – op. M. N.] da je uporabio i neko hrvatsko rukopisno djelo nekog kanonika budvanskog [...].“ I sami sintagmatski izričaji „neko rukopisno djelo“ i „nekog kanonika budvanskog“ ukazuju na nedosljednu Milčetićevu obaviještenost.
3. Cijeli je problem „polemike“ Milčetić – Ljubiša, čini se, tek kasnije podgrijao Todor Stefanović Vilovski objavlјivanjem knjige Stjepan Mitrov Ljubiša (Utisci i uspomene). On je, zapravo, veoma emotivnim udarom i prilično neprofesionalnom i zajedljivom semantikom i izričajem, bez obzira na to što je slovio za cijenjenoga i zapaženoga književnika i urednika Srpske zore u Beču, napao Ivana Milčetića kao glavnoga krivca i zlonamjernoga Ljubišina mladenačkog „junošu“ i kritičara, komentirajući njegovu putopisnu zabilješku na vrlo pojednostavljen, neprofesionalan, tendenciozan i

difamirajući način. Vrijedao je, dakle, ne samo Milčetićevu književnoznanstvenu i spisateljsku osobnost, već i cijelu ondašnju književnu, političku pa i kulturnu hrvatsku javnost.

(Objavljeno u *Zborniku o Ivanu Milčetiću*, Zagreb, 2002.)

POLEMIČKI DISKURSI IVANA MILČETIĆA (1853–1921) I STEFANA MITROVA LJUBIŠE

Usud mnogih književnika XIX. stoljeća, koji su se samoučkim poletom uzdigli do vodećih stvaralaca pisane riječi u svojim narodu, dijeli i Stefan Mitrov Ljubiša. Stoga je potrebno, s vremenske distance od citiranog Milčetićeva suda o Ljubišinom djelu, preispitati, prije svega, koliko je Ljubiša uistinu stekao literarnoga i povijesnog obrazovanja u privatnoj školi svoga budvanskog učitelja, don Antuna Kojovića. A daleko je više nužno spoznati sljedeće: je li se Ljubiša kao vrstan narator uistinu koristio, i u kojoj mjeri, literarnim djelom svoga učitelja, izvorima pučkoga duha, predajama i vrelima iz „zlatoustih narodnih“ iz Boke na taj način da je svoje pripovijesti i priče jedostavno „popukao po primorju Boke Kotorske“.

Iz književnopovijesnih i književnoteorijskih studija poznato je¹ da je Stefan Mitrov Ljubiša sve do 70-ih godina XIX. stoljeća iskazao mnoge stvaralačke oscilacije i u intenzitetu i u kvaliteti svoga književnoga djela. On je, zapravo, kao pisac dugo sazrijevao, tražeći pravi izričaj i tematiku za svoj eruptivni

¹ U novije vrijeme književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše doživjelo je književnopovijesnu, književnoteorijsku, filozofskoestetsku i jezikoslovnu valorizaciju. Istimemo samo neke značajnije studije: Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977; Radoje Radojević, *Humor i satira u djelima Stefana Mitrova Ljubiše u Tokovima crnogorske književnosti*, Pobjeda, Titograd, 1978; dr. Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, Titograd, 1982; Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, Školske novine, Zagreb, 1982.

stvaralački temperament i talent. Pojedini već afirmirani stvaratelji književnoga duha bili su mu „duhovni orientiri i moralna potpora njegovom samoučkom putu u književnost“.² Jedan od prvih književnika svakako je bio i svećenik don Antun Kojović. Njegovu je privatnu školu u Budvi mladi Ljubiša pohađao 30-ih godina XIX. stoljeća, u njoj je stekao osnove pismenosti na narodnom jeziku, ali je po svoj prilici od Kojovića naučio i prve osnove talijanskoga jezika i romanske kulture.³ Logično je pretpostaviti da je Antun Kojović kao ondašnji pjesnik, marljivi kroničar raznovrsnih zbivanja i događaja u svome rodnom gradu, a napose kao povjesničar, u mladome Paštroviću izvio iskru zanimanja za književnost i povijesne činjenice.⁴ Danas se posve pouzdano znade da je don Antun Kojović bio veoma obrazovan svećenik, koji je duhovnu akademiju, doktorat teologije i prava stekao u Italiji (Loretu). Po povratku u svoj zavičaj Kojović se posvetio organiziranju školstva, pisao je pjesme na sive materinskom, hrvatskom jeziku, a na talijanskom je jeziku napisao svoje Memoare i Dnevnik, dakle narativnu prozu koja svakako nosi i određena nartivna svojstva vrijedne pripovijedne književnosti. U toj Kojovićevoj prozi „bitan je jezik činjenice i stil hronike, a jezik slike tek je rijetka i uzgredna pojava. Pa ipak, atmosfera i boja istorijskog vremena i anegdotski sažet i

² Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977., str. 19.

³ Poznato je da je Stefan Mitrov Ljubiša u svom ranom književnom razdoblju prevodio odlomke iz Ariostovih *Satira*, Horacijevu *Hvalu seljačkog života*, Smrt Ugolinova iz Danteove *Božanstvene komedije*, Salustijevu *Zavjeru Kataline* i Taci tov *Agrikolin život* i to sve u metru i dikciji usmene književnosti. O tome usp. našu knjigu *Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M – M“, Osijek, 1999., str. 72–73.

⁴ Usp. Antun Kojović, *Moje doba* (Iz memoara, dnevnika i stihova), predgovor, izbor, prevod i komentar dr. Slavko Mijušković, Grafički zavod, Titograd, 1969.

živ prikaz događaja i ličnosti prevode tu prozu iz prostora tvrdokorne istorijske činjenice u strukturu osobenog književnog ljetopisno-memoarskog izraza.⁵ Slična svojstva modeliranja i kazivanja obilježit će kasnije i Ljubišine pripovijesti, naročito na onim mjestima gdje je umjetnička istina bivala podčinjena povijesnim činjenicama.⁶ Nadalje, u suodnosu i dodiru književnoga rada Kojovića i njegova učenika Ljubiše ističu se i ove zajedničke paralele: humor, mjestimice tvrd i opor, ponekad surov, te ironija, sočna i elementarna u izričaju, na pojedinim mjestima podrugljiva. Uz sve to, Kojović je bio prvi duhovnik i književnik koji je Ljubišu uputio prema narodnoj književnosti i narodnom jeziku, a, kako ističe pisac Predgovora o Kojoviću dr. Slavko Mijušković u knjizi Moje doba, Ljubiša je vrlo poštovao i marljivo proučavao Kojovićevo književno djelo te cijenio svoga svestrano obrazovanog učitelja. On je, kao što smo to već nagnasili, čuvaо Kojovićev prijepis rukopisne zbirke Versi ali rime slovinske po govorenju od Budve i njezine deržave u svakakve zgodе od nadpopa Antuna Kojovića. Ljubiša je zasigurno znao i za Kojovićev Dnevnik, jer se njegovim podacima i povijesnim vrelima koristio u svojoj pripovijesti „Gorde ili kako Crnogorka Ljubi“.⁷ Iz „harnosti“ prema svom učitelju Kojoviću, kako je sam Ljubiša napisao u Pridodatku koji smo citirali, sačinio je „život pokojnikov“ [Kojovićev – op. M. N.], namjeravajući ga

⁵ Božidar Pejović, Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše, str. 18–19.

⁶ Isto, str. 19.

⁷ U strukturi te pripovijesti Ljubiša decidirano piše: „Pop Antono Kojović Budvanin piše u svome dnevniku kako je sve moguće činio da odvratи gosta Brunjarda od skadarskog puta, opisuјуći mu nevjernu i opaku čud vezirovu; i već ga je bio sklonio da odustane, kad prispiju Pernet i Sernflut iz Crmnice i donesu mu glas da su s Mehmetom vjeru uhvatili i da mogu slobodno Skadru putovati i vezirom se sastati (...).“ Citirano prema: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovetke*, Matica srpska, Novi Sad – Beograd, 1969., str. 274.

objaviti zajedno s izabranim Kojovićevim pjesmama u dubrovačkom Zabavniku, ali je taj Ljubišin rad zasigurno nepovratno izgubljen jer nije pronađen u njegovoj ostavštini.

Sve u svemu, sasvim je sigurno da je Antun Kojović svojim moralnim likom učitelja, a napose svojim žamrovsko raznovrsnim književnim djelom, u mladome Ljubiši ostavio duboke tragove, potaknuo u njemu stvaralačku iskru i naučio ga misliti i pisati priče na njegovu narodnom jeziku. Međutim, daleko su više Kojovićevi neobjavljeni rukopisi bili dijelom Ljubišine rane lektire. Oni su zapravo i izvršili određene utjecaje na njegovo oblikovanje kao pisca i budućega pripovjedača. Osobito se uočava, i kod Ljubiše i kod Kojovića, jezična dvojnost (talijanska i domaća), iako kod Ljubiše nije dala iste tvoračke rezultate kao kod njegova učitelja Kojovića. I na koncu, ta ista jezična dvojnost u književnim djelima dvojice pisaca natpire se i prožima s aspekta dviju komponenti: talijanske i domaće nacionalne, tako da se u Ljubišinu slučaju razabiru i dvije sasvim uočljive faze njegova ranog stvaralaštva: narodna, domaća (crnogorska) i strana (talijanska). O svemu tome svjedoče i rani radovi Stefana Mitrova Ljubiše: „Opštstvo paštrovsko u okružju kotorskem“ (1845.), prijevodi romanske i talijanske literature i njegova rana poema „Boj na Visu“ (1866.), koja je ispjevana na granici povijesne zbilje i poetske fikcije.⁸ Prema tome, analizom se nigdje eksplicitno ne može utvrditi da je Stefan Mitrov Ljubiša iz Kojovićeva tiskanog djela i njegovih neobjelodanjenih rukopisa

⁸ Usp. naše studije: Milorada Nikčevića, „Boj na Visu (1866) između povijesne zbilje i poetske vizije“ u: *Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M – M“, Osijek, 1999., str. 65–88. Isti, „Boj na Visu (1866) fenomen istorijske i poetske fikcije (Genotipsko-komparatističko iščitavanje: S. M. Ljubiša – Đ. Deželić – S. Buzolić – P. Kuničić – S. S. Kranjčević)“, u: *Zborniku Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje*, Budva, 2000., 217–236.

„dosta gradiva za svoje pripovijetke izvuka“, a kamoli da je plagirao ili prepisivao svoga učitelja Antuna Kojovića.

Navodeći, međutim, u odgovoru svog „Pridodataka Pričanjima Vuka Dojčevića“ imena informatora od kojih je dobio sirovu građu za svoje pripovijesti, Ljubiša je Milčetiću sebe eksplicitno „potvrđio“ kao stvaratelja, što je kasnije daleko više učinio svojim iskrenim iskazom: „Sam sam pak dopunio istoričnu stranu, kako sam najbolje mogao i umio.“ Po svoj prilici, u Ljubišinu stvaralačkom prosedeu našli su se u međusobnom presijecanju različiti žanrovi i slojevi usmene književnosti (predaja i povijest, legenda i tvrdokorne historijske činjenice, poezija i historija), književni spregovi jednostavnih oblika (Jolles)⁹ koji su Ljubišinoj narativnoj poetici odavali „privid“ i pri/povijesni karakter njegovih pričanja i pripovijesti.

Ili, kako smo to naglasili u studiji „Razine i funkcije transformiranih folklornih elemenata u umjetničku / beletrističku književnost“,¹⁰ pisci takvih narativnih književnih djela, poput Stefana Mitrova Ljubiše, „odnosno takve narativne poetike, bili su u sličnoj poziciji u kojoj su se nalazili modelatori stvarateljskog mozaika. Naime, ma koliko anegdote, priče, poslovice, mitovi, memorabile i druge ‘mikro strukture’ (Škreb), bili gotovi oblici usmene književnosti, u tvorevinama umjetničkih djela, one poprimaju slično mjesto koje u umjetničkom mozaiku ima-

⁹ Jednostavni oblik je termin preuzet u nešto širem značenju od lajpciskog komparatista Andrea Jollesa, koji je tako naslovio svoju knjigu iz 1930. godine. Jolles ukazuje na to da jezik stvara osobene oblike jednostavne građe čime je autoru/naratoru omogućeno da svoju misao pretoči u viziju i izraz. Dominantan uzrok njihova nastojanja nisu osobne već duhovne pobude jednoga kolektiva. Široki je raspon njihovih pojavnih oblika: mitovi, parabole, primjeri, poslovice, izreke, pričice, anegdote, šaljive priče, legende, pitalice, zagonetke i slično.

¹⁰ Zbornik radova Hrvatskog društva folklorista, vol. 7, Zagreb, 1998., str. 97–105.

ju raznovrsno obojeni kamenčići. Pobliže, kao što u umjetničkom mozaiku ti kamenčići prestaju biti kamičci (mikro strukture) sami za sebe, oni u završnoj strukturi književnog djela postaju djelići ulančene kompozicijske cjeline.“¹¹

I upravo, ne upuštajući se u detaljniju analizu takvoga Ljubišina stvaralačkog prosedea, književni povjesničar i filolog Ivan Milčetić našao se je, zajedno sa svojim, zapravo neimenovanim autorom inicijala R. B., ni kriv ni dužan, začetnikom na vertikalni onih književnih kritičara Ljubišina djela koji će ga mnogo godina kasnije, poput Jovana Skerlića, Svetislava Vulovića, Mihaila Ražnjatovića i dr., svesti na razinu stvaratelja-zapisivača njegovih suvremenika iz Boke kotorske Vuka Vrčevića i Vuka Popovića, dakle usmene književnosti, „regionalnog“ i „provincialnog“ stvaratelja. Tako na primjer književni historičar Jovan Skerlić u svojoj studiji o Ljubiši¹² piše s pozivom i utjecajem na rane bilješke Ivana Milčetića: „On [Ljubiša – op. M. N.] je često u pero beležio sve što je čuo od svojih zemljaka, i vrlo često on čini više utisak jednog veštačkog sakupljača narodnih umotvorina, no pisca koji daje samostalne umetničke tvorevine. Njegov način pričanja, njegove anegdote koje u narodnom tonu razvija, njegov aforistički i poslovički stil, neobično podsećaju na kraće narodne pripovetke, koje je po istim i bližnjim krajevima skupljao njegov zemljak, prijatelj i u neku ruku učitelj Vuk Vrčević.“¹³

Na drugome je mjestu Skerlić to još jače podcrtao: „On [Ljubiša – op. M. N.] ih je [pripovijetke i pričanja – op. M. N.] verno beležio, često doslovce, starajući se da ne propusti ni jednu reč, da sačuva jedru narodnu frazu i sav kolorit točnog pri-

¹¹ Isto, str. 98.

¹² *Letopis Matice srpske*, br. 2, Novi Sad, 1908., 1–24.

¹³ Isto, str. 7.

čanja narodnog pripovedača, izostavljajući samo ono što mu se učinilo ‘sićišno ili suhoparno’ [...]“.¹⁴ A urednik srpske socijalistički orijentirane Straže L. Paču čak u trenutku Ljubišine smrti piše da njegovu prozu treba zabraniti i prestati dalje objelodjavati njegove pripovijesti i priče zbog piščevih „konzervativnih pobuda na društvo“, a daleko prije „zbog regionalizma Ljubišina jezika koji je u znatnoj meri nerazumiv narodu Srbije“.¹⁵

Srpski književni povjesničari, pozivajući se kasnije uporno na zaista usputnu i bezazlenu izrečenu Milčetićevu ocjenu u kratkoj putopisnoj bilješci njegovih „Putnih crtica po Boki i Crnoj Gori“, izricali su negativan sud o Ljubišinoj prozi iz dva razloga: prvo, s namjerom da Ljubišu „discipliniraju“ i da mu neutraliziraju izvorni crnogorski idiom/jezik kojim se služio, neprihvaćajući tako reformu jezika i pravopisa Vuka Stefanovića Karadžića¹⁶ i drugo, da potru simpatije i mišljenja kasnijih hrvatskih književnika i proučavatelja, Augusta Šenoe koji je među prvima ustvrdio da Ljubiša piše svoju prozu u „posebnom genru, sasvam osobnom“ naglašavajući samo to da mu je jezik „kašto odviše lokalан“,¹⁷ i Adolfa Vebera Tkalčevića koji je još 80-ih godina XIX. stoljeća u članku „Šćepan Ljubiša kao pisac“¹⁸ okrstio poslije šenoinski književnojezični pokret u hrvatskoj prozi

¹⁴ Isto, 19.

¹⁵ L. Paču (Napomene uz nekrolog Ljubiši). Straža, 1878., str. 535.

¹⁶ Usp. Milorad Nikčević, „Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1914)“, u *Zborniku s međunarodnog skupa: Jezici kao kulturni identiteti*, PEN Centar, Cetinje, 1998., str. 159–175; Vojislav P. Nikčević, „Ljubiša o narodnom karakteru svojega jezika i stila“, *Riječ*, V/l–2, Nikšić, 1999., str. 68–79. Isti, „Narodni karakter Ljubišina jezika i stila“, u *Zborniku radova: Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje*, Budva, 2000., str. 113–129.

¹⁷ Vienac, br. 40, 1878, str. 792.

¹⁸ Adolf Veber, „Šćepan Ljubiša kao pisac“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 59, Zagreb, 1881, 186–200.

„Ljubišinom školom“,¹⁹ pa između ostaloga, piše i ovo: „[...] da malo ima knjigah, koje bi bile u najnovije vrieme pobudile kod nas toliku pozornost, koliku: Pripovijesti crnogorske i primorske Šćepana Mitrova Ljubiše 1875. Najprije su ih novine uzele u zvezde kovati a onda su jih stariji pisci primili proučavati, napokon jih je mlađi naraštaj upro oponašati.“²⁰

Završavamo ovu studiju citatirandom pohvalom Antuna Vebra pripovjedačkom radu Stefana Mitrova Ljubiše, uz napomenu da su se dvojica velikih kulturnih poslenika, filolog, jezikoslovac, putopisac i etnolog Ivan Milčetić i književnik autentične crnogorske proze Stefan Mitrov Ljubiša, koji je svoju domovinu Boku Kotorsku i Crnu Goru doživljavao „maticom i kovnicom pučkih umotvorina“ i „crnogorskog idioma“, što će reći jezika, sreli prvi i posljednji put u okružju svečanoga trenutka u Zagrebu, na otvarenju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1886. godine, gdje je Ljubiša, pred ushićenom hrvatskom duhovnom svitom i biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom, održao svoj zapaženi govor.²¹

Sažetak

U književnoj se povijesti i kritici često citira putopisna zabilješka književnoga historičara, etnografa i bibliografa Ivana Milčetića (1853.–1921.), objavljena pod naslovom „Putne crtice iz Boke Kotorske i Crne Gore“, u kojoj je, osvrćući se na Ljubišinu zbirku Pripovijesti crnogorske i primorske (1875.), optužio autora da se koristio rukopisnim djelom svog učitelja, kataličkoga svećenika don Antuna Kojovića, a da ga nije ni spomenuo. U nastavku članka on piše kako je Ljubiša po primjeru Boke kotorske jednostavno pokupio narodne pripovjetke. Kraj svog članka Milčetić intonira ovako: „Ko

¹⁹ Isto, 189.

²⁰ Isto, 186.

²¹ Usp. dr. Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, str. 149.

bi imao vremena i volje, mogao bi u Boki sakupiti lijepu zbirku takvih pri-povijesti i priča.“

Navodeći u odgovoru Milčetiću imena pripovjedača od kojih je dobio građu za svoje priповijesti, Ljubiša je sebe eksplicitno „potvrđio“ kao stvaratelja, ali to je daleko više učinio iskazom: „Sam sam pak dopunio istoričnu stranu, kako sam najbolje mogao i umio.“ Po svoj prilici, u Ljubišinu stvara-lačkom procesu našli su se u međusobnom presijecanju različiti žanrovi i slo-jevi usmene književnosti (predanje i povijest, legenda i tvrdokorni historijski fakti, poezija i historija), književni spregovi „jednostavnih oblika“ (Jolles) koji su u ukupnoj Ljubišinoj narativnoj poetici odavali „privid“ i pri/povije-sni karakter njegovih priповijesti.

Upravo se književni povjesničar Ivan Milčetić, ne upuštajući se u detaljnu analizu Ljubišina stavarlačkog procedea, ni kriv ni dužan našao začetnikom na vertikali onih kritičara Ljubišina djela koji će ga kasnije, poput Jovana Skerlića, Svetislava Vulovića, J. Pačua i drugih, svesti na razinu stvarate-lja-zapisivača njegovih suvremenika iz Boke kotorske Vuka Vrčevića i Vuka Popovića, dakle usmene književnosti, „regionalnog“ i „provincijalnog“ stva-ratelja, što on nikako nije bio – niti po tematici, niti po svome crnogorskom jeziku

Summary

In literary history and criticism a travel book note of the famous historian, ethnographer and bibliographer Ivan Milčetić (1853–1921) is often quoted which was published under the title: „Travel notes from Boka Kotorska and Montenegro“ which refers to Ljubiša's collection Montenegrin and seaside tales (1875) where he accuses the writer of using the manuscript of his teacher, the catholic priest don Antun Kojović without ever mentioning him. In the continuation of the article he writes how Ljubiša simply collected folk tales along the seaside of Boka Kotorska. Milčetić intones the end of his article by saying: „Whoever had the time and the will could collect a nice collection of such tales and stories“.

By citing in his response to Milčetić the names of the storytellers that gave him the material for his tales, Ljubiša explicitly „confirmed“ himself as the creator with the following proof: „I filled in the historical side myself as best I knew how.“ In Ljubiša's Creative process different kinds of genres were found and spheres of role literature (delivery and history, legend and

hard historical facts, poetry and history), literary unions of „simple forms“ (Jolles) that reflected an allusion in Ljubiša’s narrative poetry and historical character of his tales.

It was precisely the literary historian, Ivan Milčetić who did not analyze in detail Ljubiša’s Creative procede, and who found himself the initiator at the vertical of those critics of Ljubiša’s work that will later like Jovan Skerlić, Svetislav Vulović, J. Paču and others on the level of the creator- writer of his contemporaries from Boka Kotorska, Vuk Vrčević and Vuk Popović, in other words, oral literature of the „ regional“ and „ provincial“ creator which he way by no mans – not even thematically nor by his Montenegrin language.

(Objavljen u *Zborniku o Ivanu Milčetiću*, Zagreb, 2002.)

MILAN REŠETAR I STEFAN MITROV LJUBIŠA – ZNAMENITI PREDSTAVNICI HRVATSKE I CRNOGORSKE KULTURE XIX. I XX. STOLJEĆA

Dvojica suvremenika koje zbližava ne samo mediteranski ambijent po rođenju već i po duhovnoj evokaciji jesu filolog Milan Rešetar (1860.–1942.), i znameniti književnik Stefam Mitrov Ljubiša (1824.–1878.). Rešetar je rođen u Dubrovniku, a Ljubiša u Budvi. Oni su višestruko zadužili hrvatsku i crnogorsku filološku misao, jezikoslovnu i književnu znanost. Rešetar piše čuvenu dijalektološku studiju o crnogorskim štokavskim govorima koja je nedavno otisнута u originalu *Der štokavische Dialekt* (Matica crnogorska, 2010.) u Crnoj Gori. A Stefan Mitrov Ljubiša je poznati crnogorski pripovjedač-narator, filolog i političar. Ono što povezuje jednog i drugog suvremenika, predstavnike hrvatske i crnogorske kulture u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeće jeste rad na popularizovanju, objavlјivanju i komentiranju djela čuvенog crnogorskog vladike, vladara i nadasve pjesnika Petra II. Petrovića Njegoša (1813–1851). Poblje, obojica suvremenika ponajviše su *učinili* na priređivanju, objašnjavanju, interpretiranju, dograđivanju, raščlanjivanju, „prevođenju“ i približavanju suvremenoj recepciji Njegoševa „Gorskog vijenca“ (1847.). Ljubiša je to učinio u trenutku kad je kao primorski izaslanik u Carevinskom vijeću u Beču živio i radio u Zadru, a Rešetar je kao sveučilišni profesor, više od pedeset godina svoga ustajnog rada, uložio u priređivanju, komentiranju i interpretiranju pojedinih stihova „Gorskog vijenca“. Eto u tim filološkim relacijama kretat će se naša znanstvena istraživanja, kako bismo pridonijeli

boljem upoznavanju znamenitih suvremenika – Milana Rešetara i Stefana Mitrova Ljubiše na razmeđu dvaju stoljeća.

Ključne riječi: Milan Rešetar i Stefan Mitrov Ljubiša, kofifeji i suvremenici, priređivači Njegoševa „Gorskog vijenca“; interpretatori i estetičari; tumači i Njegoševih vizija; recipijenti i dosljedni pručavaoci Njegoševa života i rada. Poetska imaginacija i akribija; poetske slike i simbolika; ispravljeni nerealni sudovi; obogaćena književnokritička znanost o Njegošu; romantičarska poetika i sl.

I.

O znamenitom književnom djelu Petra II. Petrovića Njegoša *Gorskom vijencu* (Beč 1847.) pisano je podosta u književnokritičkoj literaturi kod južnoslavenskih naroda.¹ Gotovo da nema problema u svezi s tim djelom, kao i problema koje ono pokreće, da u književnohistorijskoj, književnoteorijskoj, lingvističkoj i kritičkoj literaturi, brojnim studijama i zapaženim

¹ Usp. dr. Ljubomir Durković – Jakšić, *Bibliografija o Njegošu*, Prosvjeta, Beograd 1951; Petar Petrović Njegoš 150 ljeta potom / Petar II Petrović Njegoš 150 years later (1851–2001), Predgovor: “Poetizovanje” istorije i njeno savremeno nasljeđe / ‘Poetic’ view of history and its contemporariness tyranny, uredio Čedomir Drašković, Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2001. str. 77 + 3. A najnovije kapitane *Bibliografije o Njegošu*, objavljene u Institutu za Crnogorski jezik (Podgorica, 2013. u tri svezaka), a četvrti svezak 2016. objavio je Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Imaju ukupno 35. 000 jedinica. Svaki je svezak sa notacijom, a ove jedinice su usustavljene: *Njegoš u crnogorskim periodičnim publikacijama i zbornicima, Njegoš u južnoslovenskim kulturama, Njegoš u južnoslovenskim periodičnim publikacijama i zbornicima (1833–2012), Njegoš na stranim jezicima* (engleski, ruski, češki, italijanski, njemački...) koje su izradili reprezentativni crnogorski bibliografi i renomirani stručnjaci Lidija Kaluđerović, Ljiljana Đorđević, Petar Krivokapić, Nada Drašković i Anđelka Martinović.

domaćim i stranim monografijama, nije bilo tretirano, ili bar donekle osvjetljivano, razjašnjavano ili raščlanjivano. Pobliže rečeno, zalazilo se u sve sfere Njegoševa djela, prije svega u sadržajni i strukturalni dio njegova *Gorskog vijenca*; govorilo se o povijesti nastanka, odnosno genezi koja je utemeljena na osnovi usmene tradicije, povijesne i idejne skice koju je Njegoš stvorio u najtežim trenucima opstanka crnogorskog naroda. Posebno se potanko pisalo o originalnosti Njegoševa djela, o njegovu autorstvu: je li *Gorski vijenac* proizvod Njegoševe poetske imaginacije ili ga je napisao njegov suvremenik, hrvatski književnik Ivan Mažuranić.² Istraživan je Njegošev odnos prema pojedinim srpskim, bosanskim, odnosno bošnjačkim, pa donekle i hrvatskim piscima i njihovim poredbenim izvorima. Proučavani su i principi kompozicije *Gorskoga vijenca* te odnos njegova sadržajnog svijeta spram svjetske, prije svega ruske, zapadnoevropske i antičke tradiciji, a u priličnoj je mjeri zahvaćan i Njegošev jezični i stilski aspekt. U najnovije je vrijeme osvjetljeno i pitanje postojanja tzv. istrage poturica u Crnoj Gori u vrijeme vladike Danila (1670–1735) o kojoj se govorи u Njegoševu djelu.³ A u najnovijoj knjizi Bobana Batrićevića *Bog našeg nacionalizma* (Cetinje, 2018., 416 + 4 str.) data je opsežna recepcija, reinterpretacija i korišćenje Njegoša i njegova djela „u političkoj, propagandi i diskursu vlasti u Crnoj Gori od 1851. do 2013. godine“. Riječju, otkriveni su svi slojevi umjetničko-estetske vrijednosti djela, a podcrtavano je i isticano nacionalno i općeljudsko značenje *Gorskoga vijenaca* u konstelaciji

² Usp. instruktivnu studiju Ivana Krtalića, *Tko je napisao Smail-agu Čengić-ća?* u *Hrvatske književne afere*, August Cesarec, Zagreb 1987, 11–169.

³ Usp. dr. Vojislav Nikčević, *Istraga poturica u Gorskom vijencu*, Obod, Cetinje 1990. i Vojislav Nikčević, *Istraga poturica (mit ili stvarnost)*, Almanah, Podgorica, 2001.

zapadnoevropske i južnoslavenske tradicije, posebice u kultura-ma naroda u doticaju s Crnom Gorom.

I u hrvatskoj je književno-kritičkoj literaturi Njegoš i njegovo ukupno književno djelo polučilo snažnu recepciju. Sam je pisac kao ličnost, državnik i vladika, a osobito njegov *Gorski vijenac*, doživio snažnu recepciju u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda, odnosno ilirskoga narodnog pokreta⁴. Hrvatska književno-kritička i filološka znanost bavila se Njegoševim cje-lokupnim opusom, izdavana su njegova djela i proučavana je njegova suvremena filološka misao, receptivno-poetološka, filozofsko-religiozna i misaono-mozaička slika *Luče mikrokozma* (1845) i *Gorskoga vijenca*⁵, a u nešto manjem zahvatu i djela iz rane faze njegova stvaralaštva.⁶

⁴ Usp. Milorad Nikčević, *Petar II. Petrović Njegoš u prostorima bokokotor-skog areala i duhovnim obzorima hrvatskog narodnog preporoda / ilirizma, u Hrvatsko crnogorski književni obzori (povijesni-književno-kulturni kontekst)*, NZCH, Zagreb 1995, 15–58.

⁵ Usp. Petar Petrović-Njegoš, *Luča mikrokozma*, priredio za štampu M. Rešetar, Srpska književna zadruga, kolo XXVI, br. 170, Beograd 1923; *Luča mikrokozma*, spjevalo Petar II. Petrović Njegoš, vladika crnogorski, izdanje priredio dr. David Bogdanović, Uzorna djela hrvatske i svjetske književnosti, knj. 2, naklada Knjižare Jugoslavenske akademije (L. Hartmana) i Kraljevske sveučilišne knjižare (Župana), Zagreb 1930; Antun Barac, P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, u spomen stogodišnjice prvog izdanja, Matica hrvatska, Zagreb 1947. Milorad Nikčević, *Tomo Matić o mitskom u Njegoševu spjevu „Luča mikrokozma“ u Književni Osijek* (književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas) – studije eseji, Zbornik radova priredio Stanislav Marijanović, Pedagoški fakultet, Osijek 1996, 349–356. Isti, u *Nad civilizacijskim ishodištim (književni suodnosi i interferencije)*, CKD „M – M“, Osijek 1999, 109–127; Isti, u *Odsjaji kultura. Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima*, Zagreb 2002.

⁶ Usp. *Lažni car Šćepan Mali*, Istoricheskoe zbitie osamnaestoga vijeka od Petra Petrovića Njegoša, Srpska književna zadruga, knj. 65, Beograd – Zagreb 1902; *Manje pjesme vladike crnogorskoga Petra II-oga Petrovića Njegoša*, Izdao Milan Rešetar, Srpska književna zadruga, knj. 141, Beograd 1912,

Ponajviše je na priređivanju, tumačenju, objašnjavanju, dograđivanju, raščlanjivanju „prevođenju“, i približavanju Njegoševa *Gorskog vijenca* učinio, kao što smo naznačili, hrvatski ugledni filolog i profesor slavistike u Zagrebu i Beču Milan Rešetar. On je više od pedeset godina svoga ustrajnog rada uložio u priređivanje, proučavanje, komentiranje i interpretiranje pojedinih stihova *Gorskog vijenca*.⁷ Svojim je akribijskim i znalačkim filološkim radom točno ocijenio i ispravio mnoge nerealne sudove koji su prije njega izricani o Njegošu, a naročito u trenutku romantičnog zanosa za Njegoša i njegovo djelo, ili su bili plod nestručne spreme pojedinih komentatora. Tako smo svojedobno u knjizi *Transformacije i strukture* (Zagreb, 1982) ustvrdili da je Milan Rešetar pravilno prosudio *daje Stefan Mitrov Ljubiša* (prvi priređivač latiničnog izdanja i komentator Njegoševa *Gorskog vijenca* – M. N.) *okrenuo tekst na fonetičku ortografiju i dosta*

drugo i treće izdanje 1926. i 1927. U vrijeme naše suvremenosti veliki poliklonik Njegoša i njegova djela bio je hrvatski kipar i ingeniozni umjetnik Ivan Meštrović, tvorac monumentalnog djela – Njegošev mauzolej – koji se izdiže na crnogorskoj planini Lovćenu.

⁷ Milan Rešetar je izdao u rasponu od pedeset godina ukupno deset izdanja Njegoševa *Gorskog vijenca*. Donijet ćemo ih u popisu literature. Maria Rita Leto je u posebnoj studiji *Milan Rešetar*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb 1989, bilješka 200, 77, napisala da su Rešetarovi komentari „još uvijek aktualni, što dokazuje nekoliko izdanja koja ga upotrebljavaju (primjerice, ono u biblioteci ‘Dom i škola’, Beograd 1972.), a i novi se priređivači često moraju pozivati na njega. Rešetar je priredio i *Manje pjesme* Vladike crnogorskoga Petra II-oga Petrovića Njegoša, Beograd 1912 i prva dva sveska *Celokupnih dela P. P. Njegoša*, Beograd 1926, 1927. Na kraju prve knjige *Celokupnih dela* u kojoj su *Gorski vijenac*, *Luča mikrokozma*, *Šćepan Mali* (druga knjiga: *Svobodijada*, *Manje pjesme*, *Proza*) pretiskan je Rešetarov članak iz 1892. (M. Rešetar, *Rukopis Gorskog vijenca*, ‘Stražilovo’, br. 18, Novi Sad 1892, str. 265–269) pod naslovom *Napomene uz ovo izdanje Gorskog vijenca*. U toj se raspravi Rešetar bavi razlikama između prvog izdanja *Gorskog vijenca* iz 1847. i rukopisa koji je F. Menčik našao u bečkoj carskoj biblioteci“.

*samovoljno ispravljao Njegošev jezik, a dodao je prilično nepotpune i netočne komentare.*⁸ Primjedbe koje je poodavno izrekao Milan Rešetar u svom prvom priređenom izdanju⁹ na propuste Stefana Mitrova Ljubiše u osnovi su točne. No ne upuštajući se u ovom dijelu našega rada u detaljniju analizu Rešetarovih brojnih izdanja *Gorskoga vijenca*, nastojat ćemo odgonetnuti, pokazati i odgovoriti na osnovno pitanje koje smo u sintetički naslovljenu radu fiksirali: jesu li određeni sudovi i prosudbe Milana Rešetara i drugih priređivača i komentatora spram prvog priređivača i komentatora Stefana Mitrova Ljubiše u cijelosti točne i danas održive? To ćemo učiniti upravo zato što se i danas u filološkoj znanosti eksplisite smatra da su upravo Rešetarova izdanja (uz Latkovićeva,¹⁰ Dragičevića¹¹ i Banaševićeva¹²) najbolja kritička tumačenja Njegoševa remek-djela, dok je Ljubišino izdanje „ostalo (...) vrijedno samo u komentaru i Ljubišinoj plemenitoj namjeri da preko njega djeluje na planu povezivanja crnogorskih naroda i naroda naših zapadnih krajeva koji su onda živjeli u okvirima tuđe državne organizacije. Na žalost, ta namjera išla

⁸ Usp. Milorad Nikčević, *Stefan Mitrov Ljubiša u svjetu ‘Gorskog vijenca’* u: *Transformacije i strukture*, NIRO Školske novine, Zagreb 1982, 35–56. i Krsto Pižurica: *Ljubišina odstupanja od izvornog teksta ‘Gorskog vijenca’* u: *Studije i paralele*, Titograd 1989, 43–64.

⁹ Usp. dr. Milan Rešetar, *Gorski vijenac vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša*, Uvod i komentare napisao Milan Rešetar, štampala „Dionička tiskara“, Zagreb 1890.

¹⁰ Usp. *Gorski vijenac Petra Petrovića Njegoša*, Cetinje 1947, redaktor izdaja dr. Vido Latković, objašnjenja sastavio Vuko Pavićević, a rječnik Jovan Vukmanović.

¹¹ Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio za tisak, predgovor i priloge napisao Risto J. Dragičević, biblioteka „Luča“, Titograd 1964.

¹² P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević, Srpska književna zadruga, Beograd 1973.

je na štetu Njegoševa pjesničkog izraza.“¹³ U cijelosti ne osporavamo takve stavove, kao ni to da je bez sumnje Milan Rešetar svojim upornim znanstvenim proučavanjima dao izuzetan doprinos dalnjem razumijevanju, tumačenju i populariziranju stihova *Gorskoga vijenca*. Samim tim on je u mnogome poslije Ljubiše obogatio književnopovijesnu znanost o Njegošu i tim studioznim radom udario najčvršće i najopsežnije temelje, osnovu i trajan pečat, zajedno s drugim proučavateljima u samom začetku (Stankom Vrazom,¹⁴ Jovanom Subotićem,¹⁵ Talijanom Franceschom Giovannijem¹⁶), takozvanoj *njegošologiji*. No nije li upravo on, kao i njegovi kasniji sljedbenici koji su priređivali i komentirali *Gorski vijenac*, svojim filološkim i znanstvenim autoritetom i nesvjesno utjecao da se i ono što je kod njegova prvog priređivača i komentatora Stefana Mitrova Ljubiše bilo dobro učinjeno zauvijek potre i da Ljubištine čiste i plemenite namjere vremenom padnu u potpuni zaborav!

II.

Jedan od prvih proučavatelja Njegoša i priređivača njegova književnog djela bio je, kao što je to odavno poznato u

¹³ Usp. Krsto Pidžurica, *Ljubišina odstupanja od izvornog teksta Gorskog vijenca*, 55.

¹⁴ Usp. Stanko Vraz, *Književna věšt, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XIII., br. 20 (15. svibnja), Zagreb 1847, 82.

¹⁵ Jovan Subotić, „Slovo o njegovom preosveštenstvu upokojenome vladiki Petru Petroviću Njegošu... o parastosu“, *Letopis*, Beč 185; pretiskano u: *Letopis Matice srpske*, 85, 1852, 20–42.

¹⁶ Usp. Franceschi G (iovanni), „Gorski vijenac...“ Sočinenie P. P. Nj., u Beču slovima C.O.O. Mekitarista. Prikaz je objavljen na talijanskom jeziku u zadarском listu *La Dalmazia*, lipnja 1847, zatim u prijevodu Đorda Bana u listu *Podunavka*, 1847, 103–104.

njegošologiji, Stefan Mitrov Ljubiša. U već citiranoj knjizi naglasili smo da je Ljubiša o Njegošu pisao u nekoliko navrata. Prvi se put oglasio dva dana nakon Njegoševe smrti (1851), u nekrologu, apologiji piscu: *Sjeni Petra Petrovića II, vladike crnogorskoga i spisatelja slavenskoga*.¹⁷ U tom prigodnom osvrtu, iako sasvim nepouzdanom, Ljubiša se pokazao dobrim poznavateljem prilika u Crnoj Gori. On je upoznat s Njegošem kao vladikom i vladarom crnogorskoga naroda, a donekle i s njegovim pjesničkim opusom. Ljubiša je prvi zapazio složenu duhovnu atmosferu, politički i kulturni život Njegoševa okružja koje je bitno utjecalo na duhovno i svjetovno sazrijevanje Njegoša kao vladara crnogorske države, vladiku i stvaratelja pisane riječi.

Daleko više o Ljubiši kao ranom njegošologu, proučavatelju, komentatoru, interpretatoru i priređivaču njegova remek-djela govori Ljubišino, danas gotovo zaboravljeni latiničko izdanie *Gorskoga vijenca* (1868).¹⁸ Radeći, dakle, predano na tom književnom djelu, ponirući sve dublje u slojevitost Njegoševe tvorevine, u njegovo bremenito vrijeme, uopće u crnogorsku povjesnicu, običaje, obrede i narodne predaje, nijanse crnogorskog narodnog jezika, Ljubiša je, kako je to ustvrđio njegov biograf Todor Stefanović Vilovski,¹⁹ spoznavao „skroz naskroz pjesničke osobine Vladičine“, ali mu je ponajviše *Gorski vijenac* postajao sve bliži, emocionalno prijemčiviji i razumljiviji do te mjere

¹⁷ Usp. *Arhiv za povjesnicu Jugoslavensku*, knj. II, Zagreb 1852, 209–211. Članak je datiran: „Budva u Boki listopada 1851“. Prenijeto u časopis *Stvaranje*, br. 12, Titograd / Podgorica 1974, 150–155.

¹⁸ *Gorski vijenac...* Sačinio P. P. Njegoš Vladika Crnogorski, prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svom trošku Matica dalmatinska, tisak Narodnog lista, Zadar 1868. U dalnjem navodu: *Gorski vijenac*, prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša.

¹⁹ Usp. Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*. Drugo izdanje, Kotor 1908.

da ga je na koncu u potpunosti „posvojio“ i „znao napamet“.²⁰ Posvajao je, dakle, Ljubiša one Njegoševe postulate koje je i sâm želio posjedovati u svojoj narativnoj prozi, a one čine jezgru Njegoševa djela i cjelokupna crnogorskog kulturnog naslijeda i njegova nacionalnog bića, kako u kontinentalnom dijelu zemlje, tako i u Boki Kotorskoj. U Njegoševu *Gorskom vijencu* Ljubiša je kao stvaralačko-inventivno biće osjećao, prije svega, dubinu misli, refleksivno poimanje života i svijeta. Općinjavao ga je ponajviše i Njegošev bogati narodni (crnogorski) jezik, njegova iznijansirana ekspresivna i impresivna vrijednost te humanističke vizije i ideje koje je Njegoš kao filozofski pjesnik transponirao u nezaboravne misaone slike, epsko-lirske pasaže, oštре i odsječene kontraste svjetova, simboliku i metaforiku, subjektivna piščeva umetanja, epizode i digresije – životne dijaloge koji djelu daju neposredan lirski, lirsko-epski i misaoni karakter i u kojima se jasno zrcali piščev misaono-dramski odnos spram svijeta i života koji opisuje. Općinen takvim iznimnim, umjetničkim svijetom, Ljubiši se to djelo samo od sebe nametalo. Stoga se u ranom životnom trenutku priopovjedač Ljubiša odvažio da tu značajnu Njegoševu tvorevinu, „enciklopediju nacionalnog i ljudskog života“, ne samo iz razdoblja crnogorske zrele herojsko-epske romantike,²¹ nego i kao jedno od značajnijih literarnih i misaonih proizvoda evropskog romantizma (posebno kod južnoslavenskih naroda) prenese u latiničku grafiju. Odlučio se ujedno da napiše komentare za one Njegoševe stihove koji su bili manje razumljivi, „poetski nejasni“ i „zamršeni“, da protumači teže pjesničke izraze, a „takođe i povjesna izjašnjenja

²⁰ Isto, 50.

²¹ Termin *herojsko-epski romantizam* upotrebljavamo u onom smislu kako ga je tipološki obrazložio Miodrag Popović, *Istorijske srpske književnosti, romantizam*, I, Nolit, Beograd 1968, 39–40.

mjesnih događaja“.²² Tako se svojim izdanjem *Gorskoga vijenca* (1868) Ljubiša uvrstio ne samo među prve Njegoševe izdavače, urednike i redaktore, komentatore i popularizatore, već je postao i prvi proučavatelj – njegošolog u najširem smislu te riječi. Stoga će njegova tumačenja ostati svakako jednim dijelom i nadalje temelj, osnova za svaki daljnji rad na proučavanju i objašnjavanju manje poznatih i razumljivih mjestata u tom djelu.²³

U predgovoru izdanja *Gorskoga vijenca* pod nazivom „Čitaocem“ Ljubiša je decidirano iznio svoje emotivne nakanе, poticaje i namjere koje su ga potakle da to djelo prenese u latiničku grafiju, da ga iscrpno komentira. A njegov krajnji cilj bio je približiti i receptivno olakšati čitanje i razumijevanje pojedinih stihova i mjesta *Gorskoga vijenca* na području sjeverne Dalmacije jer ranija izdanja²⁴ toga značajnog Njegoševa djela, kako to sam Ljubiša kaže, nešto zbog „rijetkosti i oskudice“, a nešto „zbog skupoće“, nisu dopirala u ta područja dalmatinskog, odnosno hrvatskog naroda, koji se, kao i njegovi susjedi iz Crnogorskog primorja, to jest Boke kotorske, stoljećima nalazio pod tuđinskom vlašću. Iz tih je razloga to iznimno književno ostvarenje ostalo gotovo nepoznato čitalačkoj populaciji u sjevernoj

²² S. Ljubiša, „Čitaocem“, predgovor izdanju: *Gorski vijenac*, prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša.

²³ Usp. Milorad Nikčević, cit. knjiga, 36.

²⁴ *Gorski vijenac* je do pojave izdanja tog djela tiskan tri puta. Prvo je izdanje priredio sam Njegoš u Beču godine 1847., u tiskari Mehitarista. Drugo izdanje priredili su Ivo Vrbica i Tomo Micković u Novom Sadu godine 1860., u episkopskoj tiskari. Oni su vjerno „preštampali prvo izdanje s istom ortografijom, s istijem brojem stranā i stihovima na svakoj strani“ (usp. Milan Rešetar, *Sadržaj Gorskog vijenca, jezik, izdanja i prijevodi, Predgovor; Gorskem vijencu*, trinaesto izdanje u Zadru 1905, XIII). Treći je put *Gorski vijenac* tiskan u Beogradu 1867. godine, u tiskari N. Stefanovića. „I ovog puta je sasvim vjerno preštampano prvo izdanje, a činjene su onako iste promjene kao i u drugom izdanju“ (Isto, XIII).

Dalmaciji. Uz te utilitarno-stvaralačke poticaje Ljubiša je imao i dodatne motive za svoj pothvat. Naime, on se osjećao pozvanim to učiniti i zato što je bio predstavnikom toga dijela dalmatin-skog naroda u Zadarskom dalmatinskom saboru, a to dalje znači da je bio predstavnik toga istog mediteranskog dijela naroda u bečkom Carevinskom vijeću.²⁵ Poznato je iz njegovih govora da ga je tako zdušno, vatreno, vrlo smiono i stručno zastupao, i to na svom materinskom jeziku. Opredjeljujući se, dakle, da izda latiničko djelo i protumači teža i nerazumljiva mjesta u njemu, povjesne slojevitosti i događaje, realije i pojedine izričaje u *Gorskom vijencu* za čitatelje izvan Crne Gore, Ljubiša je želio latiničnom grafijom prenijeti ne samo pjesnikovu tvorevinu, već pojasniti u prvom redu one pojedinosti za koje nije bio siguran da će ih čitatelji iz ondašnje Dalmacije razumjeti jer su u tom području zbog dugotrajne uporabe talijanskoga jezika kao službenoga ljudi bili i dijelom otuđeni.

Da su njegove pobude i težnja da izda i prokomentira Njegošev spjev za dalmatinsko područje bile motivirane utilitarno-rodoljubnom naravi te da su bila stvaralačko-spisateljski opravdana, bjelodano govori i podatak što je sâm Njegoš osjetio istu nužnost u svom prvom izdanju *Gorskog vijenca* (1847). On je sam protumačio nekoliko pojmoveva kako bi olakšao recepciju svoga djela.²⁶ U prilog Ljubišim motivima idu i riječi srpskoga

²⁵ Ljubiša je bio zastupnik Zadarskog sabora u Carevinskom vijeću u Beču. O njegovu političkom angažmanu detaljno piše Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, Titograd 1982.

²⁶ U fusnoti svoje citirane knjige naveli smo da je Njegoš u svom prvom izdanju *Gorskoga vijenca* (1847) dao vrlo kratka objašnjenja maloga broja stihova, notirajući ih na marginama stranica. Na primjer: objasnio je da je *Pištet* (stih. 456) „voda“, a *Suminja* (stih 494) „gora“, da se stih 1148: „za dva brata jednoimenjaka“ odnosi na Muhameda II. i IV. Većinu tih tumačenja objavio je Vido Latković u svom izdanju *Gorskog vijenca* (usp. *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knjiga treća, Beograd 1967, 223), a Nikola

književnog povjesničara Stojana Novakovića, koji se već sljedeće godine osvrnuo na Ljubišino izdanje *Gorskoga vijenca*,²⁷ o tomu da si je Ljubiša stekao veliku zaslugu time što je bez pogrešaka objelodanio latiničko izdanje Njegoševa *Gorskog vijenca* kao i komentarima koji uvelike pripomažu razumijevanje djela toga velikog crnogorskog pjesnika.²⁸

Malo dalje Novaković je istaknuo i Ljubišine plemenite nakane i zasluge, konstatirajući da je djelo kao što je *Gorski vijenac* bilo izuzetno teško pretočiti u drugi grafijski sustav i komentirati ga, prije svega zato što je ta tvorevina „ogledalo našega (misli crnogorskoga – M. N.) narodnog planinskog govora, koji je usamljen slikama, punan prijenosa, skraćenja, nedorečenih rečenica, i nagovješćenih misli. U njemu se samo spominju ili privode jednom riječju za primjer mnogi narodni običaji ili stvari poznate samo u Crnoj Gori i privode se, onako kako ih Crnogorci kao dobro poznate među sobom u razgovoru pominju. Vrlo su rijetki, nastavlja Novaković, koji sve to mogu znati bez tumačenja. A kad mi u žaru svojega ponosa iznesemo ovo djelo strancu, valja vidjeti muku koja snalazi i tumača i stranca, čitajući *Gorski vijenac*. Neće li dakle svak s nama priznati – veli Novaković – kako je pravo zahvaliti g. S. Ljubiši za taj njegov trud.“²⁹

Banašević ih je u svom izdanju toga djela (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarima, Beograd 1973) popisao u bilješkama, ispod Njegoševa poetskog teksta.

²⁷ Stojan Novaković, „Gorski vijenac... Prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svojem trošku Matica dalmatinska“, tiskom *Narodnog lista*, Zadar 1868. (pričaz), *Matica*, br. 3, br. 4, Novi Sad 1869, 65–77; 89–92.

²⁸ Isto, 90.

²⁹ Isto, 91.

Zažalivši što Ljubiša nije još bolje i detaljnije objasnio i neka druga nejasna mjesta u *Gorskom vijencu*, Novaković de-
cidirano zaključuje: „da bi g. S. Ljubiša još u bolji red doveo
svoja tumačenja“.³⁰ Ovo to prije kad se znade da je komentator u
svom predgovoru istaknuo da će i ostala Njegoševa djela tiskati i
komentirati, pa Novaković želi da ona budu još bolja i savršenije
prokomentirana od njegova *Gorskoga vijenca*.³¹ Naglasivši po-
sebno Ljubišina dragocjena povjesna i etnografska tumačenja,
Novaković žali što ih nije objašnjavao podrobnije i cjelovitije,
a to nije činio zato što se iscrpljivao u mnogim pojedinostima
koje su u komentarima mogle i izostati, a s druge strane postoje
mnoga mjesta za koja bi bilo dobro da su prokomentirana, ali ih
je Ljubiša previdio.³²

Iste se godine (1869.) pojavilo i nekoliko primjedaba arhi-
mandrita Nićifora Dučića na Ljubišin komentar *Gorskoga vijen-
ca*.³³ Prethodno je Dučić apostrofirao Ljubišine utilitarno-rodo-
ljubne pobude i njegov velik trud koji je uložio u komentiranje
tog djela, ali se u dalnjem dijelu svog kritičkog teksta i suviše
oštro okomio na njegove komentare.³⁴ Polazeći od onih primje-

³⁰ Isto, 91.

³¹ Isto, 92.

³² Isto, 92.

³³ Usp. Nićifor Dučić, „Nekoliko primjedaba na komentar Gorskog vijen-
ca“, *Srbadija*, br. 3, 1869, 48–57, pretiskano pod naslovom *Primjedbe na
komentar Gorskog vijenca* u: *Književni radovi Nićifora Dučića*, Beograd
1891, knj. I, 160–191. Na posljednjoj stranici objavljenog rada u citiranoj
knjizi stoji da je Dučić svoje *Primjedbe* objavio prvi put u „Srbiji 1870 go-
dine“. Taj podatak, s ispravkom „Srbije“ u „Srbadiju“ (a kod nekih autora
s naznakom „u Beogradu“ – Latković, Banašević?!?) preuzeo je i Živorad
P. Jovanović u popisu literature o Ljubiši. Očito da se tu radi o tiskarskoj
pogrešci i u godini prvog objavlјivanja Dučićeva rada.

³⁴ Svakako treba skrenuti pozornost na vrlo iscrpnu studiju Mihaila Stefa-
novića s naslovom *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vi-
jenca*.

daba koje je deskriptivno i uopćeno izložio Stojan Novaković, Nićifor ih je Dučić minuciozno razradio, usustavio, izrekavši pri tom na Ljubišin komentar *Gorskog vijenca* poveći broj negativnih ocjena i ozbilnjih primjedaba. On je nastojao svojim pogledima, prosudbama i interpretacijama pojedinih Ljubišinih mješta osporiti i ispraviti njegove očite pogreške i zablude. Dučić je svoje primjedbe svrstao u tri skupine: a) komentiranje riječi, sintagmi, rečenica i stihova kojima komentar nije potreban, b) posve pogrešno tumačenje pojedinih mjesta u tekstu, c) ostavljanje bez komentara dijelova teksta (stihove, simbole i pjesničke izraze, metafore) i koji nužno iziskuju komentar.³⁵

Poput Dučića, i drugi su Njegoševi proučavatelji naglašavali da su Ljubišini komentari „površni“, „netočni“, dovoljno „nestrucni“ i kao takvi u znanosti gotovo neuporabivi. U predgovoru *Sadržaj Gorskog vijenca, jezik, izdanje i prijevod* sâm je Milan Rešetar u jednom svom kasnijem izdanju *Gorsko-ga vijenca*³⁶ bio nešto umjereniji, pa je svoje kritičke premise

jenga (Srpska akademija nauka i umetnosti, posebno izdanje, knjiga CDX-CIII, Odelenje jezika i književnosti, knj. 27, Beograd 1976). Iako se njegov znanstveni interes kretao u drugom smjeru od naše problematike iz naslova, Stevanović je, ipak, uzgredno, ali kritički objektivno izrekao niz sudova kojima će se rezultati i naših istraživanja u potpunosti potvrditi u odnosu na Ljubišine i Rešetarove komentare *Gorskog vijenca*. Tako, na primjer, osvrćući se na komentare Stefana M. Ljubiše, on je istaknuo nepravdu koju je svojevremeno prema njemu i njegovim komentarima učinio Nićifor Dučić. U nastavku on dodaje: *Dučić je našao da pohvali samo patriotizam Ljubišin i njegovu dobru namjeru da narodu sjeverne Dalmacije, kojemu je to izdanje i namenjeno, izvjesnim objašnjenjima reći i izraza Gorskog vijenca ovo značajno delo naše književnosti učini pristupačnijim. Ali je pri tom komentatorsku neveštinitu, naivnost, nedovoljnu učenost i apsolutnu nevičnost poslovima ove vrste (Ljubišinu – M. N.) prenaglasio, i moglo bi se reći, nedobronamjerno brojnim i drastičnim primjerima potkrepio* (Isto, 8–9).

³⁵ Usp. Milorad Nikčević, cit djelo, 39.

³⁶ Milan Rešetar, cit. djelo (trinaesto izdanje) u Zadru 1905, 13.

umnogome revidirao, ublažio ih i kritički nijansirao. Napisao je, zapravo, da je Ljubišino izdanje Njegoševa spjeva „nemarno“, da je „na više mesta stihove (Ljubiša – M. N.) krivo prenio s cirilice na latinicu“, da je samovoljno ispravljao Njegošev poetski jezik, „zamjenjujući ne samo rusko-slovenske oblike čistim narodnim izrazom“, već i „osobine crnogorskog govora običnjim oblicima književnog jezika“. Malo dalje Rešetar konstatira i to da je staru, korijensku ili etimološku ortografiju, zamjenjivao fonetskom, da je ispravljao čak znakove interpunkcije, ali „nije ni jedno ni drugo do kraja dotjerao“. A u zaključku je napomenuo „da Ljubiša pojedine Njegoševe stihove nije razumio, pa ih nije ni komentirao“. Međutim. Za razliku od svoga prvog suda, Rešetar je na ovom mjestu ipak istaknuo i one dobre strane Ljubišinih komentara. Izričito je kazao da su od svih njegovih tumačenja uopće „dobra ona, što se odnose na narodne običaje i na crnogorsku istoriju“.

No i pored toga neki su književni proučavatelji, jezikoslovcu i njegošolozi i nadalje prešućivali Ljubišine komentare. Više su deklarativno isticali samo njegove nedosljednosti u priređivanju i komentiranju *Gorskog vijenca*. Međutim, uz sve te njegove nedostatke i razloge koji su apostrofirani i navođeni, nitko od njih nije istaknuo ni jedinu opravdavajuću i olakotnu okolnost. Zapravo, svi proučavatelji, pa tako ni oni koji su ponajbolje protumačili i komentirali Njegošev *Gorski vijenac* poput Milana Rešetara, Rista Dragičevića i Vida Latkovića, nisu, nažalost, dovoljno uvažavali razinu razvijenosti ondašnje filološke znanosti, to jest vrijeme u kojem Ljubiša priređuje i komentira *Gorski vijenac*. Stoga su se oni, jednakо kao i mnogi kasniji komentatori Njegoševa djela, i suviše negativno odnosili prema Njegoševu prvom redaktoru i komentatoru. Neki su proučavatelji išli još dalje pa su nasumce ispravljali pojedina Ljubišina mesta za koje je on bio dao prilično točna tumačenja. Više je bila riječ o

proizvoljnim sudovima i „interpretacijama“, najčešće ideološki obojenima, a često i o potpuno nerealnim i ponekad suprotno dijametalnim zaključcima i značenjima. Tako su upravo oni, kako je vrijeme teklo, sve više zamagljivali i potirali i one Ljubištine čiste namjere izdavanja Njegoševa latiničnog izdanja *Gorskog vijenca*.³⁷

Detaljnom tekstološkom analizom u citiranoj smo studiji *Stefan Mitrov Ljubiša u svijetu „Gorskog vijenca“*³⁸ većim dijelom raščlanili, analizirali i u nekoliko filoloških kategorija razvrstali te donijeli eklatantna Ljubišina odstupanja od izvornoga Njegoševa teksta. Revidirali smo i komparativnim postupkom s drugim komentarima analitički ustvrdili što je zapravo ostalo vrijedno od Ljubišinih komentara *Gorskoga vijenca*. U okomici naših tekstoloških proučavanja i s pozivom na njih nadovezala s u novije vrijeme i opsežna rasprava Krsta Pižurice.³⁹ On je podrobniјe i na cjelokupnom Njegoševu korpusu *Gorskoga vijenca* i njegova sačuvanog rukopisnog dijela teksta utvrđivao, za razliku od nas, razloge i stupanj Ljubišina udaljavanja od Njegoševa izvornika *Gorskog vijenca*. Minucioznom analizom, uz

³⁷ U svezi s tim Danilo Radojević u studiji *Komentari Gorskega vijenca* u knjizi *Studije o Njegošu* (Književna zajednica „Petar Kočić“, Beograd 1974, 46–47) kaže: *Njegoševu poeziju zamagljivali su i natrunjivali komentatori koji mu na vrat meću biočug kosovskog pesimizma, pa je tako njegova poezija zacrnjivana pesimizmom, od kojega je stvarno daleko čitavo Njegošovo borbeno biće*. U istoj studiji malo ranije Radojević ukazuje u kojoj je mjeri zloporabljavano Njegošovo pjesništvo, pa nastavlja: (...) imamo i svodenje političkog i misaonog vidokruga Njegoševog u granice feudalne Raške države (srpske države – M. N.), tj. vraćanje Njegoševog vizionarskog pogleda, vazda okrenutog u budućnost – na ideale žalosne ropske, otimačko-feudalne države, koja nikako nije mogla biti Njegošev ideal, već je to plod (...), težnja da se u tmini feudalne države pronade nacija (naravno srpska! – M. N.) i nacionalna sloboda.

³⁸ Usp. u cit. knjizi *Transformacije i strukture*, 36–56.

³⁹ *Ljubišina odstupanja od izvornog teksta Gorskega vijenca*, 43–74.

privodenje sustavnog dokaznog tekstološkog materijala, pošao je Pižurica od Ljubišnih pobuda i namjera, njegove jezične kulture i sredine za koju je taj posao obavljao te „osobnog shvaćanja mјere slobode do koje se (Ljubiša – M. N.) mogao kretati“ kao priredivač u tom poslu. Prema tome, taj je posao za sada u filologiji obavljen solidno, analitično, studiozno i iscrpno pa čemo ovdje sumirati samo krajnje, analitički izveden sudove, to jest sintetičke zaključke:

Ljubiša, prije svega, poslovima ove vrste nije bio vičan, pa se zato slobodnije kretao, vjerujući da priredivač može autorov tekst prilagođavati svome ukusu i ukusu sredine za koju se tekst priprema. A o namjerama prenošenja Gorskog vijenca sa ciriličnog na latiničko pismo Ljubiša je u predgovoru ‘Čitaocem’, između ostalog, rekao i ovo: ‘Ova je knjiga vrlo malo poznata po Dalmaciji, prvo jer je oba puta pečatana cirilicom, koju čita skoro samo pravoslavni narod; i drugo jer se obrijetko i skupo može nabaviti. Ova me oskudica nagna da prenesem ‘Gorski vijenac’ na latinicu’.⁴⁰

Do istih smo zaključaka, spoznaja i rezultata i sami došli daleko ranije od Pižurice.⁴¹

III.

I Ljubišini komentari su u središtu naše citirane knjige *Transformacije i strukture*. U njoj smo ustvrdili da su, i pored određenih pretjerivanja, Dučićeve primjedbe na Ljubišine komentare *Gorskog vijenca* najbliže istini. Ustvrdili smo, zapra-

⁴⁰ Isto, 44.

⁴¹ Usp. Milorad Nikčević, cit. djelo, 40–41.

vo, da se Ljubišine pogreške ne ogledaju samo u tome što je on slabo protumačio pojedine pjesnikove misli i dao pogrešna objašnjenja određenih povijesnih činjenica, već i u tome što je pojedine Njegoševe stihove, kao i mnogi kasniji komentatori, prepričavao. Njegove je izuzetne poetsko-metaforične slike, pa čak i druge slikovne figure, simbole, poredbe, najraznovrsnije aluzije itd. pojednostavljavao i „prevodio“ na pojave i predmete koji u spjevu nisu mogli poslužiti za izražavanje dubljih i složenijih odnosa, duševnih stanja i poetsko-misaonih vizija. Naglasili smo da se, u prvom redu, to odnosi na one stihove koji su jezgrovi i sentenciozni, na stihove koji su predstavljali stožer, okosnicu pjesnikovih ideja i misaonih poruka njegove poetike.⁴²

No unatoč svemu tome što Ljubišini komentari sadrže nedostatke, neprecizna tumačenja, slabe formulacije pojedinih Njegoševih misli i izričaja, određeni je broj Njegoševih stihova Ljubiša vrlo dobro protumačio. Stoga se ne možemo u potpunosti složiti s onim proučavateljima koji posve negiraju i taj dio Ljubišina rada, degradirajući ga i apodiktički ističući kako njegovi komentari ne predstavljaju „nikakav doprinos“ u dalnjem objašnjavanju Njegoševa djela. Nasuprot takvim sudovima i ocjenama, mi smo ilustrativno naveli poveći broj Njegoševih stihova iz *Gorskog vijenca* i u sučeljenosti s ostalim komentatorima pokazali koje je stihove Stefan Mitrov Ljubiša uspješno protumačio. I danas kad ocjenjujemo i uspoređujemo Ljubišine i Rešetarove komentare Njegoševa spjeva nužno je podrtati kako treba uzimati u obzir razinu razvoja ondašnje znanosti o književnosti te pomoćnih znanstvenih disciplina kojima se Ljubiša zasigurno služio⁴³. Jedino takvim postupkom može se ustanoviti

⁴² Usp. Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, 45.

⁴³ Ljubiša je uz književnost neobično volio povijesne znanosti. Iz popisa njegove rane lektire, knjiga koje je čitao, lako se može razabrati o kojoj

„ne samo to ‘da su od trajne vrijednosti (...)’ neka njegova objašnjenja običaja i folklornih pojedinosti u spevu, kao i manji broj indikacija za dalja istorijska istraživanja⁴⁴ već i to da je on, ipak, dao priličan doprinos daljem razumijevanju, tumačenju i populariziranju stihova Gorskog vijenca“.

U prilog svojim zaključcima naveli smo i riječi dvojice autora: Goetheovu misao koju je izrekao u razgovoru s Johannom Eckermanom Peterom: „...ako želimo upoznati pjesnika, mora-

je literaturi riječ. Ljubav prema tom području naslijedio je, po svoj prilici, od svoga budvljanskog učitelja don Antuna Kojovića, znamenitog pisca na narodnom i talijanskom jeziku koji mu je udahnuo klicu intelektualne radoznalosti prema raznovrsnim starinama. U svojim tvo-revinama, osim što se često pozivao na Petra II. Petrovića Njegoša, spominje i Trogiranina Ćipika, zatim Kantua, Romanina, pravoslavne srpske mineje, Tacita, Tjera, kao i svojeg učitelja don A. Kojovića, te Njegoševe suvremenike Medakovića i Milakovića. Posebno je pisao i o Božidaru Petranoviću i njegovu djelu *Bitka kosovska*. U svojim pri-povijetkama spominjao je i Rabića, Ruvarca i Mijatovića. Podaci sami sobom govore o „Ljubišinoj svestranoj kulturi kao istoričara, koja je našla odjeka u njegovim književnim djelima“. Kad se osvijetli njego-vo svestrano poznavanje povijesti, a uz to se istakne i njegov interes za etnografsko-folklornu građu, koju je započeo obrađivati još u ranom djelu *Opštstvo paštrovsko u okružju kotorском* (1845), njegovo zavidno poznavanje običajnog prava, o čemu nas obaveještava njegov suvremenički prijatelj Baltazar Bogišić (*Novi Pozor* od 12. siječnja 1869) koji piše da „Ljubiša znade svekolike sitnice narodnog pravnog običaja cijelog zavičaja svog (...) i Crne Gore kako malo ko drugi (...)“ – zapaža se da je on te istine otkrivaо upravo dok je sistematski radio na komentarima *Gorskog vijenca*. Prema tomu, ako je griješio ponekad u datiranju i sadržaju povijesnih činjenica i detalja, po našem uvjerenju, to je radio ne zbog slabe informiranoštји o tom znanstvenom području, već stoga što pojedine povijesne činjenice u njegovu vrijeme nisu još uvijek bile dovoljno provjerene i znanstveno verificirane.

⁴⁴ Vido Latković, *O Gorskom vijencu i dosadašnjim tumačenjima pojedinih mesta u spevu, u Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knjiga treća, Beograd 1967, 223.

mo poći u njegov kraj“,⁴⁵ i riječi Trifuna Đukića koji se dugo bavio crnogorskim književnim nasljeđem, a posebno komentirao *Gorski vijenac*, pa kaže: *Treba samo zaći u narod i svemu, što je pjesnik uzeo kao lokalnu boju, objašnjenje se tamo i danas nalazi. Štoviše i najtamnija mjesta Njegoševe filozofije (...) imaju u sebi te lokalne primese, makar u značenju jedne reči.*⁴⁶

Analitičkim i poredbenim postupkom ustanovili smo u istoj knjizi što je od Ljubišinih tumačenja ostalo do danas vrijedno i održivo. Nešto slično prije nas učinio je Vido Latković s Njegoševim spornim mjestima *Gorskoga vijenca*. Zapravo, riječ je o odabiru približno točnih tumačenja iz većine radova koji su obrađivali nejasna i odavno sporna mjesta Njegoševa spjeva. Takav je rad započeo još Antun Barac, a Vido Latković je taj postupak dosljedno proveo u svojim komentarima *Gorskoga vijenca*, objavljenima prvi put 1957. godine u Beogradu. U novije vrijeme tim se, gotovo istim problemom, pozabavio i Danilo Radojević u već citiranoj studiji.⁴⁷ Takvim načinom rada Vido Latković je odao, kao i neki drugi proučavatelji, „priznanje svim komentatorima čija su se uspjela tumačenja anonimno slila i u Rešetarov komentar“.⁴⁸ Polazeći od principa znanstvene objektivnosti, od uvažavanja doprinosa pojedinih komentara brojnih Njegoševih proučavatelja, Vido Latković je za svoje komentare *Gorskoga vijenca* preuzeo i nekoliko Ljubišinih folklorističkih tumačenja.⁴⁹

⁴⁵ Eckermann Johann Peter, „Razgovor s Goetheom“, Izbor, *Zora*, Zagreb 1950, 94.

⁴⁶ Trifun Đukić, „O komentaru Gorskog vijenca“, *Misao*, knj. V, sv. 1, Beograd 1921, 230.

⁴⁷ Usp. Danilo Radojević, *Komentari Gorskog vijenca* , 45–95.

⁴⁸ Vido Latković, *O Gorskem vijencu i dosadašnjim tumačenjima pojedinih mesta u spevu*, 228.

⁴⁹ Isto, 223.

Detaljnijim uvidom u Ljubišine komentare Njegoševih stihova spomenutog djela zaključili smo da bi u još strožoj selekciji bilo malo više onih tumačenja koja bi mogli, uz male modifikacije, preuzeti i današnji priređivači kritičkog izdanja Gorskog vijenca. To tim prije ako se zna da su kasniji komentatori Njegoševa spjeva uzimali pojedine Ljubišine misli koje su najčešće, u njihovim interpretacijama, rastakane i mijenjane novim spoznajnim pojedinostima, ali u biti je ostajala klica i srž Ljubišine misli.⁵⁰

Prema tome, o svim spornim problemima oko Ljubiše i njegova komentiranja i priređivanja Njegoševa *Gorskog vijenca* nema se na ovome mjestu više što dodati.

IV.

Jedna od središnjih preokupacija znanstvenoga rada Milana Rešetara bila je tema Petar II. Petrović Njegoš i njegovo književno djelo. Njegovim životom i stvaralačkim radom počeo se dubrovački slavist baviti u svojoj ranoj profesorskoj karijeri, još u splitskoj gimnaziji. O tomu svjedoči njegov učenik Ivan Bulić koji je u svojim *Uspomenama sa splitske gimnazije (1880–1888)* zapisao: „(...) Nadasve smo temeljito s njime (Rešetarom – M. N.) učili i komentirali ‘Gorski vijenac’. Baš u ono doba Rešetar je obrađivao komentar ‘Gorskog vijenca’?, dok smo ga s njime čitali. Mogu skupa sa svojim saučenicima da sa ponosom istaknem, da smo i mi pri tome sarađivali, jer je baš želio da mutne stihove i mi tumačimo. Radi ovoga mi je tu skoro poslao iz Firence prvo, u

⁵⁰ Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, 47.

Splitu izrađeno, izdanje ‘Gorskog vijenca’ (...)“.⁵¹ Od tada pa do svoje smrti Rešetar se kontinuirano bavio Njegoševim životom, a daleko više izdavanjima i komentiranjima njegova znamenitoga djela.⁵² Prvi je put Rešetar napisao ozbiljniju raspravu u *Archiv für Slavische Philologie*,⁵³ a u povodu objavljivanja prijevoda *Gorskog vijenca* na njemački jezik Johanna Kristea.⁵⁴ Sveučilišni profesor iz Graca Johann Krste pri prevođenju toga djela koristio je Ljubištine komentare i Dučićeve primjedbe. U svom prikazu toga prvog izdanja Njegoševa djela na stranom jeziku Rešetar je ocijenio da je Njegoša „Kreste na nekoliko mjesta krivo shvatio pa stoga i krivo preveo...“⁵⁵ navodeći čak 39 poetskih struktura iz *Gorskoga vijenca* koje je njemački prevoditelj pogrešno razumio, pa samim tim i pogrešno preveo. No, daleko ranije Rešetar je (1833) započeo sustavno sastavljati komentar Njegoševa djela. Kao krajnji rezultat toga zahtjevnog posla bilo je objelodanjivanje kritičkoga izdanje Njegoševa djela *Gorski vijenac* (1890). Prvo Rešetarovo izdanje *Gorskoga vijenca* bilo je ukupno deveto izdanje toga Njegoševa najboljeg djela, ali prvo s opsežnim komen-

⁵¹ *Novo doba*, br. 300, Split 1938, 35.

⁵² U fusnoti 188 citirane knjige Maria Rita Leto je upozorila na Rešetarov bogati firentinski književni fond „gdje se nalaze knjige koje je slavist skupio posljednjih godina svoga života. Veliko dio tog fonda posvećen je Njegošu (prijevodi *Gorskog vijenca*, studije o Njegošu itd)“.

⁵³ Milan Rešetar, *Zur Erklärung des „Gorski vijenac“*.

⁵⁴ Johann Kirste, Petar Petrović Njegoš, *Der Begkranz (Die Befreing Montenegro)*, übersetzt von Johann Kirste, Wien 1886. Prof. Nikola Banašević u *Predgovoru* svog kritičkog izdanja *Gorskog vijenca*, XXII. smatra da je Rešetar upravo „podstaknut diskusijom vođenom oko prvog“ Kristeova prijevoda na njemački jezik započeo i svoje bavljenje Njegošem, mada je sam Rešetar u više prilika priznao da se je Njegoševim komentarima njegova djela počeo baviti nakon što ga je prvi put počeo tumačiti u splitskoj gimnaziji.

⁵⁵ Usp. Milan Rešetar, Uvod u P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Zagreb 1890, 77.

tarom čiji se uvod sastoji od šest poglavlja na čak 80 stranica: *1. Posveta Karađorđu, 2. Dioba i sadržaj, 3. Kompozicija, 4. Glavno djelo i lica, 5. Jezik i metar, 6. Izdanja, tumačenja, prijevodi, rasprave* (80 stranica). Komentar je opremljen s približno 450 napomena i rječnikom s više od 500 popisanih riječi.⁵⁶ U uvodu Rešetar iznosi svoj metodološki postupak oko uređivanja i pripreme pa kaže: „Ja sam se najviše trsio da ovo moje izdanje sasvim vjerno kaže, kako je baš sam pjesnik naštampao svoju pjesmu, a nijesam ni u čemu mijenjao ni popravljaosim ortografije i interpunkcije. Što se ortografije tiče, obrnuo sam sve na čisto fonetičko pisanje. I grupe *ts*, *ds*, u koje Vuk (Stefanović – Karadžić – M. N.) nije dirao, ja sam obrnuo prema pravomu izgovoru i prema novijim mislima o njihovu pisanju“⁵⁷ No, bez obzira na to što je ovo Rešetarovo djelo, kako je to ocijenio mnogo godina kasnije Mirko Deanović, bilo „najčitanije djelo“ i komentator „najviše poznat u

⁵⁶ U rječniku je Rešetar popisao sve riječi koje nije našao u rječniku Vuka Karadžića, „(...) one koje su manje poznate u primorju te sve one koje su protumačene u bečkom izdanju iz 1876 i u novosadskom izdanju ‘jer se po tome vidi da su te riječi slabo poznate u unutrašnjim krajevima’“ (Maria Rita Leto, fusnota 197). Svakako će se kod daljnog pručavanja Njegoševe leksike morati konsultirati sljedeća literatura: *Rječnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga prva, A–O, knjiga druga, P–Š. Izradio Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vučić, Milan Odavić i Milosav Tešić, Vuk Karadžić – Narodna knjiga – Obod – Prosvjeta – Srpska akademija nauka i umjetnosti – Srpska književna zadrauga – Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Beograd – Titograd – Cetinje 1983; Žarko Đurović, *Crnogorski jezik u Gorskom vijencu*, Izdavački centar Cetinje, Cetinje 2002 i najnovija izdanja u crnogorskem jeziku Njegoševa *Gorskog vijenca* (jubilarno izdanje povodom 150 godišnjice prvog izdanja s predgovorom priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Cetinje 1997 i *Luča mikrokozma*. Povodom 150. godišnjice pjesnikove smrti prema prvom izdanju s predgovorom i pogовором priredio akademik Vojislav P. Nikčević, Izdavački centar Cetinje, Cetinje 2001.

⁵⁷ Milan Rešetar, *P. P. Njegoš, Gorski Vjenac...*, 1890, 72–73.

našem narodu“,⁵⁸ doživjelo je već sljedeće godine veći broj kritika, ponajviše prigovora na njegove komentare. Pobliže rečeno, te su mu „dobronamjerne“ kritike uputili brojni srpski i crnogorski oponenti: Ljubomir Stojanović,⁵⁹ Živko Dragović,⁶⁰ Labud Gojnić,⁶¹ Lazar Tomanović⁶² i V. Radojević,⁶³ a kasnije Vladimir Čorović,⁶⁴ Marko Car⁶⁵ i Pavle Popović.⁶⁶ No ne ulazeći detaljnije u

⁵⁸ Mirko Deanović, *Milan Rešetar*, Ljetopis JAZU, 54, Zagreb 1949, 349.

⁵⁹ Napisao je prikaz prvoga Rešetarova izdanja *Gorskog vijenca*, *Prosvjetni glasnik*, XII, Beograd 1891, 56–67. U narednom broju istog časopisa (*Prosvjetni glasnik*, XII, 661–668) Rešetar mu je odgovorio u članku *O „Gorskom vijencu“ vladike P. P. Njegoša*, osmog Rešetarova izdanja (*Prosvjetni glasnik*, IV, Beograd 1923, br. 5, 331–334; br. 6, 394–397) i devetog Rešetarova izdanja (*Srpski književni glasnik*, Beograd, 1928, 305–306). Usporedi fusnotu 213. Maria Rita Leto, 78. A u jednom pismu – nekrologu Stojanoviću Rešetar piše: *Sastavio nas je Gorski vijenac! Kad je naime g. 1890. izašlo prvo moje izdanje Gorskog vijenca – a bio sam tada gimnazijski profesor u Spljetu, – on ga je prikazao u ‘Prosvjetnom glasniku’ predlažući mnoge ispravke i dopune mojemu komentaru (...).* Naše se je dopisivanje dabome kretalo oko jezičkih, filoloških i literarnih predmeta, a dobrim dijelom narоčito o Gorskom vijencu i o njegovu tumačenju, jer sam kod svakog novog mojeg ja imao što da ga pitam a on što da mi kaže. Usp. Kosta Dudić, *Pisma Milana Rešetara* u rukopisnom odjeljenju Matice srpske, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XIX (1976) i XX (1977), 45–46.

⁶⁰ *Glas Crnogorca*, br. 25 i 28, Cetinje 1891.

⁶¹ *Prilošci k komentaru Gorskog vijenca*, *Javor*, 18, br. 40, 637–640; br. 41, 652–655; br. 50, 794–797, Novi Sad 1891.

⁶² *Nova Zeta*, Cetinje, sv. 1, 1891.

⁶³ *Bosanska vila*, br. 10, Sarajevo 1892.

Maria Rita Leto, cit. djelo, 60.

⁶⁴ Vladimir Čorović, *Prikaz šestog Rešetarovog izdanja Gorskog vijenca*, *Ljetopis Matice srpske*, 88, 294, Beograd 1913, 88–89.

⁶⁵ Marko Car, *Prikaz petog Rešetarova izdanja Gorskog vijenca*, *Ljetopis Matice srpske*, 85, 256, Beograd 1913, 80–82.

⁶⁶ Usp. Pavle Popović, *O Gorskom vijencu*, Pehar i Kisić, Mostar 1900; Pavle Popović, *Jedno objašnjenje sa Rešetarom povodom njegova i moga pisanja*

sferu svih tih rasprava, zgusnuto i sintetički o njima Maria je Rita Leto napisala:

Zamjerili su mu (Rešetaru – M. N.) da je objasnio stihove koje nije bilo potrebno objašnjavati, a nije razjasnio one koje je trebalo. Njegova tumačenja odbacili su pjesnici i lingvisti, posebice iz Crne Gore, no uvijek su mu svi priznavali veliku zaslugu da je Njegošev djelo učinio pristupačnijim. Stoga nije slučajno da se nakon njega dugo nije našao netko ko bi pisao nov komentar.⁶⁷

Zamijerali su mu i to da su mu komentari „suhoparni“, „nedorečeni“, odviše „racionalni“, da je zatomio Njegoševu poeziju, to jest da nije razumio Njegoševe poetske slike, simboliku, metaforiku i raznovrsne aluzije i naglašavali kako bi pjesnike trebali „tumačiti samo pjesnici“. Milan je Rešetar vrlo revno i uporno odgovarao na sve polemike.⁶⁸ Međutim, već u drugom

⁶⁷ o Gorskom vijencu, Brankovo kolo, VIII, br. 18, 563–565; br. 19, 602–605; br. 20, 626–634; br. 21, 667–672, Sremski Karlovci 1902.

⁶⁸ Maria Rita Leto, 60.

Tako je odgovorio Labudu Gojniću u raspravi: *K tumačenju Gorskog vijenca*, Javor, 18, br. 47, Novi Sad 1891, 745–747. i Pavlu Popoviću: *Povodom knjige Pavla Popovića o Gorskom vijencu*, Brankovo kolo, VIII, br. 5, Sremski Karlovci 1902, 141–146. O tim polemikama Maria Rito Leta u 212 fusnoti svoje knjige piše: „(...) valja istaći da je Rešetar kao i uvijek ‘u rijetkim i javnim polemikama sačuvao mjeru i formu’ (M. Dejanović, *Milan Rešetar...*, str. 351). Mjeru je sačuvao i u polemici s Wollmanom, premda je tada polemika bila oštira. Naime, nakon Rešetarove negativne recenzije Wollmanova članka (Frank Wollman, *Njegošev deseterac*, „Slavia“, IX, 4, Praha 1931, str. 731–771); Rešetarov prikaz, F. Wollman, *Njegošev deseterac...*, „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor“, XII, Beograd 1932, str. 135–138), Wollman je napisao odgovor, koji je uglavnom bio ‘žučljiv i lični’ napadaj na Rešetara (F. Wollman, *G. prof. Rešetaru*, „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor“, XII, Beograd 1932, str. 262–266. Zato što je redakcija Popovićevih „Priloga“ dopustila da ga, kao starog suradnika,

izdanju Rešetar je dopunio komentare *Gorskoga vijenca* (1892), uvaživši neke primjedbe koje su mu uputili njegovi kritičari, „tako da je baš njihova zasluga, ako se nađe da je ovo izdanje u pogledu komentara bolje od prvoga“ – piše Rešetar. Rešetar nije prihvatio sve primjedbe svojih komentatora, a to je opravdao time što „nema pjesme na svijetu, koju bi od početka do kraja svi jednako razumjeli i jednako tumačili“.⁶⁹

Najžučnije pak polemike u književnokritičkoj literaturi vodile su se oko Rešetarovih tumačenja praznina u *Posvete Njegoševa Gorskog vijenca*. Naime, on je taj problem aktualizirao već u svom prvom izdanju Njegoševa djela, ne uvaživši prijašnje interpretacije – Njegoševih bliskih suradnika Milorada Medakovića i Milana Miličevića.⁷⁰ Dijametralno suprotno od njih, ustvrdio je da je Vladika iz *Posvete* izostavio one stihove „U kojima je grdio kneza Miloša (Obrenovića – M. N.) kao potajnog ubojicu Karađorđeva“.⁷¹ U svezi s tim problemima Maria Rita Leto je napisala sljedeće: „Pjesnik Josip Bersa dopunio je posvetu prema proznom tekstu samog Rešetara, ali njegove stihove slavist nije unio u prvo izdanje jer, kako sam piše, ‘obaznao sam od poznate strane, da knez Nikola (Petrović Njegoš – M. N.) na Cetinju ima posvetu potpunu, kako se je našla poslije smrti

Wollman napada i grdi, Rešetar je *Odgovor na odgovor prof. Willmana*, objavio u „Južnoslovenskom filologu“, XII, Beograd 1934, str. 288–289)“.

⁶⁹ Milan Rešetar, *Predgovor* u P. P. Njegoš, *Gorski vijenac...*, 1892, VIII.

⁷⁰ Usp. fusnotu 214, u knjizi Marie Rito Leto koja citira: *Prema Medakoviću i Milakoviću, Posveta je najprije bila namijenjena knezu Milošu, a nakon svađe s njim, bila je okrenuta Karađorđu (Milorad Medaković, P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski, Novi Sad 1882; Milan Miličević, Knez Miloš u pričama, Beograd, 1891), Ljubiša je praznine držao posjedicom bećke cenzure, a drugi su točkice u posveti objašnjavali tiskarskim razlozima.*

⁷¹ Usp. Dušan D. Vuksan, *K izučavanju Njegoša, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, II, Beograd 1922, 147.

pjesnikove u njegovojoj ostavini (...). Ja zato ostavljam posvetu i sada onako sakatu, kakva je u prvom izdanju, u nadi da će se na Cetinju štampati što prije barem tu potpunu posvetu”⁷², „Bersinu je nadopunu objavio 1914“ – kaže Maria Rita Leto – „u ‘Bosanskoj vili’ te je iz nje ona bila pretiskana u ‘Srpskom kosovu’ (1926, 8) i u ‘Prilozima za književnost, jezik, istoriju, i folklor’ (1947; 94), ali se Rešetar, poslije Ševićeva upozorenja⁷³ da je vladika pisao *Posvetu* onako kako je i tiskana u prvom izdanju, nije se više vraćao na tu dopunu“. A u završnom dijelu ista autora dodaje „da se u beogradskoj Narodnoj biblioteci nalazi Rešetarov rukopisni primjerak petog izdanja *Gorskog vijenca* te da se Bersina dopuna ne slaže u potpunosti s objavljenim tekstrom, pa je zato M. Kičović, čini se, sklon pretpostavci da je izmjene unio sam Rešetar.⁷⁴

Uporno upotpunjajući i nadograđujući upravo druga izdanja Njegoševa *Gorskog vijenca*, Milan Rešetar nije pak donosio neke bitne pomake i veće zahvate u svojim kasnijim izdanjima i njihovim komentarima⁷⁵. U biti, ostajali su u osnovnoj jezgri

⁷² Isto, 147–148. I u petom izdanju *Gorskog vijenca*, Rešetar je, i pored toga što je namjeravao upotpuniti *Posvetu*, izostavio zbog žestokih i „nepristojnih napada“. A u fusnoti 217. Maria Rita Leto citira *Cetinjski vjesnik* u kojem se navodi da su Bersini stihovi nadopune falsifikati. Na tom mjestu su donesene i sve Bersine verzije nadopuna iz kojih se bjelodano vidi „da je riječ o običnoj stilskoj vježbi“. Usp. Dušan Vuksan, 149–150.

⁷³ Milan Šević, *O Posveti Gorskog vijenca*, „Vreme“ 28. 10, Beograd 1922. *Posvetom* se Šević bavio i ranije: M. Šević, *Posveta prahu oca Srbije, Letopis Matice srpske*, br. 88, Beograd 1913, 501–526.

⁷⁴ Usp. Miraš Kičović, *Rešetarovo popunjavanje posvete „Gorskog vijenca“*, *Glas*, SANU, Beograd 1951, 286–287.

⁷⁵ U petom izdanju *Gorskog vijenca* (1909) Rešetar je unio dvije novosti: kratku Njegoševu biografiju i pregled njegova političkog života i rada; deseto izdanje (1940) razlikuje se ponajviše od drugih jer obiluje brojnim slovnim i faktografskim pogreškama „što nije Rešetarova krivnja, jer je u to vrijeme živio u Firenci, pa nije mogao biti prisutan u tiskari“.

svih njegovih tumačenja komentari iz 1892. godine. Uz imena, povijesne ličnosti i događaje koji se spominju u djelu, Rešetar je kao vrstan jezikoslovac davao tumačenja koja su ponajviše odgovarala razini povijesne i filološke znanosti njegova vremena. Kod tih tumačenja, osim nekih faktografskih i slovnih pogrešaka, on je ponekad grijeoš i u tomu što je slično Ljubiši narativno opisivao događaje, uspoređivao Njegoševu književnu fikciju i crnogorsku tradiciju s arhivskim dokumentima, a često zaboravljao da istakne krajnje ciljeve Njegoševih umjetničkih usporedba, estetskih dosega, da objasni njegove poetske slike, simbole, metafore i aluzije koje je Njegoš upletao oko nekih povijesnih događaja.⁷⁶ One stihove koji su glavni misaoni i poetsko-stožerni dijelovi Njegoševih ideja Rešetar kao filolog nije bio u stanju poetološki objasniti do kraja. Stoga mu je upravo nedostatak toga „poetskog nerva“ književni povjesničar i kritičar Antun Barac u svom komentaru *Gorskog vijenca*⁷⁷ eksplicitno spočitavao. Polazeći od vlastita estetskog osjećaja, Antun je Barac bio više senzibiliziran na Njegoševu poetiku, na njegov osebujan poetski jezik. Stoga je Rešetaru zamjerio „odsustvo sluha za poeziju, tako da je više puta svojim objašnjenjima osiromašivao pjesnikovu viziju, objašnjavajući predstave koje su u Njegoša samo poslužile za stvaranje pjesnikove slike neke određene ideje“.

⁷⁶ A u predgovoru svog desetog izdanja (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd 1940, LXIII) M. Rešetar se obraćunao sa svojim oponentima koji su mu zamjerili „da ubija Njegoševu poeziju“, pa nastavlja: „(...) željkovano izdanje s ‘pjesničkim’ komentarom nije se još pojavilo – *kao da je zadaća komentatora da o pjesmi pjesmu pjeva, a ne da što je moguće jasnije, pa makar katkad i ‘prozaički’ protumači što je baš pjesnik htio da reče ondje gdje to nije dosta jasno kazano*“ (boldirao M. N.).

⁷⁷ Usp. Antun Barac, *Napomene i objašnjenja* u P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, u spomen stogodišnjice prvog izdanja, Matica hrvatska, Zagreb 1947, 185.

No, ipak u nastavku dodaje da je od svih tumačenja „Njegoševih stihova najbolje ono, koje je jednostavnije“.⁷⁸

Barac je stoga, suprotno od Rešetara, davao kratka estetička objašnjenja jer je smatrao da u prvoj redu treba da „dođe do riječi pjesnik, a ne njegov tumač“, pa zato nije nabrajao činjenice „kakvima obiluju Rešetarovi komentari“. To je činio da ne bi odvajao „čitaoca od samog djela“. Upravo zbog svega toga Antun Barac nije usvojio mnoga Rešetarova tumačenja, već ih je zamijenio „svojim ili nekoga od drugih komentatora“. Istimčiću potrebu komentiranja Njegoševa *Gorskog vijenca*, Anatun je Barac s pravom naveo i ovo: „Kao Crnogorac, Njegoš nije upotrebljavao samo riječi i oblike, nego i poslovice, poredbe i aluzije, koje su mogle biti razumljive svakom Crnogorcu, no što je teško shvatiti onome, tko nije dublje ušao u crnogorski život“⁷⁹. A mi bismo dodali: u crnogorski jezik! No, budući da Barčev komentari Njegoševa djela zaslužuju detaljniju analizu, mi se ovdje nećemo više na njih vraćati.

Namjeravali smo u konačnoj raspravi za ovaj temat o Miljanu Rešetaru i Stefanu Mitrovu Ljubiši provesti detaljniju tekstološku i komparativnu analizu Rešetarovih komentara kako bismo revidirali, pretresli i raščlanili cjelokupnu problematiku, kao što smo to ranije činili i za Ljubišina tumačenja, s namjerom da prihvatićemo ili odbacimo neke prigovore koji se odnose na Rešetarove komentare *Gorskog vijenca*. Od takove nakane smo ipak odustali ponajprije zato što su to prije nas vrlo iscrpno, sustavno i studiozno učinila dvojica filologa: prof. dr. Nikola Banašević u svom kritičkom izdanju s komentarima Njegoševa *Gorskog vijen-*

⁷⁸ Isto, *Predgovor*, LXIII.

⁷⁹ Antun Barac, *Napomene i objašnjenja u Gorskem vijencu*, 185.

ca⁸⁰ i Mihailo Stevanović u već citiranoj studiji *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*.⁸¹ Obojica su autora s velikom erudicijom, studiozno i uvažavanjem, vrlo detaljno, analitičkim postupkom, pažljivo između više autora, naveli brojne Rešetarove primjere kao pouzdana rješenja dobrog komentiranja Njegoševa *Gorskog vijenca*. Stoga nema potrebe da se više pod ovim naslovom i na ovome mjestu bavimo tim problemom.

I na koncu, potrebno je u zaključku istaknuti sljedeće: prvi priredivač i komentator *Gorskoga vijenca* Stefan Mitrov Ljubiša i uporni proučavatelj Milan Rešetar dali su, bez obzira na neke propuste i manjkavosti, izuzetan doprinos razvoju Njegoševe misli i recepciji njegova djela *Gorski vijenac*. Premda je riječ o dvojici posve suprotnih filoloških osobnosti, Stefanu Mitrovu Ljubiši koji je bio veliki poštovatelj Njegoševa djela te istodobno sjajan pripovjedač i pisac umjetnosti crnogorske narativne proze, ali ne i klasično učen i obrazovan filolog poput Milana Rešetara, on je zasigurno dao određeni doprinos u tumačenju nekih Njegoševih stihova. I M. Rešetar je bio također veliki poštovatelj Njegoševa života i djela, njegov do danas najopsežniji i uporni proučavatelj, ali kao izvrstan znalac jezika i književnosti, pa je svojom teorijskom filološkom erudicijom, znalačkom jezikoslovnom umješnošću i mjerom zasigurno obavio solidan posao u svojim brojnim komentarima *Gorskog vijenca*. Davao je, i pored određenih propusta i manjkavosti, više korisnih sugestija, temeljitih interpretacija i pojedinačnih uspješnih analiza *Gorskog vijenca* koje su ostale aktualne i danas.

⁸⁰ P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević. Komentari se nalaze od 139. do 400. stranice.

⁸¹ Posebna izdanja, knj. CDXCIII, Srpska akademija nauka i umetnosti..., Beograd 1976.

Izvori i literatura

1. Franceschi G(iovanni), *Gorski vijenac...* Sočinenie P. P. Nj., u Beču slovima C.O.O. Mekitarista. Prikaz je objavljen na talijanskom jeziku u zadarskom listu *La dalmazia*, lipnja 1847, zatim u prijevodu Đorđa Bana u listu *Podunavka*, 1847, 103–104.
2. Stanko Vraz, *Književna věst, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, XIII.*, br. 20 (15. svibnja), Zagreb 1847, 82.
3. S. M. Ljubiša, „Sjeni Petra Petrovića II, vladike crnogorskoga i spisatelja slavenskoga“, *Arkv za povjesnicu Jugoslavensku*, knj. II, Zagreb, 1852, 209–211. Prenijeto u časopisu *Stvaranje*, br. 12, Titograd/Podgorica 1974, 150–155.
4. Johann Kirste, Petar Petrović Njegoš, *Der Begkranz* (Die Befreing Montenegros), übersetzt von Johann Kirste, Wien 1886.
5. Jovan Subotić, „Slovo o njegovom preosveštenstvu upokojenome vladiki Petru Petroviću Njegošu... o parastosu“, Letopis, Beč 1851; pretiskano u: *Letopis Matice srpske*, 85, 1852, 20–42.
6. Petar Petrović Njegoš vladika crnogorski, *Gorski vijenac*. Historički događaj pri svršetku sedamnaestog. Prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svom trošku Matica dalmatinska, tiskom *Narodnog lista* u Zadaru 1868.
7. Stojan Novaković, „*Gorski vijenac*“, prenio s cirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, Izdala o svom trošku Matica dalmatinska, Zadar, tiskom *Narodnog lista*, 1868. (prikaz), *Matica*, br. 3, br. 4, Novi Sad 1869, 65–77; 89–92.
8. Izdanja *Gorskog vijenca* Milana Rešetara su:
9. Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Zagreb 1890; 2. izd., Beograd 1892; 3. izd., Zagreb 1905; 4. izd., Zadar 1905; 5.

izd. Beograd 1909; 6. izd., Beograd 1912; 7. izd., Beograd 1940; 8. izd., Beograd 1923; 9. izd., Beograd 1928; 10. izd., Beograd 1940, dakle osam čirilicom i dva latinicom. Pripominjemo i to da su Rešetarovi komentari *Gorskog vijenca* upotrebljavani i za izdanja tog djela u Chicagu 1915; izdanje u Ženevi 1917, a preveden je i na slovenski jezik (*Gorski vijenac* vladike crnogorskoga Petra II. Petrovića-Njegoša, iztolmačil ga M. Rešetar, prevel v slovenščilo in tolmač ter opremil z zemljepisnim zgodovinskim in estetsko-kritičnim uvodom Rajko Perušek, Matica slovenska, Ljubljana 1907) i na talijanski jezik (Urbano Urbani, 1939).

10. Nićifor Dučić, „Nekoliko primjedaba na komentar *Gorskog vijenca*“, *Srbadija*, br. 3, 1869, 48–57. Pretiskano pod naslovom *Primjedbe na komentar Gorskog vijenca* u: *Književni radovi Nićifora Dučića*, u Beogradu 1891, knj. I.
11. Ljubomir Stojanović, *Prikaz Gorskog vijenca*, *Prosvjetni glasnik*, XII, Beograd 1891, 56–67.
12. Pavle Popović, *O Gorskem vijencu*, Pehar i Kisić, Mostar 1900.
13. Pavle Popović, *Jedno objašnjenje sa Rešetarom povodom njegova i moga pisanja o Gorskem vijencu*, *Brankovo kolo*, VIII, br. 18, 563–565; br. 19, 602–605; br. 20, 626–634; br. 21, 667–672, Sremski Karlovci 1902.
14. Labud Gojnić, *Prilošci k tumačenju Gorskog vijenca*, *Javor*, 18, br. 40; br. 41, Novi Sad 1891, 637–640; 652–655.
15. Pavle Popović, *Povodom knjige Pavla Popovića o Gorskem vijencu*, *Brankovo kolo*, VIII, br. 5, Sremski Karlovci 1902, 141–146.
16. Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša: Utisci i uspomene*. Drugo izdanje, u Kotoru 1908.

17. Vladimir Čorović, *Prikaz šestog Rešetarovog izdanja Gorskog vijenca*, *Letopis Matice srpske*, 88, 294, Beograd 1913, 88–89.
18. M. Šević, *Posveta prahu oca Srbije*, *Letopis Matice srpske*, br. 88, Beograd 1913, 501–526.
19. Marko Car, *Prikaz petog Rešetarova izdanja Gorskog vijenca*, *Letopis Matice srpske*, 85, 256, Beograd 1913, 80–82.
20. Dušan D. Vuksan, *K izučavanju Njegoša, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, II, Beograd 1922.
21. Mialan Šević, *O Posveti Gorskog vijenca*, „Vreme“ 28. 10, Beograd 1922.
22. Petar Petrović-Njegoš, *Luča mikrokozma*, priredio za tisak M. Rešetar, Srpska književna zadruga, kolo XXVI, br. 170, Beograd 1923.
23. Milan Rešetar, „O Gorskom vijencu vladike P. P. Njegoša“, *Prosvjetni glasnik*, IV, br. 5; br. 6, Beograd 1923, 331–334; 394–397.
24. Đuro Körbler, *Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina*, Rad JAZU, knj. 229, 1924.
25. Dr. Ilija M. Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori*, Beograd 1926.
26. *Luča mikrokozma*, spjevalo Petar II. Petrović Njegoš, vladika crnogorski, izdanje priredio dr. David Bogdanović, Uzorna djela hrvatske i svjetske književnosti, knj. 2, naklada Knjižare Jugoslavenske akademije (L. Hartmana) i Kraljevske sveučilišne knjižare (Župana), Zagreb 1930.
27. Milan Rešetar, Frank Wollman, „Njegušev deseterac“, *Slatina*, IX, 4, Praha 1931, str. 731–771.
28. F. Wollman, „G. prof. Rešetaru“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XII, Beograd 1932, str. 262–266.

29. Antun Barac, „Napomene i obajašnjenja“, u: P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, u spomen stogodišnjice prvog izdanja, Matica hrvatska, Zagreb 1947.
30. Mirko Deanović, *Milan Rešetar*, Ljetopis JAZU, 54, Zagreb 1949.
31. Eckermann Johann Peter, *Razgovor s Goetheom*, Izbor, Zora, Zagreb 1950, 94.
32. Dr. Ljubomir Durković – Jakšić, *Bibliografija o Njegošu*, Prosvjeta, Beograd 1951.
33. Miraš Kičović, „Rešetarovo popunjavanje posvete Gorskog vijenca“, *Glas*, SANU, Beograd 1951, 286–287.
34. Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio za tisk, predgovor i priloge napisao Risto J. Dragičević, biblioteka „Luča“, Titograd 1964.
35. Vido Latković, O *Gorskem vijencu* i dosadašnjim tumačenjima pojedinih mesta u spevu, u: *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knjiga treća, Beograd 1967.
36. Miodraga Popović, *Istorija srpske književnosti, romantizam*, I, Nolit, Beograd 1968.
37. P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević, Srpska književna zadruga, Beograd 1973.
38. Danilo Radojević, *Komentari Gorskom vijencu* u: *Studije o Njegošu*, Beograd 1974.
39. Dr Jevto Milović, „Ljubiša i Njegoš“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd 1974.
40. Božidar Pejović, „Istorija i predanje u Ljubišinim pripovijestima“, *Stvaranje*, br. 5. Titograd 1975.
41. Mihailo Stefasnović, *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskom vijenca* (Srpska akademija nauka i umetnosti, posebno izdanje, knjiga CDXCIII, Odelenje jezika i književnosti, knj. 27, Beograd 1976).

42. Kosta Dudić, *Pisma Milana Rešetara* u rukopisnom odjeljenju Matice srpske, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XIX (1976) i XX (1977), 45–46.
43. Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, „Svetlost“, Sarajevo 1977.
44. Krsto Pidžurica, „Ljubišina odstupanja od izvornog teksta Gorskog vijenca“ u: *Studije i paralele*, Titograd, 1987.
45. Maria Rita Leto, *Milan Rešetar*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb 1989.
46. Milorad Nikčević, „Stefan Mitrov Ljubiša u svijetu ‘Gorskog vijenca’“, u: *Transformacije i strukture*, NIRO Školske novine, Zagreb 1982.
47. *Rječnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga prva, A–O, knjiga druga, P–Š. Izradio Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujanić, Milan Odavić i Milosav Tešić, Vuk Karadžić – Narodna knjiga – Obod – Prosvjeta – Srpska akademija nauka i umjetnosti – Srpska književna zadrauga – Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Beograd – Titograd – Cetinje 1983.
48. Ivana Krtalića, „Tko je napisao Smail-agu Čengića?“ u: *Hrvatske književne afere*, August Cesarec, Zagreb 1987, 11–169.
49. Dr. Vojislav Nikčević, *Istraga poturica u Gorskem vijencu*, Obod, Cetinje 1990.
50. Milorad Nikčević, *Petar II. Petrović Njegoš u prostorima bokokotorskog areala i duhovnim obzorima hrvatskog narodnog preporoda /ilirizma*, u *Hrvatsko crnogorski književni obzori* (povjesni-književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb 1995, 15–58.
51. Milorad Nikčević, *Tomo Matić o mitskom u Njegoševu spjevu „Luča mikrokozma“ u Književni Osijek* (književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas) – studije eseji,

- Zbornik radova priredio Stanislav Marijanović, Pedagoški fakultet, Osijek 1996, 349–356.
52. Milorad Nikčević, *Nad civilizacijskim ishodištima* (književni suodnosi i interferencije), CKD „M – M“, Osijek 1999, 109–127.
53. Milorad Nikčević, „Tomo Matić o mitskom u Njegoševu spjevu ‘Luča mikrokozma’„, u: *Na civilizacijskim ishodištima* (književni suodnosi i interferencije); CKD „M – M“, Osijek 1999.
54. Petar II. Petrović-Njegoš, *Gorski vijenac*, povodom 150. godišnjice prvog izdanja u Beču 1847. godine, s predgovorom i pogovorom priredio akademik Vojislav P. Nikčević, PEN Centar, Cetinje 1997.
55. Vojislav Nikčević, *Istraga poturica (mit ili stvarnost)*, Almanah, Podgorica 2001.
56. Petar Petrović Njegoš 150 ljeta potom / Petar II Petrović Njegoš 150 years later (1851–2001), Predgovor: „Poetizovanje“ istorije i njeno savremeno nasljeđe / ‘Poetic’ view of history and its contemporariy tyranny, uredio Čedomir Drašković, Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2001.
57. Milorad Nikčević, *Odsjaji kultura. Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima*, Zagreb 2002.
58. Žarko Đurović, *Crnogorski jezik u Gorskem vijencu*, Izdavački centar Cetinje, Cetinje 2002.
59. Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica*, PEN Centar, Cetinje 2003.
60. Vojislav P. Nikčević, „Milan Rešetar o crnogorskom jeziku“, *Lučindan* (Glas Crnogorske pravoslavne Crkve), br. 11, Cetinje 2004.
61. Boban Batrićević, *Bog našeg nacionalizma*, FCJK 6, Pobjeda, Podgorica – Cetinje, 2018.

**Milan Rešetar i Stefan Mitrov Ljubiša
– Znameniti predstavnici hrvatske i crnogorske kulture
XIX. i XX. stoljeća**

Sažetak

Ugledni hrvatski filolog, profesor slavistike u Zagrebu i Beču Milan Rešetar (1860–1942) više od pedeset godina svojega ustrajnog rada uložio je u proučavanju, komentiranju i interpretiranju pojedinih stihova *Gorskog vijenca* (1847) Petra II. Petrovića Njegoša. On je svojim akribijskim i znalačkim radom točno ocijenio, ispravio mnoge nerealne sudove koji su izricani u trenutku zanosa za Njegoševu djelu, ili su bili plod nestručne spreme komentatora. Tako smo svojedobno u knjizi *Transformacije i strukture* (Školske novine, Zagreb 1982.) ustvrdili „da je Milan Rešetar pravilno prosudio da je Stefan Mitrov Ljubiša (prvi komentator i priređivač latiničnog izdanja *Gorskog vijenca* – Zadar 1868), „okrenuo tekst na fonetičku ortografiju i dosta samovoljno ispravljao Njegošev jezik, a dodao je prilično nepotpun i netačan komentar“. Primjedbe koje je izrekao Milan Rešetar na propuste Ljubiše u osnovi su točne. No ne upuštajući se u ovom kratkom sažetku u detaljniju analizu Rešetarovih brojnih izdanja *Gorskog vijenca* (objelodanio ih je deset, opremio ih predgovorima, pogovorima i komentarima), odgovorit ćemo jesu li određeni sudovi i gledišta Milana Rešetara i drugih priređivača i komentatora, spram prvog priređivača i komentatora Stefana Mitrova Ljubiše u cijelosti točne i u današnjoj suvremenosti održive. Ovo iz razloga što se u filologičkoj znanosti smatra da su Rešetarova, uz Latkovićeva, Dragićevićeva i Banaševićeva izdanja *Gorskog vijenca*, najbolja kritička tumačenja Njegoševa djela, dok je Ljubišino priređivačko djelo palo u potpuni zaborav. Rešetar je svojim znanstvenim proučavanjima svakako dao izuzetan doprinos daljem razumijevanju, tumačenju i populariziranju stihova *Gorskog vijenca*, a samim tim on je umnogome obogatio književnopovijesnu znanost o Njegošu i tim radom udario pečat, zajedno s drugim proučavateljima, takozvanoj *njegošologiji*.

Milan Rešetar i Stefan Mitrov Ljubiša – Berühmte Repräsenten Kroatische un Montenegrische kultur in XIX. und XX. Jahrhunderte

Zusammenfassung

Milan Rešetar (1860–1942), der angesehene kroatische Philologe und Professor der Slawistilc an den Universitäten in Zagreb und Wien, widmete mehr als fünfzig Jahren seiner unermüdlichen Arbeit der Erforschung, Kommentierung und Interpretation einzelner Verse des Gorski vijenac (1864) von Petar II. Petrović Njegoš. Dank seiner akribischen und fachkundigen Arbeit ist es ihm gelungen, viele Fehleinschätzungen zu korrigieren, die entweder im Zuge einer übertriebenen Begeisterung für das Werk von Njegoš formuliert wurden oder aber als Ergebnis fachlicher Inkompétenz entstanden sind. Im Buch *Transformacije i strukture (Transformationen und Strukturen, Školske novine, Zagreb, 1982)* haben wir bereits festgestellt, „dass Milan Rešetar es richtig beurteilt hat, dass Stefan Mitrov Ljubiša (der erste Kommentator und Editor der lateinischen Ausgabe von *Gorski vijenac* – Zadar, 1868) Njegoš Sprache willkürlich korrigiert hat und den Text einer phonetischen Orthographie unterworfen und darüber hinaus mit ziemlich unvollständigen und falschen Kommentaren versehen hat“. Anmerkungen, die in diesem Zusammenhang Milan Reselar bezüglich der Kommentare Ljubišas geäußert hat, sind im Grunde genommen richtig. Wir wollen uns im Rahmen dieser Zusammenfassung nicht detailliert mit der Analyse vieler Ausgaben von *Gorski vijenac* auseinandersetzen (es waren insgesamt 10, die Rešetar veröffentlicht, mit Vor- und Nachworten sowie mit Kommentaren versehen hat), sondern wir versuchen auf die Frage zu antworten, ob bestimmte kritische Urteile und Ansichten von Milan Rešetar und von anderen Herausgebern und Kommentatoren noch immer völlig korrekt und haltbar sind, wenn man sie mit den Urteilen und Ansichten des ersten Herausgebers und Kommentators Stefan Mitrov Ljubiša vergleicht. Dies tun wir vor allem aus dem Grund, weil man in der philologischen Wissenschaft die Ausgaben Rešetars – neben denen von Latković, Dragičević und Banašević – für die besten kritischen Deutungen von Njegoš’ *Gorski vijenac* hält, während Ljubišas editorisches Werk völlig vergessen wurde. Durch seine wissenschaftlichen Bemühungen leistete Rešetar sicherlich einen bedeutenden Beitrag für ein vertieftes Verständnis, für die Deutung und Popularisierung der Verse des *Gorski vijenac*, womit er

den Teil der Literaturgeschichte, der sich mit Njegoš auseinandersetzt, bereicherte und – zusammen mit Stefan M. Ljubiša und anderen Forschern – bei der Gründung einer sogenannten *Njegošologie* mitgeholfen hat.

(Objavljeno u *Zborniku o Milanu Rešetaru*, Zagreb, 2005. Na ovom mjestu je studija u nešto izmijenjenom obliku).

II.

**U BOKOKOTORSKOM
DUHOVNOM PROSTORU**

KULTURNO-KNJIŽEVNI / INTERFERENTNI SUODNOSI I DODIRI S DRUGIMA

Uvodna napomena: Naredne stranice iz Prve (ne-cjelovite) i Četvrte glave *Istorije Crnogorske književnosti 1852. do 1918. Milorada Nikčevića* (Podgorica, 2012) prenesene su integralno na ovom mjestu. Ovo iz toga razloga što su u ovaj opis *Istorije* ušli svi autori iz Crne Gore i njezinih rubnih / graničnih područja, dakle bez obzira na to će su stvarali ili objavljivali svoja djela. Crnogorski jezik i sve druge autentičnosti iz te monumentalne monografije neće predstavljati smetnju za pravilni i receptivni doživljaj narednih stranica ove knjige! Ilustrovani materijal / slike i portreti iz *Istorije crnogorske književnosti* nisu ušli u ovaj izbor. Druge studije iz korpusa ove monografije pisane su hrvatskim jezikom jer su objavljene u primarnim hrvatskim izvorima, što je na kraju svake studije i naznaceno (Autor).

U mozaiku crnogorskoga kulturnog našljedja, u njegovim trajnim istorijsko-društvenijem procesima i stvaralačkim tokovima, kroz XIX stoljeće i u osvitu XX vijeka, sudjelovale su brojne i istaknute književne, prosvjetne, pravne, muzičke, pozorišne, prostorno-urbanističke, štamparske, crkvene i druge kulturne osobnosti iz drugih zemalja i naroda, osobito predstavnici iz Srbije / Vojvodine i Dalmacije / Hrvatske. Dugotrajno prisustvo tijeh duhovnih poslenika u političkome, društvenom, ekonomskome, a naročito u kulturnom životu Crne Gore, uticalo je umnogome, ne samo na organizaciono-političko i konstitutiv-

no ustrojstvo crnogorske države i njene uprave u drugoj polovini XIX vijeka, već daleko više je uticalo na izmjenu istorijske, sociološke, sociolingvističke i ukupne kulturološke slike Crnogoraca i njihova identiteta. Brojni pojedinci i određene skupine kulturnijeh poslenika, ponajviše iz srpskog naroda, našli su se izvan svojega državotvornog i matičnoga okruženja, dakle izvan svog etničkog korpusa i izvan svoga autohtonog istorijskokulturalnoga, jezičkog i duhovnoga prostora i ambijenta. Našli su se u novome, njima samo donekle bliskom, ali velikijem dijelom po ambijentalnosti, jeziku (govornoj komunikaciji), kulturi, etici, obredima i običajima, sasvim novom socio-etničkome i demografskom kulturnom okruženju (16: 103–126). Upravo takve ličnosti u kulturologiji, književnoj istoriji i svakodnevnome životu i narodnom žargonu Crnogoraca nazivani su izvanjcima, nedomorocima, pridošlicama, došljacima, jabancima i slično. A takvi isti ljudi iz inostranstva (zapadne i istočne Europe) nazivani su inostrancima/inozemcima.¹ Taj se fenomen u novije vrijeme u crnogorskoj istoriji i kulturologiji sve više naziva crnogorskijem srpstvom. Problem importovanoga tzv. crnogorskog

¹ Termini *izvanjac*, *inostranci* i *inozemci* upotrebljavaju se u književnoistorijskoj literaturi dvojako. U starijoj literaturi tijem se imenom nazivaju oni književno-kulturni poslenici, uopšte umjetnici, koji su sa prostora izvan ondašnjijeh crnogorskih granica došli da žive i rade u Crnoj Gori. Zapravo, kako je do Berlinskog kongresa (1878) današnja Crna Gora bila društveno-politički, pravno i administrativno razjedinjena, tijem su imenom nazivani i oni ljudi koji su došli iz Boke Kotorske i onijeh krajeva koji su ulazili u sastav Hercegovačkog sandžaka, odnosno kasnije pašaluka Turske Carevine. Otuda je Trifun Dukić (4: 103–126) tretirao pisce iz Boke Kotorske (Stefana M. Ljubišu, Vuka Vrčevića, Vuka Popovića i Nikolu Ljubišu) kao *pisce izvanjce*. U novijoj književnoistorijskoj literaturi termin *izvanjac* upotrebljava se kao oznaka za one javne, književno-kulturne radnike, naučnike i političare koji su došli iz krajeva izvan današnjijeh granica Crne Gore, koji nijesu Crnogorci, a termin *inozemci* upotrebljava se za takve radnike koji potiču iz stranoga naroda Istočne i Zapadne Evrope.

srpstva preko izvanjaca, inozemaca, udžbenika i šire literature koja je pristizala u Crnu Goru, nužno je sagledati, kao i svaku drugu istorijsko-kulturnu pojavu, u okviru naučno-teorijskih saznanja i modaliteta. Već je odavno poznato da je J. G. Herder (Johann Gottfrid Herder 1744–1803) u svom znamenitom djelu *Ideja o filozofiji povijesti čovječanstva* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*) inaugurirao teoriju kulturnoga identiteta u Evropi. U pojmu kulturnog identiteta/našljeda, on je uključio kao bitnu odrednicu nacionalnu dimenziju. Uključenje nacionalne komponente u tom vremenu istorijski je uslovljeno i dijalektički opravdano. Herderovo duhovno vrijeme je, dakle, vrijeme stilske formacije romantizma u literaturama i idealističkijem filozofskim nazorima Zapadne Evrope, pa će se i kod južnoslovenskih naroda usloviti pojmovi narodnoga i nacionalnog identiteta: nacionalne kulture, nacionalne istorije, nacionalne crkve, nacionalnoga jezika, nacionalnoga bića i sl.² Tako je vrlo rano nastupio snažan zaokret u poimanju kulture svakoga naroda, pa samojem tim i crnogorskog. Do Herderove pojave, stilska formacija romantizma /romantike/idealizma, temeljila se, prije svega, na kategorijama kosmopolitizma, univerzalizma, neutraliteta i svezremenosti. Tek od Herderove romantike, pa sve do danas, u pojmu kulturnoga identiteta jednog naroda uključuje se nacionalna kultura (kultura posebnijeh naroda), njihovih potencijalnijeh i evidentnih postulata i stvaralaca. Nacionalna kultura vezuje se od toga trenutka uz određeni narod, kulturni ambijent i geopolitički kulturni prostor. A upravo dolaskom izvanjaca/inostranaca u Crnu Goru (koji obavljaju najsloženije poslove u prosvjeti, kulturi i crkvi, političkom životu, muzičkoj,

² O tome: Josip Babić: *J. G. Gerder i njegove ideje u u južnoslovenskome književnom i kulturnopolitičkom kontekstu 19. stoljeća*, Osijek, 2008, posebno str. 103–130.

naučnoj, filmskoj i upravnoj administraciji i djelatnosti), narušava se velikijem dijelom kulturna slika crnogorskog autentičnog identiteta. To jest, dolaskom izvanjaca/inostranaca, u Crnoj Gori se otvora proces intenzivnijega transformisanja, degenerisanja i rastakanja autohtonoga crnogorskog života. Došlo je vremenom do procesa narušavanja nacionalnoga i kulturnog prostora, do transformisanja i nastajanja određenog vještačkog oblika transformisanoga kulturnog identiteta naroda u dijaspori, kako bi se ta pojava nazvala s aspekta današnjih migracionih kretanja. Nije nam namjera da naučno osporavamo da duhovni, prosvjetni, crkveni, književno-kulturni život u Crnoj Gori, tokom druge polovine XIX i u osvitu XX vijeka ne bi bio moguć bez doprinsa naučnijeh, književno-kulturnih i prosvjetnijeh radnika, koji su pristigli iz Srbije/Vojvodine, Dalmacije/Hrvatske i drugih krajeva u Crnu Goru. No, ipak, sagledan u širemu kontekstu, ovaj izuzetni i složeni fenomen u Crnoj Gori, sve se više problematizuje: na istorijskjem, sociološkim, socio-lingvističkjem, teološkim, književnoteorijskjem, književnoistorijskim, jezičkijem, prosvjetnim, pa i u najširijem kulturološkim aspektima. Stoga je nužno, bez opterećenja, objektivno i egzaktno izučiti i odgovoriti na ključno pitanje: Koliko su pojedini izvanjci u Crnoj Gori uticali na razvoj prosvjetnoga, naučnog, pravnoga, društveno-političkog, crkvenoga, književnoga i kulturnog života? Isto tako otvara se ovde i drugi eksplisitni problem koji bismo saželi u pitanju: U kojoj su mjeri brojni izvanjci i inostranci doprinijeli da se autohtoni crnogorski nacionalni kulturni, crkveni i duhovni razvoj zemlje, njegova osobita viševjekovno-amalgamirana kultura izražena u različitijem formama crnogorizma – običaja, etike, obreda, vjerovanju, u crnogorskome jeziku i drugijem kulturnim agensima – rastroči, transformiše, novijem životom i importovanim jezikom neutralizuje, a velikijem dijelom da se raznim putevima i oblicima importovanoga djelovanja (putem

udžbenika/bukvara, školske lektire, školskih oficijelnih planova i programa, intenzivno uvezene ekspanzivne srpsko-pravoslavne literature i slično) smjesti i situira u ne/crnogorsku, to jest srpsku kulturu i njezin nacionalni korpus? Naravno da je sve to u posebnijem istorijskim okolnostima i kulturnijem procesima vodilo postepenome gubitku nacionalnoga autohtonog, vjerskoga i kulturnog identiteta crnogorskoga naroda. Riječju, vodilo je emocionalnome i duhovnom neutralitetu, potiranju i rastakanju crnogorskijeh nacionalnih atributa, obezvrijedivanju tečevina crnogorske kulture do apsurda, do vlastite nacionalne negacije i negacije svoga onoga što se podvrgava pod crnogorski kulturni, etički i etnički identitet.

U književnoj istoriji i kritici, posebno u njegošologiji, poznato je da je Petar I. Petrović Njegoš (oko 1747–1830), na temeljima svojih prijethodnika, postavljao osnove Cetinju kao književno-kulturnome, vjerskom i društvenom središtu zemlje. Taj *kongenijalni*, iskusni, obrazovani i za života nazvani *Sveti vladika*, i sâm općinjen (iz državničkijeh i vjerskih pobuda) literarnim stvaranjem, u nedostatku domaće inteligencije, dovodi u svoju *besudnu zemlju* Crnu Goru prve izvanjce, odnosno kulturno-književne radnike; ponajprije radi toga što je Crna Gora još uvijek bila nedovoljno prosvijećena, onemogućena u širenju kontinuirane pismenosti i kulture zbog stalnijeh borbi i ratova. Tako je u svoje vrijeme Petar I gajio prisne kontakte s Hrvatskom. Njegove sekretarske dužnosti revnosno obavlja književnik i kulturolog, Hrvat – FRAN DOLČI. Kako je već poznato, na Cetinju u njegovom periodu boravi i srpski pisac DOSITEJ OBRADOVIĆ (1742–1811). On je u manastiru Stanjevićima, boravištu cetinjskih vladika nadomak Budve, u tamošnjoj improvizovanoj školi, učio crnogorsku đecu srpskom jeziku i pismenosti (19: 33). Osim toga, na Cetinju je boravio, od 25. septembra 1827. do polovine marta 1831. godine (3: 43), kao sekre-

tar *pravitelju crnogorskome* Petru I. Petroviću i učitelj mladome Njegošu – Simeon/Simo Milutinović Sarajlija (1781–1847). O njegovu doprinosu Crnoj Gori, prije svega o njegovoj ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu, u književnoj istoriji i kritici uveliko je pisano. Smatra se da je taj problem u potpunosti riješen (21: 105–122). Većina istraživača tijeh odnosa slažu se u tome da je on mladome Radu Tomovu, osim što je pružao nesistematsko i nepotpuno obrazovanje, budio stvaralačku klicu, rasplamsavao duhovno-stvaralačku imaginaciju i intelektualnu radoznamost, davao misaone i pjesničke impulse. Simo je u mladom Njegošu razvijao ljubav za poeziju, filozofiju, retoriku, uopšte za etiku i estetiku, za literaturu, domaću i stranu. Dolazak Sima Milutinovića na Cetinje je *najznačajniji dogadjaj u istoriji književnog stvaranja u Crnoj Gori* prije Njegoša: *Ovo iz toga razloga što se književni i kulturni rad u Crnoj Gori odvijao prije toga događaja, i pored povremenih dodira s vodećim srpskim piscima, Dositejom i Vukom Karadžićem, u skrajnutim predjelima izvan matičnih tokova i strujanja u srpskoj književnosti ... Još prije dolaska u Crnu Goru, on je u tri pjesme ‘Srbijanke’ pjevao o slavi crnogorskih boraca i neprekidnosti crnogorske slobode (naročito u pjesmi ‘Nprekid’). Na istoj ideji zasnovana su tri njegova glavna djela o Crnoj Gori: ‘Pjevanja crnogorska i hercegovačka’ (1833–1837), ‘Istorija Crne Gore’ (1835) i ‘Dika crnogorska’ (1835) od kojih je svako djelo uticalo na Njegoševu koncepciju i pjesničku razradu crnogorske teme* (21: 29).

Pravi prosvjetni, kulturni, samijem tim i književni život, počinje da se planski i sistematski organizuje i razvija u periodu stvaranja savremene crnogorske države u vrijeme trajanja uprave Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851). U njegovo doba Dvor, Cetinjski manastir, nekada jedina žarišta i stjecišta svjetovne, vjerske i duhovne vlasti, postaju glavna središta prosvjetnoga i

književno-kulturnog života. Tome su ponajviše doprinijeli, osim samog Petra II. Perovića Njegoša – vladara, vladike i pjesnika, njegovi saradnici – izvanjci MILORAD MEDAKOVIĆ, kao istoričar i budući pisac interesantne [nedovoljno pouzdane knjige o Njegošu] (10),³ njegov sekretar i urednik crnogorskog književnog kalendarja i almanaha *Grlice* DIMITRIJE MILAKOVIĆ (1805–1858),⁴ te PETRONIJE LUJANOVIĆ (22: 27) i ĐORĐE SRDIĆ (1820–1887),⁵ koji su došli iz Dalmacije. Srdić je najprije obavljao poslove kao učitelj u Kastel Lastvi (Paštrovići), potom u Ćeliji Dobrskoj i, na kraju, vrši poslove pisara u Njegoševoj dvorskoj kancelariji.

Petar II. Petrović Njegoš stvara povoljnu duhovnu klimu i razvija duh hrvatskoga narodnog i kulturnoga preporoda/ilirizma u Crnoj Gori. On je u svojijem idejno usmjerenim prilozima u *Danici* i *Kolu* hrabrio Hrvate, nudio im oružanu pomoć (1848) i stavljao do znanja da nijesu sami. Stalne kontakte održava preko njihovijeh kulturnih čelnika i političkijeh vođa: bana Josipa Jelačića, Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, Ljudevita Gaja, Mata Topalovića, Ivana i Antuna Mažuranića, Fridriha Oreškovića i drugijeh. Neki od njih u romantičarskome zanosu pošećuju Njegoša na Cetinju (1841).

Najznačajniji pjesnik iliraca i državnik IVAN MAŽURANIĆ (1814–1890) u takvom romantičnom zanosu pjeva ep *Smrt*

³ U Cetinjskom arhivu čuva se *Uvjerenje* (*Svideteljstvo*) koje je izdao Njegoš M. Medakoviću. U njemu se navodi da je M. Medaković službovao u Crnoj Gori četiri godine i osam mjeseci *kao učitelj ondašnje mladeži tačno i priježno izvršavajući svoju dužnost i čestno vladajući se* (22: 78).

⁴ Izvanjac Dimitrije Milaković, porijeklom Mostarac, filolog i pravnik bečke škole, došao je na mjesto S. M. Sarajlige, tj. za sekretara mladom Njegošu. Na Cetinju je ovaj obrazovani intelektualac, znalac stranijeh jezika, ostao više od 20 godina, obavljajući najodgovornije poslove u ondašnjoj državnoj administraciji. Viđi: 24: 27; 25: 272–282).

⁵ O njemu detaljnije viđ u poglavljju *Istorije: Bio/bibliografije važnijih pisaca*.

Smaila-age Čengića (1846). Djelo je apoteoza Crnoj Gori i Crnogorcima, njezinome nacionalnom programu i otporu protiv tuđina. Preporoditelju, banu pučaninu, državnom kancelaru i zastupniku u Hrvatskom saboru te nadasve velikom pjesniku i Njegoševom savremeniku Ivanu Mažuraniću, Crna Gora mu se odužila za njegovo remek djelo *Smrt Smail-age Čengića* poluvalentnim projektom⁶ i ukoričenim zbornikom pod nazivom *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora*.⁷ Odužuje mu se što je ispjевao u svom djelu najdublju poetsku sintezu crnogorskog čovjeku i njegovom narodu i tako u XIX vijeku zasvјedočio o crnogorskoj slavi i slobodi, njihovom junaštву i rodoljublju. Insistirajući u *Smrti Smail-age Čengića* na etici čojstva, mnogo više nego na etici junaštva, Mažuranić je težište svoje epske pjesme-poeme prenio sa romantičarskog vitešta na problem humanosti i ljudskog integriteta. Otuda on i svog Smail-agu Čengića ne prikazuje kao neustrašivog junaka u boju kakvog ga je istorija poznavala, niti mu pak daje oreol integralne ličnosti, jer je njegov spoljašnji sjaj samo prikrivena maska, iza koje se krije simbol zla čovjeka koji će iz junačke slave skliznuti u nečovječnost, u opšti prezir, satanizam i demonstvo. Pjesnik kaže: *Dobar junak, da je čovjek taki*, eleborirajući prostor u kojemu će njegovo junaštvo biti ponишteno i pretvoreno na Gackom polju u nečovještvo, sadizam, brutalnu silu i „pozorište tužno“. Nasuprot njemu stoji slika Crnogoraca/Brđana koji umiru „čutke na strašnome kolju“, stoički poput starca Vujadina u junačkoj narodnoj pjesmi. Crnogorci su u Mažuranićevoj viziji „zatočnici mrijet naviknuti“ koje je suri crnogorski kamen i okov ogvozdio, „kojima ni đavo ne može

⁶ Vidi: *Dani Ivana Mažuranića (1814 –1900) u Crnoj Gori 2009. Program manifestacije & knjiga sažetaka*. Uredio prof. dr Milorad Nikčević; Cetinje, Novi Vinodolski, Osijek, 2009, 243. str.

⁷ *Ivan Mažuranić (1814 –1900) i Crna Gora*, Zbornik radova, Glavni i odgovorni urednik prof. dr. sc. Milorad Nikčević. Cetinje, Osijek, 2011, 860. str.

ništa“. Junačko podnošenje muka i dostojanstveno umiranje Crnogoraca slama Smail-agino junaštvo koje postaje dim i magla pred smrću vitezova – Crnogoraca. Prema tome, Mažuranić je u silniku Smail-agi simbolično i metaforično ubio jezgru koja čovjeka izdiže do dimenzije ljudske, etičke i moralne.⁸

Poslije revolucionarnijeh zbivanja u Hrvatskoj 1848, Njegoša i njegovo djelo sve više štampaju hrvatski listovi, serijski časopisi i publikacije. U njima se ogleda ne samo „sveslovenska uzajamnost“ nego i očuvanje njegovoga opštejužnoslovjenskoga opredjeljenja. Njegoš i njegovo djelo postaju inspirativna tema ilirskih pisaca: Ivana Trnskog, Petra Preradovića, Meda Pucića, Ognjeslava Utješinovića, Stanka Vraza, N. Tomasea (Niccola Tommase) i drugih.

Budvanin STEFAN M. LJUBIŠA (1822–1878), poslanik u Dalmatinskom vijeću u Zadru i njegov predsednik; napisao je spjev *Boj na Visu* (1868) i za Maticu dalmatinsku u Zadru objavio prvo latinično izdanje *Gorskog vijenca* (1868). I kasniji hrvatski kulturolozi, znanstvenici i umjetnici pokazuju zanimanje za Njegoša i njegovo umjetničko djelo: filolog Milan Rešetar, više od pedeset godina (1890–1940) bavi se izdavanjem, proučavanjem i komentaranjem Njegoševa *Gorskog vijenca* te i drugijeh njegovih djela. Nešto kasnije, isto to radi i ANTUN BARAC koji na podsticaj Matice hrvatske izdaje *Gorski vijenac* (1947) u Zagrebu. Takođe, književni povjesničar TOMO MATIĆ piše atipičnu i recentnu studiju naslovljenu *Osnovne misli Njegoševe Luče mikrokozma* (1920). Svaki će od njih, kulturno-knjževnjem i organizatorskim poslovima, bitno doprinijeti da se na Cetinju veoma rano formira sistem obrazovanja, tj. prosvjete, kulture, pa i crkvenoga i književnog života.

⁸ Isto, 87.

Nedovršeni književni, kulturni i crkveni zamah cetinjskog Dvora u periodu Petra I Petrovića i njegova sinovca Petra II Petrovića-Njegoša, nastaviće se jačijem intenzitetom u vrijeme vladavine knjaza Danila (1826–1860) i Nikole I Petrovića Njegoša (1841–1921). U sveopštemu duhovnome preobražaju i razvoju zemlje, poslije šajnjeh oslobođilačkih ratova, nastupa pravi preporod na kulturno-književnome polju. Za procvat takvoga duhovnog razvoja svakako su najzaslužniji (pored domaćih intelektualnih snaga koje sve više stasaju!) mnogi izvanjci i inozemci. Ističemo u ovome periodu neznatnu ulogu kao prosvjetnog radnika, Dalmatinca ANTONIJA MACURU, koji je ubrzo zbog smionijeh i avangardnih pogleda, *postupaka i radnji, dignut s učiteljstva*; reformatora cetinjske škole, STEVANA PETRANOVIĆA, koji je trorazrednu školu izdigao na petorazrednu, preradio nastavne planove i programe, propisao raspored nastavnijeh časova i uveo nove pedagoško-didaktičke metode; NIKOLU MUSULINA (1827–1903), učitelja koji radi prvo u Dobrskom selu, a zatijem na Cetinju. Osim toga, poznati su njegovi stvaralački pokušaji na poetskome planu, u čijim se tворevinama prepoznaju refleksi Njegoševa pjesništva. Neosporno je da su književno-kulturni doprinos Crnoj Gori i Crnogorskom primorju davalni, u vrijeme vladavine knjaza Danila, saputnici Petra II Petrovića Njegoša, Vuka Stefanovića-Karadžića i knjaza Danila Petrovića – VUK VRČEVIĆ (1811–1882), Rišnjanin, njegov savremenik i sugrađanin VUK POPOVIĆ (1806–1876), pjesnik NIKOLA ST. LJUBIŠA (1868–1919) i pripovjedač Stefan M. Ljubiša (1822–1878). To, u stvari, nijesu književnici izvanjci, kako ih je označio Trifun Đukić u studiji *Književne ideje i pisci izvanjci* (4: 108–113), već stvaraoci istoga crnogorskog naroda, zajedničkoga literarnog ishodišta, bez obzira na to što su Crna Gora i njezino Primorje bili u to vrijeme istorijski i državno-pravno razjedinjeni.

U vrijeme knjaza/kralja Nikole I Petrovića broj izvanjaca postaje sve veći i prisutniji u svijetu sferama državnoga, crkvenog i duhovnoga života, a često su vršili i povjerljive zadatke političke (nepodobne!) prirode. Njihov broj se povećao u predasima i pauzama crnogorskih bojeva, u odsecima mirnih vremena u kojijema je knjaz Nikola nastojao nadoknaditi zaostalost zemlje na prosvjetnome, kulturno-književnom, crkvenome i društvenom planu.

Potrebno je na ovome mjestu, bar u obrisima, književnoistorijski osvijetliti glavne razloge, odnosno motive njihova dolaska na Cetinje i u Crnu Goru. O razlozima i motivima dolaska izvanjaca i inozemaca u književnoj istoriji i kritici pisano je sporadično, ponajviše u sklopu isticanja drugih problema, a u nekim publicističkim i naučnim radovima dosta neuvjerljivo, romantično i mutno, pa čak i nenaučno. Trifun Đukić ističe da su pojedini poslenici, a prije svega književni stvaraoci, dolazili u Crnu Goru prvenstveno zbog simpatija i ljubavi prema njoj, njenome narodu, kulturi i već stvorenoj herojsko-epskoj tradiciji. Potkrijepivši svoje sudove navođenjem brojnijih stihova i citata romantičarskih pjesnika i proznijeh realističkih pisaca, on zaključuje: Crna Gora je još kod prvih naših pjesnika u XIX vijeku *postala kult i predmet romantičarskog oduševljenja za mnoge književne i javne radnike* (4: 93). U takvoj sveopštoj poetskoj vokaciji, glorifikaciji i apoteozi, izrečenoj najčešće u srpskom pjesništvu o Crnoj Gori i njezinijem epskim junacima, stvarale su se, veoma često, nerealne predstave i mistifikacije, legende i bajke o njenijem uzvišenim ljudima kao natprirodnjem, mitološkim i božansko-nestvarnijem junacima. Zapis takvog karaktera, navodi T. Đukić, ostavio je srpski pripovjedač i romanopisac Jakov Ignjatović. On u romantičarskome zanosu, glorifikaciji i ushitu, piše o kultu crnogorskog stijena u kojemu je bilo *prvo sjedište bogova. Tu je Neptun svoje vetrove*

uzapćene držao. O tu je stenu Mars svoj mač oštrio. I pošto su se boginje – koje ne trpe ujanje morskih vetrova – otselile na Olimp, ovde je ostao samo Mars, koji je dozvao ljude, po izboru junake, snažne, koji ropstvo ne trpe, te ih načini polubogovima (...). Eto to je poreklo Crnogoraca (4: 94). Naravno da je ova kva nestvarna, mitsko-irealna, romantičarska i epska etnogeneza Crnogoraca palila romantičarsko-poetsku imaginaciju i ujedno privlačila mnoge rodoljube da je češće pohode, kako bi se тамо oduševljivali junaštvom i čojstvom proslavljenih gorštaka; da se u Crnoj Gori nadije karakterima oba pola; da тамо ostanu duže ili kraće vrijeme i da sudjeluju na književnom i prosvjetnom pokretu Crne Gore – kaže Trifun Đukić. Nešto ranije, Vido Latković se u svojoj disertaciji *Simo Maravulj u Crnoj Gori* (8) zadržao usputno i na motivima dolaska izvanjaca na Cetinje. I on smatra da je Crna Gora, prevashodno njena *minijaturna prestonica* Cetinje, snažno privlačila nacionalne idealiste i romantičare. Cetinje, uopšte Crna Gora, bili su *pogodno tle za rad i uspeh na raznim poljima kulturnog poslovanja*. Navodeći za dokaz riječi Marka Cara, koji je nešto ranije za sebe i Sima Matavulja utvrdio da im je ideal, poetski zanos i inspirativno vrelo bila Crna Gora, u kojoj su *tada gledali proverbijalni balkanski pijemont, a u popularnom knjazu pjesniku nešto nalik na novog Ričarda Lavljeg Srca*. Latković u produžetku studije ističe da su, zapravo, glavni motivi dolaska izvanjaca na Cetinje poticali od samoga knjaza Nikole I. Petrovića. On je želio da cijelome književno-kulturnom i prosvjetnom preporodu toga vremena dadne nacionalno širi izgled i mnogo veći kulturni i politički značaj. Knjaz je iz tijeh razloga, piše Latković u zaključku, *gledao da na ovom poslu okupi što više i što istaknutijih intelektualaca i iz ostalih delova srpstva* (8: 9–13).

I Savo Vukmanović se u članku *Zmaj i Crna Gora* uzgredno dotakao Zmajevijeh podsticaja i motiva koji su ga doveli da

pošeti zemlju *ovjenčanu vijencem slobode*, ali i faktora koji su dijelom uticali da izvanjci i inozemci pošete ili duže vremena žive na Cetinju. Kao i V. Latković, i on tvrdi da je u tome zaslužan sâm knjaz Nikola. On je težio da kao *književni i kulturni zaštitnik i organizator države* okupi oko sebe intelektualnu svitu, najznačajnije ličnosti svoga vremena, kako bi ih što čvršće vezao uz sebe i prosperitet svoje crnogorske domovine (27: 383).

U uvodnome dijelu studije *Matavulj i Crno Gora*, Mihailo Ražnatović izričit je kad tvrdi da je izvanjcima pripala najvažnija uloga na planu duhovnoga izrastanja Crne Gore, odnosno na njenom približavanju kulturnijem tekvinama Evrope. *Izvanjci, kao dragocjeni došljaci sa strane, pristizali (su) na Cetinje da, i riječju i djelom potvrde svoje rodoljublje, da doprinesu sebe, ili dio sebe, za uspon Crne Gore. Prosvjetni, književni i kulturni razvoj ove zemlje uglavnom je njihovo djelo* (23: 253).

Jovan Čađenović u radu *Romantizam kao dugotrajna stil-ska formacija u crnogorskoj književnosti* piše kako je Crna Gora bila u doba romantizma predmet nacionalnoga oduševljenja, epska sredina i pjesnička inspiracija. Izvanjci, pretežno i sami romantičari, bili su zašenjeni Crnom Gorom, njenom glorifikacijom i poetskom slavom, pa su kao prijemčivi stvaraoci prihvatali njezin romantični milje. Crna Gora je posve podizala stvaraoce od *przemnog* realizma ka uzvišenijem sferama romantike. Ona je privlačila one pisce-izvanjce koji su u sebi nosili doživljaj romantičarske vizije života i svijeta, poput LJUBOMIRA NENADOVIĆA, LAZA KOSTIĆA i JOVANA JOVANOVIĆA ZMAJA. Tome krugu pripada i pri povjedač SIMO MATAVULJ – pisac koji je po svojoj stvaralačkoj prirodi bio realista, ali je, ipak, u ranoj fazi svoga stvaranja crnogorskijeh pri povjedaka utkivao dosta romantičarskih elemenata. Dalje Čađenović izričito kaže: *Ova mala zemlja bila je piscima uzor, oni su htjeli da liče na njene heroje, što je ponekad dobijalo komične forme, da opo-*

našaju njen izraz. Sve to govori o međusobnoj ljubavi, uticanju i prožimanju pisaca iz drugih krajeva i duhovnog miljea Crne Gore koji je takođe na njih stvaralački i podsticajno uticao (2: 343).

Ne poričemo u cijelosti prijethodno navedene razloge zbog kojih su mnogi romantičari-izvanjci pjevali i pisali o Crnoj Gori, mahom je u svome romantičarskom zanosu slavili, veličali i izdizali do svjetlonosnoga simbola; isticali i hvalili njene borce i njihove herojsko-etičke vrline, agon i podvige. U tome zanosu oni su stvarali posebnu agonalnu tradiciju, ne samo kod srpskih romantičara, već mnogo više kod drugih neslobodnih južnoslovenskih naroda. S ushićenjem su pjevali o toj maloj i nepokorenoj Crnoj Gori i njenoj vjekovima čuvanoj i sticanoj slobodi. Ne samo da su pjevali romantične tirade, estatičke spjevove, nego su mnogo više o njenoj iskri slobode i *muževnim Crnogorcima* pisali u stranijem i našim listovima brojne epove, memoare i putopise. Strani posjetioci su Crnu Goru, iako slobodnu, doživljavali kao usamljenu zemlju, kao *bastion slobode* koji je prepušten sam sebi. Nazivali su Crnu Goru *vojničkijem crnogorskim logorom*, a vrlo često u srpskoj štampi i *srpskijem Pijemontom* koji odolijeva premoćnoj turskoj sili. Uz to, o podvizima crnogorskih junaka, njihovome pregalaštvu i herojici, čojsťtu i junaštvu, pjevane su junačke epske pjesme, ispredane herojske anegdote, legende, mitovi, bajke i drugi literarni žanrovi, koji su se, po zakonitostima i modelima usmene književnosti, najčešće transformaciono mijenjali, upotpunjavalii, uobličavalii i pretakali u nove književne forme i strukture. Sigurno je sve to uticalo na pojedine kulturno-književne radnike iz drugih krajeva da se odluče da dođu da žive u crnogorskoj prijestonici (Cetinju), da stvaraju i rade u Crnoj Gori. Dolazili su da bi, kako reče Ražnatović, *riječju i djelom* potvrdili svoje rodoljublje, da bi dali *sebe ili dio sebe za crnogorski razvoj i uspon*.

I pored naznačenijeh motiva, postojali su i neki drugi, možda znatno suptilniji i neuhvatljiviji razlozi koji su mnogo više privlačili, antejski vezivali kulturne i društvene radnike, stvaralačke poslenike, ne samo da pošete Cetinje već da kraće ili duže vrijeme žive u njemu, a i radi obavljanja određenijeh poslova u tajnim i diplomatskijem misijama. Vjerovatno su kod velikoga broja izvanjaca, osim naznačenih stvaralačko-duhovnjih razloga, bili nerijetko prisutni i motivi političke prirode, o čemu je u dosadašnjoj literaturi bilo veoma malo govora. Ostaje da se ispita, prije svega u istorijskoj literaturi, koliko su književni izvanjci i inozemci dolazili u Crnu Goru iz političkih, obavještajnih (špijunki) i agentskih pobuda. Tek kad se ta dimenzija egzaktно prouči, moći ćemo stvoriti pravu sliku o motivima dolaska i boravka brojnijeh kulturnijeh, vojnih i drugijeh poslenika u Crnoj Gori. Svakako treba istaknuti i to da je Crna Gora i njena sloboda za mnoge izvanjce, osobito za one književno-kulturne radnike koji su se već ranije stvaralački ogledali i potvrđivali u kontaktnijem zemljama, bila ne samo zemlja nade i obećanih idealja, romantičarskih zanosa i snova, *kolijevka pravde i slobode*, već, prevashodno, zemlja-zazov, utočište pred naletima i progonima tuđinske, prvjenstveno turske, mletačke i austrougarske vlasti, s onijeh područja u kojima je uporno gušena sloboda, poricano ljudsko dostojanstvo, a samijem tim gušen i svaki stvaralačko-umjetnički impuls. Potvrđujući ovu tezu, Novak R. Miljanić napisao je da su razlozi dolazaka izvanjaca u Crnu Goru bili *čisto prozaični, bezbjednosni i politički (...).* *Simo Popović pravnik, književnik i novinar, bio je primoran policijskim progonima u Austriji i Srbiji da ih napusti i da se uputi u Crnu Goru, gdje je dočekan sa uvažavanjem, zbog već stečenog ugleda i potreba za tako obrazovanim čovjekom.* Stevan Petranović je zapisao o sebi da je morao bježati iz rodne Dalmacije od progona austrijske policije i denerala Lazara Mamule. Jovan

Pavlović je osuđivan šest puta kao novinar i prešao je u Srbiju, odakle je protjeran, pa je pošao put Cetinja, jedinog pribježišta ... Kao oni, istu sudbinu su doživjeli Vasa Pelagić koji je osuđivan od turskih vlasti u Bosni, progonjen iz Srbije i Austrije, pa je i on morao da bježi u Crnu Goru, Jovan Ljepava koji je ranije učiteljovao u Mostaru, dr. Lazar Tomanović koji je morao da se opredijeli za odlazak iz rodne Boke Kotorske u Srbiju ili Crnu Goru, tragični Mitar Ivelić i mnogi drugi (11: 1143–1444). Crna Gora je bila, simbolično i metaforično kazanao: morska pjena i sniježna prašina, igra kamenih litica i sunovrat potoka, grohot bitaka i pjanstvo ratova. ... Zemlja nade očajanja, snova i snoviđenja (13: 4). Bila je zemlja stjecišta, nade, slobode, inspirativnoga miljea i arela zanosa i ispunjenijeh snova. Zbog toga je moguće objasniti da je velik broj izvanjaca, učenijeh ljudi, umjetnika i naučnika, iz Vojvodine, Srbije, Dalmacije, Hrvatske, Austrougarske, Češke, Slovačke, Rusije i drugih krajeva, pohrlio u Crnu Goru u periodu vladavine knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša. Svi ti književno-kulturni radnici u slobodnoj su Crnoj Gori viđeli, prije svega, ostvarenje svojih duhovnih želja, stvaralačko-umjetničkijeh nagona i kreativnih planova, a istovremeno, zapošljavajući se u sigurnim (iako do kraja nedefinisanim) institucijama i društveno-državnim ustanovama i organima vlasti, osiguravali su sebi egzistenciju, privremeno ili na duže vrijeme. U tome kontekstu interesantno bi bilo detaljnije proučiti i problem: koliko je stepen postignute slobode, demokratičnosti i samostalnosti zemlje, bolje reći koliko je ostvareni model svjetovne države Crne Gore u vrijeme knjaza/kralja Nikole I u Crnoj Gori, zaista uticao na prisustvo izvanjaca i inozemaca i, ujedno, na razmah njihovijeh tvoračkih i inspirativnijeh moći i ostvarenja, tj. na njihov ukupni doseg i doprinos na prosvjetnome, crkvenom i kulturno-književnome planu. Isto tako, potrebno je sagledati odnose izvanjaca i knjaza Nikole, s jedne

strane, i izvanjaca i crnogorske epsko-herojske sredine, koja nije bila ponekad naklonjena strancima i izvanjcima (15: 385-392), s druge strane. Potrebno je, naime, viđeti koliko je sâm knjaz/kralj Nikola I Petrović, kao obrazovan vladar, koji je ujedno imao i literarnijeh pretenzija, odista uticao svojom osebujnom ličnošću, pogledima i demokratskijem duhom, na razmah i podsticaj ukupnoga stvaralaštva i duhovnog napretka Crne Gore. Zasigurno je jedan od razloga bio taj da se Crnoj Gori u razdoblju kralja Nikole I. Petrovića organizovano nametne prođor srpskijeh izvanjaca i pravoslovlja (svetosavlja). Stoga bi bilo veoma dobro istražiti: koliko je knjaz/kralj Nikola I Petrović Njegoš bio demokratski civilizovan i svjestan da svojom prosrpskom politikom neprijetno ruši temelje svoje države, podumijente vlasti, koja će ga, na kraju krajeva, dovesti do tragične pozicije i gubitka svoje teško stečene Kraljevine i njezine vjekovno sticane slobode!

Posmatrajući iz fiksiranoga ugla spomenute probleme, možemo kazati i to da je knjaz Nikola I. Petrović upravo svojijem otvorenim i demokratskijem duhom, željan da ubrzanim hodom premosti zaostalost svoje zemlje, okupljaо oko sebe širok krug izvanjaca, onijeh književno-kulturnih, naučnijeh i prosvjetnih poslenika koji su svojom umješnošću i organizatorskijem sposobnostima, vlastitom tvoračkom vokacijom, a donekle i praktičnim radom, doprinosili da se Crna Gora na duhovnome planu razvije do znatnijeh kulturnih, književnijeh, prosvjetnih, crkvenijeh i drugih, naučnijeh i tehničkih visina.

Prvi veći krug izvanjaca u vrijeme knjaza Nikole oformio se na Cetinju još 60-ijeh i početkom 70-ih godina XIX vijeka. Prvjenstveno su obavljali dužnosti učitelja i nastavnika u osnovnjem i srednjim školama, bili prosvjetni inspektorji, urednici periodičnijeh, serijskih, dnevničkih i drugih publikacija; pokretali i rukovodili kulturno-umjetnička društva i institucije na Cetinju i u drugijem slobodnim krajevima Crne Gore. Crnogorci su vrlo

brzo uočili da im pridošli ljudi mijenjaju običaje, navike, uno-se novine u vjerske obrede, običaje, rastaču im njihovu etiku, nameću ekavski srpski idiom i koješta drugo. Osim JOVANA SUNDEČIĆA (1825–1900), došljaka iz Dalmacije, koji je inače bio porijeklom Crnogorac, potomak Šundića (1: 22–25) potrebno je pomenuti one kulturne i javne radnike, izvanjce, koji su došli iz krajeva koji su se nalazili pod austrougarskom vlašću, iz dalmatinskog, tj. hrvatskog i bosanko-hercegovačkog i vojvodanskog područja. To su: NIĆIFOR DUČIĆ (1832–1900), MIHAJLO MRŠIĆ, BOŽO NOVAKOVIĆ i ŠPIRO KOVAČEVIĆ. Najduže se zadržao NIĆIFOR DUČIĆ (Lug na Trebišnjici / Trebinje 1832 – Beograd 1900). Za arhimadrita je proizveden na Cetinju (1863), a iste je godine otvorio prvu bogosloviju na Cetinju. Bavio se naučnim i publisističkim radom. Objelodanio je *Besjeda govorena na Cetinju* (Cetinje, 1862), a sljedeće 1864. objelodanio je na Cetinju *Junački spomenik*, pjesme velikog vojvode Mirka Petrovića te monografiju *Crna Gora* (Beograd, 1862). Njima su se ubrzo pridružili i izvanjci koji su došli iz Vojvodine i Srbije, npr. SIMO POPOVIĆ (1846–1921) koji se istakao kao prosvjetni, kulturno-književni, naučni i društveni radnik; VASO PELAGIĆ, socijalista i vodeća figura *Ujedinjene omladine srpske*; GAVRO PEŠIĆ i drugi. Njihovome krugu pripadao je povremeno, kao najmarkantnije ime, pratilac Petra II Petrovića Njegoša kroz Italiju i tvorac čuvenijeh *Pisama s Cetinja*, LJUBOMIR P. NENADOVIĆ (1826–1895), koji je po treći put boravio u Crnoj Gori od 21. novembra 1874. do 1875. godišta (27: 169–182). Ti su izvanjci davali svojijem stvaralačkim, organizatorskijem, a posebno pragmatičnjem programsko-nastavničkim, publicističkijem i književno-umjetničkim radom, značajan pečat crnogorskoj kulturi. Ipak, neki od njih, već na samome startu, ili nešto kasnije, utopiće se u vodama blijedo

-učmale crnogorske sredine ili će bezmalo demonstrativno i razočarano napuštitи Cetinje i Crnu Goru.

Već 80-ijeh godina XIX vijeka, na njihova mjesta dolazi ekspanzivnija, školovanija, sposobnija i poletnija grupa izvanjaca. Oni će, ujedno, ostaviti vidnije i mnogo dublje tragove u svijem sferama crnogorskoga ljudskog duha: u kulturi, prosvjeti, nauci, zakonodavstvu, muzici, filmu, književnosti i društveno-političkome životu crnogorske sredine. Iskre toga poletnog duhovnog razvoja na Cetinju 80-ijeh godina XIX vijeka autentično je zabilježio sadionik tijeh zbivanja, izvanjac – Simo Matavulj, u svojim memoarskim i impresivnim *Bilješkama jednog pisca*. Pored toga što je u njima prikazivao (iako ne uviјek došljedno i pouzdano) pojedince, dao je autentične izvore književno-kulturnijeh, prosvjetnih i političkih prilika crnogorskih toga vremena. Istovremeno je ispisao stranice dragocjene književno-memoarske literature. U njoj se ponajprije govori o dvorskoj (cetinjskoj) atmosferi, prosvjetno-književnome životu, o brojnijem književnim i Matavuljevijem saputnicima i saborenicima, koji su zajednički sudjelovali na večernjim sijelima u *odžaklijи* knjaza Nikole. Govori se potanko i o onijem kulturno-književnim poslenicima koji su, kao stranci, davali svoj vrijedni doprinos toj sredini, ne samo kao organizatori prosvjete, animatori kulture, nauke, zakonodavstva, već i kao autentični i nadareni umjetnici i stvaraoci. Mnogi od njih su, zapravo, u takvijem okolnostima svoje tvoračke i inspirativne pobude nastojali transponovati u poetskijem, prijevodnim, dramskijem, pripovjednim ili nekijem drugim žanrovima, formama i strukturama. Ukratko, svoj su umjetnički i stvaralački duh i *credo*, pokrenut u novoj sredini stvaralačkijem podsticajima, nastojali pretočiti u autentični literarno-umjetnički i naučni izraz i život.

Pogledajmo koje poslenike spominje Simo Matavulj na Cetinju: *A evo koje* (došljake, domoroce i izvanjce – M. N.) za-

tekoh gore. Tri Vojvođanina: Dra M. JOVANOVIĆA BATUTA, šefa saniteta; Jovana Pavlovića, urednika Glasa Crnogorca; SIMA POPOVIĆA, vojvodu. Od Hercegovaca nađoh: ljekara MILJANIĆA (inače iz Banjana, severozapadna Crna Gora – M. N.), apotekara Dreča, učitelja Ljepavu, sva trojica u Rusiji školovana. Primoraca, već razumije se, bješe najviše, a po imenu: arhimandrit Ljubiša i Ban, docnije oba vladike, (iz Crnogorskog primorja– M. N.); dvorski ljekar Dr MIŠETIĆ, profesor BEARA i NOVAKOVIĆ, učitelj BRKANOVIĆ, dva ili tri činovnika i toliko učiteljica u osnovnoj i višoj ženskoj školi (9: 86). I sâm je Simo Matavulj izvanjac u Crnoj Gori. On je Šibeničanin, ali su njegovi preci porijeklom iz Uskoka u Crnoj Gori, a kao učitelj boravi je na Cetinju (1881–1888) i objavljavao djela iz crnogorskoga života: roman *Uskok*, pripovijest *Sveta osveta* i druga djela. I Ilija Beara (Zaljevo/Dalmacija 1842) ostao je kao učitelj na Cetinju sve do svoje rane smrti (887). Bio je profesor Bogoslovije (od 1870), pa direktor Cetinjske gimnazije, Saradžavao je u periodičnim publikacijama i bavio se naukom. Uz njega spomenimo i PERA BOGDANOVIĆA, Vojvođanina iz Rume
đe se i rodio 1875., a umro je u Novi Sad, 1927. Obnašao je dužnosti profesora Cetinjske gimnazije, bio upravnik pozorišta na Cetinju i urednik Glasa Crnogorca (1917–1920), a pisao je i publicističke rade.

Svaki od naznačenijeh izvanjaca, kao što je rečeno, davali su svojijem radom značajan doprinos prosvjetnome i književno-kulturnom životu Crne Gore. Osobito su se u tome istakli JOVAN PAVLOVIĆ (1843–1892) i Jovan Ljepava (1850–1916). Prvi je još 1884, nakon smrti Visariona Ljubiše, postao prvo v. d. ministrom, pa ministrom prosvjete i crkvenijeh djela u Crnoj Gori, a poznato je, pored ostalog, i njegovo pregalaštvo na širenju i unaprjeđenju školstva, nauke i drugijeh duhovnih oblasti. Jovo Ljepava se najviše istakao kao nastavnik cetinjskih ško-

la, rektor Bogoslovsko-učiteljske škole i načelnik Ministarstva prosvjete i crkvenijeh poslova. Za potrebe svojih učenika pisao je školske udžbenike od kojih su najtrajnije ostali da se primjenjuju Teorija književnosti (stilistika, retorika, poetika) (1896) i udžbenici ruskoga jezika o čemu će biti naprijed više govora.⁹ Svi ti udžbenici bili su napisani u duhu srpske kulture i srpskoga jezika. Oni su, istina, popunjavali udžbeničku prazninu, ali su svojnjem sadržajima i srpskim jezikom bili nedovoljno primjereni za crnogorsku sredinu i njenu rodoljubnu i emocionalno prijemčivu mladež.

Ovom krugu pridružio se 80-ijeh godina XIX vijeka proslavljeni srpski pjesnik LAZO KOSTIĆ (1841–1910). On je prvi put boravio na Cetinju kao izaslanik vojvođanskih Srba još 1871. godišta, na proslavi krštenja prijestolonašljednika Danila Petrovića. Drugi put je boravio u Crnoj Gori mnogo duže, od 1884. do 1891. Tu je, između ostaloga, uređivao *Glas Crnogorca*. Brojni radovi književnijeh istoričara, kritičara i memoarista, kao i najnovija književnoistorijska ispitivanja Dušana Ivanića (7: 141–176), pokazuju u čemu je njegov stvarni književno-kulturni doprinos Crnoj Gori. Uz to, brojnom istorijsko-bibliografskom građom Ivanić je pokazao šta je sve taj veliki pjesnik objavio u crnogorskoj periodici, dnevnjem glasilima i listu koji je uređivao.

Krajem XIX stoljeća na Cetinju su boravili i radili Primorci, što će reći opet Crnogorci – pjesnik i pripovjedač FILIP KOVACHEVIĆ (1860–1922), visoki funkcioner crnogorske vlade DR LAZAR TOMANOVIĆ (1845–1932) te MITAR IVELIĆ, NIKO IVANKOVIĆ, ANTONIJE-ANTON KOBLIŠKA. Ovaj posljednji radio je u crnogorskoj službi u zvanju državnog ve-

⁹ *Prva ruska čitanka za I i II raz. Cetinske gimnazije štampani su na Cetinju, 1904., bez potpisa autora.*

terinara, od novembra 1886. do aprila 1899. godine. Autor je nekoliko stručnijeh članaka koji su publikovani u crnogorskoj periodici (12: 121). Preduzimani su i određeni koraci (od samoga knjaza Nikole I Petrovića!) da se krajem 80-ih godina XIX vijeka na Cetinju naseli proslavljeni pjesnik i iskreni ljubitelj Crne Gore – JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ (1883–1904). I pored toga što je prijethodno u mnogijem svojim stihovima ekstatično i ljupko pjevao o Crnoj Gori, iako je pratio kao ljekar knjaza/kralja Nikolua na putu za Rusiju, uprkos tome što je bio odlikovan najvišijem crnogorskim odličjima (Danilovim ordenom), bez obzira na to što mu je, iz naklonosti i ljubavi, poklonjen dvorac u Novom Baru i veliko kompleks *dobre oraće zemlje* sa dvjesto korijena maslina u Ulcinju, Zmaj se nije doselio u Crnu Goru. Zapravo, on je svega dva dana, 1888. godine boravio u njenjem krajevima. Pošetio je Podgoricu, Skadarsko jezero, Bar, Ulcinj i Kotor, a odatle je ponovo oputovao za Beč. Iako su ga Crnogorci s poštovanjem i svečanijem gostoprimstvom dočekali, on nije mogao da se pomiri *sa tamošnjim životom*. Njega su, po riječima Sima Matavulja, *pomalo zbuнили и more i crnogorski krševi*: ‘Beše u tome, dabome, i uživanja, ali pomešana s nečim neprijatnim, neočekivano surovim, čemu se iznenađen čovek instinkтивно odupire, a u isto vreme što ga neobično draži. Verujemo da je Zmaj u Crnoj Gori očekivao patrijarhalnu’ (bolje: tradicionalnu – M. N.) ‘prostotu i starinsku toplinu’, ‘a naišao na nameštenu pompu i dvorski ceremonijal’, ali isto tako on nije mogao da udobnosti i mogućnosti bečke sredine zameni sa crnogorskrom, oskudnom i surovom (27: 384–388). To su ujedno, vjerujemo, glavni razlozi i motivi zbog kojih se J. J. Zmaj, i pored solidno obezbijedenijeh uslova života i crnogorske naklonosti, nije za stalno naselio u Crnoj Gori.

Duže vrijeme na Cetinju je boravio BALTAZAR – BALDO/VALTAZAR BOGIŠIĆ (1834–1908). Došao je početkom

1873. i boravio, uz duže i kraće prekide, do 1888. godišta. U tome je razdoblju radio na čuvenom *Imovinskom zakoniku* i drugijem zakonskim propisima. Po drugi put boravi od 1839–1899. u svojstvu crnogorskog ministra pravde. Ovaj veoma obrazovani Cavtačanin, značac ne samo pravnijeh nauka već i izvanredni sociolog, filolog i književnik, te proučavalac istorije slovenskih država i prava, ušao je u istoriju crnogorske kulture kao etnograf, sakupljač usmenoga narodnog blaga i izvanredni poznavalac crnogorskoga duhovnog i običajnoga života. I danas je aktuelna njegova zbirka *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* s opsežnom studijom o bugarskim. Uz Bogišićevu ime spominjemo i hrvatskoga istaknutog slikara VLAHA BUKOVCA (1844–1922), jednoga od najvećijeh slikara druge polovine XIX i prvih decenija XX stoljeća, takođe Cavtačanina, koji je jedno vrijeme proveo kao profesor likovne umjetnosti na Cetinju. Uz njih ističemo i poznatoga dalmatinskog neimara Josipa Slade (1828–1911), čije će ime ostati trajno zapisano u istoriji crnogorskoga građevinarstva, urbanizma i arhitekture. Ovaj, već ranije potvrđeni projektant, ostavio je (u vrijeme poslije Berlin-skoga kongresa) niz značajnijeh građevinskih projekata (put od Kotora do Cetinja, kolski put od Cetinja do Rijeke Crnojevića i dalje, do Podgorice, zatijem put od Bara do Virpazara i dr.); projektovao je niz arhitektonskijeh spomenika i prostora-eksterijera (pozorišnu zgradu *Zetski dom*, zdanje *Austrougarskog poslanstva* na Cetinju, urbanistički plan grada Nikšića, Dvorac knjaza Nikole, Carev most u Nikšiću) i drugo (20: 181–204).

Prikaz književno-kulturnijeh poslenika na Cetinju i Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka ne bi bio iscrpan ako ne spomenemo i doprinos nekoliko inostranaca, odnosno inozemaca, kako su ih Crnogorci običnije nazivali. Među njima su se naročito istakli: PAVLE APOLONOVIĆ ROVINSKI (1831–1916), BERNARD ŠVARC (Bernardt Schwarz) (1844–1901), JOZEF

HOLEČEK (1853–1929) i njegov zemljak slikar JAROSLAVA ČERMARKA (Prag, 1831 – Pariz, 1878). Sva su trojica, iako su kraće vrijeme boravili u crnogorskoj sredini, dali izvanredan doprinos kulturnoknjiževnoj istoriji Crne Gore, doprinijeli boljem upoznavanju i predstavljanju njezinijeh materijalnih i duhovnih tekovina evropskijem narodima.

Najznačajniji među njima jeste Pavle Apolonovič Rovinski. Ovaj poznati ruski etnolog, geograf, bibliograf, lucidni i radoznnali proučavalac i publicista, pedagog kojega spominje i F. M. Dostojevski u svojoj prozi, zasluguje posebnu monografsku obradu. Proveo je u Crnoj Gori, nakon mnogo godina stranstovanja i progona (od maja 1879. godine) nešto više od 27 godina života. Pošljednji put napustio je Crnu Goru početkom 1907, ali samo fizički, jer, kako je znao često govoriti, u Rusiji je *živio tijelom, a duh mu je bio u Crnoj Gori*. Uporan i radoznao u istraživanju crnogorskoga materijalnog i duhovnoga našljeđa, Pavle Apolonovič bavio se preko trideset godina (sve do smrti) arheologijom, geografijom, folkloristikom, usmenom književnošću, dijalektologijom, etnografijom, filozofijom, speleologijom, botanikom i istorijom književnosti. Ovaj izuzetni i monaško priježni istraživač objavljivao je svoje naučne i stručne radove u jugoslovenskoj i svjetskoj periodici. Osim toga, rezultate svojih istraživanja publikovao je u svojim obimnjijem analitičko-sintetičkim radovima, od kojih su najpoznatiji *Черногория в ее прошлом и настоящем* (*Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*), književnoistorijska studija pod naslovom *Rovinski o Njegošu*, koja je prevedena i na naš jezik 1967. godine. Istimemo i njegov vrijedni doprinos na istraživanju retrospektivne bibliografije Crne Gore.

I češki publicista i novinar, putopisac, romanopisac i prijevjetač, prevodilac i proučavalac književnosti, Jozef Holeček, dao je crnogorskome kulturno-književnom našljeđu vidne

rezultate. Zadojen, poput svojih prijethodnika Jana Kolara i Ljudevita Štura (L'udovit Štúr), idejom i ideologijom uzajamnosti slovenskih naroda, tj. panslavističkim idejama, putuje po mnogijem južnoslovenskim zemljama. O njima piše veći broj publicističkih, putopisnih i naučnijeh radova. U periodu poznatih ratova 1876–1878. našao se, kao dopisnik češkog *Narodnog lista*, u Hercegovini i Crnoj Gori, te u drugijem našim krajevima. Kao dobar poznavalac određenoga književnog stvaralaštva južnoslovenskih naroda, prevodi sa crnogorskoga i srpskog jezika narodnu epiku, poeziju Petra II Petrovića Njegoša, radove Ljubomira Nenadovića, poeziju J. J. Zmaja i dr. Osobito se istakao napisima o vojvodi Marku Miljanovu Popoviću, koje je objavio kao integralnu studiju u poglavlju *Marko Mijanov*, u drugoj svesci poznate knjige *Crna Gora u miru* (6). I njegov zemljak Jaroslav Čermák je za vrijeme svog boravka u Crnoj Gori izradio brojne portrete mnogih istaknutih čeških i crnogorskikh ličnosti i tako uspostavio trajne veze češkog i crnogorskog slikarstva. U taj intelektualni krug svrstavamo i Roberta Tolingera (1859–1911), kompozitora i horovođu koji je predavao muziku u Cetinjskoj gimnaziji i Bogosloviji u vremenu od 1890. do 1935. Svakako uz njega treba spomenuti i češkog muzičara Franju Vimera (1865–1897) koji je boravio u Crnoj Gori od 1889. do 1916. godine. Bio je kapelnik Druge crnogorske vojne muzike i jedan od omiljenih umjetnika na Cetinju. Svi oni su izuzetno zaslužni za razvoj muzičkog, likovnog i svakog drugoh duhovnog života u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.

I njemački naučnik, geograf, putopisac, etnograf, profesor univerziteta Bernard Švarc ostavio je niz dragocjenijeh zapisa i djela o Crnoj Gori i drugim zemljama u kojijema je boravio. Susret s našim krajevima i ljudima, svoje naučno i publicističko viđenje Crne Gore i njezinoga stanovništva, s mnogo pohvala i

simpatija, iznio je u veoma iscrpnome djelu *Montenegro* (Leipzig, 1883). Djelo je koncipirano iz dva dijela, pri čemu prvi ima više reportersko-narativni karakter, svojstva pripovjedne proze i obiluje interesantnjem opservacijama o Crnoj Gori i Crnogorcima u drugoj polovini XIX vijeka. Drugi dio sadrži geografsko-demografsku dokumentacionu građu.¹⁰

Razrijedeni, donekle, potisnuti od sve brojnije crnogorske inteligencije, koja je vremenom sve više stasavala i bila učenija i pripremljenija te zauzima određene položaje u prosvjeti, kulturi, crkvi, nauci, društvenijem i državnim institucijama Crne Gore, izvanjci i inozemci postepeno gube dominaciju krajem 90-ih godina XIX i u prvoj deceniji XX Većina njih, nezadovoljni i razočarani, poput Laza Kostića, S. Matavulja, dr. M. Jovanovića-Batuta, napuštaju Crnu Goru. Veoma omiljenoga i učenog J. Pavlovića, prof. Bearu, crnogorskoga arhimadrita Ljubišu, muzičara R. Tolingera, ljekara Miljanića, otrže smrt iz crnogorske sredine, ostavljajući za njima prazninu, ali i brojna umjetnička i stručna djela te velike rezultate u sferama crnogorske materijalne i duhovne kulture. Manji dio izvanjaca (poput učitelja BRKANOVIĆA i NIKA IVANKOVIĆA), koji su bili pristalice socijal-demokratskih ideja, bivaju proćerani iz crnogorske sredine kao nepoćudni *politički prekršioci i opasni sljedbenici Pelagićevih, odnosno marksističkih ideja* (17: 101–112). Jedan od poznatijih javnijeh radnika, koji se u Crnoj Gori samo kraće vrijeme zadržao, jeste pjesnik Dragutin J. Ilić, brat čuvenoga srpskog pjesnika Vojislava Ilića.

I nekoliko novoprdošlica, domorodaca i izvanjaca koji su se u prvoj deceniji XX vijeka našli u crnogorskoj sredini, poput pjesnika i pripovjedača BORISLAVA SL. MINIĆA (1879–

¹⁰ Njegovo djelo *Crna Gora* preveo je s njemačkog jezika Radoslav Medenica.

1929), pjesnika BOGDANA MILANOVIĆA-KRAJIŠNIKA, prof. Bogdanovića i publiciste STEVANA RADOSAVLJEVIĆA, bili su, u stvari, posljednji proplamsaji književno-kulturnoga života tog vremena. Spomenemo li uz njih prof. MIHA BROZA, katoličkoga sveštenika i pjesnika, dr. Frana Kulušića, i filologa Luku Zoru (1846–1906), iscrpili smo gotovo sve kulturne poslenike koji su svojijem doprinosom ostavili trajne tragove i rezultate u književnome, kulturnom, prosvjetnome, naučnom, pravnome, građevinskom, muzičkome i svakom drugom životu i našljeđu Crne Gore.

JOSIP JURAJ ŠTROSMAJER nije boravio u Crnoj Gori, ali je ponajviše uticao na razmah duhovnoga i konfesionalnog suživota u Crnoj Gori, ubličujući ga zajedno s kraljem Nikolom I. Petrovićem Njegošem i nadbiskupom barskim Šimunom Milinovićem, u šire mediteranske prostore i evropske razmjere. Zajedno sa Svetom stolicom uspostavljaju *Konkordat* (1886) za potrebe katoličkoga stanovništva u Crnoj Gori, te štampaju glagoljski *Misal* (1893) Antuna Parčića, čiju je upotrebu spriječila Austro-Ugarska Monarhija (18). Štrosmajer održava prijateljske odnose s Jovanom Sundecićem i Stefanom Mitrovijem Ljubišom, predstavnikom austrougarske vladavine za Dalmaciju u bečkom Carevinskom vijeću. Sudjelovao je i na otvaranju JAZU 1867. i tom prigodom održao zapaženu *Napitnicu*. Franjo Rački imao je prisne odnose s kraljem Nikolom I Petrovićem.

Pošljednji izdanci takvoga doprinosa bili su književnici i naučnici: ILIJA OKRUGIĆ SRIJEMAC i prof. dr FRAN MILOBAR (1869–1945). I oni nijesu nikada boravili u Crnoj Gori, ali su se svojim stvaralačkim bićem okrenuti crnogorskoj istoriji, inspiriraju se njezinom slobodom ili pojedinim istorijskim ličnostima i njezinom prošlošću. Hrvatski pjesnik Ilija Okruglić Srijemac koji je živio i djelovao u Vojvodini, tokom dvije posljednje godine svog života, 1896. i 1897. napisao je dvije

poduze epske pjesme na narodnu i posvetio ih je Nikoli I. Petroviću Njegošu. U duhu ilirskog načela slavenskog jedinstva i sloge, Okruglić u *Vidovdanu* i *Durđevdanu na Cetinju*, pjeva hvalospjev crnogorskom knjazu / kralju Nikoli I. Petroviću Njegošu i srpskom kralju Aleksandru Karađorđeviću. Očito zadojen Štrosmaerovim narodnjačkim preporodom i jugoslavenstvom, Okruglić, kao i svi drugi romantičari njegova perioda, idealizuje Crnu Gori i Srbiju. *Povijesne evokacije Okruglićeve oslanjaju se na stereotipe iz srpske i crnogorske epske tradicije, a i njegova stilska sredstva uglavnom su poznata iz pučke usmene književnosti*¹¹.

Izvanredna i veoma utemeljena povijesnokulturološka studija Frana Milobara *Dukljanska kraljevina* (1899/1900) ostala je skoro nepoznata široj javnosti Crne Gore. Ovo iz toga razloga što je prvotno štampana u skoro nepoznatoj periodičnoj publikaciji „Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“ pod autorskim inicijalima „dr. F. M.“ i drugo, što u svoje vrijeme, ta studija nije imala većeg receptivnog odjeka. Upravo nas je to i motiviralo da smo 2008. godine izdali integralno *Dukljansku kraljevinu* Frana Milobara s predgovorom akademika Vojislava P. Nikčevića o književnosti dukljanskog perioda. *Dodatni motiv za izdavanje ove knjige je hvale vrijedan napor autora da što jasnije i tačnije odredi granice političkog odnosa Duklje sa susjednim državama (...) te da njenu istoriju, koju pisci obično konfundiraju sa srpskom i hrvatskom, pokaže na onom stepenu*

¹¹ Vidi: Jasna Melvinger, *Hvalospjevi Ilike Okruglića Srijemca crnogorskom knjazu Nikoli I. Petroviću Njegošu i srpskom kralju Aleksandru Obrenoviću* u zborniku Milorada Nikčevića Između dviju domovina, Osijek, 2011, 339.

*dosegnute samosvojnosti i individualnosti u periodu od 950. god. do 1180. god.*¹²

I dvojica književnika i kulturologa iz Like: prof. DUŠAN S. ĐUKIĆ (1883–1927), DUŠAN S. VUKSAN (1881–1944) inspirisali su se Crnom Gorom, pa je to bio glavni motiv njihova boravka u Cetinju. Prof. Dušan S. Đukić (1883–1927), o kojemu će biti detaljnije zbora, i Dušan S. Vuksan (1881–1944), ostavili su duboke tragove u crnogorskoj književnosti, književnoj istoriji i kulturologiji. Prvi krajem XIX i početkom XX vijeka, a drugi ponajviše u periodu između dva rata. Obojica su se, inače, intimno osećali (kao i Jovan Popović, Jovo Ljepava, Borislav Sl. Minić i neki drugi), zbog prisne sraslosti s crnogorskom sredinom i zbog svojega burnog i veoma plodonosnoga stvaralačkog rada u Crnoj Gori, pravijem crnogorskim umjetnicima i domorocima te cetinjske sredine.

Literatura

1. Banjević, Branko. – *Pleme za oblakom*, Grafički zavod, Biblioteka Luča, Titograd, 1973.
2. Čađenović, Jovan. – *Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti* u Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, br. 5–6, Nikšić, 1982.
3. Dragičević, Risto. – *Njegošovo školovanje u knjizi Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949.
4. Đukić, Trifun. – *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918.*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

¹² Prof. dr. sc. Milorad Nikčević citat iz *Bibliografske napomene* u Fran Milobar, Dukljanska kraljevina, Osijek, 2008, 243.

5. Đurković, Živko. – *Književno djelo Ljubomira P. Nenadovića*, Nikšić, 1985.
6. Holeček, Jožef. – *Černa Hora v miru*. Prag, 1883. Preveo s češkog Savo Orovic.
7. Ivanić, Dušan. – *Književno djelo Laze Kostića*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1982.
8. Latković, Vido. – *Simo Matavulj u Crnoj Gori*, „Južna Srbija“, Skoplje, 1940.
9. Matavulj, Simo. – *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939.
10. Medaković, V. M. G. – *P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad, 1882.
11. Miljanić, Novak R. – *Povodom priloga „Crnogorska naratitvna proza“*, Stvaranje, br. 8-9, Titograd, 1984.
12. Miljanić, Novak R. – *Prilog pitanju nekoliko pseudonima u crnogorskoj periodici XIX vijeka*, Bibliografski vjesnik, br. 1–2, Cetinje, 1978.
13. Moto Veljka Vlahovića u knjizi *Crna Gora, Černagorija, Montenegro*, Organizacioni odbor Dana crnogorske kulture, Titograd, 1981.
14. Nikčević, Milorad. – *Crnogorska priповјетка između tradicije i savremenosti*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
15. Nikčević, Milorad. – *Jovan Sundecić kao priповjedač*, Zadarska revija, br. 5–6, Zadar, 1986.
16. Nikčević, Milorad. – *Kulturna klima i opšti rast u knjizi Crnogorska priповјетka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
17. Nikčević, Milorad. – *Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana Mitrova Ljubiše (I)* u Zborniku o Ivanu Milčetiću, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
18. Nikčević, Milorad. – *Staroslovenski jezik u funkciji bogosluženja katolika Barske nadbiskupije i o (ne)riješenom pi-*

- tanju Parčićeva Misala, 1893, Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997. Isto u knjizi Na civilizacijskim ishodištima (Književni suodnosi i interferencije), CKD „M – M“, Osijek, 1999.*
19. Nikčević, Milorad. – *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982.
20. Nikčević, Milorad. – *U ozračju stvarateljskog rada Josipa Sladea – zaboravljenoga hrvatskog graditelja u knjizi Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Zagreb, 1995.
21. Nikčević, Vojislav P. – *Simo Milutinović Sarajlija u ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu u knjizi Mladi Njegoš (Pjesnikovi putevi ka sintezi)*, Obod, Cetinje, 1978.
22. Popović, Petar. – *Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori u knjizi Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934.
23. Ražnatović, Mihailo. – *Matavulj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1955.
24. Šuković, Radivoje. – *Grlica, najstarija crnogorska publikacija literarnog smjera*, Stvaranje, br. 9–10, Titograd, 1963.
25. Šuković, Radivoje. – *O Grlici, njenim saradnicima i uredniku u knjizi Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914), Univerzitetska riječ*, Titograd, 1986.
26. Vukmanović, Savo. – *Ljubomir Nenadović u Crnoj Gori*, Bibliografski vjesnik, br. 12, Cetinje, 1982.
27. Vukmanović, Savo. – *Zmaj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1978.

BOKA KOTORSKA – KOLIJEVKA ZAPADNOEVROPSKE KULTURE I CIVILIZACIJE

Odavno je poznato da su u Boki Kotorskoj u najranijem slavenskom periodu, kao uostalom i u cijelom primorsko-dalmatinskom pojusu, sveštenici iz Italije izvršili svojevrsnu najznačajniju kulturnu misiju – pokrštavanje bokeljskih, to jest dukljanskih i svih drugih sušednih Slavena. Preko Boke, kao i cijelog dalmatinsko-dubrovačkog prostora, dolazili su mnogi književni i kulturni podsticaji; nastajale su tečevine zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije. Zbog svega toga, a i po svojim izvanrednim primorskim ljepotama, Boka Kotorska pošduje danas neprocjenjivi kulturni i duhovni značaj.¹ Brojne su starine, spomenici pismenosti i književnosti, građevinske, slikarske i sakralne umjetnosti, koje čine korpus tih drevnih starina, ponajviše stari spomenici sakralne i profane umjetnosti, rukopisne knjige, inkunabule i stare štampane i rijetke crkvene i svjetovne knjige koje su stvarali Bokelji u Boki, ali i u kasnijim razdobljima i van nje na čestim izbivanjima i pomorskim putovanjima i to na svojim materinskim jezicima, kao i na drugim stranim i korespondirajućim jezicima: latinskom, talijanskim, francuskom i drugim. U drugoj, ne manje značajnoj skupini starina u Boki, ubrajaju se vrijedni spomenici pismeno-

¹ Milorad Nikčević *Književnost Boke Kotorske u svjetlosti pokrštavanja dukljanskih Slavena/littérature de Boka kotorska à lalumière de la christianisation des slaves du sud*, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnucé kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3.–7. svibnja 2006, 96–103.

sti i stare književnosti koji su vremenom zatečeni na tom arealu. Nerijetko su ih stvarali pripadnici raznih nacionalnih kultura i konfesija. Naslonjena na bogate kulturne slojeve antičkih primorskih gradova, Boka kotorska je postala veoma rano jedna od značajnih kulturnih metropola. No da bi se proces u Boki bolje i u kontinuitetu razumio potrebno je taj prostor provesti kroz kratki istorijsko-književni diskurs, bez obzira na to što vremenski izlazi iz konteksta razdoblja koji su u ovom svesku *Istorije* obrađuje, sintetički povjesno ga i kulturno odrediti u predslavenskom i salvenskom periodu, to jest u vrijeme doseljenja samih Slavena. Ovo ponajprije što su upravo ti rani periodi Boke Kotorske nedovoljno naučno obrađeni, istorijsko-književno u nauci zamućeni, pa čine i danas kamen spoticanja oko kulturnog nasljeđa. Duhovne i kulturne tečevine Boke Kotorske se svojataju kao tradicija ovoga ili onoga naroda, pa se ustvari stvaraju nepotrebne tenzije bez obzira na to što taj korpus duhovnog bogatstva u Boki danas čini multinacionalnu tradiciju bogatijom, njezinu mozaičku i kulturološku sliku raznovrsnjom, a samim tim i univezalnijom. Već smo ranije u jednom članku, povodom rasprava o koncipiranji crnogorske enciklopedije,² eksplisite pokazali da kulturne vrijednosti iz ranijih perioda, koje su stvarene na području Crne Gore, što će reći i njezinog sastavnog dijela Boke Kotorske, *baština (su) crnogorskog naroda. Nastale su u susrtima, dodirima, interferencijama i prožimanju sa srpskom i hrvatskom kulturom, a takođe i sa kulturama drugih južnoslavenskih i evropskih naroda. Tome doprinosi zajednički štokavski dijalekatski sistem Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca; jezički uticaji ostalih južnoslovenskih, balkanskih i*

² Milorad Nikčević, *Stavovi i koncepcije u Nacrtu enciklopedije Crne Gore, u Književna približavanja* (Rasprave/eseji/prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001, 122–125.

*evropskih naroda na jezik Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u Crnoj Gori žive i služe se tim jezikom.*³

Prvo se Boka Kotorska nalazila u sustavu Ilirika. Negde sredinom III stoljeća prije nove ere na prostorima današnje Crne Gore i severne Albanije, pa samim tim i geopolitičkog prostora Boke Kotorske, oformljena je Ilirska Kraljevina. A to dalje znači da se u njoj od tada odvijala etnogeneza Ilira kao naroda. Nakon zbacivanja s vlasti ilirskog kralja Genecija (187–167. prije n. e.) njegova je država dovedena u političku ovisnost o Rimskoj Republici, a već 40-ih godina stare ere Oktavijan August, kasnije prvi rimski imperator, postaje gospodarem Ilirika, u čiji sastav ulaze i prostori bivše ilirske Kraljevine, što će reći područja današnje Crne Gore. Od tada se u Boki Kotorskoj počinje vršiti rimska asimilacija i sinteza dotadašnjih Ilira. Još od jedanaeste godine n. e. raniji Ilirik, pod nazivom Dalmacija (= pomorska zemlja) dobiva status rimske carske provincije, a njezin najjužniji dio (prostor današnje Crne Gore i severne Albanije) postaje posebna administrativna jedinica pod nazivom *Naronski konvent*. Spomenute 395. godine rimski car Teodozije I izvršio je podjelu svoje Imperije na Zapadno i Istočno Rimsko carstvo (Vizantija). Od tada je provincija Prevalis (Prevalitana), što će reći današnja Crna Gora, pa samim tim i Boka kotorska, ušla u sustav Istočnoga Rimskog Carstva.

Nakon doseljenja Slavena, u južnoslavenskoj etapi razvoja, krajem VI i početkom VII vijeka, na tlu provincije *Prevalis* nastala je *sklavonija Duklja*. Prvo se organizirala kao odbrambeno-oslobodilački savez slavenskih plemena, a potom u otporu prema Vizantincima i drugim neprijateljima nastaje, sredinom IX stoljeća, od doseljenih Slavena iz Polabla – Pomorja (područja bivše Istočne Njemačke) i zatečenih Iliro-Romana i pripadnika drugih

³ Isto, 125.

etnikuma, *država Duklja (Dioklija, Dioklitija)*. Ona predstavlja novoformirani etno-amalgam – Dukljanske Slavene/Dukljane što će reći najstarije pretke današnjih savremenih Crnogoraca.

Kad su se Južni Slaveni naselili na Balkanski poluotok, mogli su primiti hršćanstvo iz dvaju centara: Carigrada i Rima. U onom vizantijskom području, где је био утицај Carigradske patrijaršije, још од раног периода дозволjavала се употреба народног језика и писма у цркви, па је самим тим вршено проповиђење и ширење kršćanstva на народном језику. I vizantijski dvor, ponajprije iz политичких razloga, не само да nije takvome širenju pravio smetnje, već je zacijelo подстicajno djelovao da se ono širi na jezicima paganskih barbara. Suprotno od Vizantije, другачије се поступало на подручју утицаја latinske (rimске цркве) sfere). Тамо је култивирано mišljenje да је сам Бог одabrao само три posvećena језика: hebrejski, грчки и latinski. Dakle, на тим са језицима може славити Božje име, смiju се prevoditi свете knjige и проповиђати hršćanstvo. То је vrijedило и за земље klasične Dalmacije и наравно Boke Kotorske, које су иначе биле под supremacijom vizantijske pokrajine, zato што су се налазиле у домену зрачења и утицаја latinske (katoličke) цркве. Такво је shvaćanje било препрека за ширење hršćanstva на slavenskom језику, а time и dugo vremena smetnja za nastanak slavenske pismenosti i uopšte pojava nacionalnih pisama i književnosti.⁴

Upravo se ovde otvara i pitanje nastajanja prviх kulturnih relikata i tečevina nakon doseljenja slavenskog naroda na tlu današnje Boke Kotorske. Kao što smo то već rekli, на cijelom prostoru najstarije države Duklje, kasnije Zete, тамо до sredine IX vijeka, a osobito u bokokotorskому primorskom pojusu, dovršen

⁴ Milorad Nikčević, *Samobitnost crnogorske kulture, civilizacije i književnosti kao duhovnih tekovina «malog» naroda* u *Književna približavanja* (Raspisce / eseji / prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001, 13–28.

je veoma rano i uspješno proces hristijanizacije slavenskog stanovništva. Tu misiju pokrštavanja Slavena Boke Kotorske izvršili su katolički misionari, pripadnici benediktinskog i bazilijanskog svešteničkog reda. Oni su na poticaj pape iz Rima naselili primorsko-dukljanski prostor, kao i cijeli primorsko-dalmatinski pojas. Preselili su se, dakle, iz samostana Sv. Benedikta, u Monte Cassinu, iz južne Italije. Prešli su istočnu obalu Jadranskog mora, a cilj im je bio, po svoj prilici, da se jezikom i kulturom bore i štite, protiv ekspanzivnog vizantijskog, tj. grčkog crkvenog, političkog i kulturnog uticaja. Upravo dolaskom benediktinskih redova u Duklju/Zetu, to jest u Boku Kotorsku i na obale Skadarskog jezera, sasvim je sigurno da počinje dugi, dramatični i veoma bolni proces primanja hrišćanstva dukljanskih Slavena i to, kako rekoh, na katoličkom obredu. Misija benediktinaca nije bila usko crkvena, religiozna i duhovna, već je bila u suštini civilizacijski univerzalna i od najvećeg kulturnog karaktera i značaja za cijeli primorski pojas. Oni su ostavili upravo kulturnom nasleđu Boke neprocjenjiva djela najvećeg povijesno-civilizacijskog i umjetničkog značaja. Dakle, uz njihovu se misiju na ovom prostoru veže i prva pismenost, kultura i civilizacija u najširem smislu te riječi, i to u početku na latinskom pismu.⁵

Otuda je sloj pismenosti na latinskom jeziku u Boki Kotorskoj izuzetan. Poznato je da su benediktinci u cijelom primorskom pojusu, od Istre do Lješa u Albaniji te na obalama Skadarskog jezera, izgradili mnoge svoje dijeceze, samostane i skriptorije⁶ (posebno se ističe samostan *Precista Krajinska*) u kojima

⁵ Isto, 13–28.

⁶ O tome postoji brojna literatura. Ističemo najvažnije studije: Kovačević, J., *Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske*, Spomenik SAN, Beograd, 1953; Nikčević, V., *Jezički i književni značaj crkava i manastira u području Skadarskog jezera u Dukljanskom periodu*, Skadarsko jezero, CANU, knjiga 9, Titograd/Podgorica, 1983; Vujošević, R., *Skadarsko jeze-*

su redovnici rukom pisali, prepisivali i ikonografski ukrašavali crkvene knjige različitih literarnih žanrova: bešede, molitvenike, životopise/biografije i ično. Otuda je bokokotorska književnost, odnosno sakralna kultura pod koju se podvode ovi širi sadržaji,⁷ ponajviše cvjetala u cijeloj Boki i duž cijelog primorskog pojasa, a osobito na obalama Skadarskog jezera / Diokletskog jezera / Skadarskog blata, kako se ono različito nazivalo.

U tom dukljanskom ambijentu djelovala je i *Dvorska dukljanska kancelarija* koja je bila smještena na Dvoru vladajuće kuće *Vojislavljevića* sa središtem u Kotoru. Godine 1089. osnovana je i Barska nadbiskupija / arhiskupija / arhiepiskopija u čije su krilo ulazile i druge biskupije / arhiepiskopije: Barska/Dukljanska, Skadarska, Svačka, Ulcinjska, Kotorska, Drivatska, Pilatska, Raška, Bosanska, Zahumska i Travunska. Sve su to bila kulturna središta, zapravo centri u kojima je cvjetala kultura, prepisivačka djelatnost, pa samim tim i beletristička literatura. Iz tog ranog perioda u XII vijeku potiče i čuvena *katedrala Sv. Tripuna* u Kotoru koja je, čini se, nikla na temeljima razorenih katedrale u čestim potresima početkom IX vijeka, to jest oko 809. Godine,⁸ a spominje se u najstarijem tekstu knji-

ro, CANU, knj. 9, Titograd/Podgorica, 1983; Nikčević Vojislav, *Crnogorski pravoslavni skriptorijumi, Arhivski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1996.

⁷ U literaturi se ističe da jedan od najstarijih sačuvanih spomenika srednjovjekovne kulture u Duklji potiče iz VIII vijeka. To je latinski natpis fragmentarno upisan na kamenoj ploči u crkvi svete Marije. Ustvari, to je izgleda dio kapele ili groba Đakonisa Ausonija. Ugrađen je početkom IX vijeka kad je crkva Svetе Marije i podignuta. Iz istog IX stoljeća potiče i nekoliko sličnih latinskih natpisa u Kotoru, Ulcinju i Grblju. Naime, najstariji natpis je iz 809. godine, a nalazi se u unutarnjem dijelu crkve svetog Tripuna, to jest na njezinom ciboriju. Istovjetni natpisi pronađeni su na crkvama sv. Stevana u Grblju, sv. Mihovila u Kotoru, sv. Marije u Budvi i Andreacijev natpis na sarkofagu.

⁸ Po svoj prilici crkvu sv. Tripina u Kotoru podigao je Kotoranin Adreaci i u njoj smjestio mošti sv. Tripuna. I druge su crkve iz tog perioda iskopinama

ževnog žanra – *Andreacijevi povelji* iz te godine. Ta povelja je donatorski nadgrobni natpis sa sarkofaga u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, iz vremena poslije 809. godine.⁹

Iz kasnijeg vremena ističemo i *tri poznata epigrafska teksta*. To su nadgrobni natpisi pronađeni pod ruševinama starije crkve Sv. Teodora, na čijim temeljima je bila podignuta crkva Sv. Đordija u Baru. Ovi epografski natpisi se vezuju za kraj XI i početak XII vijeka. Prvi od njih pripadao je barskom arhiepiskopu Petru, drugi nadbiskupu Đordiju, a treći episkopu Jovanu. Sadržaji tekstova spomenutih epografa govore o jednoj iznimno razvijenoj kulturnoj sredini s već izgrađenom tradicijom literarnog žanra. Tako se u prvom dijelu priča o Teodori, koja je po svoj prilici bila Andracijeva šćer i predstavlja, tipološki i žanrovske gledano, žitije o djevojci koja se svim svojim bićem odala Bogu. Drugi dio žitija čini takođe priču o prijenosu moštih sv. Tripuna, a treći dio sadrži strukturu Andreacijevog testamenta. Interesantno je navesti podatak da u to vrijeme (IX vijeka) na prostoru Duklje egzistiraju i prve organizovane škole u Boki Kotorskoj. One su bile smještene u benediktinskim crkvama i manastirima na cijelom bokokotorskem primorju, a pošedovale

rekonstruirane: crkva Sv. Tome u Prčanju, crkva Sv. Jovana u Zatonu, crkva Sv. Marije u Duklji. Za razliku od ovih crkava koje su bile polukonhalnog i(l)i baziličkog tipa crkva Sv. Tripuna je vjerojatno bila rotunda, poput današnje crkve Sv. Donata u Zadru. Uz ove crkve prof. dr. Dragoje Živković u citiranoj *Iistorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* nabrala i nekoliko crkava iz predromanskog perioda (od X. do XII. vijeka) u koje ubraja: crkvu Sv. Pavla kraj Prčnja, crkvu Sv. Tome kraj Herceg-Novog, crkvu Sv. Đordija u Podgorici, crkvu Sv. Teodore i Sv. Đorđa u Starom Baru te crkvu Sv. Mihaila u Stonu koja je vjerovatno bila zadužbina dukljanskog kralja Mihaila. Neki od ovih spomenika crkvene arhitekture bili su ukrašeni kamenim skulpturama, reljefima u kamenu te freskama, ali je od svega toga danas malo ostalo kulturnom nasleđu Boke Kotorske.

⁹ U literaturi se ističe da je autor tog najstarijeg srednjovjekovnog književnog spomenika Kotoranin Andreacije Saracenis.

su skriptorije u kojima su prepisivane i umnožavane srednjovjekovne knjige¹⁰.

Istom razdoblju latiničke književnosti pripada i nedavno otkriveni *Pontifikat Kotorske biskupije* (1984). To je zbornik crkvenih spisa, a nastao je u Kotoru između 1090. i 1123. godine. Taj je kulturni spomenik danas svojina ruske Akademije nauka i umjetnosti i čuva se u Sankt-Petreburgu/Lenjingradu. U stvari, to je kodeks i može se smatrati najstarijom latiničkom bogoslužbenom knjigom, pisanom beneventanskim pismom, na cijelom području Dalmacije. Djelo ima 200 listova (folija) i oko 400 stranica, od koje neke nisu ispisane ili su tokom vremena izbrisane. Na marginama mnogih listova i praznim stranicama naknadno je dopisano 57 tekstova profane sadržine (odlukā Gradskog vijeća, testamenata, izjava svjedoka i slično). Njih 15 u nauci je bilo poznato od ranije, dok su preostalih 42 potpuno novi. Otkrićem ove rukopisne knjige obogaćeno je naše saznanje o jednom novom značajnom književno-kulturnom spisu koji pripada najstarijem bokokotorskому kulturnom sloju.

Padom Zete pod supremaciju Raške (XII vijek) u njoj dolazi do krupnih crkveno-vjerskih, a time i do književnih, pa čak i još širih kulturnih promjena. Dosada omiljeni redovi benediktinaca postaju najčešće nepoželjnim. U Zeti se sve više u njihovim staništima nastanjuju katolički redovnici – franjevci i dominikanci. Tako oni postaju novi tvorci i propagatori kulture i prosvjete u Boki Kotorskoj. Sigurno se zna da ih je na južni Jadran i

¹⁰ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka), Cetinje, 1989. U ovom izuzetno vrijednom naučnom djelu Živković je naveo da najstariji ostaci kamene plastike u Kotoru potiču iz predromanskog perioda (IX. stoljeće). Riječ je o plitkom reljefu u kamenu koji je namijenjen dekoraciji crkvenog namještaja i arhitekture, pa ističe: fragmente iz dvorišta franjevačkog samostana, fragmente iz kotor-skog lapidarija, krstioniku s dva reljefa, parapetnu ploču i slično.

Albaniju doveo misionar Ivan da Pian del Caprine (1182–1252), po svoj prilici 1248. godine kada je bio izabran za barskog nadbiskupa.¹¹ On je nastojao riješiti teško stanje vjernika i klera u tim krajevima, a naročito burne sporove oko jurisdikcije između Barske i Dubrovačke nadbiskupije.

U ofanzivnim nastupima Rašana, posebno u međusobnim krvavim ratovima (trajali 5–6 godina), Stefan Nemanja je porušio sve zetske i primorske gradove, izuzev Kotora. Njega je sačuvao jer je u njemu smjestio na dvoru Vojislavljevića svoju dvorsku kancelariju. Kotor će priznati 1186. nemanjićku vlast, pa će kao takvo političko i književno-kulturno središte i nadalje nositi zapažen primat; postaće najpoznatiji književni i uopšte kulturni centar ne samo u Boki Kotorskoj već i mnogo šire. U dotadašnjim skriptorijima starih benediktinskih opatija i samostana i u pisarnicama sve se više obučavaju novi pravoslavni pisari koji prepisuju stare crkvene knjige. Naravno, sada su to knjige pravoslavne provenijencije, a pisane su čirilometodskim, to jest *staroslavenskim književnim jezikom zetske redakcije*, grafiom glagoljice i čirilice. Velikim dijelom mnoge pisane knjige postupno pristižu i iz Bugarske i Makedonije. Ogromna je i kulturna i književna tradicija toga perioda.¹² Naročito se za vrijeme Nemanjića razvija graditeljstvo, arhitektura, slikarstvo, skulptura u Boki Kotorskoj,¹³ dok književnost zbog crkveno-vjerskih

¹¹ Marin Oreb: *Ivan Kaprin, Povijest Mongola, koje nazivamo i tartarima*, Starine JAZU, knj. 56, Zagreb, 1975, 37–107.

¹² Dr. Vojislav Nikčević: *Crnogorski jezik (geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije)* Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje 1993.

¹³ Usp. instruktivnu i sveobuhvatnu *Istoriju crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* dr Dragoja Živkovića koji u veoma uvjerljivim poglavljima, a posebno u poglavljju *Kulturna situacija u Zeti Nemanjičkog perioda* daje panoramski pregled svih najstarijih građevina romaničkog stila te nabrja podignute crkve i manastire koje su u XII i XIII

antagonizama, suparništva između Istočne i Zapadne crkve, prično splašnjava i posustaje. No ipak u tom su periodu prepisana izuzetna djela poput čuvenog *Miroslavova evanđelja*, o kojemu je u litaraturi pisano podosta¹⁴, pa se na njemu nećemo na ovom mjestu zadržavati.

Iz istog perioda i na lokaciji Boke Kotorske nastalo je i čuveno *Marijinsko evanđelje*. O njemu smo 2005. godine zborili na međunarodnom simpozijumu o Vatroslavu Jagiću u Beču i Varaždinu. Naime, u sintezi našeg rada koji je objelodanjen u *Jagićevom Zborniku*¹⁵, a dakako i u našoj knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*¹⁶ utvrdili smo da najnovija istraživanja Josipa Vrane, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića uvjerljivo dokazuju da je *Marijinsko evanđelje* zaista prepisano u Kotoru i to zetskom redakcijom, po svoj prilici upravo u dvorskoj slavenskoj kancelariji Stevana Nemanje na razmeđu XII i XIII vijeka. Stoga je bilo potrebno u svjetlosti Jagićevih kritičkih postavki i najnovijih istraživanja ponovno pretresti lokaciju i datiranje toga iznimnog kulturnog spomenika kako bi se došlo do pouzdanih sinteza i istina. Zetska redakcija u *Marijinskom evanđelju* ima potvrdu svih svojih strukturnih i tipoloških osobina koje je Vojislav P. Nikčević ranije analizirao u *Istoriji crnogorskog jezika* i u svojoj posthumnoj knjizi *Iistorija crnogorske*

stoljeću obilježene raškim stilom. Autor nije u svom pregledu propustio da nabroji i one kulturne spomenike koji su pripadali romansko-gotskom stilu.

¹⁴ Dr. Vojislav Nikčević, *Miroslavovo jevanđelje – znameniti spomenik kulture*, cit. djelo, 71–144, te brojnu literaturu koju je naveo u fusnotama studije.

¹⁵ Milorad Nikčević, *Jagićevo izdanje Marijanskog jevanđelja* (Berlin, 1883), Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa o Vatroslavu Jagiću (književnom kritičaru i filologu) (Internationales Symposium über Vatroslav Jagić) Beč, 1. listopada 205, Varaždin 13–15. listopada 205, Zagreb 2005.

¹⁶ Milorad Nikčević, *Komparativna filološka odmjeravanja*, Cetinje – Osijek, 2006, 313–335.

*književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka).*¹⁷ On je na temelju analize grafijskih, paleografskih i jezičnih osobina *Marijinskog evanđelja*, koje su izvršili Jagić i kasniji proučavaoci, razabrao dva glavna sloja u strukturi njegovih elemenata. Prvi, stariji sloj, predstavlja osobine koje potiču iz staroslavenske podloge njegova glagoljskog predloška, nastalom, kako se najčešće uzima, u nekom od makedonskih centara stare slavenske pismenosti čirilometodskog karaktera – primarno prisustvo praslavenskih, opštislavenskih i novijih makedonskih likova. Drugi sloj čini niz posebnih elemenata kao redakcijskih crta kojima se prijepis *Marijinskog evanđelja* vezuje za Zetu/Duklju prije nego za ma koje drugo južnoslavensko područje. A na razmeđu XII i XIII vijeka, kada je to evanđelje prepisano, Kotor je bio kulturno najrazvijeniji grad na ovom području. Nastalo je, dakle, za potrebe prevođenja Zećana/Dukljana iz katoličanstva u pravoslavlje. O tom glagoljskom spomeniku nastalom u Boki Vojislav Nikčević piše:

Na Zetu kao sigurnu lokaciju njegova prijepisa tek poslije godine 1183. upućuje nekoliko crnogorskih jezičkih specifičnosti u vokabularu toga jevanđelja koja se ne srijeću u drugim slovenskim kodeksima iz ranog srednjeg vijeka. A na bokokotorsko područje kao na još užu moguću sredinu nastanka prepisanog teksta istog spomenika upućuje latinsko slovo R. koje se u njemu takođe nalazi. Ovaj spomenik je, na temelju njegove navodno velike arhaičnosti, sve do sada mahom datiran u drugu polovinu X. ili najdocnije u prvu polovinu XI. stoljeća. No, različito od takvoga datiranja, ja sam (...) u studiji o crno-

¹⁷ Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

gorsko-makedonskim književnim vezama u srednjemu vijeku¹⁸ nizom podataka lingvističke i filološke naravi pokazao da je starina Marijinskog jevanđelja fiktivna. Ovo zbog toga što mu je bio vrlo star predložak pa su arhaični elementi iz njega ušli u prijepis i zaveli istraživače da ga datiraju ranije. Vrijeme njegova prepisivanja otkrivaju novi elementi koji, u stvari, kontrastiraju arhaičnim. A njih nije malo i među njima ima jezičkih crta koje su smatrane omaškama grafijskog karaktera.¹⁹

Bilo bi dobro zadržati se na ovom mjestu i na drugim glagoljskim i čiriličnim kulturnim spomenicima koji su izgleda prepisani takođe u Boki Kotorskoj (poput *Grškovićeva odломka apostola* i *Kločeva glagoljaša* – prepostavlja se da su prepisani u posljednjim dvama desetljećima XII stoljeća u Zeti). Međutim, kako i ovaj diskurs dijelom izlazi iz konteksta naše *Istorije književnosti* ta nas saznanja sprečavaju da se ovim problemom ovde šire pozabavimo.

I na kraju najsažetije u zaključku konstatiramo: Boka Kotorska je, sa središnjim gradom Kotorom, bila i ostala kroz nekoliko vjekova, onaj duhovni i kulturni *spiritus movens*, duhovni areal koji može pomiriti brojne heterogene elemente zapadne i istočne duhovnosti, književne provenijencije, civilizacija i kultura, jezičke idiome ijekavskog i ekavskog izgovora koji su u nauci bili kamen spoticanja, izazivali sučeljavanja i dijамetalne oprečnosti o ovom najstarijem razdoblju bokokotorske (crnogorske) kulture i književne istorije.

¹⁸ *Crnogorska književna raskršća*, str. 145–216.

¹⁹ Vojislav P. Nikčević, *Književne starine Boke i mogućnost njihove valorizacije*, Boka, br. 18, Herceg -Novi, 1986, str. 66–67.

BOKA KOTORSKA – NA KULTURNIM I KNJIŽEVNIM USPONIMA RANIJIH VJEKOVÂ

Svoj najveće duhovni i književni procvat Boka Kotorska je doživjela u periodima humanizma i renesanse (XIV–XVI vijeka), baroka i prosvjetiteljstva (XVII–XVIII vijeka).¹ Težište književne djelatnosti humanističko-renesansnog pokreta nalazilo se u Kotoru, Perastu, Prčnji i Budvi. U tim primorskim gradovima tokom nekoliko vjekova afirmisao se je veliki broj duhovnika, slikara, graditelja, avanturista, pisaca umjetnosti riječi koji su svoja djela pisali na latinskom i talijanskem jeziku. Uopšteno uzevši, cijelo razdoblje djelovanja od XIV pa do kraja XVIII vijeka u bokokotorskem arealu moglo bi se podvesti pod sintagmatsku odrednicu *venecijanizacija umjetnosti*. Ovo ne samo iz razloga što se taj primorski pojas već od 1420. pa do 1797. godine nalazio pod dominacijom Mletačke Republike, već i radi toga što se i duhovni milje u tim vjekovima nalazio pod uplivom stilskih formacija italijanske civilizacije, kulture i književnosti, dakle stilskih formacija humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva. Venecijanizacija umjetnosti osjetila se, dakle, u svim vrstama umjetnosti: graditeljstvu, slikarstvu, muzici i literaturi. Slikarstvo i muzika su, kao uostalom i sve druge grane umjetnosti, bila prvotno privilegija talijanskih do-

¹ Vidi instrutivnu knjigu Miroslava Pantića, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990. 517. str. Knjiga obiluje brojnim podacima, faktografskom građom i brojnim autorima, koje, istina, autor tretira kao regionalne pisce Crne Gore i Boke Kotorske, a nacionalno kao autore srpske književnosti.

seljenih majstora. U toj stilskoj maniri istaći ćemo samo jedno ime, koje čini donekle, izuzetak iz pravila. To je TRIPOLJKO KOKOLJA (1661–1713), pripadnik baroknog slikarskog pravca. Kokolja je slikar velikog umijeća i slikarskog baroknog dara koji svojim djelom osmišljava cijelu jednu epohu. O njegovom slikarskom daru iznimne razine svjedoči njegov kapitalni umjetnički opus koji je ostavio u znamenitoj otočkoj peraškoj crkvici Gospi od Škrpjela, ali i na drugim mjestima (Crkvica Sv. Ane u Perastu, dominikanska crkvica u Bolu na Braču i dr.). Uz njega valja spomenuti i slikare ANTUNA MAZAROVIĆA i ĐONATIJA LAZARA VUKOVIĆA. Prvi je portretirao znamenite vladare u Beču, Varšavi i Pešti, a drugi je djelovao u Veneciji i tamo postigao visoki umjetnički renome. No, pored toga što su njih dvojica stvarali svoja barokna djela na strani, izvan svoje domovine, oni po bokokotorskoj zavičajnosti, ulaze u istoriju domaćeg baroknog slikarstva.

Kako u slikarstvu i graditeljstvu, tako su se težišnice književne djelatnosti nalazile u Kotoru, Perastu, Stolivu, Risnu i Budvi. Stvaraoci umjetničkog duha iz Boke kotorske, osobito oni koji su stvarali u književnoj formaciji baroka, pretežito su poticali iz pojedinih uglednih katoličkih, dukijanskih i pravoslavnih porodica. Njihov građanski i socijalni status omogućio im je da svoj odgoj, obrazovanje i školovanje stiču na talijanskim univerzitetima, najčešće u Padovi, Bolonji i Perudi. Oni su se tamo na autentičnim vrelima napajali i upoznavali s baroknim literarnim tekovicinama. Pojedini od njih stekli su u svoje vrijeme zavidan međudržavni i književni ugled, dok su neki od njih, ipak, pali ubrzo u tamu i zaborav.²

² U XV i XVI vijeku od znamenitih Kotorana posebno su se istakli Antun Bakulić, prof. univerziteta u Padovi, Trifun Bizanti, prot. grčkog i latinskog jezika na univerzitetu u Bolonji i Perudi (kasnije kotorski biskup) i pripadnik venecijanskog humanističkog kruga (od oko 1480. do oko 1532. godi-

Poznato je da se građanstvo u bokokotorskom prostoru intenzivno ekonomski i duhovno razvijalo u vrijeme dominacije humanizma, renesanse i baroka, pa i kasnije u razdoblju prosvjetiteljstva. Takav napredak proistiće otuda što su Mlečani, koji su inače bili poznati po ekonomskom i kulturnom sputavanju, tlačenju i iskorištavanju svojih slavenskih podanika, mladim i vitalnim naseljima u Boki Kotorskoj, ipak dozvoljavali da se ekonomski i privredno živo razviju uzlaznom crtom. Obećavali su im zapravo da će se veće količine kapitala akumulirati na njihovim mediteranskim obalama. Samim tim trgovina je u Boki Kotorskoj snažno pulsirala i napređovala. Vladajući slojevi su je čak podupirali povoljnim povlasticama i podsticajima, pa su velikim dijelom ekonomski i carinski favorizovali bokeljsko pomorstvo i brodogradnju. Primjera radi, Perast je u vremenskom razdoblju od sredine XVII do kraja XVIII vijekaa ponekad imao čak i do šezdeset dobro naoružanih trgovačkih brodova. Mlečani su sve to podupirali radi ratnih zasluga i zalaganja Bokelja u protugusarskim akcijama primorskih naselja. Time su omogućavali da se naši sposobni pomorci bore za njihove interese, bolje reći poradi njihovih unosnih privilegija, da ginu u oružanim okršajima i sukobima sa sve agresivnijim sjeveroistočnim piratima i gusarima iz Ulcinja i Herceg-Novog. Pored akcija izvođenih protiv pirata na moru, Primorci iz dijela Boke kotorske su stoljećima se borili i na kopnu. Nastojali su očuvati opstojnost od Turaka, jer je opasnost od ekspanzivnog islamskog svijeta bila takođe stalna i neposredna i za pučanstvo koje se nalazilo u okvirima Turske Carevine (u Ulcinju, Baru, severnom dijelu Boke koja je obuhvatala i Risan do godine 1687, Herceg-Novi i Grbalj do 1718. godine). Zato su stalne borbe protiv njih vo-

ne), dr. Jeronim Buća, državnik vojvode od Este (XVI stoljeće), dr. Ljudevit Pima, profesor i prorektor sveučilišta u Padovi (XVI stoljeće) i dr.

dili i jedni i drugi, a narod iz sastava Turske i protiv Mlečana, neki čak i protiv Španjolaca. Čuvena su bila hajdučka udruženja i njihova ratna grijezda u Perastu i Risnu. A Peraštani su, ilustracije radi, 15. maja 1654. godine ispisali značajnu stranicu svoje istorije jer su se s neznatnim snagama oduprli premoćnoj turskoj sili. Stalni otpor i borba je donekle predstavljala jedan od glavnih faktora koji je uticao da se u Boki Kotorskoj i uopšte u tom cijelom primorskom arealu jako razviju svi žanrovi i oblici usmenog narodnog stvaralaštva.³

I u pisanom umjetničkom stvaralaštvu književnost baroka i prosvjetiteljstva dobiva svoje dostoјno mjesto. Istina, u baroku kao dominirajućem i prepoznatljivom stilskom modelu XVII i tokom XVIII vijeka, književnost se razvijala u tom vremenu i kroz klasicizam, klasicistički racionalizam, odnosno ispoljavala se kroz prosvjetiteljstvo, ali i kroz stalno prožimanje, inkorporiranje i supstituisanje mnogih elemenata usmene književnosti te transformacijskih elemenata folklora.⁴ Uza sve to, književnost se još iskazuje u razdoblju barokne formacije u Boki Kotorskoj u svim literarnim žanrovima: poeziji, prozi i drami, a pojedini autori u svojim djelima teorijski raspravljaju o pitanjima lite-

³ S obzirom da su Boke u XVII vijeku prolazili kroz jednu od najsurovijih ratnih škola, boreći se s Turcima i gledajući stalno smrti u oči i na kopnu i na moru, jedan od najvažnijih dometa literarnog žanra je epsko pjesništvo iskazano kroz bugarštice i deseteračke pjesme. O tome piše Savo Orović, *Epska tradicija Boke Kotorske* u Zborniku *Rad XVI kongresa SUFJ* u Igalu 1969. godine, Cetinje 1978, 55–59. i dr. Vojislav Nikčević, *Crnogorske bugarštice*, predgovor u istoimenoj antologiji, biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979, 7–37.

⁴ Milorad Nikčević, *Bokokotorski književni barok u ozračju folklorno-tematskih i jezično-stilskih dodira s integralnim hrvatskim barokom*, II. simpozij Hrvatskog društva folklorista koji je za predmet imao Folklor i barok u Hrvatskoj, Varaždin, 20–21. listopada 1993. Priopštenje je oštampano u Zborniku *Fokloristička istraživanja u tijeku*.

rature; pišu neku vrstu meditativnog eseja u kojem kritički raspravljaju o književnosti, religiji, filozofiji, nastaju putopisi i hronike crkvene barokne propovijedi, pa čak i barokno obojena naučna djela.⁵

Novum ove stilske formacije ogleda se i u tome što pisci, za razliku od prethodnog humanističko-renesansnog razdoblja, svoja barokna djela pišu na talijanskom, latinskom, francuskom, ali sve češće i na svom slavenskom, tj. narodnom (crnogorskom i hrvatskom) jeziku. Narodni jezik već je tada bio priznat kao službeni, imao je sve funkcije i sva prava književnog i službenog jezika ne samo u Boki Kotorskoj, već i u susjednom Dubrovniku i široj dalmatinskoj regiji. U tome se izričito manifestuje sazrijevanje svijesti kod velikog broja umjetnika pisane riječi o osobnom etničkom biću, njihovom narodnosnom opredjeljenju na tadašnjoj razini socijalnog i etnčkog razvijanja, za razliku od niza književnih djelatnika iz prethodnog razdoblja humanizma i renesanse koji su na određeni način bili zahvaćeni u Boki Kotorskoj odnarođavajućim ošećajnim valom.⁶

Na ovom mjestu istaćemo nekoliko najznačajnijih predstavnika baroknog literarnog stvaralaštva koji su pisali latinskim,

⁵ Takva su djela Ivana Gašpara Nenadića *Nauk kristjanski* štampan u tri izdanja: Mleci 1768; Kotor 1802. i Mleci 1841. godine. Kotorsko se izdanje pojavilo u štampariji Frančeska Andreala pod naslovom *Nauk krišćanski složen njekada od pok. Ivana Nenadića iz Perasta, kanonika i arhipapa kotorskoga... a sada iznova ovješten za korist duša krišćanskih*. Djelo je pisano narodnim jezikom i bavi se interpretacijom hrišćanske nauke u dijaloškoj formi; Vicko Balović, *Ogledi o lijepoj književnosti (Saggio di belle lettere)*, 1878. Viđi dr Vojislav Nikčević, *Periodizacija stare crnogorske književnosti u Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982, 275–304. (posebni separat).

⁶ Domaći predstavnici kulturnog i duhovnog rada u Boki u razdoblju humanizma i renesanse bili su zahvaćeni odnarođavajućim valom tih opštih društvenih i kulturno-naučnih pokreta, pišući najčešće samo na latinskom i talijanskom jeziku.

talijanskim, francuskim i drugim narodnim jezicima, premda se u njihovim djelima može naći i određenih zaostalih književnih modaliteta koji vode porijeklo iz minulih razdoblja, opštim književnim razvitkom ranije prevladanih pojava koje se javljaju kao pojedinačni relikti, što jasno ukazuje da se literarna (umjetnička) razdoblja genotipno ne razvijaju i smjenjuju u čistom pojavnom vidu, kao tipološki strogo omeđena razdoblja. Evo takvih stvaralaца: KRSTO IVANOVIĆ (Budva, 1618 – Venecija, 1668.), dramski pisac i pjesnik, pisao i obznanjivao libreta za barokne opere na talijanskom jeziku, *Anale Budve* (1650.), zbirke baroknih pjesama *Poezie* (1675.) / *Minerva al tavolino* (1681.) i kroniku mletačkog kazališta (1681.); IVAN BOLICA KOKOLJIĆ (Kotor, XVII stoljeće), kotorski sudija. Glavno djelo mu je *San Trifone*, barokno-epski spjev u dvanaest pjevanja na talijanskom, a pjevao je poeziju i na narodnom jeziku; ANTUN BEČIĆ (Budva, 1698 – Rim, 1761), doktor teologije, obnašao je više važnih crkvenih dužnosti u Vlaškoj, Nikopolju, Skradinu i na otoku Hvaru. Umro je u Rimu prije nego što je imenovan za kardinala. Izvješća i literarni dnevnički ostali su mu u rukopisu u Arhivu Kongregacije; MARKO MARTINOVIĆ (1663–1716), učitelj ruskih pomoraca, na talijanskom opisao oslobođenje Herceg-Novog u knjizi *Guistissima relatione dellassedio, aquisto di Castel Nuovo 1687.* (Venecija, 1698), obradio lakrdijske i smiješne zgode svojih pomoraca u *Povijesti putovanja* Marka Martinovića iz Perasta, a neobjelodanjeni su mu ostali rukopisi: *Apologija* i jedan tekst o izgradnji brodova koji je posvetio knezu Galicinu; DRAGO MARTINOVIĆ (Perast, 1697–1781), obradio povijest svoje obitelji u istoriografskom spisu *Libro trattato dalla descendenza detla caca Stiepcovich da Perasto hora detta časa Marchovich o Martini o Martinovich. In Perasto I Anno MDCCXXVIII*; JULIJE BALOVIĆ (Perast, 1672–1727), napisao opširnu hroniku grada na talijanskom jeziku (1714–1715);

ANDRIJA BALOVIĆ (Perast, 1721–1784), opat Sv. Đorđa kod Perasta, ostalo mu je u rukopisu djelo *Anali de Perasto*; KRSTO MAZAROVIĆ (Perast, 1680–1725), u rukopisu mu je sačuvan opis sukoba s piratima *Ualor trionfante overo preggio di gloria nel dispreggio della morte delt intrepida nazione perastina*; JOSIP MARTINOVIĆ (1741–1801), istaknuti teolog, najviše se bavio položajem Jermena, o njihovim progonima od strane Turaka 1783. i 1786. godine pisao rasprave, tvorio je i pjesme na latinskom, napisao je zbirku latinskih heksametara u tri dijela (1771.), elegiju prigodom smrti Tripa Vraćena i druge prigodnice, epigram uz *Kanovine Psihe*; TRIFO SMEĆA (1755–1812), napisao dramu *Skenderbeg* na talijanskom jeziku i nestalu *Povijest naše pokrajine*; STEFAN ZANOVIĆ (Budva, 1751 – Amsterdam, 1786), znameniti pustolov, čovjek osebujne prirode s diplomom Padovskog univerziteta, predstavlja se „knezom svog naroda“, korespondirao čak s francuskim enciklopedistima, vrlo plodan pisac raznovrsnog zanimanja, objavio dvadeset i jedno djelo malog opsega na latinskom, francuskom, njemačkom i talijanskom jeziku. Pisao je pjesme, baroknu prozu, dramske scene: *Opere diverse Paris*, (1773.), *Poesie* (1773.), oko tridesetak soneta na talijanskom i latinskom jeziku i druga djela; VICKO BALOVIĆ (Perast, 1768–1844), kanonik kotor-ske katedrale, objavio knjigu o *Gospi od Škrpjela* na talijanskom jeziku u četiri izdanja (prvo izdanie u Kotoru 1799.) i drugi.⁷

Daleko značajnije stvaraoce barokne stilske orijentacije predstavljaju su oni autori pisane riječi koji su svoja djela tvorili na narodnim „slavenskim“ jezicima. Na ovom mjestu notiraćemo samo one koji u sintetičkoj obradi ne mogu biti zaobiđeni, ali ne pretendirajući da na ovom mjestu o njima zborimo šire i o njihovoj estetičko-umjetničkoj vrijednosti i klasifikaciji. U sintetičkoj

⁷ Dr Vojislav Nikčević, cit. studija 299.

studiji *Stari pisci Hrvatske iz Kotora, Perasta, Dobrote Prčnja i Budve* Slobodan Prosperov Novak⁸ smjestio je kao začetnika barokne književne orijentacije u Boki Kotorskoj – IVANA BONU BOLIRISA. On je s talijanskog jezika preveo barokno djelo *Život Ozane*. Naime, služeći se izgubljenim latinskim spisom Ivana Bone-Bolirisa to je djelo na talijanski jezik preveo i objavio SERAFIN RAZZI (1531–1611) još 1592. godine. Razzi je, po svoj prilici, boravio u Kotoru 1589. godine u vrijeme dok je bio još živ kult blažene Ozane. Nije utvrđeno kad je nastao prijevod na latinski jezik, ali je nedvojbeno da se u njegovim rečenicama smjestio početak nove barokne faze književnosti u Boki u kojoj će od sada dominirati djela na hrvatskom jeziku.⁹ Omiljenu poetsku temu blažene Ozane, pastirice koja je živjela u Kotoru u vrijeme turske opsade, njegovali su i drugi stvaraoci poput Vucka Bolice Kokoljića (Kotor, druga polovica XVI – prva polovica XVII. stoljeća), kotorski sudac koji je napisao u osmercu *Život blažene Ozane*. Ustvari, to je neka vrsta stihovnog baroknog prijevoda načinjena po stihovnim, tematskim, jezičkim i stilskim modelima baroknih pjesnika iz Dubrovnika i Dalmacije, a po svoj prilici Bolica je koristio, prema navodu Kolendića, *prvu petinu proznog životopisa blažene Ozane koju je na talijanskom napisao Raci* (Razzi – M. N.).¹⁰ Istu temu dopjevavaju VICKO DUDAN (?–1703) i DOMINIK CECIĆ (?–1709). Spličanin Dudan svoje inspirativne trenutke veže za Kotor, obrađujući lik blažene Ozane kao čudotvorne i mistične pastirice. Premda je njegov barokni spjev opširan i s puno detalja iz usmene predaje,¹¹ on je veoma bitan jer

⁸ Prosperov u cit. antologiju, 318.

⁹ Isto, 319.

¹⁰ Citat preuzet od dr. Radoslava Rotkovića *Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918.*, „Stvaranje”, br. 4, Titograd 1979, 606.

¹¹ U istom izvoru, 606, navodi se da Dudanov spjev o blaženoj Ozani posjeduje 301 strofu prema Boličinim 77 i 12 stihova posvete.

književnoistorijski uobličava ovu omiljenu poetsku temu. Kotor-ski dominikanac Cecić napisao je, po svoj prilici, samo podužu pjesmu *Čudesa bl. Ozane Kotorske i to najvjerojatnije 1675. godini*. Pokrenut emotivnim impulsom gubitka Ozanina pokorničkog kamena,¹² Cecić je u narodnom crkvenom osmercu opjevaо pojedine Ozanine pothvate poput onih *da je spasila Dubrovnik od kuge, izvadila iz ognja Vicka Bućinova, spasila od topljenja Tripa Grbičića, zaustavila kišu, pomogla nerotkinjama...*¹³ lako iz obilja nefunkcionalnih stihova ove pjesme izrone poneki versi jače barokne snage poput „u koroblju od molitve zatvori se“ i ova pjesma, kao i sve druge o kojima je ovde riječ, *pate od površne kronologije i olakog slaganja strofa, nabranjanja vrlina i čuda, ali je i smisao ovih radova bio u upotrebljenoj vrijednosti.*¹⁴

U sličnom žanru i tipološkom baroknom duhu pišu svoja djela i ovi autori: IVAN KRUŠALA (Perast, ? –1735), doktor teoloških znanosti i peraški župnik. Ispjevaо je epski spjev *Peraški boj* na 15. V. 1654. Po formi i dugom stihu spjev podsjećа na nešto kraću bugaršticu. Istorijsko vrijeme događaja označeno je na samom početku, a zbivanja se prikazuju veoma podrobno i hronološki. Njegov govor se toliko ne zasniva na mnogoznačju i asocijativnom zračenju metaforske barokne slike nego daleko više na izričaju objektivnih fakata koji se u međusobnoj sprezi konstituiraju u govor povijesti. Takva struktura stilskog izričaja presudno utičе na karakter samog epa, tako da je on neusporedivo više ustihovano izujeće o peraškom boju s određenim

¹² Isto, 696.

¹³ Isto, 606.

¹⁴ Isto, 607. O kultu blažene Ozane u bokokotorskoj književnosti detaljnije viđi u studiji Gracije Brajkovića i Miloša Miloševića *Blažena Ozana u bokeljskim spjevovima* cit. antologiji Slobodana Prosperova Novaka, 333–334.

političkim idiologemima nego što je to prava poezija.¹⁵ Među baroknim stvaraocima koji su, uz djela na stranim jezicima, najviše pisali na svom materinskom slavenskom jeziku spada jedan od najuglednijih ljudi svog doba, Peraštanin i barski nadbiskup ANDRIJA ZMAJEVIĆ (1624–1694), porijeklom iz sela Vrbe s Njeguša. Bio je doktor teologije i filozofije, znameniti javni i kulturni djelatnik – mecena.¹⁶ On je čak i crkveni sabor u Sv. Tekli u Spiču držao na narodnom jeziku, čije su se odluke potom prevodile na latinski. Pisao je latiničkim i ciriličkim pismom, a u rukopisu mu je ostalo više djela: *Ljetopis crkveni*, koji je sam napisao na obadva spomenuta pisma i preveo na latinski jezik, pjesma *Slovinskoy Dubravi* (Dubrovniku), pjesma u dijalogu *Svada Lazarevih kćeri*, spjev *Peraški boj* 1654. godine, a skupljao je bugarštice i druge lirske usmene (narodne) pjesme. Poslije pobjede Peraštana protiv Turaka dao je urezati natpis u kamenu na svom narodnom jeziku.

Emotivno potresen tragičnim dubrovačkim potresom 1667. godine, Zmajeviću je bio povod da sačini baroknu polimetrijsku poemu *Slovinska Dubrava*. Po jeziku i sadržaju poema je *inspirirana dubrovačkom baroknom književnom školom*¹⁷ u čijoj se strukturi isprepliću dvije harmonijske jezgre: deskriptivni doživljaj mirnog jutra u kojem se ne očekuje tragični doživljaj, impresivna slika trešnje i apoletski doživljaj Dubrovnika, njegove prošlosti i slave, a napose iznimne književne veličine: *Moj slavni perivoj / U kojem u vile / Tanac radosni svoj / Zorom su vodile / Tužno izdiše...* Uz Zmajevića veže se i ime pjesnika VICKA ŠKURA (1645–1689). Pisao je pjesme na narodnom

¹⁵ Krušulina pjesma se pjevala svake godine 22. srpnja u tradicionalnom pohodu na Gospu od Škrpjele, a melodija muzički obrađena i danas se čuje u narodu.

¹⁶ Andrija Zmajević je novčanim sredstvima podupirao sve važnije kulturne poduhvate, između ostalog i Kokoljino slikarstvo u Gospu od Skrpjela.

¹⁷ Slobodan Prosperov Novak, 320.

jeziku inspirisane slavom A. Zmajevića. Posebno se versifikacijom i idejom slavinstva ističe njegova pjesma *Zavidnost predobivena od slave*. Ovom baroknom krugu treba pribrojiti i ove stvaraoce: NIKU LUKOVIĆA (Prčanj, 1650–1728), sveštenika i kulturnog djelatnika. Pisao je i prevodio liturgijsku baroknu književnost. Poznata mu je božićna pjesma *Spomeni se od spasenja*, a po motivima iz Ariostova *Bijesnog Rolanda* ispjevalo je baroknu epsku pjesmu u osmercu *Razgovor kraljice Lidije iz pakla. Malo Lukovićevo djelo privuklo je pažnju povjesničara književnoiti iako je bila posrijedi obična vježba jednog prčanskog svećenika....*¹⁸ MATIJI ZMAJEVICA (Perast, 1680 – Tavrovo, 1736), brata nadbiskupa V. Zmajevica, koji je zbog ubojstva ostatak života morao provesti u progonstvu u Rusiji. Tamo je postao admiral ruske flote. Pisao je baroknu epistolarnu prozu, a sačuvan je i njegov spis u kojem se bavi detaljnim opisom peraškog karnevala i *jedan je od najzanimljivijih kazališnih dokumenata svoga vremena,*¹⁹ ANTUNA KOJOVIĆA (Budva, 1751 – 1845), čiju smo ulogu kao učitelja isticali kod monografske obrade Stefana M. Ljubiše, doktora teologije i vikara budvanske biskupije, pristalica ideja Francuske revolucije. Napisao je 22 pjesme na narodnom i tri na talijanskom jeziku u zbirci *Rime slovinske po govorenju iz Budve i njezine deržave zgode*, dvije karnevalsko-barokne komedije i na talijanskom jeziku *Budvanske anali*,²⁰ MIROSLAV ZANOVIĆ (Venecija, 1761–Kotor, 1834), Budvanin, rođeni brat nadasve čuvenog kozmopolita i avanturista Stefana Zanovića. Miroslav je književnom naslijedu Boke kotorske ostavio barokno djelo na narodnom jeziku *Misli i*

¹⁸ Isto, 328.

¹⁹ Isto, 324.

²⁰ Predgovor dr. Slavka Mijuškovića u knjizi Antun Kojović, *Moje doba* (iz memoara, dnevnika i stihova), izbor, prijevodi i komentari dr Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1969.

popijevke (oko 1785.);²¹ *razum* (oko 1785.); IVAN ANTUN NE-NADIĆ (Perast, 1723–1784)²² doktor crkvenog prava, graditelj i paroh prelijepе barokne crkvice Sv. Stasija u Dobroti u kojoj je i sahranjen, generalni vikar kotorskog biskupa i član kotorskog kaptola i u najnovije vrijeme don Branko Zbutega (2006). Bio je pjesnik i dramski pisac, a pisao je i prevodio teološka djela: *Put križa* (1757), *Šambek satarisan* (Venecija 1757), *Nauk kristjanski* (1768), *Pjesmu o oslobođenju udovice Krila Jovovića, Peraštanina, iz dvora paše skadarskoga*, baroknu dramu *Bogoljubno prikazanje muke Jezusove* (u rukopisu), pisao o razlikama između bokeljskog i dubrovačkog mjesnog govornog idioma, zala-gao se za fonetski način pisanja (*da se piše kao što se govori i čita kao što je napisano* - i time postao dalekim prethodnikom Vuka S. Karadžića, lliraca i vukovaca) i drugo.

Literarno stvaralaštvo barokne književne formacije domaćih književnih poslanika XVII i XVIII vijeka u bokokotorskem korpusu imponira žanrovskom plodotvornošću, iznimnom angažovanosti i raznovrsnošću žanrovske sadržaja. No, bez obzira na brojnost autora i njihovih tvorevina koji su u ovom sinetičkom prikazu obuhvaćeni, među stvaraocima se svojim literarnim opusom posebno mogu izdvojiti samo pojedinci koji bi mogli biti predmetom zasebnog književnoistorijskog i estetskog proučavanja. Njih je, velikim dijelom, obradio monograf-

²¹ Radoslav Rotković, *Misli i popijevka Miroslava Zanovića* (s izborom njegove poezije na narodnom jeziku), *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1978.

²² U pogledu godine Nenadovićeva rođenja postoji neslaganje među autorima. Tako dr Radoslav Rotković u *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918. godine*, „*Stvaranje*“, br. 4, Titograd 1979, 605. piše da je rođen 1723. što je suglasno s istim podatkom u napisu *Crnogorska književnost* Sretena Perovića u knjizi *Krugovi*, Obod, Cetinje 1978, 231. Međutim, u bilješci o Antunu Nenadiću iz *Antologije crnogorske književnosti* od 9-20. vijeka, „*Stvaranje*“, br. 4, Titograd, 1979. 1592. stoji da je rođen 1709. godine. Viđi i dr. Vojislav Nikčević, 300.

ski u posebnoj i nadasve vrijednoj knjizi Radoslava Rotkovića *Crnogorsko književno nasljeđe* (1976).²³ Drugim riječima, iako smo temu ove studije naznačili u širokom vremenskom rasponu, s brojnim književnim stvaraocima i pojavama, pokušaćemo književnoistorijski, analitički i sintetički sagledati (koliko je to moguće) prvenstveno književni život stvaralaca bokokotorskog književnog kruga – pjesnika i pripovjedača koji na neki način svi zajedno, svojim tematsko-motivskim i leksičko-semantičkim rasponima izraza, čine autentičnu i homogenu literarnu cjelinu. Dakle, bez obzira na opseg, tj. kvantitet opusa baroknih stvaralaca ovog dugog razdoblja, njihovo književno djelo čini jedan izuzetni literarni život, duhovnu klimu i stvaralačke pokušaje da se u šenci majstora barokne riječi zapadnoevropskog književnog kruga i susjedne dubrovačko-dalmatinske regije, tvrački iskažu, sa željom da odraže sebe i svoje vrijeme barokno-osebujnom književnom formom i kitnjastim jezikom. Otuda ova tema, sagledana u tom kontekstu i shvaćena u tom svijetu ima svoju naučnu i književnoistorijsku utemeljenost, opravdanost, bez obzira na književno-umjetnički doseg i raznovrsnost baroknih tema, motiva i oblika tih stvaralaca. U sažetom iskazu mogli bismo reći: cjelokupno je barokno književno stvaralaštvo u bokokotorskom arealu bilo u znaku magistralnih proturječnosti, sadržanih u dihotomijama kao što su: život i smrt, prolaznost i vječnost, hedonističkom uživanju u ovozemaljskom životu i čežnjom za „onozemnom“ srećom. Ona je svojim pretjerivanjem u oblasti jezika i stila, proturječnostima između sredstava i cilja, materije i forme, izazivala dojmove čudesnog, bizarnog i apartnog. U baroknim literarnim tvorevinama ovog korpusa često su prisutne

²³ „Pobjeda“, Titograd 1976, 292. str. U njoj je temeljito obrađena književnost dukljansko-zetskog perioda (IX – XII vijeka), stvaralački likovi humaniste Ljudevita Paskovića Kotoranina, Ivana Antunu Nenadića, djelo Antuna Kovovića i njegova savremenika Vuka Vrčevića.

refleksije i apstrakcije, zvonjava riječi, ponekad isprazni patos i apologija iza koje često ne stoje adekvatni estetski literarni sadržaji. Barok se u bokokotorskom arealu najčešće iskazuje u poeziji i poetskoj crkvenoj drami koja je u biti učena, dvorska i samostanska; kitnjasta, nerijetko visokoparna i pompezano udešena. Najviše rezultate je ova literatura, ipak, dosegla u raznovrsnoj leksici, odnosno na planu jezičko-stilskih karakteristika i semantičkih nijansi.²⁴

I površnim raščlanjivanjem poetike pojedinih djela iz kruge bokokotorskih pisaca baroknoga književnog smjera može se s lakoćom utvrditi da je barok genotipno izrastao ne samo na bazi stalnih kulturnih kontakata, dodira i veza s talijanskim tipom baroka, već daleko više i s onim barokno-estetičkim duhom koji je bujno egzistirao u susjednom Dubrovniku te u široj dalmatinskoj, pa čak i u slavonskoj književnoj regiji. Pobliže kazano, iz susjednih zapadnoeropskih zemalja (Italije, Španjolske), a posebno iz Dubrovnika i cijele dalmatinske regije, neprestanim kulturnim kontaktima, stalnim susretima i dodirima, barokni modaliteti, zajedno s razvijenim prethodnim romanskim elementima, prenosili su se, kako u bokokotorski mediteranski korpus, tako i šire: u slavonsku književnu regiju u XVII i XVIII vijeka. Tim putevima i stvaralačim procesima, više ili manje svjestno, elementi talijanskog baroka, kao i tematsko-motivski i jezičko-stilski modeli pjesništva iz susjedne dubrovačko-dalmatinske regije, pronicaće u sve literarne vrste u Boki Kotorskoj. Ovakav komunikacijski proces literarnih tema i motiva u Boki ponajprije treba sagledati u širem horizontu odgovarajućih paralela, analogija i potvrda iz istog doba u susjednom dubrovačko-dalmatinskom standardnom jeziku. Naime, u istorijskoj je lingvistici još ranije utvrđeno da je zapravo *bujna književna*

²⁴ Usp. citiranu studiju Vojislava Nikčevića.

djelatnost u Dubrovniku od druge polovice 15. do kraja 18. stoljeća izradila izražajni književni jezik, koji nije bio puki prijenos štokavskog narodnog dijalekta u književnost, nego oplemenjeni književni izraz i za poeziju i za prozu. Bio je to u velikom stupnju normiran književni jezik, koji je svojom normom djelovao i preko granice svoga područja (...). Poblje, isti autor kaže: *bokeljska humanistička, renesansna i barokna književna djelatnost razvijala se pod dubrovačkim i dalmatinskim utjecajima, na latinskom, talijanskom i narodnom jeziku.*²⁵ Izrazitu bliskost u pogledu načina standardizacije književnog jezika u Boki Kotorskoj i s njim graničnog dubrovačkog standardnog jezika potkrepljuje i sud dvojice crnogorskih lingvista: *Interesantno je da dubrovački književni jezik, jezik daleko najbogatije i umjetnički najsavremenije književne republike na slovenskom jugu, ostaje dugo bez gramatike i rječnika, dakle nekodifikovan. Takvo stanje traje sve do XVIII vijeka...* No i pored toga oskudnog rada na kodifikaciji, jezik dubrovačke književnosti, zahvaljujući nizu talentovanih umjetnika riječi, kao i bliskosti književnog i narodnog izraza, ima sve oblike stabilnoga književnog standarda.²⁶

Upravo na tu iznimno razvijenu dubrovačku književnost na štokavskom jezičkom idiomu, te na predstavnike bokokotorskog kruga, pojedini stvaraoci Slavonije u XVIII vijeku, dakle u još uvijek u dominirajućem stilskom razdoblju baroka, ponajprije su se ugledali i pojedini pisci drugih regija. Ova tvrdnja se ponajprije odnosi na slavonskog pisca Antuna Kanizlića koji je kao stilist štošta naučio iz određenih djela dubrovačko-dalmatinske

²⁵ D(alibor) B(rozović), *Crnogorci – jezik*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Crn-Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984, 60.

²⁶ Dr Radoje Simić i dr. Branislav Ostojić, *Osnovi fonologije srpskohrvatskoga književnog jezika*, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1981, 28–29.

književnosti,²⁷ prije svega od Ignjata Đurđevića i Ivana Gundulić kako to eksplikite tvrde stariji istoričari hrvatske književnosti Prohaska i Kombol.²⁸ Doduše, do danas se taj uticaj spominja suzdržano i uzgredno, ponajprije u vezi sa *Svetom Rožalijom*, negoli kad je riječ o *Pjesmama iz molitvenika*. Ali u Kanižlićevoj lirici, koja po mišljenju većine književnih istoričara, vremenski prethodi *Rožaliji*, ima jasnih tragova južnoslovenskih utjecaja, dubrovačke i bokokotorske književnosti. Dapače, oni su i zamjetljiviji jer u *Svetoj Rožaliji* neki se književni postupci, koje je Kanižlić prihvatio ne bi mogli ostvariti bez dubrovačko-dalmatinskih podsticaja, prije svega postupaka barokne ornamentacije koji se transformiraju štedljivije. Zapravo *Pjesme iz molitvenika* su kulminacija Kanižlićeva baroka, utoliko su otvoreniye uticajima s juga²⁹ Transformacijska stilska sredstva poetskog jezika su upravo elementi barokne književnosti koji vežu i prožimaju književnost bokokotorskog areala s ostalim prostorima integralnog hrvatskog baroka, pa samim tim i sa slavonskim piscima: A. Kanižlićem, P Katančićem, Antunom Ivanošićem i Josom Krmpotićem. Drugim riječima, pošto za književna umjetnička djela stilska sredstva, tj. poetski jezik, predstavlja najrelevantniji, konstitutivni element, onda se i veze, prožimanja, preplitanja, dodiri i susreti, međusobni uticaji, te i transformacija strukture dubrovačko-dalmatinskih i bokokotorskih baroknih književnih djela odražavaju i u slavonskoj književnosti putem štokavskog

²⁷ Zoran Kravar, *Barok u staroj slavonskoj književnosti*, „Književna revija“, br. 3/4/5/6, Osijek, 1992, 201.

²⁸ D. Prohaska, *Ignjat Đurđević i Antun Kanižlić, studije o baroku u našoj književnosti*, rad JAZU 178, Zagreb, 1909, 15, i M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti od preporoda*, Zagreb 1945. Njihovom sudu približio se u novije vrijeme Pavao Pavilić u studiji *Neke zajedničke crte baroknih plaćevoa u knjizi Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*, Split, 1979, 125.

²⁹ Zoran Kravar, *Barok u staroj slavonskoj književnosti*, 207.

jezika i stila. Dapače, slavonski pisci, čak i oni za koje se tvrdi da nemaju ništa zajedničko s dubrovačko-dalmatinskom književnošću (M. A. Reljković), izgrađivali su svoj poetski jezik, tj. nalazili su podstrek i temelje u jeziku dubrovačke i bokokotorske književnosti. Neprekidni kontakti slavonskih pisaca s jezikom štokavskog i štokavsko-ikavskog književnog idioma iz Dalmacije, odražavaju se uglavnom na dva načina: a) čitajući djela barokne književnosti dubrovačko-dalmatinskih i bokokotorskih pisaca koja su bila, kao što smo viđeli, štampana i koja su u većini slučajeva značila važan moment u povijesti hrvatske kulture i b) preko neposrednjeg kontakta s jezikom onih književnih stvaralaca iz Dubrovnika i Boke kotorske (pa i šire dalmatinske regije) čija su djela svojom tematsko-motivskom i estetskom snagom zračila ne samo na mediteranskom, već i širokom evropskom prostoru.

Budući da umjetničko književno djelo zahtijeva i stvara poseban odnos s primaocem – čitataocem, odnos koji se reflektuje u jeziku i u samoj strukturi književnog djela, pisci slavonske regije najčešće su se prilagođavali zahtjevima i poetikama svojih uzora. Tako je dolazilo do jedne specifične sintakse, do tzv. novo-štokavsko-ikavskog književnog idioma u jeziku, koji je morao determinirati novu strukturu i novi odnos prema primaocu – čitaocu onoga vremena. To znači da dolazi do obogaćivanja poetskog jezika književnih djela slavonske književnosti. Javlja se niz stilskih sredstava i modaliteta, koji nedvosmisleno funkcionišu u biti baroknog djela i daju mu novu i „polivalentnu semantičku dimenziju“. Ovakav način pristupa i koncipiranja jezika književnih djela slavonske književnosti, tj. izgrađivanja jednog kompleksnijeg sistema poetske izražajnosti, omogućava priroda stvaranja književnih djela što pisac ima beskrajne mogućnosti za detaljnju „preradu“ svakog elementa svoga djela, koji rad u krajnjem ishodu predstavlja kreativni stvaralačko-subjektivni čin.

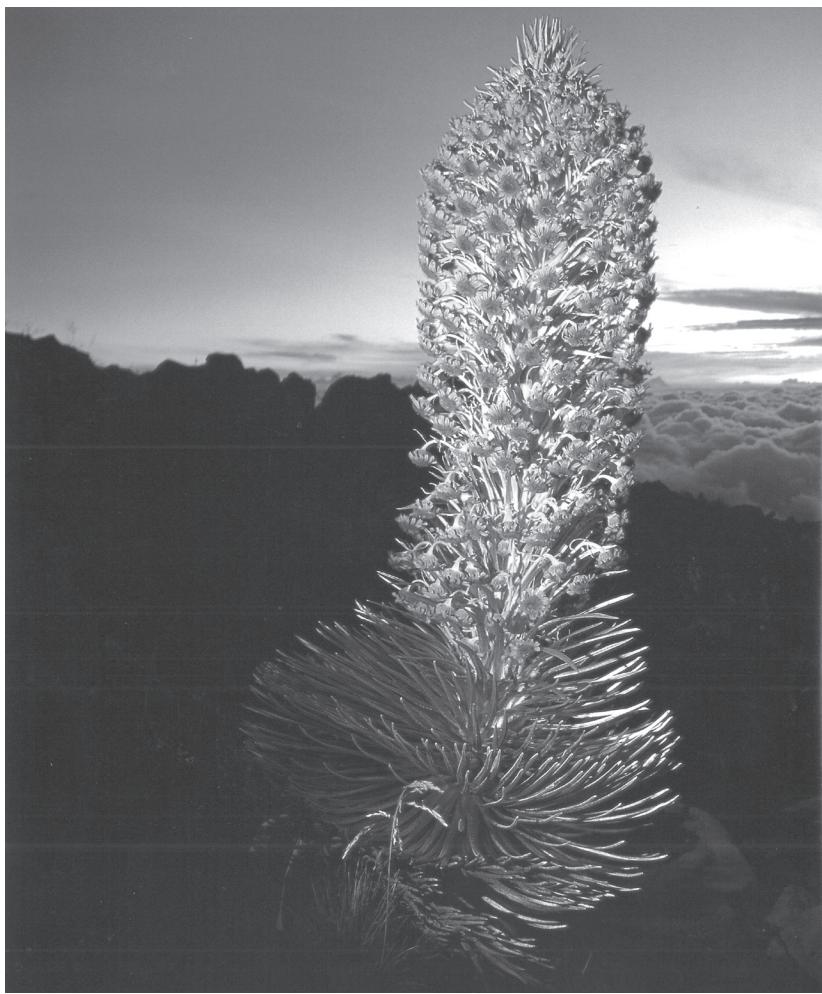
Dakle, stilska sredstva, tj. poetski jezik, determinišu najrazličitije transformacije književnih djela dubrovačko-dalmatinske, pa i bokokotorske regije, u novi sustav slavonske književnosti, uz uslov da književna djela stvaralaca jedne i druge književne regije (bokokotorsko-dubrovačko-dalmatinske i slavonske) pripadaju području umjetnosti riječi.

I da zaključimo: ako se stilskoj formaciji humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva približimo tako da svojim ozračjem obuhvatimo ne samo predstavnike bokokotorskog areala, već i sve ono što je činilo stvarni i svakodnevni život i duh umjetnosti na širem mediteranskom (dubrovačko-dalmatinskom i evropskom književnom kontekstu), tek tada će nam se umjetnički mozaik u Boki i cijeloj Hrvatskoj pojaviti pred našim očima, u svom sveobuhvatnom bogatstvu, žanrovskoj razgranatosti i međusobnoj isprepletenosti. U takvom širokom horizontu čak i oni književni vrhovi s mediteranskog juga (A. Zmajević, I. Gundulić, Dž. B. Vučićević, Dž. Palmotić), kao i stvaraoci pisane riječi iz Slavonije (A. Kanižlić, M. P. Katančić, A. M. Reljković i dr.) neće izgubiti ništa od svojih književnih visina, već će naprotiv izgubiti mnogo više od svoje usamljenosti, samoniklosti i nepristupačnosti.³⁰

Renesansno-humanistička, barokna i prosvjetiteljska umjetnost nije imala samo svoj procvat i duhovni zamah u Crnogorskom primorju, već je našla svoje odjeke i na prostoru klasične Crne Gore, a osobito u njezinom središtu – Cetinjnu. Refleksi tih stilskih odjeka vidljivi su u književnim djelima: VASILIJA PETROVIĆA NJEGOŠA (1709–1766): *Knjiga za černogorce – za senat venetski*, spis *Za Albricu i za Bolicu i Crnogorce u*

³⁰ Milorad Nikčević, *Barokna književnost bokokotorskog korpusa i njezini tematsko-motivski dodiri sa slavonskom barokom, Ključevi raja* (Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća), Zbornik Priredila Julijana Matanović, Meandar, Zagreb, 1995, 281–293.

senat pisanih (1744), *Iistorija o Černoj Gori* na ruskom jeziku (Sankt Petreburg, 1754); tri pjesme, Cetinjski ljetopis koji se uglavnom veže uz ime Vasilija, a našto i PETRA I. PETROVIĆA NJEGOŠA: *Kratki opis Zete i Crne Gore* (1774), *Ljetopis* koji sadrži *Zakon Ivana Crnojevića*, rodoslovje Crnojevića, legendarnu istoriju cirilice i zapise o sv. Sofiji. Daleko veći odjeci tih stilskih manira vidljivi su na građevinskim objektima i arhitektonskim pročeljima pojedinih objekata u Cetinju i na drugim mjestima Crne Gore o čemu je bilo zbara u pojedinim radovima crnogorskih naučnika Pavla Mijovića, Radoslava Rotkovića, Rista Kovijanica i drugih.

KNJIŽEVNA I KULTURNA DEKADANSA BOKE KOTORSKE KONCEM XIX I POČETKOM XX VIJEKA

Književnost i umjetnost Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka doživljava svoju tragičnu i postepenu dekadansu / propadanje. Urušava se sve ono što su prijethodni vjekovi donijeli kao iznimno duhovno i umjetničko, književno, gradićeljsko, likovno i muzičko blago koje je ipak, velikim dijelom, ostalo sačuvano u riznici crnogorske kulturne i njezine duhovne tradicije. I razvijeniji civilizacijski narodi i njihove kulture imale su u svom duhovnom razvoju, većih ili manjih, zastoja i znakova dekadencije. Ona se očitovala u dva osnovna vida: prvi vid dekadencije ili dekadanse, period je raspada, nazadovanja i razvoja određenih kulturnih sadržaja. Poznato je da su se kulture određenih zajednica, u daljnoj i bližoj istoriji, razvijale u usponima i padovima. Drugim riječima, pojedine su se epohе javljale u značajnim umjetničkim ostvarenjima, a ponekad se javljaju epohе stagnacije, kada u kulturnom umjetničkom pogledu dolazi do potpunog zastoja i nazadka. Dr Tvrko Čubelić naznačava da se odsustvo velikih pjesnika i nedostatak umjetničkih djela rado naziva dekadentskim razdobljem ili još češće dekadentskim dobom epigona, oponašanja ranijih stihova i oblika.¹ U svojoj daljnoj interpretaciji on piše:

Još češće značenje termina dekadanse, s podvučenim negativnim značenjem i kritičkim stavom prema

¹ Književnost, „Panorama“, Zagreb, 1967, 99.

određenoj situaciji u kulturi i književnosti, upotrebljava se vrlo često u sukubu različitih ideoloških konceptacija, u nesporazumima starije i mlađe generacije, u borbi oprečnih teorija i škola.²

On pokušava utvrditi i uzroke toga zastoja, pa naglašava da su mnogobrojni. No, između njih ističe da su najvažniji sociološki uzroci (teške društvene i ekonomski prilike poslije 1848. godine u Evropi), sumorna kulturno-politička atmosfera u buržuasko-kapitalističkom svijetu Evrope i najzad sukobi raznih književnih programa i estetskih usmjerenja.

Svi ovi navedeni uzroci su, velikim dijelom, ponajviše nagrizali i kulturne stećevine i duhovni milje Boke Kotorske. Vjerovatno su tome najčešće doprinijeli učestali ratovi, ukrštaji vojske i oružja, nasilne smjene tuđinske vlasti koja je imala samo jedan jedinstveni cilj: potčiniti i porobiti Boku Kotorsku kao iznimnu zemlju prirodnih i duhovnih ljepota Mediterana, ali i kao vjekovnu kolijevku materijalne i duhovne kulture koja u svom krilu nosi tradiciju neprocjenjivog blaga, sadržaja i značenjâ. O tom naglom nestajanju, padu vrijednih književnih djela i drugih umjetničkih sadržaja, postupnog umiranja kulturnog i duhovnog života Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka simbolično je naznačio don Branko Zbutega u *Predgovoru* knjige *Pustinjak* don Srećka Vulovića:

Nije ni za Vulovića, kao ni za nas, tajna da je Napoleon Eurom donio Europu, ali je Boki oduzeo Serenissimu, a time i sva ona politička, ekonomска i kulturna značenja koja su joj u okviru Mletačke Republike osiguravala i značenje i prosperitet. Doduše, Napoleon je nešto donio: nešto kilometara cesta, nekoliko fortifikacija, jedan teatar masonske lože,

² Isto, 100.

duh revolucije, antiklerikalizam, novi civilni kodeks, nove političke perspektive. Ali kad je propao, Boki je malo što ostalo, a uništeno je bilo mnogo. Boka kao rubna regija vrijedila je još samo kao sekundarni depozit ratnih brodova novog Hanzburškog gospodarstva. Nedovoljno da je oporavi i osigura.³

Iz gore izložene perspektive treba promatrati i književnu destinaciju Boke Kotorske u rasponu od sredine XIX, pa do prve polovine XX stoljeća. Neveliki panoramski pregled književnosti pojedinih bokokotorskih autora u tom vremenskom razdoblju pokazaće taj sumorni trenutak književne produkcije Boke Kotorske.

PREDSTAVNICI PISANE RIJEČI – BOKOKOTORSKI KRUG STVARALACA

U dijahronijskom prijegledu bokokotorskih pisaca na prvo mjesto po rođenju notiramo trojicu autora kvantitativno nevelikog književnog opusa:

IVANA RUPČIĆA

(1755–1846)

PAVO KAMENAROVIĆA

(1821–1903)

JOSIPA ĐUROVIĆA

(1827–1883).

Građanske biografije Ivana Rupčića i Pava Kamenarovića su oskudne. Zna se da Rupčić potiče sa područja Boke Kotorske i da je pisao humoristično-satiričnu poeziju koju je objelodanjivao u književnoj periodici, dok je Kamenarović rodom iz

³ Don Srećko Vulović, *Pustinjak*, Perast, 1997, 6.

Dobrote. Bio je pomorac koji je sa svojim brodom putovao Mediteranom (Alžir i Carigrad) pa je i školovanje završio u Trstu i Livornu. Svoje prve stihove, kao i mnogi drugi bokokotorski pomorski sinovi, počeo je tvoriti na onadašnjem dominatnom talijanskom jeziku, ali je ubrzo postao pjesnikom hrvatskog književnog izričaja. Kao zaneseni rodoljub, pisao je rodoljubne ushite, ekstatične pjesme u duhu hrvatskih ilirskih budnica i davorija, ali je bio daleko viš općinjen uticajem „pjesnika slavjanstva“ Jovanom Sundetićem koje mu je i posvetio ove stihove:

„Slavjanski, slavni pjesniče,
kog divan gusle sklad
Na spasonosni budi nas
Bratske slove rad;
Tvoj svake strasti slobodan
Pjesnički bistri um
Ka' stup nebeske svjetlosti
Kaže nam slavni drum.“

Sundetićev poetski opus jače je markirao i odredio poetski put Kamenaroviću, a naročito se angažovao na književno-kulturnom planu sredine kad su Dobroćani osnovali svoju Slavjansku čitaonicu (1862). Od tada se u njoj pokreće književni i kulturni život koji je imao za cilj da očuva tekovina narodnog (hrvatskog) jezika u Boki, a sa njim i bogatstvo narodnih obreda i običaja. Posebno se u književnoj istoriji ističe Kamenarovićev rad u Bokeljskoj mornarici koja je obnovljena 1859. godine. *I tu je on imao preporodne ideje, i tu je on isticao da tradicionalno mora da bude nosilac bratstva, jedinstva i saradnje.*⁴ U tom je idejnoum duhu on i pjevalo otvorenu budnicu:

⁴ Miloš Milošević, *Pavo Božov Kamenarović pomorac i pjesnici* u *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, Titograd, 1987, 483–484.

„Uljezimo svi u kolo
Rukama ruke pružimo
pokažimo svim okolo
Da slogu bratsku vriježimo.
Potvrdimo uz prigodu
i mi kao naši djedovi
Da u rodu – ne zaludu
Jedne smo majke sinovi.“⁵

O pjesništvu Pava Kamenarovića književni kritičar i kulturnolog Miloš Milošević je zapšisao:

*Kada se Pavo Kamenarović bavio književnim radom, i to mahom stihovima (...), ne izgleda da je imao čisto literarnih ambicija. Njega je, uz nesumnjiv smisao za poeziju u izvjesnoj mjeri, u tome vodila lična kultura, težnja za biranim izražavanjem i ukus vremena, a ne neka naročita potreba da stvori poetska djela. Otuda se on, osim pomenutih preporodnih ideja, trudio da sve prigodne događaje, porodične, mjesne, kulturne, crkvene, državne, izrazi u stihu. (...). Sigurno je i to, da se među tim pjesmama nađe poneki stih, a rjeđe čitava pjesma, koja zazvuči svježe i toplo, i svjedoči da je pisac imao smisla za poeziju.*⁶

Kamenarović se ogledao, ali sasvim usputno i sporadično, i u nekim dramskim pokušajima *Zloreka* i *Nova komedija*, ali bez većeg dramskog i stvaralačkog učinka. I na kraju u zaključku možemo reći: Kamenarović je nosio u sebi glas emocije rodoljubnog ushita, ali je bio nevješt u stihovnoj versifikaciji

⁵ Svi stihovi Kamenarovića preuzeti su iz knjige Miloša Miloševića.

⁶ Isto, 485.

i poetskom jeziku kojim je tvorio poetsko i harmonično tkivo svoje poetike.

Humorističko-satirični pjesnik rodoljubnog karaktera je i **JOSIP ĐUROVIĆ (1827–1883)**. On je rodom iz Prčanja. Osnovnu je školu završio u rodnom mjestu, a više obrazovanje je stekao u Padovi. Radio je kao pomorski kapetan. Njegovo ime nije uneseno niti u jednu antologiju ili pregled crnogorske i bokokotorske književnosti. Radoslav Rotković ga u *Pregled književnog rada Crne Gore* spominje samo anotativno, napominjući da je s talijanskog jezika preveo peto pjevanje Danteova *Pakla* i nekoliko pjesama francuskog romantičarskog pjesnika Alfonsa de Lamartine (1790–1869). Dakle, i o njemu se malo zna i kao građanskoj osobi i kao novoformljenom stvaraocu. Primijećeno je da je u svoje vrijeme objavio u književnoj periodici svega nekoliko lirske pjesama autentične rodoljubne inspiracije. Bio je pjesnik kratkoga daha, bez želje da se afirmiše na duže staze.

Prema tome, za svu trojicu ovih književnika možemo generalno reći da su pjesnici kratkog daha u književnosti. Iznenada su književno stasali, ali su još brže i iznenda iščezli kao pjesnici iz duhovnog poetskog prostora i svijeta književne Boke Kotorske.

SREĆKO VULOVIĆ PERAŠTANIN (1840–1900)

Ime don Srećka Vulovića održalo se u književnosti Boke Kotorske sve do današnjeg dana. Po rođenju je Srećko Vulović iz drevnog Perasta i u rodnom je mjestu završio osnovnoškolsko obrazovanje, a gimnaziju u Dubrovniku, te teološke nauke u Zadru. Zaređen je za katoličkog svještenika 30. novembra 1863. godine u katedrali Sv. Trifuna u Kotoru. Potom je obav-

ljaо svešteničku misiju (službu) po raznim mjestima Boke: u Risu, Pokriveniku, Dobroti – Ljuti i bio čuvan svetišta Gospe od Škrpjele. U svojim srednjim godinama, kao iskusan, znatiteljan, poletan i obrazovan sveštenik, prelazi na dužnosti profesora i vjeroučitelja na C. K. Velegimnaziju u Kotoru. Tu je službu obnašao revnosno sve do 1898. godine kada je otišao u mirovinu. Nedugo iza toga umro je 10. studenog 1900. godine u Perastu de je i pokopan.

Srećko Vulović je po primarnom pozivu bio prije svega sveštenički pregalac-duhovnik, pa potom naučni i kulturni radnik, pisac i stvaralac originalnih umjetničkih i naučnih djela. Naiime, svoje je slobodno vrijeme koristio je za proučavanje istorije Perasta, Kotora, ali i cijele Boke Kotorske. Njegova stvaralačka biografija prepuna je povijesnih, kuluroloških i književnih sadržaja i naučnih radnji. Poznat je i po tome što je u vrijeme prevlasti talijanskog jezika u Boki, poput svog savremenika Antuna Kojovića i Stefana Mitrova Ljubiše, i u govornom i u službenom obliku upotrebljavao materinski (hrvatski) jezik. Iz njegove naučne radionice ostalo je veliko kulurološko, prosvjetiteljsko i istorijsko djelo.⁷

Od njegovih beletrističkih radova istaći ćemo *Gospu od Škrpjele, povjesnu crticu o čudotvornoj slici blažene Djevice od Škrpjela i njenom hramu na otočiću prema Perastu*.⁸ Ona nije strogo gledamo narativna tvorevina, već više istorijski spis koji jezikom istorijskih fakata prati postanak otočića kraj Perasta – Gospe od Škrpjela, u samom plavetnilu bokokotorskog mora. I kao što je to naznačio u prvom poglavljju svoje crtice, autor je nastojao detaljno opisati nastanak tog čudesnog i mističnog

⁷ Urednik *Pustinjaka* don Srećka Vuletića (Perast, 1997), Srećko Majić donio je cijelovitu bio/bibliografiju radova Srećka Vulevića.

⁸ Zadar, 1887.

otočića, istaći predaje koje su se u narodu od davnina ispredale i usmeno održavale dugo vremena. Na kraju autor ističe vrijednost i značaj sazidane bogomolje koja je na otočiću podignuta, a koju je kasnije živopisao poznati barokni slikar Tripo Kokolja. Daljnje stranice su posvećena njegovom umjetničkom živopisu nju crkvice. Bez pretenzija da detaljnije ulazimo u analizu pojedinih detalja njegovih piktoralnih djela, ističemo da je autor ocrtao i istakao što ta bogomolja znači za Peraštane i Bokelje uopšte, za narod toga kraja, da bi na kraju kultivisao *štovanje i bogoljubnost prema Gospi od Škrpjela*, napose od pomoraca, ostalih Bokelja i naravno od stranaca, pa i od samih Turaka. U cijelom štivu tog religioznog-povijesnog spisa provijava duh prema svetištim Boke, a posebno je lijepo i impresivno opisan uvodni pejzaž Bokeškog zaliva kojega je svemogući stvaralač *izlio na pune ruke obilja prirodnih ljepota*.

Svega tri godine kasnije (1890) objavio je don Srećko Vulović beletrističko djelo *Pustinjak* koje u podnaslovu ima dodatak *Povijesne crtice iz Bokeljskog života svršetkom prošloga (18. st.) i početkom našega vijeka*.⁹ Iako je sâm pisac anotativno odredio da je građu tog djela *prikupio ... i po peraškom narječju objavio*, to je Vulovićevo štivo u novije vrijeme don Branko Zbutega okarakterisao, zajedno sa njegovom *Grilovicom*, pripovijednom prozom. On za nju eksplikite kaže:

Novela ‘Pustinjak’, kao i ‘Grilovica’, tek su skromni literarni projekti da se velika bokeljska drama, koliko toliko, literarno osvjedoči. U ovom kontekstu ‘Pustinjak’ nam je posebno zanimljiv, jer mu je sama priča tek opravdanje, ili povod, za konstituiranje jednog iscrpnog svjedočanstva o lingvističkim, etnografskim, i povijesnim situacijama prve polovine 19.

⁹ Zadar, 1890.

st. Koliko je u tom uspio najbolje svjedoči činjenica da su novele i njen autor skoro posve zaboravljeni, ali je fra Frane postao i ostao dio žive predaje u Boki, tako da se priča o njemu pretvorila u legendu već početkom ovog stoljeća, a lokalno stanovništvo do danas ne sumnja u njenu autetičnost.¹⁰

Pustinjak je kompoziciono strukturiran od svega nekoliko pripovijesti: *Fra Frane, Minarska kuća, Mladost plahost, Pad Serenisime, Nesreća za nesrećom, Bog ne plače u subotu, Pokolj urota, juriš i Dva sudca pod istom pločom*. Priče su kratke objektivne narativne strukture, sa sadržajem odijeljenim i bez povezne unutrašnje kohezije. Likovi su crtani vanjskom i unutrašnjom, psihološkom karakterizacijom s ciljem da ostave lijep narativan i psihološki utisak na čitatelja. A u njima dominiraju brojni narativni dijalozi, didaktizam i pouka, tako da se likovi nadopunjaju i pričaju svoje osobene i rasplinute note života. Tako lik srednjovječne žene (strine) priča priču o čuvenom franjevcu fra Frani koji je živio *do smrti u porušenom manastiru sv. Gjurgja, dje je čuvô naše mile pokojnike, gorio im kandjelu obdan i ob noć, zvonio jutrom i večerom Zdravu Mariju i uru noći (...)*. Za te priče don Branko Zbutega kaže da su napisane u nesumljivom duhu Vodopićevih djela. Novele se u *Pustinjaku* bitno ne izdvajaju literarnom novinom, ali Boka bolje nema. Pomiješavši nekoliko historijskih izvora i ličnosti, Vulović gradi lik svoga Pustinjaka ex novo, ali ne ex nihilo. Otuda i legenda, i bez sumnje je da je poduhvat izdavača u tom smislu danas posebno značajan, jer vraća znatiželjnima mogućnost da omiljenu legendu Boke pronađu u njenom literarnom predlošku, ali da i suvremenim povjesničarima hrvatske književnosti iznova dariva zaboravljenog Vulovića, kao pisca od značenja za njen

¹⁰ don Srećko Vulović, *Pustinjak*, 1997, 6.

*devetnaestostoljetni korpus.*¹¹ Tu je pripovijetku Radoslav Rotković u svom pregledu samo uzgredno spomenuo, napominjući da je Vulović u njoj obradio poznatu legendu o Napoleonovom mobilisanom vojniku Sloviću (...) koji je kao artiljerac načinio kobnu pogrešku i umjesto tvrđave pogodio prozor svoje drage. Narativnim tkanjem u toj legendi spojene su dvije lišnosti koje su ostale da žive u predaju peraškog puka. Zbog svega toga i u opisima te priče ima lijepih stranica peraške atmosfere.¹²

Iako je *historijska pripovijest iz XVI. vijeka Grilovica*, kako je klasificira sam autor, autorstvom potpisana Bogomilom Hrvatovskim zna se zasigurno da se iza toga pseudonima krije don Srećko Vulović.¹³ To je njegovo djelo nevelikog opsega, sazdano u XVII glava i predstavlja zgusnuto folklorno-istorijsko narativno štivo. Ustrukturirano je bez čvste fabule i kontinuiranog sadržaja. Cijela se fabula i brojnost likova ostvaruje na asocijativnom toku izlaganja određenih sadržaja. Svi su i istorijski i foklorni događaji vezani za za primorski gradić Boke Kotorske – Perast, ali ne za one prizore, likove i sadržaje koje autor pamti iz svoje savremenosti, već se autor naracijom vraća u raniju prošlost XVII vijeka. Naprosto iz svega toga izranja istorijska patina i svjedočanstvo pozadine peraškog društva; osvjetljavaju se istorijske i neistorijske ličnosti, poput hajduka Baja Pivljanića i brojnih drugih njegovih pomorskih hajduka koji su se istakli u čestim okršajima sa turškim nasrtajima. U tim peraškim slojevima društva izranjavaju ponajčešće građanske porodice iz kojih se ponekad i u pojedinim glavama povjesnice ocrtavaju intimna doživljavanja, iskrene ljubavi kako prema mladićima i đevojkama, tako i prema zavičjno-rodoljubnom podneblju. Daleko

¹¹ Isto, 7.

¹² *Pregled književnog rada Crne Gore*, 640.

¹³ Naklada akademijске knjižare Lava Hartmana, Zagreb, 1884.

jače se u brojnim opisima ističe apoteoza rodoljublja, uzvišenih idealu sa željom da se očuva vjekovna sloboda i blagodarnosti Perasta, njihova znamenita kultura, bogastvo koje je sticano vjekovima na moru i na kopnu i pod vjekovnom upravom venecijanizma. Svojom ljepotom i bujnom ljubavlju emocija naročito je apostrofirano nekoliko likova, ali se svojom toplinom i opisima izdvaja lik lijepe Peraštanke Jele i njezinog odabranika Grila koji su tako duhovno sljubljeni dobili i jedinstveni naziv koji je autor istakao naslovom pripovijesti – *Grilovica*. Svaka-ko najimpresimnije stranice *Grilovice*, i u snažnim minucioznim opisima raskoši i peraške tradicije, dati su na onim stranicama gdje je autor detaljno opisivao perašku svadbu. Bez pretenzija da u svim pojedinostima interpretiramo takve izuzetne i prelijepе folklorne motive, navodimo samo jedan manji insert kako ga je Vulović opisao:

*Kum uzme zlatnu čašu vina, pokritu kriškom pogaće,
na kojoj devet zlatnih dukata i uz to zlatan prsten;
pa joj zaželi, da bude obilovala u svačemu, da rodi
junake, da živi sretno i veselo za mnogo ljeta a da
usreći svoga muža valjanošću i ljubavlju. Zatim po-
pije malo u njezino zdravlje, pa joj ponudi u jednoj
rucu kruh i zlato, a u drugoj čašu.*

*Jela okusi malo vina, a darove spremi u ubrusac.
Odgovorit po običaju nije mogla od silnih uzruja-
nosti – Pošto primi tako od sviju darove, zamijeni ih
redom – Pjevači zapjevaju: Uz trpezu / Niz trpezu /
Sivi sikole! / Cvijet pade / Na trpezu, / A s trpeze / Na
svatove. / Svi svatovi / Pomaga vi Bog (...).*

Impresivne slike svatovskih prizora i detaljnih peraških obreda dostoje su stranice antičke književnosti. Don Srećko Vulović kao vješt naratotor, čovjek s evokacijom naučnika i usmenog disputa često je u svom narativnom tkivu *Grilovice*

inkorporirao lijepe primorske opise, ali je daleko više utkivao lirske pjesmice usmene peraške književnosti koje su upotpunjavale atmosferu zbivanja i događanja toga kraja. Međutim, on nije lišio svoj narativni opis ni određenih metodoloških postupaka naučne literature, pa se tako često služi podnožnim bilješkama (fusnotama) u kojima detaljnije obrazlaže i upućuje na neke književne, kulturološke ili istorijske pojave. Sve u svemu, Vulović se pokazao kao vješt narator, dobar stilista i majstor jezika, a posebno kao sveštenik i čovjek od naučne evokacije o čermu ćemo nešto više zboriti i na stranicama književne kritike u istoiji crnogorske književnosti.

Kao znalač italijanske književnosti i marljivi kotorski biskup **FRANO UČELINI TICE (1847–1937)** sporadično se bavio literaturom. Zabilježeno je da je među prvim autorima preveo Dantegovu *Božanstvenu komediju/Divna gluma* (1910), ali drugih originalnih djela nije ostavio.

Njemu je sličan **SAVO St. RAČETA (1858–1933)** koji se javio veoma rano u crnogorskoj književnosti, u obnovljenom kalendaru *Orlić* (1885). Naime, njegov urednik Jovanom Sundećić napisao je prilog o *Slovenima*, a uz njega su se javili i dvojica bokokotorskih pisaca: Savo Račeta pjeva patriotsko-mističnu pjesmu o *Bogu*, a profesor kotorske gimnazije **VALTER PERIĆ** objelodanjuje ulomak Teokritovih *Ribara*. Savo Račeta se, pod uricajem ljubavne lirike srpskih romantičara, prvjenstveno Branka Radičevića i J. J. Zmaja, javlja i u *Novoj Zeti*, zajedno sa Josipom Bersom, Aleksom Šantićem i Jovanom Dučićem. Račetove rodoljubne i ljubavne pjesme su tonom, metrom i dikcijom nastale na poetskim tokovima raspjevane srpske romantike.

Savo St. Račeta je zaljubljeno čitao Ljubišina djela i pretočio je njegovu pripovijest *Gorde* u stihove talijanskog jezika,

koju je kasnije kompozitor Dionisio di Sarno komponovao u operu o čemu je u novije vrijeme instruktivno pisala Zlata Marjanović u brojnim svojim foklorističko-muzičkim radovima poput: *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*¹⁴; *Primorju na veliko znamenje (prilog proučavanju muzičke tradicije Crnogorskog primorja)* te u *Zborniku Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture.*¹⁵

MARKO CAR (1859–1953)

Na ljestvici bokokotorskih pisaca koji su obilježili određene domete relaizma i prve proplamsaje moderne književnosti u Boki Kotorskoj nalazi se neprijeporno vrijedno književno djelo Marka Cara. Iako je stasao u razdoblju zrelog realizma i bio značajnim književnim poslenikom u nekoliko kulturnih sredina (Herceg-Novi, Zadar i Beograd), njegovo književno djelo je tokom cijelog njegova djelovanja bilo u šenci drugih književnih stvaralaca srpskog i hrvatskog realizma, nedovoljno primijećeno, često puta potiskivano i kontraverzno ocjenjivano, pa je vremenom palo skoro u zaborav. Međutim, gledano s današnje vremenske distance, cjelokupni korpus Marka Cara prestavlja vrijedan doprinos ne samo našoj pripovijednoj književnosti, već daleko više u putopisnoj, književno-kritičkoj, eseističkoj, estetskoj i kulturološkoj ravni.

Marko Car je rođeni Novljanić, ali se njegova porodica doselila iz obližnjih Konavala. Osnovnoškolsko obrazovanje stekao je u rodnom mjestu, a pet razreda gimnazije u Kotoru. Zbog porodičnih neprilika morao je prekinuti školovanje koje potom nikada nije sistematski dovršio. Iz Herceg-Novog Marko

¹⁴ Podgorica, 1998.

¹⁵ Budva, 2005, 245–283.

Car je ponio svoje prve utiske, slike đečijih i mladenačkih spoznaja, prelijepih dana druženja sa Simom Matavuljem prije nego je ovaj omiljeni pisac otisao na Cetinje. A u toj se sredini Marko Car susreo, družio i priateljovao i sa revolucionarnim Tomom Krstovim Popovićem. Dakle, ta mu je hercegnovska sredina pogodovala ne samo kao bujni, pitki i pitoreksni areal mediteranskog ozračja, već i kao sredina duhovne inspiracije, podsticaja i začetaka njegovih ranih književnih tvorevina, stvaralačkog nagona i rada na literarnom, književnokritičkom, esejističkom i političkom polju. Od 1879. do 1919. godine Marko Car živi i radi u Zadru, prvo se upošljava kao državni činovnik (1884) u pokrajinskom vijeću Dalmacije, a potom je do 1919. godine bio šef Saborske kancelarije. Nakon pada Zadra pod Italijom, preselio se u Beograd где je radio kao inspektor Umjetničkog odjeljenja Ministarstva prosvjete do penzionisanja (1921), a dvije godine kasnije (1923) izabran je za dopisnog člana SANU, potom za počasnog člana Matice srpske 1933, te za predsjednika Srpske književne zadruge 1937. Sve do svoje smrti 1953. Marko Car je neumorno radio na sređivanju i objeladanjivanju svojeg književnog opusa.

Marko Car je započeo svoju književnu djelatnost 80-ih godina XIX vijeka i to u dubrovačkom *Slovincu* (1878–1884), periodičnoj publikaciji koju je uređivao profesor Luka Zore o kojem smo pisali u odjeljuku o piscima izvanjcima na Cetinju. Ta je publikacija uređivana u duhu ondašnjih južnoslavenskih konцепција, stremljenja i ideja tako da je bila otvorena revija prema širokoj vjerskoj i nacionalnoj toleranciji, a posebno na zbližavanju pravoslavnog i katoličkog življa, pa je već tom idejom okupljala brojne progresivne književne saradnike, ne samo iz Dubrovnika, Dalmacije i Boke Kotorske, već i iz svih krajeva južnoslavenskih naroda. U takvom idejnem ozračju javio se Marko Car koji je postao jedan od istaknutih mlađih saradnika

o čemu je u novije doba o toj suradnji u *Slovincu* pisao prof. dr Nikola Ivanišin.¹⁶ Njegove prve rade objavljivao je upravo *Slovinac* i bili su poetske orijentacije koji su ipak ostali na nivou umjetničkih i stvaralačkih pokušaja, nevelikih estetskih učinaka. Po evokaciji usmјeren na narrativnu književnost, Marko Car je izgleda svoja najveća umjetnička zrenja ipak postigao u tom žanru, ali mnogo više je imao stvaralačke učinke u putopisima, književnoj kritici i eseistici. O tome ćemo posebno zboriti u poglavljima koja ćemo posvetiti upravo tim žanrovima u istoriji naše književnosti.

Kao književni pripovjedač Marko Car se javio još u svojoj zavičajnoj sredini, mada je prvu zbirku impresionističkih i mladenačkih priča *Za kišljivih dnevi* objelodanio u Dubrovniku (1883). U njoj je saopštio svoje razgranate misli, asocijacije i poglede o životu, umjetnosti, politici, dajući oduška mladenačkoj ljepoti i osećajima rodoljublja. U svojoj uvodnoj prolegomeni *Čitateljima* Marko Car napominje da izdaje svoje mlađenacke pripovijetke u njihovom prvobitnom obliku, onako kako su iz pera potekle. Uvjeren da će tu prozu konzumirati njegovi prijatelji koji su ga *onda počastili svojijem priznanjem, primiće ih, uzdam se, i sada dobrodošlicom, a to i jest za me najljepša utjeha*.¹⁷ Knjiga je sa simpatijom i naklonošću pozdravljena od ondašnje književne kritike. Tako je Pavle Orlović u *Slovincu* napisao slovo pohvale s naglaskom da će knjiga i sam autor *satrijeti bez milosti stare ideale*.¹⁸ Zbirka je komponovana od deset naslova priča (*Pečeni golubovi, Besmrtna strana*), a ostalih osam naslova više su komponirani kao diskurzivni oblici pod

¹⁶ Nikola Ivanišin, *Marko Car u dubrovačkom Slovincu*, Braničevo, br. 5–6, 196.

¹⁷ M. Car, *Čitateljima* (predgovor), *Za kišljive dnevi*, Dubrovnik, 1883. 7.

¹⁸ *Slovinac*, 11. oktobra 1883. godine.

zajednčkim naslovom *Mileva*. U njima je, kako reče Slobodan Kalezić, autor fiksirao zabavu, a ne pouku, sijelo a ne školu, skraćivao vrijeme, a ne postavljao zadatke. Jednom riječju, ta je proza označena kao element *nove orijentacije u književnom stvaralaštvu na našem jeziku pri kraju 19. vijeka, one orijentacije koja je od sirove obrade predmeta teži ka psihološkoj profilaciji i rafinmanu* i po tom stvaralačkom kodu i *procédeu* Marka Cara treba shvatiti kao preteču moderne književnosti.¹⁹

Svega nekoliko godina kasnije objelodanio je Marko Car još tri knjige: sa prijateljem i književnikom Josipom Bersom, dakle u suautorstvu s njim, štampaju narativnu prozu pod naslovom *S mora i primorja* (1894), zatim *S bojnog i ljubavnog polja* (1904), a u zadarskoj sredini Marko Car nastavlja sa svojim pripovijedačkim radom, objavivši poslije duge stanke, zbirku *Primorke* (1911). Sva ta rana proza, osim zadnje zbirke *Primoraka*, lišena je društvenih i socijalnih tema. Naratora su Cara više zaokupljali neobični sadržaji, ponekad bizarre i morbidne slike, koje su nosile svježinu novoga i avangardnog naturalističkog pravca. U taj se njegov krug locira i njegova priča *Pečeni golubovi*. Ona sižejno ostvaruje fabulu preko intelektualca Živan-a, čovjeka osebujnog obrazovanja, ali koji zbog svog siromaštva ne može oženiti đevojku zavičaja – Anku, kćerku uglednog i bogatog trgovca. U novoj sredini Londona, kamo seli za poslom, Živan pristaje dobrovoljno i na opkladu pojesti trideset pečenih golubova (svaki dan po jednog!). Priča se, dakle, zasniva na bizarnom motivu što ga je mladi pisac vjerovatno našao negdje u stampi. A ta bizarnost ostvarena je u sižeu te priče na „jednom naoko psihološkom, a zapravo biološkom problemu“ koji je pisac nastojao riješiti, a satoji se u sljedećem: sa kakvim bi se pro-

¹⁹ *Portret Marka Cara*, u Zborniku radova: Književno djelo Marka Cara, Herceg Novi – Perast, 2005, 12.

blemom čovjek ili ljudski rod susreo kad bi konzumirao samo jednu vrstu hrane, „pa makar se radilo i o najboljoj, o poslastici“ pečenih golubova? Pitanje je univerzalno i sasvim originalno za ono vrijeme u kojem je pisac Marko Car tražio svoje odgovore i podsticaje za književne teme i dileme. I njegove druge priče iz te rane faze značile su enfazu od života i svakodnevnih ljudskih sudbina i događaja.

Zbirka *Primorke* tretirana je u književnoj kritici kao cje-lovita, zrela i kohertna narativna proza. Sâm je pripovjedač te priče okrstio „novim pripovijestima“ i tako odredio sasvim novi pravac njegovom djelovanju: situirao je svoje priče u novo vrijeme, dakle u svoju savremenost, u onu stvarnost koju je pisac ponajviše sagledavao i doživljavao svojom duhovnom senzibilnošću. Svoj puni narativni sublimat autor je ostvario upravo u pričama te zbirke: *Kraljevi u izgnanstvu*, *Glumci u Kaštelribniku*, *Tanfarina odiseja i Stojanka* i slično. Ovo je prva Careva knjiga pripovijedaka koja je uspjelija i koja je doživjela znatnu književnu uspjeh i recepciju. O njoj je proslavljeni hrvatski pripovjedač, putopisac, kritičar i feljtonist Antun Gustav Matoš napisao da te priče imaju *onaj laki, kao svila mekani i solidni stil, onu toplinu i familijarnu neku intimnost, posljedicu duše istančane i vrlo osjetljive*.²⁰ U istom pohvalnom tonu o tim Carevim pričama pisali su i drugi književni kritičari: Vladimir Čerina u književnoj *Vili* i Milan Savić u *Letopisu Matice srpske*.

Žanrovski i tipološki raznovrsne pripovijetke Marka Cara veoma je umješno analitički obradila Andrijana Nikolić, razdijelivši ih u: *Romatične pripovijetke, Pripovijetke u kojima je izražen kritički odnos prema plemstvu ili vladajućem sistemu*,

²⁰ *Primorke Marka Cara, Suvremenik*, br. 9, Zagreb, 1911, 543–545. Citirano prema Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, 305.

*Pripovijetke sa savremenom tematikom, Pripovijetke s istorijskom i nacionalnom tematikom, Pripovijetke naturalističke intonacije i Pripovijetke modernih stremljenja.*²¹ U svim tim pripovijetkama tretirani su i interpretirani određeni sadržaji, klasificirane priče, karakterizovani glavni protagonisti tih priča da bi na kraju bili fiksirani i dramatični događaji tih propovijedaka te analizirana stilska i jezička sredstva kojima su te pripovijetke umjetnički ostvaruju. Bez pretenzija da sve te problemske sklopove iznosimo, mi ćemo na ovom mjestu istaći samo ono što je autorica u zaključku svoje studije navela kao imantnu podjelu Carevih pripovijedaka. Naime, ona je cijelokupno njegovo narativno stvaralaštvo podijeljeno u četiri stvaralačka kruga/faze:

- *rana faza od 1883. u kojoj dominiraju socio-ekonom-ska tematika s osvrtom na moralnost i psihološki karakter likova;*
- *faza od 1890. u kojoj dominiraju tematike rane faze ali sa većim prilivom tema koje obrađuju ljudsko dostanstvo;*
- *faza od 1990. u kojoj do izražaja dolaze suvremeni momenti sa ličnostima koje su obilježile taj period. U ovom periodu stvaranja Car se priklanja folklornom pripovijedanju;*
- *faza od 1910. u kojoj dominira dramatičnost i gdje se može djelimično nazreti naturalizam.*²²

Svakako svaka ova faza Carevih pripovijedaka je promišljeno, studiozno-analitički i problemski analizirana. Na kraju je autorica u sintetičkom rezimeu utvrdila da su sve četiri zbirke pripovijedaka Marka Cara predstavljene čitalačkoj publici

²¹ *Pripovijetke Marka Cara*, Zborniku radova: Književno djelo Marka Cara, 26–62.

²² Isto, 57.

na četiri nova tematska i stilska načina, pa rezimira: stil svih zbirki Marka Cara je *ujednačen i uglađen*. Iako je u prvoj fazi svog stvaranja pisac poklanjao pažnju opisu vanjsbine likova i unutrašnjih proživljavanja, u kasnijim fazama, reklo bi se da su fizički opisi više svedeni na konture a psihologija ličnosti prevladava. Iako je realista, Car je nagnjaо romanticima što se da primijetiti u odabiru tema ili završetku pripovijetke. U svakom slučaju, on je zrelo shvatio pojmove i umjetničko estetska pravila kojima je suvereno vladao i zahvaljujući kojima je i stvarao.²³

I na kraju da u zaključku kažemo i ovo: cjelokupno pripovijedno djelo Marka Cara nosi neizbrisivi trag njegove osobe i vremena u kojem je stvarao. Iako nije postao izrazitim predstavnikom naturalizma u književnosti, iz svega što je napisao u mladenačkim i srednjovječnim godinama stvaralaštva izbjiju neukrotivi modernistički impulsi zapadno-evropskih tendencija na koncu XIX i početkom XX vijeka. Jezik i stil mu je, kao i njegov život, u neprekidnom vrenju, u kipućem ushitu. Rečenice mu odaju bujnu senzibilnost mediteranske i romanske kulture koju je cijeli život njegovao i dobro poznavao.

Iako ćemo se o Marku Caru kao književnom kritičaru, putopiscu i eseјistu baviti u posebnim poglavljima ove studije, na ovom mjesti ćemo iznijeti samo sumarni pregled i njegove kritičke podsticaje. Ovo iz toga razloga što se u književnoj kritici smatra da su ovi žanrovi Marka Cara nezaobilazni i što se u njima pisac iskazivao do kraja i cijelog svog života, dakle u kontinuitetu svog stvaralačkog rada tako da ni po čemu nije toliko *zampamćen kao po esejima*.²⁴ Marko Car je na početku i u zreloj fazi svoje književne karijere objelodanio književnu kritiku pod naslovom *Moje simpatije* (1895, 1897. i 1904). Kao znalač

²³ Isto, 62.

²⁴ Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, 19.

stranih jezika: italijanskog, francuskog, njemačkog i ruskog, on je ne samo čitao literaturu i tekuću književnu kritiku tih nacionalnih književnosti, već je sa osobitom prilježnošću prevodio sa italijanskog i francuskog jezika, objavljajući svoje eseje i književnu kritiku i u njihovim periodičnim publikacijama. O svemu tome naučno i znalački pisala je u novije vrijeme Olga Stuparić u svojoj doktorskoj disertaciji koju je objelodanila pod naslovom *Marko Car književni kriticar*.²⁵ Iz nje se bjelodano vidi da je Marko Car s ustrajnošću i ljubavlju prevodio italijanske, španjske, francuske, engleske, njemačke i ruske stvaroce, kako one koji su se bavili beletristikom tako i one koji su pisali književnu kritiku i eseistiku onoga vremena. Sâm je autor zapisao:

*Ja se nimalo ne ustručavam izjaviti da za sve ono
čim sam duh svoj obogatio, imam zahvaliti najviše
francuskim knjigama. Kroz trideset i više godina
postojanog čitanja, te su knjige u mene pobudile i
odnegovale nebroj osjećanja i ideja koje bi, inače,
začmale u dubinama duše. Ta osećanja i te ideje
predstavljaju cvet svega onoga što je francuski na-
rod ili svojim genijem stvorio, ili svojim pregalas-
tvom obezbijedio narodima.*²⁶

Pod uticajem svojih omiljenih francuskih kritičara Sent Beva (Saint Beuve) i Hipolita Tena (Hippolyte Taine) (1828–1893), Marko Car je pisao domaću i stranu kritiku, uzimajući za predmet svoje omiljene „simpatije“. Pobliže, njegovi omiljeni francuski teoretičari su veoma rano postavili njegove čvrste te-

²⁵ Književna zajednica Herceg-Novi – Institut za književnost i umetnost, Beograd 1991.

²⁶ *Besmrtna Francuska* u knjižici, Zadar, 1918. preštampano u *Godišnjaku Matice srpske*, 1939. Cit prema: Jasmina Vučetić, *Marko Car i francuska književnost* u Zborniku radova: Književno djelo Marka Cara, Herceg Novi – Perast, 2005, 87.

orijsko-kritičke osnove za proučavanje društva, pisca i njihovih djela, a time, ujedno, postali pobornici tzv. spoljašnjeg pristupa u proučavanju književnosti.²⁷ Polazeći od prosvjetiteljskih stavova i premlisa „da sredina stvara pisca“, Sent Bev je istaknuo da se literarno djelo može razumjeti onda ako se objašnjava njegovom ličnošću. Na terorijske fundirane osnove spomenutog autora nadovezuje se pozitivizam Hipolita Tena, koji je književnu epohu, stvaraoce i njihova djela promatrao u sklopu elemenata koji ih determinišu: vrijeme, rasa, sredina, savremeni momenti i moralna nadgradnja. Sve je to kauzalno vezano jedno s drugim. Prema njegovu mišljenju (Tenovu), potrebno je proučiti sve komponente koje direktno i indirektno djeluju na formiranje piščeve ličnosti i obrazuju njegov karakter, mentalitet i moral. U kontekstu duhovnih manifestacija, potrebno je proučiti ne samo primarne, nego i sekundarne faktore umjetnikova intelektualnog razvitka; nužno je zaći duboko u istorijsku i duhovnu zbilju kraja, ispitati kulturološke osobine, mentalitet, etiku i duh ljudi, vremena i podneblja iz kojega pisac potiče, to jest literarnu tradiciju.

Od svih ovih premlisa koje smo istakli, pošao je i Marko Car u svojim teorijskim i eseističkim studijama. Tako su stvoreni, kao što ćemo to opširnije naglasiti u posebnim poglavljima ove studije, njegovi kritički radovi o Petru II Petroviću Njegošu, Stefanu Mitrovu Ljubiši, Jovanu Jovanoviću Zmaju, Vojislavu Iliću, Lazi Lazareviću, Simu Matavulju, a u središte svojih kritičkih opservacija Car je daleko više postavljao djela stranih autora: Đuzepa Kardućija (Giosué Carducci) (1835–1907), Hipolita Tena, Alfreda de Mise (Alfred de Musset) (1810–1857),

²⁷ Opširnije o tome izlaže se u podsticajnoj studiji *Spoljašnji pristup proučavanju književnosti* u Rene Velek i Ostin Voren, *Teorija književnosti*, „Nolit“, Beograd, 1965, 85–158.

Đordža Bajrona (George Gordon Byron) (1788–1824), Aleksandra Dime (Dumas) Mlađega, Emila Melhiora de Vogie i drugih. Marko Car je u svom književnom i pojmovnom aparatu bio bliži knježevnim kritičarima Ljubomira Nedića i Bogdana Popovića, nego strogom pozitivističkom pravcu filološke kritike Jovana Skerlića i Pavla Popovića.

Prema prvima je gajio afinitet po liniji analitičnosti i estetizma, po poimanju da se do dubljeg razumevanja literature dopre kroz prizmu subjektivnog doživljaja, što je otvaralo ili povećavalo mogućnost za eseističku intonaciju (...). Skerlić je za Carevo poimanje poeskog i estetskog fenomena bio odveć racionalan, možda na momente čak i dogmatičan duh (...). Od Pavla Popovića ga je diskretno udaljavao ‘prizvuk’ istorijsko-pozitivističkog metodološkog iskustva.²⁸

Svoje teorijske aplikacije Marko Car je demonstrirao u nekoliko navrata na domaćim piscima i to u trećoj knjizi *Mojih simpatija* u kojoj je sakupio eseje o: Jovanu Skerliću, Ljubomiru Nenadoviću, Medu Puciću, Nikoli Tomazeu. U nešto izmijenjenom izboru Car je i kasnije 1913. godine pod istim naslovom objavio *Moje simpatije*, ali je od 11 pisaca iz prvih triju knjiga isključio ogled o Jovanu Sundiću, a nadopunio ih novim studijama o: Miloradu Mitroviću i Natku Nodilu. Godine 1932. i 1934. došlo je do proširenog izdanja ove knjige (u dva toma) đe je u prvom tomu prenio sedam starih eseja i to dva o: Aleksi Šantiću i Petru Kočiću. U drugom tomu od ranijih eseja uvrštena su samo dva, dok je pridodao čak devet novih eseja o: Petru Preradoviću, Antunu Gustavu Matošu, Nikoli Đoriću, Jovanu

²⁸ Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, 19–20.

Dučiću, Jovanu Skerliću, Mirku Koraliji, Svetozaru Čoroviću, Ivu Ćipiku i Todoru Vilovskom.

U periodu između dva svjetska rata, Marko Car je još uvijek neumorno radio na proširenju svoje kritike i eseistike. Godine 1920. objavio je *Estetička pisma* u ono vrijeme potisnuto nepravedno „marginalizovanu knjigu“, *Oglede i predavanja* (1931) i *Eseje* (1936). I u ovim književno-istorijskim i eseističkim knjigama Car se zadržava na stranim i domaćim piscima. Objelodanjuje studije o: Horaciju, Vergiliju i Dantetu, te o Stendalu, Puškinu, Hajneu, o Renanu i Karlajlu, a od domaćih posvećuje eseje o Zmaju, Matavulju i drugim. Književna je kritika uočila da su u tim knjigama najinteresantniji Carevi eseji o opštim teorijskim i estetskim temama, poput o: društvenom zadatku umjetnosti, o ukusu i njegovoj ljepote, o demokratizmu i umjetnosti, o odnosu kvantiteta i kvaliteta u pjesničkoj umjetnosti, o ondnu književnosti i književne kritike, estetike i slično.²⁹ I Careve autonomne i integralne eseističke separate treba istaći kao raritetna i vrijedna djela, poput onih o Kardučiju, Vuku Karadžiću, Jovanu Sundečiću, o književnoj kritici njegova prijatelja Sava Bjelanovića, „Dubrovniku i okolici“ (nekoliko bilingvalnih izdanja), ogled o njegovom mladenačkom prijatelju i suautoru književne kritike Josupu Bersi i drugo.

Stvarajući, dakle, u procesu duge vremenske distance (živio je 95 godina), modelujući svoju narativnu književnost, a daleko više svoja književno-kritička i eseistička djela Marko Car je stvorio pogolem književni korpus koji ne bi bio na odmetu i većim kulturama i civilizacijama. I u pravu je je književni teoretičar Slobodan Kalezić koji je u sintezi za Marka Cara napisao:

*Već od sâmog početka; Marko Car je doživljavao
i razumijeva svijet književnog stvaranja kao nešto*

²⁹ Isto, 21.

čarobno, kao fenomen bez čvrstih granica i fiksirane prirode, kao egzistenciju–esenciju koja se pretače iz jedne sfere u drugu. Ako mi je suditi po elementima njegova poetika, u ovoj kompleksnoj radionici svijet predmetnosti se prelama kroz prizmu autorskog, stvaralačkog doživljaja. (...)

Ovim i ovakvim poetičkim premisama čini se prožeto čitavo stvaralaštvo i djelo Marka Cara. Već od sâmih početaka, on se malo i tek uslovno javlja sa osloncem na tradiciju, a mnogo, neuporedivo više kao naglašeni individualac, kao stvaralac koji je u svom duhu asimilovao više, u njegovo doba poznatih medija, Od kojih su kod njega prednost imali jezički (poetski, doživljan) psihološki i likovni (slikarski) (...)

I u zaključki istaćemo da je Marko Car bio jedan od onih stvaralaca koji je, unatoč potiskivanju, diskvalifikovanju i kontraverznim ocjenama, ostao ipak dugo vremena prisutan u književnoj formaciji realizma, sazadavši neprocjenjiva pripovijedna djela, ali daleko više njegujući književnu kritiku i esejistiku. To je čovjek i pisac koji je trajno ostao ispunjen idejama južnoslavenskog zajedništva, čovjek koji je optimistički vjerovao do kraja svog života u svoje mladenačke ideale koji su ga činili stvaralački jačim i umjetnički učinkovitijim.

Kao što smo već naznačili u književnim časopisima i almanasima **DONISIJE Đ. MIKOVIĆ (1861–1942)** ulazi u krug književnika Boke Kotorske sredinom 90-ih godina XIX vijeka. Bio je pjesnik, publicista, istoričar, etnograf, skupljač narodnih umotvorina, a autor je i brojnih vjerskih rasprava i pripovijedača beletističke književnosti. Dionisije Đ. Miković zaslužuje svestranije književnoistorijsko i kulturološko osvjetljenje. Rođen je

u selu Čelobrdo u Paštrovićima iznad Svetog Stefana. Djedinjstvo i ranu mladost provodi u paštrovskim manastirima: Reževići, Praskavica, Gradište i Duljevo. Već se u svojoj 18. godini zamonašio. Kao i Stefan M. Ljubiša, istakao se svojim patriotiskim radom, u bokeljskom ustanku 1882. zbog čega je morao da se sklanja od austrougarskog progona u granicama klasične Crne Gore. Po svojoj želji služio je i činodejstvovao u manastiru Ostrogu, a obavljao je pomoćne poslove u kancelariji Zahumsko-raške eparhije. Po povratku u Paštroviće, svoj rad veže za pravoslavni manastir Banju blizu Risna. Kao iskreni rodoljub, proganjan je i više puta zatvaran.

Njegova saradnja kao pjesnika posebno se istakala u dubrovačkom *Slovincu*, *Glasu Crnogorca*, novosadskom *Javoru*, *Bosanskoj vili* i *Bosansko-hercegovačkom istočniku*. Iako njegov poetski opus sve do danas nije detaljno proučen, zna se da je pisao rodoljubnu liriku pod uticajem srpskih pjesnika Branka Radičevića, a osobito Đura Jakšića i Jovana Jovanovića Zmaja. Ostalo je zapisano u književnoj periodici da su ga savremenici njegova vremena smatrali, kao što ga i mi danas ocjenjujemo, jednim od boljih talenata lirske i epske književnosti. Bio je pjesnikom borbenog pokliča, književnim organizatorom poletnih shvaćanja i duboke snage i emocije. Da je kojim slučajem prikupio razasute pjesme po časopisima i objavio ih u samostalnu zbirku pjesama dokazao bi da je pjesnik izvorne snage i patriotskih nadahnuća, ali i pjesnik osrednje jezičke versifikacije štokavskog idioma kojega izgleda nije nikada do kraja uspio umjetnički usavršiti i estski savladati. U njegovo vrijeme čitalačku publiku epskoga ukusa plijenile su rcepcijom njegove pjesme *U spomen Simu Milutinoviću – Sarajlji* i neobična poema posvećena smrti Visariona Ljubiše *Smrt i pogreb crnogorsko-brdskoga mitropolita Visariona Ljubiše* (1885). Ispjevana je u njegovu čast pod uticajem kralja Nikole I Petrovića Njegoša

(*sve za slavu boga velikoga, / i za zdravlje cara rusijskoga*³⁰), ali daleko više u njoj kuliviše i uzrosi slavu *Rusije majke hristijanske, / Dike prave cijelog slavjanstva.*³¹ Ostale su mu i brojne neštampane pjesme lirske usmene književnosti koje je sakupljao u svom užem i širem zavičaju Boke Kotorske, a u vrijeme dok je boravio u Crnoj Gori pisao je putopisnu prozu: *Cetinjski utisci* koju je objavio u novosadskom *Javoru*.³²

Posebno se ističe Mikovićev etnografsko-savremeni rad koji je nastao 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka. O njegovim vjerskim rapravama Trifun Đukić ističe da su najvažnije one koje govore o Ćirilu i Metodiju, Ilarionu Roganoviću i Visarionu Ljubiši.³³ Istakao se, kao što smo viđeli, i kao izvanredan urednik *Srpskog magazina* i almanaha *Boka* o čemu su, u sklopu njegova cjelokupnog života i rada, detaljnije pisali savremenici našega doba Vaso Ivošević u nekoliko navrata i Radivoje Šuković.³⁴ A mnogi crnogorski književni autori bili su oduševljeni saradnici njegova *Srpsko-dalmatinskog magazina*, prije svega zbog njegove narodno-folklorne orijentacije i otvorenosti prema saradnicima.

Posebnom tematikom ističu se Mikovićeve pripovijetke, od kojih je svojom umjetničkom zrelošću najautetičnija *Popih*

³⁰ Nikola I Petrović Njegoš, *Mojoj Milici i Stani, Pjesme*, Cetinje, 1969 – Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knjiga prva, 157.

³¹ *Visarion Ljubiša*, Split, 1884, 5, 8.

³² *Javor*, br. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, Novi Sad, 1890, 7–9; 23–25; 40–42; 72–75; 88–91; 105–107; 121–123; 137–139; 154–156, 172–173

³³ *Pregled književnog rada Crne Gore*, 270.

³⁴ *Prvi književni časopisi u Boki Kotorskoj. Povodom šezdesetogodišnjice pojave Srpskog magazina*, Susreti, br. 9–10, Titograd, 1956, 842–844 i *Srpski magazin* (1896–1897), cit. knjiga, 161–162.

svoju krv,³⁵ posvećena uspomenama na lik prota Petra Midžora. No bez obzira na izuzetno kvantitativni i žanrovsко raznovrni opus Mikovića rada, složićemo se s krajnjom ocjenom Trifuna Đukića da on ipak spada u one kulturne pregaoce Boke Kotorske koji su svojim skromnim radom svesrdno služili i svom pozivu i idejama svoga vremena.³⁶

MITAR IVELIĆ (1865–1892)

Mitar Ivelić sa svojim bratom Vladimirom koji je pisao memoare, ulazi takođe u *Istoriju crnogorske književnosti* i to kao predstavnik bokokotorskog kruga stvaraoca. Obojica su rođeni u Risnu, ali je Mitar zbog presije austrougarskih vlasti i njegovih slobodarskih ideja morao bježati (1885) u poodmaklim godinama u slobodnu Crnu Goru. Zbog svoje anonimnosti, Trifun Đukić ga nije poznavao, pa ga i ne spominje u *Pregledu književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918. godine*. Na njega je skrenuo pažnju ulcinjski publicista i novinar Niko Vučković–Sarap napisavši njegov potshumni nekrolog.³⁷ I bibliograf Novak R. Miljanić pisao je članak *O književnicima brće Ivelić*.³⁸ U novije vrijeme je dr Dušan J. Martinović, na osnovu literature i Miljanićevih pouzadanih podataka, dao kraću skicu Mitrova stvaralačkog portreta i donio popis njegovih bio-bibliio-

³⁵ Boka, Kotor, II/1910, 45–46. Ispod teksta je napomena: „U Risanu na Petrovdan 1887. B. V. – 1889“. U stvari, to znači da je pripovijetka ranije objavljena u *Bosanskoj vili* (IV/1889, 23–24, 361–362).

³⁶ *Pregled književnog rada Crne Gore*, 270.

³⁷ Iz ‘Posmrčadi’ pok. Mitra Ivelića, učitelja – posvećeno sjeni pjesnikovoj, *Onogošt*, br. 15 (19.VIII), 2–3; br. 16, 2–3 Nikšić, I/1899.

³⁸ Boka. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 8, Herceg Novi, 1976, 299–308. Isti, Anotativni članak o Mitru Iveliću napisao je za Leksikon pisaca Jugoslavije, II, Matica srpska, Novi Sad, 1979, 497.

grafskih radova.³⁹ Ivelić je više poznat kao prosvjetni i kulturni radnik na Cetinju đe je pvo obavljao službu prosvetnog revizora, a potom je učiteljovao u Morači, a nakon pripojenih primorskih gradova Crnoj Gori službuje u Baru i Ulcinju. Iako je umro mlad u svojoj 27 godini, iza sebe je ostavio *pisane tragove zbog kojih ga s razlogom istraživači crnogorske prošlosti moraju uvrstiti u onu plejadu zaslužnih prosvjetnih radnika, koji su se istakli ne samo u svojoj struci, već su ostavili određene pečate u književnosti i nauci.*⁴⁰ Četiri su duhovne oblasti koje su ovog mladog znatiželjnika zaokupljale: učiteljski poziv i struka zemljopisa, poezija, leksikografija i prevodilaštvo sa ruskog i talijanskog jezika. U okviru svoje učiteljske struke nastojao je da popuni prazninu nedostatka udžbenika za osnovne škole, pa je veoma rano napisao pregledno-didaktički udžbenik *Zemljopis za književinu Crnu Goru* koji je izašao posthumno.⁴¹

No nas na ovom mjestu zanima njegov književni i beletristički rad. Rano se je počeo baviti poezijom, a po dolasku u Crnu Goru njegovi poetski apetiti postaju sve jači i impulzivniji. Skoro da nema ondašnje književne periodike u kojoj Mitar Ivelić nije objavio poneku svoju pjesmu, ponajviše u dubrovačkom *Slovincu*, cetinjskoj periodici: *Crnogorki, Glasu Crnogorca, Novoj Zeti, Prosvjeti*, splitskom *Draškovom rabošu* i to pod raznim svojim pseudonimima: „Primorac“, „Ivelja“, „Kosovka djevojka“, „Sestra Batrićeva“, „Starac duhovnik“ i slično. Njegova poezija je nastojala u duhu ondašnje romantične egzaltirane literature i svestrane domoljubne poezije knjaza/kralja Nikole I Petrovoića Njegoša, pa su mu pjesme raznovrsnog literarnog žanra. Pisao je patriotske pjesme, poput one prve u *Slavincu Sla-*

³⁹ *Mitar Iveljić*, Portreti II, Cetinje 1987, 21–32.

⁴⁰ Isto, 22.

⁴¹ Cetinje, 1894.

vuj u kojoj „klikće svoje bolne akorde“ za slobodu i žali svoj potrobljeni narod. Za nepunu deceniju koliko je stvarao, objavio je oko dvadesetak rodoljubivih, nešto ljubavnih i nevelik broj satiričnih pjesama. A jedan je od prvih crnogorskih pjesnika koji je posvetio neke svoje pjesme deči i omladini, pa se time svrstava i među prvim dečjim pjesnicima u Crnoj Gori. Na taj krug njegovih tematskih pjesama osvrnuo se kasnije i književnik Dušan Đurišić istakavši, kao istaknuti savremeni crnogorski dečiji pisac, da se Ivelićeva dečja pjesma *Slavuj može uvrstiti u atologiju crnogorske poezije za djecu.*⁴² I Ulcinjski publicista, novinar i eseijist Niko Vučković–Sarap prvi je skromno objelodanio izbor iz Ivelićeve poezije, ali je mnogo važnije to što je on ukazao na raspone njegovih poetskih tema i motiva, njegovog stilskog izričaja, apelovavši da se njegov cjelokupni poetski opus ubliči u samostalnu poetsku knjigu.⁴³ Napravivši uvid u njegove pjesme, i mi smo se uvjerili da se poezija Mitra Ivelića nije svojom poetikom, rasponima tema i motiva, a niti svojim poetskim jezikom, odmakla od prosječnog pjesničkog romantičarskog zanosa onih stvaralaca koji su činili krug cetinjske dvorske literature oko knjaza/kralja Nikole I. Petrovića. Ivelić je ostao tipični predstavnik zakašnjelog romantičarskog pjesnika, prigodnog rodoljubnog stihotvorca kojega je pregazilo vrijeme, a on je do kraja ostao uporan: pišući prigodne pjesme, rodoljubnu poeziju i intimnu ljubavnu liriku, ali nije u svojem desetogodišnjem pjesnikovanju ni motivima ni formom otisao dalje od svojih prošećnih uzora *cetinjske dvorske svite*. U tome nas uvjeravaju njegove pjesme: *Guslama na krilu; Trenutak posvećen M. K. Srpskinji u Dubrovniku, Knjazu pjesniku, Kunem ti se, Novo ljeto, Prilikom desetogodišnjice srpskog dubrovačkog, pjevačkog društva*

⁴² *Cetinjski list*, 10. mart, Cetinje, 1977, 7.

⁴³ *Onogašt*, br. 16, I/1899, 3.

‘Sloge’, *Oda čirilici*, *Prilikom smrti njene svjetlosti književnice Marije, Blagoslov Balkanskoj carici*, *Viteškom knjazu Nikoli I.*, *Ranjeni Crnogorac, Risnu, srpskom gradu i srpskom primorju* i da ne nabrajamo više. Premda je objavljivao svoju poeziju krajem 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, dakle u razdoblju smjene stilskih tendencija, poezije romantizma i relizma, u vremenu bogatih stilskih mijena, Mitar Ivelić je ostao i po tematici i po motivici, a daleko više po formi i izrazu, zakašnjelim romatikom, vjeran svojim mladenačkim zanosima i počecima: idilične i već iscrpljene rodoljubne tematike, banalne i površne prevaziđene deseteračke rimovane tematike.

No, ne treba prečutati da se Mitar Ivelić uporno bavio i prevodilaštvom. Iz ruske je literature preveo pjesme: Njekrasova (1821–1878): *Spavaj – spavaj*, S. S. Naumova (oko 1848–1905): *Tri zdravice*, a prema nekim zapisima prevodio je i poeziju A. S. Puškina,⁴⁴ a iz italijanske književnosti preveo je pjesnika Stehetija (Secchettija) Gvardina Olindija: *Kad su stabla*. I ti njegovi prijevodi s talijanskog jezika nijesu dosegle stepen univerzalne estetske ljepote i vrijednosti, već su predstavljali samo pokušaje da se ovi njegovi uzori približe crnogorskoj čitalačkoj publici.

Svakako na ovom mjesti treba istaći da se Ivelić okušao i u sakupljanju crnogorske leksike. U cetinjskoj *Prosvjeti* je početkom 1891. godine objavljivao leksiku koja se nije našla u *Rječniku* (1852) Vuka Stefanovića Karadžića. U *Prilozima za srpski rječnik*⁴⁵ Ivelić je sakupio i protumačio oko pedeset nepoznatih i neakcetovanih riječi. *Ovaj Ivelićev leksikološki rad, iako je ostao, na žalost, nedovršen, jer ga je smrt u tome omela, značajan je kao samoinicijativan poduhvat, utoliko značajniji što*

⁴⁴ Ivelićev prijevod Puškinova *Dimitrija Dodskog* izgubljen je sa njegovim ostalim rukopisima koja su ostala u njegovoj zaostavštini.

⁴⁵ *Prosvjeta*, sv. III i IV (marti i april), Cetinje, III/1891, 83–85.

je prvi uspjeliji pokušaj jednog prosvjetno-kulturnog radnika iz Crne Gore, koji je osjetio naučnu potrebu da se bavi ovom problematikom. Samim tim, Ivelić je postao preteča leksikografskog rada u Crnoj Gori. Docnije su Ivelićev leksikografski rad nastavili Jovan P. Roganović⁴⁶ i Andrija P. Jovićević koji je sakupio i predao SANU u Beogradu oko 18.000 riječi kojih nema u Vučkovom Rječniku (Beč, 1852).⁴⁷ Uz sve ovo, valja napomenuti da je Mitar Ivelić zabilježio i jednu usmenu priču, a vodio je izlete u stručnim polemikama s Markom Carem, Stojanom Novakovićem, Konstatinom Jiričekom i Čedom Mijatovićem oko lokaliteta starog Brskova. Sve u svemu, Mitar Ivelić je prosvjetni poslenik i u kratkom rasponu svog života, ostavio je skromne književne pokušaje, naročito u krugu đečjeg stvaralaštva, koji se ne mogu u književnoj istoriji prećutati, a kamo li zaboraviti.

IDA VERONA (1865–1925)

Ida Verona je rođena u Branili / Rumunija,⁴⁸ a skončala je svoje posljednje dane života u domovini svojih roditelja Prčanju / Boka Kotorska. Samo ti podaci daju nam legetimetit, bez obzira na to što je pretežno pisala svoje književno djelo na

⁴⁶ *Priložak gradi srpskoga rječnika, Prosvjeta, sv. X (oktobar), sv. XI (novembar, Cetinje, VI/1895, 531–535 i 583–588.*

⁴⁷ Iako je postojala volja da se ovaj izuzetni fond narodne leksičke objelodani, koliko je nama poznato, on još uvijek nije ugledao svjetlost dana.

⁴⁸ Oko Idine godine rođenja postoji neslaganje. Njena sestra Elvira Verona saopštila je dr Ivu Hergešiću da je rođena 1865. godine, ali u istoj njegovoj fusunoti stoji da se prema nekim autobiografskim pjesmama može zaključiti da se Ida Verona rodila dvije godine ranije, tj. 1863. g. To se potkrepljuje datiranjem (njezine jedne) pjesme (1881.) koju je autorica posvetila Viktoru Igou iz čijeg se jednog stiha vidi da ona žali za ‘svojim iščezlih osamnaest godina’.

francuskom, rumunjskom i italijanskom jeziku, da pjesnikinju, dramsku autoricu, slikaricu i muzičarku Idu Veronu uvrstimo u krug bokokotorskih pisaca. Ponosna na iskon svojih roditelja Ida Verona se cijeli život okretala zavičaju svojih roditelja. O njoj je pisao mali broj književnih istoričara i književnih kritičara. Rijetka je studija dr Iva Hergešića *Otuđena sestrica* kojom je ovu skoro zaboravljenu književnicu otrgao od sigurnog zaborava.⁴⁹ Iz nje se iščitava da su je označavali različitim poetskim sintagmama: *Ponosnom Hrvaticom, Divotnom pjesnikinjom* (Ivo Ivanić Sisački), *Dalmatinskom umjetnicom u tuđini* (Kerubin Šegvić), *Otuđenom sestricom i Bokeljsko-rumunjsko-francuskom pjesnikinjom, Kozmopolitkom* (Ivo Hergešić), a ona je sebe ponajbolje prezentirala i označavala u svojim pjesmama, kako o tome piše Jasna Č. Vuković,⁵⁰ *Slavenkom, paslavenkom* i očećala se kćerkom *ilirske obale*. Iako je autorica članka Jasna Č. Vuković (koji je u osnovu većim dijelom prepričala studiju dr Iva Hergešića!) najavila reprint izdanje zbirke stihova *Mimosas*, sa osvrtom na Idinu poetiku, sa bibliografskim podacima pjesnikinje, faksimilima rukopisa, fusnotama i tome slično, takva se knjiga, izgleda, pred sudbinskim Domovinskim ratom u Hrvatskoj nije, na žalost, pojavila, niti u Crnoj Gori, a nitu u Hrvatskoj! No ono što je ostalo kao zapis o Idi Veroni u literaturi korisno je za koncipiranje njezinog građanskog lika, a daleko više za upoznavanje njena stvaraslačkog profila. U spomenutom eseju o Idi Veroni Jasna Č. Vuković detaljno ulazi u trag geneze njezine porodice. Napominje da su Veronini preci, prema pisanim izvorima njezina ujaka Nika Lukovića, doselili iz Skadra nakod pada tog grada pod Turcima. Prvo se porodica Veroni kratko naseljava u Kotor, a potom svoje konačno stanište našla

⁴⁹ *Hrvatska revija*, godina VII, br. 9, Zagreb MCXXXIV (1934), 449–461.

⁵⁰ *Ida Verona, Ovdje*, broj 235, Titograd 1988, 32.

je u Prčanju đe postoje i danas zidine njihove kule. Milan Šuflaj (1878–1931), hrvatski naučnik i znameniti albanolog, prezime Verona potvrdio je da potiče iz „albansko-ilirskog“ supstrata, pa je na osnovu svih podataka napravljena detaljna rodosalovna skica te porodice. Utvrđujući njezine brojne pretke (mnogi od njih su bili intelktualci, liječnici, pomorci, pisci i novinari), Jasna Č. Vuković je konstatovala da je Frano Špiro Verona, pomorski kapetan, otac Ide i Artura Verone, kasnijeg slikara, i da je njihov stari dom tako zvani *palac Verona odmah poslije rata* (drugog svjetskog – M. N.) *bio ispraznjen za neki Dački dom; tom prilikom su mnoge stvari poput namještaja, knjiga i slika (kao i ostala zaostavština) jednostavno nestale* (bestraga).⁵¹ No, prije doseljenja u bokokotorski zaliv, porodica Verona je živjela u Rumunjskoj, u hrvatskoj koloniji Braili đe joj je otac službovao kao lučki kapetan jer je *bio veoma iskusan pomorac, i što je u to vrijeme plovidba na Dunavu bila internaciolizovana*. U tom rodnom ambijentu Ida je provela đetinstvo i ranu mladost đe je stekla solidno osnovnoškolsko obrazovanje. U studiji dr Iva Hergešića navodi se da je daljnje školovanje sticala u zavodu časnih sestara u Notre Dame de Sion (Naše gospe Sionske), dok književni istoričar iz Boke Kerubim Šegvić ističe u svoj knjizi da je Ida Verona srednjoškolsku naobrazbu dobila u samostanu Dama de Lyon, ustanovi koja je bila *dolična otmenoj građanskoj kćeri*.⁵²

Ida Verona je počela pisati poeziju u rumunjskom duhovnom okruženju. Njezini poetski prvijenci bili su okrenuti prvo-

⁵¹ Isto, 32. Neki iz porodice Verona službovali su i na Cetinju. Tako je dr Vicko Adam Verona (1805–1889), *vrstan ljekar –internist u Boki i Crnoj Gori, bio dvorski ljekar knjaza Danila i Nikole I (...)*.

⁵² Kerubim Šegvić, *Dalmatinska umjetnica u tuđini* u *Književne studije I*, Kotor, 1924, 124–135. U toj se knjizi autor osvrće na prvo izdanje zbirke pjesama Ide Verone *Mimosas*.

no njezinoj emotimnoj intimi, a putem se stiha osvrtala i na razne prigode, godišnjice i svečanosti. Već kao poodrasla djevojčica, stekla je između 1881–1882. godine *glas darovite poetese*. U tim godinama objelodanila je svoju prvu pjesničku zbirku *Quelques fleurs poétiques*, a već 1885. štampana joj je u Parizu na francuskom jeziku čuvena pjesnička zbirka *Mimosas*.⁵³ No iako je ova zbirka u ciklusu od 86 pjesama nastal skoro tri decenije poslije čuvene zbirke pjesama simbolističkog pjesnika Bodlera (Charles Baudelaire) *Cvijeće zla* (*Les fleures du mal*) (1857) i njegovih sljedbenika Malarnea (Stephan Mallarme) i J. Athura Remboa (Rimbu) njezin se poetski izričaj u književnoj istoriji povezuje ipak sa francuskim simbolistima. Tako Kerubin Šegvić napominje u svom prikazu citirane knjige da se u peotskom opusu poetske zbirke *Mimosas* ošećaju tregovi francuskih simbolista pa nastavlja: *Mimosassu (su) izljev takočutne djevojačke duše, te im dolikuje ime one nježne biljke, što ju naši prirodoslovci okrštio sramežljivom osjetljivicom.*⁵⁴ Čuveni komparatista i veliki poznavalac francuske književnosti dr Ivo Hergešić porekao je Šegvićeve sudove, ističući u svojoj studiji da su uzori Ide Verone bili veliki francuski romantičari: *Hugo, Lamartine, Musset, kako to pokazuju i epigrafi ili naslovi pojedinih pjesama*, pa deciderano piše: *Kakvom 'simbolizmu' nema u 'Mimozama' dakako ni traga, premda je Šegvić pronašao takvih tragove, ne poznajući francusku simbolističku poeziju onog doba*, pa u svom eksplicitnom zaključku o poeziji Ide Verone tvrdi: *Ipak je snažna i lična nota, koja mladoj pjesnikinji i njenoj knjizi daje određenu fizionomiju. A začudna je svakako virtuznost, kojom Ida Verona vla-*

⁵³ Librairie Blériot, Henri Gauthier, successeur. Ranije su te pjesme štampane u periodičnim publikacijama u Rumuniji i Francuskoj.

⁵⁴ Citirano prema članku Jasne Č. Vuković.

*da svojim pjesničkim instrumentom.*⁵⁵ Na pozicijama dr Iva Hergešića stala je mnogo godina kasnije i Jasna Č. Vuković ističući Veronin vezani stih kao uobičajeni metar njezine versifikacije, ali se u knjizi *Mimosas čas nađe i sonet i na rimovanu kvartinu sa stihovima u dvanaestercu (...)* Strofe počesto završava refrenima ili polustihovima – prema tome kako se kreće i oblikuje njena poetska misao. Sve to u osnovi, ukazuje na darovitost, na unutarnje bogastvo njene poetike i na bit Idine pjesničke prirode (...). A mi bismo na o ovom mjestu dodali: sve su te odlike Idine poetike elementi kasne romantike, ali i početnički nagovještaji stilske formacije moderne književnosti o čemu govori i dr Hergešić u svojoj fusnoti.⁵⁶

No pored ovih romantičarskih i realističke nota u poetici Ide Verone o kojoj govori dr Hergešić, već je odavno primijećeno da u brojnim njezinim pjesmama u zbirci *Mimosas* ima mnogo osobnih, introvertiranih tonova, posvećenih emotivnim poetskim udarima prema sebi i njezinom bratu Arturu, poput u vrijeme njegova vjenčanja u Brilima 1804. godine ili prema njezinom liječniku iz Padove. Takva je i njezina pjesma 8. *Septembre 1913* koju je sačinila u povodu otvaranja nove crkve u Prčanju. U istom žanru i poetskoj maniri sačinjene su i njezine pjesme-prigodnice *namijenjene rumunjskoj kraljici Elizabeti, koja je poznata pod književnim imenom Carmen Syilv, ili pjesma crnogorskom kralju Nikoli, koji je pjesnikinji toplo zahvalio poslavši joj svoju fotografiju*. No, ono što u porukama poetskog sadržaja nekih njezinih pjesama treba istaći jeste to da se u toj

⁵⁵ Dr. Ivo Hergešić, 459.

⁵⁶ Čini se da je Ida Verona kasnije mnogo čitala 'parnasovske' pjesnike. Poslаница Ivi I. Sisačkom (...) podsjeća svojom intonacijom na Le conte de Lisle-a (druga strofa o mrtvim bogovima!), a poslаница kralju Nikoli Crnogorskomu kao da je metrički odjek Hérédijalnih tercina (La Triomphe mdu Cid). Do simbolizma nije nikako doprla. (dr. Ivo Hergešić, Hrvatska revija, 460).

poeziji iščitavaju problemi kojima se iuskazuje položaj i uloga žene u tadašnjem društvenom miljeu, uz tezu da žene nijesu niže biće od muškarca, a pjesnikinja je nastojala da odgovori i na ono vječno pitanje: za čim treba i mora da teži djevojka i šta je ideal žene?⁵⁷

Ida Verona, iako po evokaciji suptilna pjesnikinja, ogledala se u završnici svojega stvaralačkog puta i u žanru drame. Još za života javila se s dramama *Aecathe/Katarina Aleksandrijska* i *Drama o Djevici Orléanskoj/Jeanne d'Arc*, nastala poslije rata, dok su joj u rukopisu ostale tri drame istorijsko-psihološkog karaktera: *Abdul Hamid* i *Créatures d'amour* te dovršeni rukopis drame *o legendarnom junaku stare Dacije: kralju Decebalu, koji se hrabro opirao Rimljanima sve do svoje tragične smrti (...).* *Drama potiče i problem latiniteta rumunjskog naroda (...).*⁵⁸

Zanimljivo je da je Verona u duhu romantičarske literature dramu o Katarini Aleksandrijskoj pisala stihovima i u prozi, a kompoziciono je razdijelila u pet činova. Iako objelodanjena bez impresuma (mjesta i datuma izdanja), po svoj je prilici objavljena van francuske *na što uupućuju neka grafička odličja i štamparske pogreške*. Veronina drama o Djevici Orleanskoj Jeanne d'Art objelodanjena je u Boki Kotorskoj, bolje reći u Prčanju jer je Ida Verona poslije prvog svjetskog rata u toj sredini bila naseljena. Interesantnu sudbinu te drame ispričala je u svom radu Jasna Č. Vuković. Čim je izašla iz njezine stvaralačke radionice, uputila je Emiliu Fabreu, tadašnjem upravniku Comédie-Française koji joj je u pismu, između ostalog, odgovorio:

Pročitao sam Vašu Jovanku Orleanku koja je interesantno djelo i koja svjedoči o rijetkom poznavanju

⁵⁷ Jasna Č. Vuković, 32.

⁵⁸ Dr. Hergešić, 456.

naše istorije i našeg jezika (...). Na kraju, Vaš komad je težak i skup za realizaciju.

O daljnjoj sudbini te drame se malo što zna.

Zna se naime i to da je Ida njegovala osim poezije i drame njegovala i žanr likovnog stvaralaštva. Slikarstvom je bio obdaren i njezin brat Artur koji je studirao životopis u Mihenu (Münchenu) i Parizu где je nakon jedne godine primljen u likovnom *Salonu des artistes franças*, a potom je živio u Bukureštu i smatran je jednim od najboljih rumunjskih slikara. Ida je u slikarstvu njegovala najčešće vjerske teme i poput baroknog slikara Kokolje oslikavala je andele i freske za župnu crkvu u Prčanju, a slikala je cvijeće, grbove, stolne karte i slično. Dr Ivo Hergešić smatra da se njezina likovna umjetnost kretala u *okvirima diletatizma*, ali je ipak zamolio likovne estetičare i kritičare da o njezinim freskama i slikama dadnu svoj konačni stručni sud ukoliko su ta njezina *djela uopće pristupačna*.

Sintezu cjelokupnog Veronina rada svakako je ponajbolje iskazao dr Ivo Hergešić u trećem dijelu svoje studije. Ukažeao je na to da Veronin rad nije imao snažniji receptivni odjek u francuskoj književnosti, ali ni u zavičaju njezinih roditelja, u Boki Kotorskoj, ponajprije iz toga razloga što je on bio sazdan na francuskom, talijanskom i rumunjskom jeziku, dok je je štokavski jezički idiom koristila rijetko i slabo je poznavala svoj maternji (hrvatski) jezik. No, ipak *da je pisala našim jezikom, vjerojatno bi njen glas odjeknuo u literaturi južnoslavenskih naroda 80-ih i 90-ih godina XX vijeka*. Ovo tim prije što je *otuderna sestrica* bila zadojena *panslavenstvom s katoličkim osjećanjem*. Neke pjesme, kao '8 sptembre 1913', odišu dubokom religioznošću, baš kao i one drame, koje veličaju katoličke svetice (*Aecathe, Jeanne d'Arc*). A pjevajući o novoj crkvi prčanskoj 'oazi mira' i slogue, slavi ujedno i kulturnu simbiozu latinskoga

*sjaja i snažne slavenske krvi (...).*⁵⁹ Ovako je njezino stvaralačko djelo ostalo književno-stvaralačkim pokušajem, a mogla je postati hrvatska Comtesse de Nailles, Ada Negri ili čak Elisabeth Barret-Browning. Prema tome, ona je svojim životom i djelom bila potpuno atipična stvarateljica, usamljena umjetnica poput njezina bijelog mramornog spomenika u prčanjskom groblju na kojem je ispisala još za života interesantan epitaf:

*Une âme a plongé dans l'immense mystère, m
La terre a devoré la terre.
Mais dressant vers de Ciel, son regard si beau,
L'espoir sourit sur montombeau.*

Što u prijevodu Rosande Vlahović zvuči:

*Jedna duša zaronila je u veliku misteriju,
Zemlja je progutala zemlju.
Ali dižući ka nebu svoj tako lijepi pogled,
Nada se osmijehnu na mom grobu.*

I time je zaokružena životna putanja i stvaralačka priča o pjesnikinji, dramskom piscu, glazbenici i slikarici – Idi Veroni iz Prčanja.

VICKO TRIPKOVIĆ PODNOPOLJSKI (1870–1938)

Ozbiljno književno ime u bokokotorskom krugu pisaca svakako je i Vicko Tripković Podnopoljski⁶⁰. Njegova zgusnuta

⁵⁹ Dr Ivo Hergešić, hrvatska revija, 460.

⁶⁰ Pseudonim „Podnopoljski“ prgrlio je Vicko Tripković jer se njegova kuća u Dobroti nalazi na mjestu koji se naziva „Pod dno polja“.

pripovijedna proza nastala je na ukrštaju mediteranskog romanizma, realizma i moderne pa nas je svojom svježinom, problematikom i nadasve ekspresivnim i impresivnim jezičkim idiomom pošetila da su mu bili uzori ruski realisti, ali daleko prije pisci klasičnog realizma iz hrvatskog okruženja: Ksaver Šandor Gjalski (1854–1935), a osobito po tematskom svijetu propasti bokokotorskog građanskog društva, svijetu dekadencije, odrođavanja i propadanja određenih socijalnih staleža, Vjekoslav Novak (1859–1905). Njegovu narativnu prozu *Iz renesanse (slike iz bokeškog života)* uvrstio je Čedo Vuković u svoj antologiski izbor *Izviriječ* (crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918), i u kratkom sijeu dao zgusnutu sintezu i raspon tema i motiva njegova cjelokupnog rada, pa kaže:

*Cjelokupna djelatnost Vicka Matova Tripkovića prožeta je vatrenim rodoljubljem. On je čovjek širokih, slobodarskih pogleda, koji se zalaže za oslobođenje od tuđinske vlasti. Ujedno, njega tišti malaksavanje pomorske vitalnosti Boke. Stoga se njegov književni rad tematski grana u dva smjera: slikanje ustaničkih pokreta u Krivošijama i primorju uopšte, a potom kazivanja o nizlaznom periodu, o dekadansi pomorskog života u Boki.*⁶¹

I kad se Tripkovićevo ime pojavio 90-ih godina XIX vijeka sa svojim pripovijetkama u književnoj periodici (*Brankovo kolo*, *Srđ*, *Nova Zeta*) munjevito je bljesnulo sa svijetom svoje proze i odmah je predstavljaо pripovijedno osvježenje koje je donijelo novu tematiku i novi književni izraz.

Po rođenju je iz Dobrote nadomak Kotora. Gimnaziju poхада u Splitu i Kotoru, a filozofski fakultet studira u Zagrebu, kojeg dovršava u Beču. Iskonom i opredjeljenjem potiče iz gra-

⁶¹ Grafički zavod, Titograd, 1973, 326.

đanske bokokotorske pomorske sredine. Bio je usmjeren svojim pozivom na prosvjetni rad, služбуjući u srednjim školama: u gimnaziji u Splitu (1892), a zbog slobodarskih ideja i avangardnih nastojanja morao je pred austrougarskom vlašću bježati u Travnik (Trgovačka škola), potom službuje u Sarajevu (Gimnazija), a potom u mostarskoj gimnaziji (1897) đe se susreće s poznatim krugom mostarskih pisaca,⁶² te na kraju u Dubrovačkoj gimnaziji (1899–1906), Zadru i potom opet u Kotoru (1908–1924). Umro je u Zagrebu 1938. đe je i sahranjen (Mirogoj), odakle su mu posmrtni ostaci prenešenu u rodni zavičaj Dobrote.

Njegovo književno djelo nije obimno. Stvarao je zatajno i u sporim fazama svog književnog sazrijevanja i razvoja: u prvoj fazi objelodanjuje *Iz uspomena*, *Iz dekadence*, *Iz renesanse*, *Iz Boke*.⁶³ I tematikom i formom to su nevelike narativne strukture *značajne po inovaciji stvaralačkog postupka i iskrenoj proživljenoći osjećanja*,⁶⁴ koje se granaju u dvije naoko divergetne skupine: prva, kratkih crtica, *koje su nastale kao svojevrsni produkt osavremenjivanja literarnog izraza (...) i predstavljaju kratku prozu koja najčešće tretira kakav isječak iz života, segment iz realnosti, opserviran i umjetnički prikazan iz lične posmatračke vizure, to jest subjektivne tačke gledišta*.⁶⁵ U drugu skupinu ubrajamo Tripkovićevu razuđenu i donekle pripovijesnu prozu objelodanjenu pod naslovima: *Crtice o Boki Kotorskoj* (1922), *Mali vođa kroz Kotor* (1925), putopis i njegove kratke narativne

⁶² U toj je sredini upoznao pjesnike A. Šantića, J. Dučića i poznatog književnog istoričara V. Čorovića, koji su plodotvorno djelovali na njegov razmah književnog stvaralaštva.

⁶³ To su posebna izdanja objelodanjena u Sremskim Karlovcima, Splitu i Dubrovniku 1903. i 1904. godine.

⁶⁴ Sofija Kalezić-Đuričković, *Vicko Tripković (1870–1938)* u Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, 335.

⁶⁵ Isto, 335.

crtice vezane za tematiku prvog svjetskog rata pod naslovom *Iz komitskog vaka* (1926).

I jedna i druga skupina njegove proze tematski je vezana za šire prostore bokokotorskog duhovnog miljea (Dobrota, Kotor, Herceg-Novog, Bijela, Morinje, Perast, Ljuta). Njegove priče zahvaćaju žive slike i teme tadašnjeg bokokotorskog društva u rasponu od građanskog/patricijskog i malograđanskog svijeta sitnih trgovaca, esnaflija i dućandžija, gradskе sirotinje, seotskih staležа, pa do onih socijalnih tema u kojima oslikava beskućnike, sitne činovnike i gradski proleterijat. Vjerujemo da je Trpković prvu autor pisane riječi koji je unio u svoju prozu sivi život u mediteranskom bokotorskom prostoru. Prema tome, gradio je svoje narativno djelo od same životne i grube sirovine, bez ikakvog jačeg dotjerivanja. Raspolađao je iznimnom sposobnošću uočavanja i od svih primorskih bokokotorskih pisaca iznio je najviše aktuelnih društvenih i socijalnih opservacija. Bio je ne samo umjetnik vizuelnih stanja, već i vrstan psiholog, naročito u zamjećivanju svojih junaka, ljudi koji žive na ivici socijalne nejednakosti, materijalnoj i moralnoj propasti, odgurnuti od života i odbačeni i slomljeni u patnjama bez perspektive i nade za daljnju perspektivu i život. I kad su u pitanju Tripkovićevi životni karakteri, koji nijesu cjelovito i do kraja karakterisani, njih je književna kritika na ovaj način sagledala:

U ranim autorovim stvaranjima likovi, naročito oni periferni, ostali su nedovoljno razjašnjeni, gotovo na nivou skice, ali sa njima su u vezi i njima teže svi ostali motivi, ili epizode utkane u fabulativno tkivo proze. Junaci oslikani u razuđenim pri povijednim strukturama eksponiraju se kao pojave složenijeg psiho-antropološkog spektra, ljudi sa velikim htjenjima i malim mogućnostima, koji se na različite načine dovijaju da povrate nekadašnju ekonomsku

moć iz društvenih uticaja (Iz renesanse). S obzirom da autor različitim varijatetima obrađuje motiv o gubitku identiteta, ovakvi bivši aristokrati i plemići često se umjetnički manifestuju kao forme ekstremne otuđenosti.⁶⁶

Poput likova žena-patnica njegova uzora Vjekeslava Novaka i Trifković ne propušta da u svojoj prozi sjenči njihove raspršene živote, propale iluzije, snove i očekivanja. Njihovi životi *prazno prolaze čekajući muževe da se vrate sa beskonačnih plovidbi, dok one, pune nerealizovanih čežnji i snova, pletu sijede vlas (...).*⁶⁷ Svakako su nešto više individualizovani, ali i romantičnim postupkom karakterisani oni likovi Trifkovićeve proze koji se vežu uz bokeljski (krivošijski) ustanač. On je prvi pisac koji je suptilno i tematski zrelo zahvatio temu novačenja u Boki Kotorskoj. Preko njihovih vizija i težnji progovara Trifkovićevo eksponirano rodoljublje, ustamnička afirmacija slobode za kojom teže svi staleži u Boki Kotorskoj koji su osetili teret austrougarske vlasti.

Posebno treba istaći da je Vicko Trifković, bio jedan od rijetkih stvaralača Boke Kotorske koji je u svojoj prozi kultivisao pejzaž i to ne kao zasebnu literarnu temu, već kao sastavni dio njegove cjelovite mozaičke prozne slike. U njegovoj prozi krajolik ima svoje ishodište u objektivnom svijetu. On, dakle, pa i onda kad se rado o fantazmagorijama, o drugim svjetovima, može biti predočljiv svakako čitaocu, no, bogastvo te predodžbe i doživljaja povezano s njom ovisiće o snazi umjetnikove riječi. Pogledajmo, poradi ilustracije, kako nas Trifković uvodi u pojedine slike bokeškog života iz njegova uvodnog narativnog teksta *Iz renesanse*:

⁶⁶ Isto, 337–338.

⁶⁷ Isto, 338.

Bilo je osam u jutro prvog utornika po Vračevu dnevi godine 1899. Tmasti oblaci, što se nadvili nad Krscem, a prekrili Vrmac, ne puštahu ni jedan trak svijetla da potamne umirući plamičak fenjerā u vlažnim ulicama kotorskim. Kiša je sitila i šćerala prokisle do kosti trhonoše u gradsku kapiju, gdje su u klupko stojeć grijali se kami isparinom vodenih para iz skvašenih dronjaka, koje je studena uzdušna struja od obale morske ližuć ih sušila. Nije se tu čulo drugo do uz prekidani klopot čizama financijalne straže o kaldrmu cvokotanje zubima bijednog trhonoše.⁶⁸

Možda niko u crnogorskoj književnosti prije Vicka Trifkovića nije ostavio tako prozračne i delikatne pejzažne slike, pomiješane sa slikama socijalne stvarnosti i prirode kao sam Trifković. Bogatom stilskom paletom, kao što je to činio njegov suvremenik Stefan Mitrov Ljubiša, i Trifković je lirskim vibracijama uspio fiksirati prirodu u njezinom postajaju i trajanju o čemu je detaljnije pisano u književnokritičkim osvrtima.

Umjetničke slike pejzaža Kotora, Morinja, Herceg-Novog i ostalih primorskih lokaliteta liče na kakvu neveselu razglednicu Boke Kotorske, koju posjeduju prirodne ljepote, ali u kojoj je privreda nerazvijena i u kojoj se oskudno i teško živi pod Austro-Ugarskom vlašću.⁶⁹

I da zaključimo završnim citatom književnog povjesničara Radoslava Rotkovića koji je na ovaj način sintetizovao Trifkovićovo narativno djelo:

⁶⁸ Citirano prema, Čedo Vuković, *Izviriječ*, 226.

⁶⁹ Sofija Kalezić-Đuričković, *Vicko Trifković (1870–1938)*, 338.

Trifković je obrazovan pisac i njegova proza nije složena od krupnih blokova već od finog veza, poput dobrotske čipke. Treba samo obratiti pažnju na konta Andra Perinovića (Iz renesanse) koji se vrća iz lova i zatiče kontesu Janković kako bište gusjenice iz zemlje. Eto dokle se stiglo u kraj koji se samo nekoliko decenija ranije dobavljalo zlato iz srebra iz svijeta.⁷⁰

I tu je kraj Trifkovićeva bokokotorskog građanskog svijeta, ali ne i njegove autentične proze koja je ostala da svojom porukom, svojim sadržajnim i jezikoslovnim šajem univerzalno i svevremenski zrači u crnogorskoj i bokokotorskoj književnosti.

ALEKSANDAR LJ. MITROVIĆ (1870–1921)

Andrija Mitrović je nevelik književni stvaralac, ali svakako po onom što je ostavio u književnoj periodici zasluzuje da bude notiran u pregledu *Istorije crnogorske književnosti*. Dakle, više je poznat javnim (političkim), kulturnim, novinarskim, beletrističkim i naučnim radom nego što se je sistematski bavio poezijom i prozom. Po pozivu je bio doktor prava. Doselivši se njegova brojna porodica iz Zubaca kraj Trebinja/Hercegovina u Kotor (1893), Herceg-Novi, Bijelu i Kastellastvu (Petrovac na moru), Aleksandar se rodio u Herceg-Novi, gimnaziju završava u Kotoru, a pravni i filozofski fakultet studira u Zagrebu, Beču i Gracu đe je 1893. postao doktor prava. Advokatsku praksu obavlja u Kotoru, radi kao advokat u Kninu, potom u svom rodnom mjestu te na kraju opet u Kotoru. Početkom XX vijeka, tačnije 1908, bio je izabran za narodnog zastupnika bokeljskih

⁷⁰ Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature*, 640.

opština na Dalmatinskom saboru u Zadru. Iako se bavio knjigom (novinarskim, pravnim folklorističkim i političkim radom), u književnosti nije ostavio neka značajna djela. Objavlјivao je svoje rade u svim ondašnjim periodičnim publikacijama, o čemu su u novije vrijeme pisali Novak R. Miljanić i dr Slavko Mijušković.⁷¹ Folklorističkim radom, skupljajući usmeno književnost Aleksandar Mitrović je objelodanio *Razne srpske narodne pjesme sakupio po Boci Kotorskoj i okolini dubrovačkoj i tumač dodoao Milan Osvetnik*.⁷² U štampanoj zbirci nalaze se 24 pjesme, od kojih su mnoge sa lokacije Crne Gore, a u predgovoru naznačava da ih je skupio još 1887. u Kotoru, dakle dok je bio još srednjoškolac. U poglavlju o *Putopisima i memorima u crnogorskoj istoriji* istaći ćemo da je Mitrović napisao vrijednu putopisnu narativnu prozu *Sa Vitiave na Nišavu*⁷³ u kojem je uspjelim jezikom i prštavim bojama dao *lijepih podataka i lijepim opisom stanja i vremena u kojem je napisan* (Miljanić). Donoseći prizore iz svakodnevnog života bokokotorske sredine, Mitrović je u najboljim svojim narativnim stranicama vjerni crtač, a posebnu vrijednost i draž daje im autentičnost: sve te opservacije su doživljene u životu, a ne prepričane iz knjiga. I njegovi drugi književnoistorijski i folklorni članci: *Boj na Kosovu na Vidovdana 15. juna 1389. – u spomen 500-godišnjici*,⁷⁴ *Kameni krst iz mora. – Istiniti događaj iz bokeljskog života*⁷⁵

⁷¹ Novak R. Miljanić, *Aleksandar Mitrović (1870–1921)*, sa njegovom *Bibliografijom radova*, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1981, 245–274 i dr Slavko Mijušković, *Herceg novlanin Aleksandar Mitrović — branilac optuženih iz ustanka mornara u Boki februara 1918.*, Boka, Herceg Novi, br. 9, 249–252.

⁷² Novi Sad, 1888, str. 200.

⁷³ Zadar, 1898, I, 169; II, 1899, 181.

⁷⁴ Novi Sad, 1889 (2. izdanje 1891).

⁷⁵ Milivoj Srbinić, 1889, sv. 10, 368–372.

ukazuju da je Mitrović imao literarnog dara kojega nikada nije doveo do nekog većeg univerzuma, pa je tako ostao suputnikom književnika bokokotorskog književnog kruga.

VELJKO RADOJEVIĆ (1868–1959)

Uz bokeljske foklorističke pisce Dionisija Mikovića, mlađog i revolucionarnog Vladimira Trojanovića, učitelja Nikole Š. Crnogorčevića⁷⁶, često se javljaju u ondašnjoj književnoj periodici van Crne Gore i trgovac Veljko Radojević. Novljanski foklorista Veljko Radojević porijeklom je bio iz Herceg-Novog, pa je bio prvo saradnik novosadskoga *Javora* i *Bosanske vile*, a potom je svoj književni talent i trud prenio i na *Glas Crnogorca*, *Crnogorku* i *Zetu*. U *Glasu Crnogorca* Radojević je objavio od 1886. do 1889, zajedno sa svojim saradnicima Filipom Kovačevićem i Dionisijem Mikovićem, više epskih pjesama koje su zapisali informatori iz primorske bokokotorske sredine. Sretamo ga i u književnom odboru cetinjskog časopisa *Luča*. O toj saradnji u novosadskim glasilima Radovan Šuković je zapisao:

*Većina saradnika iz Crne Gore i Boke, koji su osamdesetih godina svoje priloge objavljivali u novosadskim časopisima, kasnije su se samo povremeno javljali u novopokrenutim cetinjskim časopisima, a neki uopšte nijesu bili njegovi saradnici, porez ostalog što je već tada bilo rasprostranjeno shvatanje da je novi časopis potreban mladima (...).*⁷⁷

U duhu narodne usmene književnosti, osobito njezinih pripovijednih žanrova, Veljku Radojeviću su objavljene *Pripovijesti iz bokeljske prošlosti* (San Francisko, 1904). U tom istom

⁷⁶ Neuspjelo i veoma površno prevodio je talijanskog pjesnika Kardućija

⁷⁷ Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori* (1835–1914), 145.

duhu, u želji da se sačuva usmeno narodno blago u Boki Kotorskoj i drugim sredinama će su živjeli naši iseljenici, Veljko Radojević je kao izraziti ljubitelj folklorne književnosti sakupio i objavio i *Narodne pjesme iz iz okoline hercegnovske* (Čikago, 1905).⁷⁸ Radojević je imao pretenzija da usmenu lirsku i epsku pjesmu, ne samo sakuplja i deponuje⁷⁹, već da ih i teorijski klasificuje i interpretira, pa je ostao sačuvan njegov članak *Letimičan pogled na naše narodne umotvorine novijeg doba*.⁸⁰ I na kraju u sintezi da istaknemo: Veljko Radojević pripada onom krugu bokokotorskih pisaca, pretežno foklorista, koji su ostavili duboke tragove sabiranja i tumačenja usmene književnosti. Uz Iliju Hajdukovića, Iliju Zlatičanina, Toma Krstova Popovića, Luku Jovovića i mnoge druge usmene naratore iz Crne Gore, ime novljanskog trgovca i fokloriste Veljka Radojevića se ne može zaoobići u istoriji crnogorske književnosti.

Anotativno ga je obradio Nikola Racković u svom *Leksikonu crnogorske kulture*⁸¹. Saopštio je da je završio pomorsku školu, da je živio u San Francisku i uređivao tamošnji list *Sloboda*, a u Oklandu *Srpsku nezavisnost*. U Americi je objavio više djela: Sa Milošem Popović objelodanio je *Srpske narodne poslovice i razne izreke*, knj. 1: *Primjene kletve i zakletve u na-*

⁷⁸ Svojevremeno smo u Univerzitetskoj biblioteci u San Francisku i Berkliju, pokušali doći do zbirke Ćupićevih uradaka, ali nažalost u tome nijesmo uspjeli, pa ih na ovom mjestu samo notiramo.

⁷⁹ Prva lirska usmena narodna pjesma objelodanjena je u crnogorskoj periodici *Djevojka i prsten* (*Nova Zeta*, sv. 1, 1889, 33) koja je preuzeta iz zbirke Veljka Radojevića. A u *Bosanskoj vili* zabilježene su svadbene pjesme iz Budve koje je sabro Krsto Mitrović, ljubavne pjesme iz Crne Gore koje je zapisao Ilija Hajduković i peraške počasnice koje je zapisao Veljko Radojević.

⁸⁰ *Javor*, Novi Sad, 1891, br. 29., 451–460.

⁸¹ DOB – Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine, Podgorica, 2009, 644.

*rodnog frazelogiji*⁸². Cijenjene su mu i knjige: *Sabrani književni radovi*, I-II, San-Fracinsko i *Srpske narodne pjesme iz okoline hercegnovske i dubrovačke*, Fresno/Kalifornija, 1912. i druge.

⁸² Okland, 1907.

JEDINSTVO PROSTORA, JEZIKA I DUHA – PLJEVALJSKI KRUG STVARALACA

Crnogorska književnost nije imala svojih regionalnih književnih oaza. Sve što je stvarano u Boki Kotorskoj, pa tako i u pljevaljskom književnom krugu, ne može se podvesti pod odrednicom regionalizma, izolovanostu ili nekim pokrajinskim stvaralaštvom. Ne može se taj književni korpus u pljevalskom kulturnom krugu, kao ni onaj u bokokotorskem, promatrati zasebno i izolovano od onoga što je već ranije sazdano u klasičnoj i slobodnoj Crnoj Gori. Ovo iz toga razloga što predstavnici književnosti bokokotorskog i pljevaljskog književnog kruga ne stvaraju nikakvu novu i posebnu književnu tematiku, a što je još važnije jezik im je, i po svom osnovnom štokavskom ije-kavskom književnom idiomu, i po stilsko-jezičkom izričaju, zajednički stvaralački medij – podumijent na kojem oblikuju svoja umjetnička djela. Da smo književne pojave u tim arealima Crne Gore imenovali književnim krugovima, ima opravdanje samo utoliko što su se ti predjeli crnogorske državnosti i duhovnosti profilirali u zasebnim enklavama burnih istorijskih mijena i brojnih tuđinskih zavojevača. Nalazili su se, dakle, mnogo više pod dominacijom i uplivom tuđinske vlasti: u bokotorskem arealu sve do Prvog svjetskog rata smjenjivali su se razni tuđinci koji su svakako ostavili vidne tragove ne samo na ekonomskom, već i na duhovnom umjetničkom razvoju. Ševerni dio Crne Gore, prije svega Pljevalja, pa i drugi krajevi tog šireg područja, koji se često nepravilno nazivaju, širom sintagmatskom odrednicom sandažačke regije, ostali su dugo vremena pod teretom i domina-

cijom turske carevine, sve do Berlinskog kongresa (1878). Tek tada nastupiće za njih konačno oslobođenje. Faktički će se državotvorno i duhovno zauvijek oslobođiti i vratiti u krilo svoje jedinstvene nacionalne matice zemlje – Crne Gore. O tom opštem talasu istorijskih promjena u severnom dijelu Crne Gore krajem XIX vijeka, književni istoričar je zapisaо da stanovništvo tog teritorija nije mimošao proces tih dubokih istorijsko-socioloških promjena u regiji koja se pogrešno, ali već dugo uobičajeno, imenuje Sandžakom, pa nastavlja:

Pogreška je u tome što nije postojao Sandžak, jedan za sve teritorije koji se tako naziva, već su postajali Pljevaljski i Sjenički (novopazarski) sandžak za odnosnu teritoriju, a u vrijeme njihovog postojanja, tih sandžaka, Beranska nahija pripadala je trećem, Pećkom sandžakatu. To je bio najzapadniji dio Kosovskog vilajeta, pa i same Otamanske imperije, koji je pripadao i faktički poslije 1878. godine, a Bosna i Hercegovina bile su samo formalno-pravno njen teritorij pod austro-ugarskom upravom do aneksije 1908.¹

No, bez obzira na ovakve ekspanzionističke turske podjele, mi ćemo pod *Pljevaljskim krugom pisaca* podvesti sve one književne pojave koje egzistiraju u sklopu današnjih crnogorskih državotvornih granica. Dakle, uvrstićemo neveliki broj pisca i njihovih djela iz te šire crnogorske regije. Zapravo, taj stvaralački korpus u suštini, i po kvantiteti i po kvaliteti, ne čini neki izuzetni književni krug stvaralaca pisane riječi, već ga čine književne pojave koje se u integralnoj crnogorskoj književnoj istoriji ne smiju izostaviti.²

¹ Novak R. Miljanić, *Stevan Samardžić, Mostovi*, br. 28 , VII/1975, 35.

² Pisce pljevaljskog književnog kruga, kao i sve crnogorske stvaraoce ostalih stilskih formacija, posvojio je Jovan Deretić u svojoj *Istoriji srpske knji-*

LAZAR KOMARICA/KOMARČIĆ (1839–1909)

Iako je stasavao i kao pisac se formirao izvan zavičaja, pljevaljskome krugu pisaca pribrajamo i Lazara Komaricu, poznatijega pod prezimenom Komarčić. U južnoslovenskoj enciklopedistici i leksikografiji – od Stanojevićeve Enciklopedije srpsko-hrvatsko-slovenačke do Rackovićeva *Leksikona crnogorske kulture* – kao mjesto njegova rođenja figurira selo „Komarice kod Pljevalja“, no u novije vrijeme Vukoman Šalipurović iznosi mišljenje daje Komarčić rođen u selu Glogu, na današnjoj srpsko-crnogorskoj granici. Bilo kako bilo, Lazar Komarica/Komarčić porijeklom nesumnjivo pripada cmogorskome prostoru, a njegovo stvaralaštvo, iako prvjenstveno ulazi u koipus srpske književnosti i kulture, može se smatrati i dijelom crnogorske književne baštine.

U ranoj mladosti Komarčić je s porodicom izbjegao u Valjevo, где је изуčио terzijski zanat. Životne okolnosti usmjeravače ga na različite lokacije i različita zanimanja, да би се након srpsко-tursких ратова 1876–1878. године скрасио у Београду и посветио новинарском послу. У раној фази новинарскога ангажмана Komarčić сарађује са листовима Србија и Будућност, близким Ујединеној омладини српској и идејама Светозара Марковића. Стекавши зavidan renome, pokrenuo је и uređivao list Zbor, koji je promovisao socijalističke i liberalno-demokratske concepcije.

ženosti (treće prošireno izdanje, Prosvjeta, Beograd, 2001). О томе је својевремено академик Vojislav P. Nikčević pisao (*Pobjeda/Kultura*, 29. novembar, 2005, 17) : (...) *Ta istorija je nastala u skladu s velikodržavnim ekspanzionističkim osvajačkim ratovima vođenim u prvoj polovini devedesetih godina prošlog vijeka. Tako se postupa uprkos što su Srbi izvorno samo ekavci u štokavskom dijalekatskom sistemu...* То је исто чинио и са književnosću Boke Kotorske Miroslav Pantić (*Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI. do XVIII. veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990).

je. U tome periodu bio je i urednik Budućnosti, Novog zaveta i korektor Državne štamparije. Resko intonirane članke u kojima se kritički osvrće na političke i socijalne prilike u tadašnjoj Srbiji, prestaje da piše dolaskom na mjesto urednika režimskih Videla. Komarčić je naglo promijenio politička shvatanja, pa od simpatizera socijalističkih i liberalnih ideja postaje njihov za-griženi kritičar i apologeta vladine Naprednjačke stranke. Kako primjećuje Jovan Deretić, taj politički zaokret vjerovatno ga je stajao mjesa u Skerlićevoj *Istoriji nove srpske književnosti*³. Ni dvije nagrade dobijene na konkursima Srpske kraljevske akademije, za romane *Jedan razoren um* (1893) i *Mučenici za slobodu* (1907), ni velika popularnost nijesu mogli promijeniti sud vodećega autoriteta srpske književne kritike.

Komarčić se kao pisac oglasio relativno kasno, ali mu to nije smetalo da za kratko vrijeme stekne status jednoga od najplodnijih romanopisaca te epohe. Tek 1880. godine publikovao je prvo djelo, roman *Dragocena ogrlica*, da bi ubrzo uslijedili romani *Bezdušnici* (časopisna verzija 1880-1882, kao posebno izdanje 1889), *Moj kočijaš* (1887), *Jedan razoren um* (1893), *Dva amaneta* (1893), *Pretci i potomci* (1901), *Jedna ugašena zvezda* (1902), *Prosioci* (1905) i *Mučenici za slobodu* (1907), a uz njih i nekolike zbirke pripovjedaka.⁴ Javivši se kao pisac na prijelazu između romantizma i realizma, upijajući iskustva prije svega francuskoga romantičarskog romanesknoga nasljeda i, s druge strane, srpske realističke tradicije, osobito one folklorne, Komarčić je sintetizovao sva ta poetička iskustva ponudivši i neke tematske, žanrovske i stilske novine. Primjera radi, romanom *Jedan razoren um* u književnost kraja XIX vijeka unio je

³ Jovan Deretić, *Srpski roman 1800–1950*, Nolit, Beograd, 1981, str. 182.

⁴ V. Dobrilo Aranitović, „Bibliografija Lazara Komarčića (1839–1909)“, Mostovi, god. XVI, br. 80–81, Pljevlja, 1984, str. 97–116.

prve naznake psihološkoga realizma; njegov ilustrovani roman *Jedna ugašena zvezda* s pravom se danas smatra pretečom naučno-fantastičnoga žanra, a istovremeno i začetkom stripa; pseudoistorijski roman *Dragocena ogrlica* prvi je detektivski roman u nas; dok *Dva amaneta* slove za jedan od prvih beogradskih romana. Anticipaciju modernizma prepoznajemo i u Komarčićevim pripovijetkama, osobito onima iz gradskoga života, de odsustvo fabule dovodi do poetizacije prozognog teksta. U osebujnome opusu Lazara Komarčića danas je moguće prepoznati niz protivurječnih uticaja i tendencija, ali i mnoštvo za to vrijeme iznenadjujućih formalno-stilskih i tematskih inovacija. O tim specifičnostima Komarčićeva opusa Slobodanka Peković kaže: „Komarčić je bio predstavnik zanimljivog, sentimentalnog evropskog romantizma (*Dragocena ogrlica*, donekle i *Mučenici za slobodu*), ali i sledbenik onih pravaca u realističkom pripovedanju koji je idealizovao srpsku seosku sredinu i uzносio se narodnim govorom, nošnjom i običajima (Zlatna Kostadinka), i oštar kritičar društvenih, političkih i nacionalnih prilika u zemlji (Moj kočijaš, Bezdušnici), i jedan od prvih pisaca koji su duboko zaronili u ‘život duše’. Jedan razoren um). Bio je samouk koji se nije samo divio nauci, već je pokušavao i daje primeni u svojim delima, zaljubljenik u daleki zvon kosmosa (Jedna ugašena zvezda). Opšte prožimanje modernog i tradicionalnog omogućilo je Lazaru Komarčiću da odmeri vrednost i da se ogleda u novom i starom shvatanju i vrednosti i književnosti.“⁵

Komarčićeve inovacije nijesu ostale samo na stilsko-formalnoj ravni. U pripovjedni mozaik našega realizma Komarčić je unio atmosferu modernoga doba, likove okovane ošećanjem „kosmičkoga“ straha i nesigurnosti, čime je nagovijestio bitne

⁵ Slobodanka Peković, „Lazar Komarčić“, pogovor u knjizi: Lazar Komarčić, *Dva amaneta*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 172.

odrednice simbolizma. Ta atmosfera najbolje se očituje u, po ocjeni kritike, najuspjelijem Komarčićevu romanu *Jedan razoren um*. Junak romana Velja zanesen je Kantovom teorijom o beskonačnosti vremena i prostora i ta ga fiksacija postepeno odvlači u ludilo. Za razliku od drugih Komarčićevih romana, đe dosta prostora zauzimaju često zamršeni zapleti i paralelne fabule, *Jedan razoren um*, prvo bitno naslovljen kao Kant našeg doba, odlikuje se jednostavnom i koherentnom fabulom. No, dvojnost toga romana potencirana je već udvajanjem naratora i junaka jedan od uzroka Veljove traume je upravo njegova sličnost s naratorom Stevanom. U središtu romana je motiv nerealizovane ljubavi, dok u pozadini prepoznajemo istorijski ambijent – napuštanja srpskih gradova od strane Osmanlija u vrijeme kneza Mihaila Obrenovića. Baš kao i u nekim realističkim pričama u koje uvodi halucinacije, slutnje i košmare, tako i u tome romanu Komarčić ponire u unutrašnja stanja, skrivene nemire i najtananije psihološke dimenzije junaka, otvarajući problem odnosa pojedinca prema opštem i vječnom. „Čovekova duša mora da stoji u nekim našem umu nedostižnim odnosima s vesnicima nama nepoznatog duhovnog sveta što ga naša duša nazire, ali ga mi ne poznajemo“, veli junak romana. Komarčić je tim romanom, kako primjećuje istoričar književnosti Predrag Palavestra, personalni roman približio modernoj introspektivnoj prozi simbolističkoga smjera.⁶

Već je rečeno da se Komarčić može smatrati utemeljivačem kriminalističkoga žanra u nas. Tome žanru pripadaju tri njegova romana – *Dragocena ogrlica*, *Dva amaneta* i *Prosioci*, zasnovana na motivu zavještanja i spora oko nasljedstva. Dva amaneta su, po ocjeni kritike, najkompleksniji roman iz toga korpusa. Roman počiva na dva fabularna toka, od kojih se jedan

⁶ Predrag Palavestra, Istorija moderne srpske književnosti, Srpska književna zadruga, Beograd, 1986, str. 381.

odvija u prošlosti, a drugome je narator savremenik. I dok prvi fabularni tok kroz povijest o neostvarenoj ljubavi protagonista djelimično objašnjava događaje iz naratorove sadašnjosti, drugi fabularni tok usmjereno je na spletke čiji je inicijator advokat Kuzman koji nastoji da obori ženin testament. Rasplet romana donosi sudska rasprava kojom se razobličavaju svi kriminalni postupci advokata Kuzmana, a on pri pokušaju bjeckstva iz zatvora i gine. Za razliku od Jednog razorenog uma, Komarčić je u tome romanu vjeran realističkome pripovijedanju. Njegovi opisi građanskoga društva i atmosfere Beograda s kraja XIX vijeka, u najboljoj su tradiciji realističkoga društvenog romana. Treba li naglasiti da je i u tome prostoru Komarčić jedan od pionira u južnoslovenskim književnostima.

Ukupnim proznim opusom, Lazar Komarčić se nameće kao jedna od najizrazitijih individualnosti kraja XIX i početka XX vijeka u crnogorskoj književnosti. Stepen tematskih i stilskoformalnih inovacija koje je unio u našu književnost, bez obzira na mjestimičnu jezičku i stilsku neizbrušenost njegovih djela, čine ga osobenom pojавom i anticipatorom novih strujanja koja će u našu literaturu stići s izvjesnim zakašnjenjem u vidu naznaka modernističke poetike. Stoga nam se i ocjena Slobodanke Peković nameće kao najbolja sinteza svih dvojnosti, mana i vrlina Komarčićeva djela: „Komarčić je u romantičarski i slikoviti seoski milje neočekivano uneo duh moderne Evrope: rastrzanog, bezličnog junaka, gotovo klišetiziranog, melanoliju i pesimizam, iz pripovedanja je izostavio radnju i u prvi plan je istakao atmosferu i nagoveštavanje, primenio novu tehniku pripovedanja koja nije poštovala logični tok vremena i radnje, otkrio nenastanjeni kosmos kao krajnje mesto uzleta usamljene duše.“⁷

⁷ Slobodanka Peković, isto, str. 187.

Uz ime Dionisija Mikovića iz Crnogorskog primorja, Trifun Đukić je u svojoj istoriji književnosti iz te šire književne regije vezao i književno ime **MILOŠA VELIMIROVIĆA (1848–1920)** ne znajući da on ne potiče sa tog mediteranskog prostora. O njegovoj se građanskoj biografiji zna da je rođen u Kralju/Andrijevica. Novija istraživanja govore da je završio Bogosloviju u Beogradu (1870), a radio je u ranoj mладости kao učitelj u Čevu i Skadru. Preostali dio života službovao je kao protojerej u Pirotu (1886–1911) i kao sveštenik drugim krajevima Srbije (crkva Sv. Save u Beogradu), где je i umro (1920). Svojevremeno se javljao s književnim i publicističkim radovima u kulturnoj i književnoj periodici. Objelodanjivao je crkvene besede, ali ponekad putopisnu prozu i autentične priče. Njemu je Trifun Đukić u sasvim kratkom odjeljku dao veoma afirmativan značaj iz prostog razloga što je u njegovoj narativnoj prozi našao začetke romaneksnih struktura:

Njegovi opisi Komova, Plava i Gusinja imaju etnografsko-geografski karakter. Priče su mu zasnovane na prikazivanju života iz prošlosti svog kraja. Jedna od njih ‘Paćenik’, predstavlja, po sadržini, mali roman. U njemu je dosta slikovito prikazana jedna dramatična istorija piščeva pretka u vezi sa plavskim Turcima. Pričanje Velimirovića je prilično jezgrovito i po izvjesnim narodskim odlikama podsjeća nas na pričanje Marka Miljanova, ali je sav taj njegov pripovjedački rad ostao u skromnim ogledima i posebne knjige nije ostavio.⁸

Je li Velimirović zaista samo u tim stvaralačkim okvirima ostao književni stvaralac ne može se pouzdano utvrditi. Ostaje da se i nadalje u brojunoj književnoj periodici i serijskim publi-

⁸ Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore*, 269.

kacijama u kojima je objavljivao (*Bratstvo*, *Nastavnik* i drugim) za njegovim djelima traga, a posebno da se napravi uvid u njegovom rodnom andijevačkom zavičaju.

MARKO S. POPOVIĆ – RODOLJUB (1869–1936)

Među piscima generacije stvaralaca iz pljevalskog književnog kruga i poznatih prosvjetnih radnika onog vremena, svakako je i Marko. S. Popović. On je po svom književnom djelu, tematiku i stilu, dao obilježje razdoblja folklornog realizma u toj crnogorskoj enklavi i jedan je od najzapaženijih narodnih učitelja, sveštenika i književnih stvaralaca. U kratkom članku *Marko S. Popović – Rodoljub*, objavljen u *Golubu*, anonimni biograf je sa veoma afirmativnim riječima opisao životnu putanju ovog sveštenika i književnika ne ulazeći podrobno u prikaz i analizu njegova književnog rada.⁹ Iz tog pregleda saznaje se da se Marko S. Popović rodio u Pljevljima, da potiče iz siromašne seotske porodice koja se je vjerovatno doselila u prvoj polovini XIX vijeka iz slobodnog dijela Crne Gore. Osnovnu školu poхађа u Pljevljima, a potom u Reljevu i Sarajevu где je završio i bogosloviju. Već 1887. nalazimo ga kao učitelja u Stocu где je službovao oko dvije godine, a potom je premješten u Foču na četvorogodišnju osnovnu školu u kojoj je ostao pet godina. Veoma marljiv, prosvjetiteljski ponešen i vjerski tolerantan prema svim konfesijama, bio je Popović i u Stocu i Foči *ljubljen, poštovan, a učenici su ga voljeli i ljubili kao svoga iskrenog oca*.¹⁰ Angažovan kao seoski učitelj, Marko S. Popović razvija u tim sredinama brojne aktivnosti: osniva školsku štedionicu, formira pjevačka društva, kupuje za škole korisne knjige, preplaćuje se

⁹ *Golub*, br. 9, 1886, 131–134.

¹⁰ Isto, 131.

na književne periodične listove, piše poučne članke poput *Ko je ovakav nek se popravlja* (*Golub*, br. 15, 18, 19, 20, 1893), objavljuje pjesmu *Bukvica* (*Golub*, 1894) u kojoj pjeva kult za svako čiriličko slovo, piše školske igrokaze kakav je bio *Mala Srbadija* (*Golub*, 1895) i slično.

Poslije uspješnih provedenih dana u školi, prema potrebi pravoslavne crkve, hirotonisan je u Fočanskoj crkvi za đakona (1893), a potom je ponovno promaknut u Nevesinjskoj crkvi za sveštenika, odnosno za paroha. U Nevesinju je činodejstvovao, odnosno vršio je razne obrede u žiljevskoj crkvi đe je prilježno i s ljubavlju služio svom narodu. Na kraju, poslije tri godine službovanja u Nevesinju, Marko Popović je godine 1897. bio premješten za sveštenika u Konjic. U svim tim sredinama ostavio je duboki trag propovjednika, umnog i veoma omiljenog sveštenika i učitelja koji je silinom svog emotivnog bića nastojao emancipipovati, unaprijediti i opismeniti seoske sredine u kojima je službovao, živio i prosvjetiteljski radio.

Krajem 80-ih godina XIX vijeka započeo je Marko S. Popović i svoju književnu karijeru. Prvi mu je književni iskorak, kao što smo već kazali, bio u *Golubu*. Godine 1886. javlja se u emotivnom i poučnom duhu s istorijsko-etnografskim člankom u kojem je opisao svoje rodno mjesto – Pljevlja.¹¹ Poslije toga postaje revnosnim saradnikom tog časopisa,¹² ali se njegov stvaralački interes daleko više širi, pa objavljuje književne, poučne, pedagoške, didaktičke i folklorne članke u brojnoj periodici: *Bosanskoj vili*, *Danici*, *Bosansko-hercegovačkom istočniku*, cetinjskoj *Prosvjeti*, *Novom vaspitaču*, *Srpskom magazinu*, *Godišnjiji-*

¹¹ *Pljevlja u Hercegovini*, br. 4, 1886, 59–60.

¹² Svi radovi koje je objavio u *Golubu* popisao mr. Dragoljub D. Gajić, Crna Gora i Crnogorci u somborskem „Golubu“, *Bibliografski vjesnik*, X, br. 2, Cetinje 1981, 64–65.

ci, Bačvaninu, Banaćaninu, Srpstvu, Vršačkom glasniku i slično. Cijela njegova književna produkcija tog vremena je snažno narodnosno usmjerena, foklorno orijentisana i obojena sadržajima seotske tematike. To su eksponirane folklorne i crkvene teme kojima pokreće poučne sadržaje i ostavlja duboke poruke svim slojevima naroda i njihovom seotskom životu. Rasponi njegovih književnih uradaka su različiti. U širokom spektru pisao je od poučnih, do folklornih, konfesionalnih, rodoljubnih, istorijskih i didaktičkih tema: *Ljubimo domovinu, Učitelj u narodu, Pisмо mojoj sestri, Današnje poštenje, Ljubimo se, Ne dajmo se, Naše dužnosti, O pijanstvu, Politika i naš narod, U radu je sreća, Umije li naš narod štedjeti, Dizimo moral, Zanat je zlatan, Bez Božje pomoći ništa se ne može učiniti, Gdje počiva Božji blagoslov, Svačije djelo izade na vidjelo, Pravda ne gine* i slično. Osnovna emocionalna nit u svim njegovim tekstovima jeste rodoljublje i ljubav prema svom narodu i domovini. Zbog tog istaknutog rodoljublja, on je sebi i pribavljao diskreciono pravo da uz prezime dodaje „Rodoljub“ kojega je potpisivao u većini svojih književnih radova. Osim pojedinačnjih radova u periodici, od kojih mnogi predstavljaju modele usmene i folklorne književnosti, Marko Popović je nastojao da svoju građu sakupi, da je formira u zasebne sveske kako bi je što jače popularizovao i prezentovao. Tako je objavio knjige: *Srpske sevdalinkе (narodne pjesme)*¹³, *Književne radove (Putne crtice, pripovijetke i pjesme)*,¹⁴ *Sve za narod (Pripovijetka)*¹⁵ i na kraju *Suze na grobu đorđa Nikolajevića* (spjev).¹⁶ Možda je najbolje iz ovog za-

¹³ Štamparija Breće Jovanović, Pančevo, 1892.

¹⁴ Štamparija Jovana Radaka, velika Kikinda, 1893.

¹⁵ štampana troškom vel. srpskog dobrotvora Dobro-Bosanskog mitropolita Đorđa Nikolajevića, Novi Sad, 1894.

¹⁶ Štamparija Milana Petka Pavlovića, Vršac, 1896.

dnjeg spjeva citirati stih kako bismo viđeli u kavoj je rodoljubnoj formi i stihu pjevao Marko Popović:

Da li ima veće slave
Nego narod koga ljubi?
– Svaka slava na svijetu
ispred te se slave gubi!
(...)

U epskim i lirskim stihovima njegova se poezija i proza ne izdvaja iz ondašnjeg kruga srpskih i crnogorskih pjesnika koji su stvarali u zanosu romantike, u duhu narodne poezije i snažnog narodnosnog folkora. Pjevali su i saznavali narodne priče i druge književne žanrove nastojeći stvoriti svoj prepoznatljivi književni opus, tematiku nevelikih umjetničkih vrijednosti. Ništa dalje nije se estetski i sadržajno odmakao od takve literaturе ni Marko S. Popović. U tom je duhu sazdana cijela njegova poetska i narativna književna produkcija. Neka nam to ilustruje Popovićeva poveća pripovijetka koju je naslovio *Sve za narod*. Nastala pod uplivom narativne folklorne proze kakva se u ono vrijeme objavljuvala u *Srpsko-dalmatinskom magazinu*, Marko S. Popović je i posvećuje uredniku tog foklorno orijentisanog časopisa – Đorđu Nikolajeviću, *velikom...dobrotvoru* kojemu pjeva u *znak priznanja i poštovanja u Foči 1894.*:

Djelo Tvoje – djelo ono,
Što se sa Tvojim srca sjaje.
Obasjava na sve strane
Naše mile – srpske kraje...

Mnoga suza – suza vrela –
Blagodarnost roda mila,
Vjenac krasni – neuveli
Srpska j' ruka Tebi svila.

Pa i moja suza vrela,
Što pred Tobom ona pada, –

I, ona mi odgovara:
Da se narod dobru nada!
(...)

U istom ovakovom patriotskom tonu i nevještoj naraciji priča Marko S. Popović svoja šećanja i uspomene u pripovijesti *Sve za narod*. U njoj je opisao raznovrsni i tradicionalni svijet sela preko određenih likova koji prezentiraju taj seotski ambijent. U središtu te priče su eksponirani likovi, koje privodi pisac iz minulih vremena, đeda/bâba Đena i njegovu suprugu Jovanku. Obadvoje likova su idealizovani junaci koji su svoj životni put, poslije boravka u varoškoj sredini, nastojali osigurati među patrijarhalne i priproste seljane. Sve je dalje podređeno tom socijalnom statusu i ambijetu. Priča u sebi nosi crte autobiografskog opisa i karaktera samog pisca. Stric, odnosno babo Đeno, ističe se kao veliki dobrotvor, sveštenik i učitelj koji želi ostaviti sav svoj imetak i ušteđevinu na dobrobit svojih sumještana. Lik baba Đena i njegove supruge Jovanke pisac karakteriše u svakom trenu i potezu kao iznimne ljude, plemenite, marljive, obljudljene i spremne na pomoć. Oni su pravi dobrotvori seoskog naroda kojemu ostavljaju u zalog i zadužbinu sazidanu seotsku školu, a potom i crkvu:

Ne prođe ni godine, a škola bijaše gotova: Velika nije bila, ali za naše selo taman k' o što treba... Milo nam svima i jedva smo čekali, kad će se početi učiti. Babo Đeno naš'o je u nuždi – prve godine nekog stara učitelja Jovana.

Kad se šćela nauka otpočeti, dozv'o babo Đeno iz varoši našeg parohijalnog popa. Taj dan iskupilo se oko škole veliko i malo iz našega sela. Najprije se svršilo blagodarenje, a pošlje toga poče pop Todor; 'vako besjditi:

'Blagočestivi Hrišćani!

Nema veće zadužbine na ovom i onom svijetu od zadužbine, kad koji pobožni hrišćanin podigne ovakvi hram, đe će se naša đeca učiti: Boga ljubiti i poštivati, bližnje svoje pomagati, starije slušati i učiti se svemu, što će im biti od koristi ...¹⁷

Pisac je u ovom insertu sve zgušnuo: i sadržaj priče i idealizovani svijet sela. Međutim, Popoviću je ovakav sadržajni ishod i karakterizacija glavnih i sporednih lica poslužila kako bi preko njihovih životnih putanja, od varoške sredine, do seotskog života, mogao nijansirano i blago razviti kritičke i antinomične opservacije na relaciji varoši i sela. Varoš i njegovi građani se projiciraju kroz blagu negativnu i nemoralnu sliku života, a u selu se nalazi idealizovana ljudska harmonija, sloga, patriotska ljubav i iskonska ljepota. Jednom riječju, sve ono što je časno i blagotvorno, a to je vjerska sloga i ljubav, caruju i održavaju se u seotskom ambijentu u kojem vlada prosperitet i napredak toga staleža. Razvijajući svoju pripovijetku u duhu tehnike grube realističke i folklorne naracije, njegova je pripovijest jednostavna, ali sadržajem i stilsko-jezičim medijem neujednačena. Elementi pomoću kojih pisac gradi tkivo svoje pripovijesti uobičajeni su za onu prozu folklornih realista, osobito za one pisce koji su stvarali svoje književno djelo na prijelazu stilske formacije romantike i realizma. U Popovićevoj prozi još uvijek osećamo nevještu ruku naratora koji se tek uči zanatu pravoga pripovjeđača. Stoga su njegovi izražajni elementi: izvještaji o seotskim i varoškim događanjima, dijalazi, monolozi, scene i narativne situacije, te opisi i različite narativne digresije, još uvijek nevješti, a na osnovu analiza likova lako je utvrditi da je u pozadini Popovićeve pripovijesti sukob između dobra (personificira se u slici seotske sredine) i zla koje zasigurno generira varoški svijet.

¹⁷ Marko. S. Popović – Rodoljub, *Sve za narod* (pripovijetka) 41.

Pisac veoma često inkorporira u svoj narativni tok priče i narodne sentence, neobične gnomске izraze i sintagme. Istina, jezik mu je strog i jekavski – crnogorski, obojen nijansama bogate crnogorske leksike, onim stvaralačkim i semantičkim rasponima leksike kakva se uporabljavalna u crnogorskoj prozi krajem XIX i početkom XX vijeka. Ponekad pisac pribjegava određenim arhaičnim crnogorskim idiomima, a to je samo znak da oni žive i egzistiraju u seotskom ambijentu i na cijelom prostoru Crne Gore. Ta izražajna semantika daje, donekle, autetičnu patinu, ali ne i lokalitet crnogorskog miljea. Cijela narativna proza Marka Popovića, kao uostalom i njegovih saputnika pripovjedača foklorista iz Crne Gore, odiše jednostavnom epitetonikom i metaforikom, dok su mu poredbe jednostavne i često nefunkcionalne. Njegova narativna proza obiluje pretjeranim patosom, didakticizmom i neuobičajenim sentimentom. Estetska slika ove proze postaje još poraznijom ukoliko se ona uspoređuje, analizira i mjeri estetikom snagom pripovjedaka stvaraoca Stevana I. Samardžića koji se narativnim postupkom priče na istom tom pljevaljskog književnom prostoru (krugu), izdiže do mnogo supertilnijih i većih stilističko-estetskih regiona.

STEVAN I. SAMARDŽIĆ (1877–1910)

Jedan od rijetkih crnogorskih književnika koji je kratko, ali uspješno djelovao u punom stvaralačkom i estetskom sjaju u pljevaljskom krugu pisaca jeste Stevan I. Samardžić. Pojavio se u okviru generujske pripadnosti književne realističko-stilske formacije u kojoj je započeo, književno stasao i do kraja života ostao da piše u toj stilskoj maniri svoje pripovijetke. Starinom je iz Pljevalja odakle su se doselili, po svoj prilici, njegovi po-

tomci iz Krivošija (Boka Kotorska).¹⁸ Životna putanja Stevana Samardžića je pravolinjska: rođen je u Pljevljima u krilu trgovачke porodice od oca Ilije koji je marljivo radio, novčano i organizaciono pomagao unapređenje školstva u svom pljevaljskom kraju. U rodnom mjestu Stevan završava osnovnu školu, a 1890. upisuje beogradsku gimnaziju koju će ubrzo zamijeniti učiteljskom školom koju će i dovršiti u Aleksincu 1898. godine.¹⁹ Službuje kao učitelj u Novoj Varoši (1898), kratko vrijeeme iste godine u Skoplju, a potom dobiva mjesto u Pljevaljsku (srpsku) gimnaziju.²⁰ Jedno je vrijeme službovao kao upravnik Osnovne škole u Pljevljima, zajedno sa suprugom (učiteljicom) Marom Kuburović (1875–1907) koja je umrla mlada. Na kraju je samo dvije godine pred smrt ponovno premješten na dužnost upravnika osnovne škole u Novoj Varoši (1908). O njemu je njegov školski prijatelj iz učiteljske škole Savo P. Vuletić, kasniji crnogorski pripovjedač i književni kritičar, zasvjedočio da je Samardžić bio odličan đak, da se isticao radom u đačkim družinama, da je bio iskren i slobodouman preko mjere, da je imao dosta neprijatnosti zbog svojih slobodarskih ideja, da je

¹⁸ Vukota Miljanić i Akim Miljanić, *Prezimena u Crnoj Gori*, Beograd, 2007, str. 404 pišu: *Samardžić, Cetinje; Krivošije (Boka Kotorska) potomci Sava Ivanova, grana Orlovića (Strahinića) (...). Samardžići u Komanima (Podgorica), Kobilji Do (Cuce), Cetinje doselili od Nevesinja (1878. god.), porijeklom iz Pive; Gusinje; Pljevlja i okolina; kod Perasta (Boka Kotorska) iz Krivošija (...)*. A Novaak R. Miljanić u članku *Stevan Samardžić (1877–1910)*, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, cetinje, XIV/1984, 325, eksplikite kaže da je prema pričanju Danice Jakove Stevanović – Samardžić, *Strvan porijeklom od krivošijskih Samardžića*.

¹⁹ Iz Pljevalja, *Carigradski glasnik*, br. 12, 1898; Iz nove Varoši, *Carigradski glasnik*, br. 12, 1899; Novi Pazar, *Carigradski glasnik*, br. 13. U br. 16 istog lista je i članak o dobrotvorima; Iz Nove Varoši, *Carigradski glasnik*, br. 8, 1900. i drugi članci.

²⁰ M. Pljevljanin (Dimitrije Jevtović), *Stevan Samardžić, Bosanska vila*, br. 20–22, Sarajevo, 1910, 293–295.

bio teorijski, pedagoški i književno veoma obrazovan. *Pravda, istina i sloboda u njemu su imale žreca kakvi se rijetko nalaze (...) Radio je sa samopregorevanjem i pržio se stalno u vatri, koju čovjeku pričinjava velika ljubav k svemu onome što je rodoljubivo i poštено, a radaći u današnjem svijetu u kojem je malo toga.*²¹ Djelujući, dakle, kao prilježan učitelj u sandžačkoj regiji, služбуjući po mnogim mjestima i u pljevalskoj gimnaziji, Samardžić je ipak ostao duhovnim zarobljenikom svoje lokalne sredine, na početku kao književnik „izolovan“ od ondašnjih širih vidika, pa i od crnogorskih književnih tokova. Usmjeren više prema strujanjima i tendencijama srpskih književnika, prije svega, prema realistima, on se u svoje vrijeme kao takav nije javljaо, a ni kasnije u crnogorskoj periodici, pa nije čudno što nije ušao niti u jednu antologiju crnogorske poezije i proze. Nijesu ga spomenuli u novije doba niti sa jednom riječju Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore* i Radoslav Rotković u *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918.*

Stevan Samardžić se ispoljio u svom životnom pozivu u okviru triju profesionalnih aktivnosti: kao društveni aktivista, prosvjetni radnik, a potom od 1897. godine počinje aktivnije sarađivati u književnoj periodici i objavljivati beletristiku (pretežito narativnu literaturu) i kao književnik. Njegova društvena aktivnost našla je prostora u *Carigradskom glasniku* где se javljaо sa svojim prilozima kao dopisnik, najčešće pod pseudonimom „Miroljub“.²² Svakodnevni prosvjetni rad pričinjavao mu je radost, ali daleko više što je stekao mogućnost da svoj prak-

²¹ Savo P. Vuletić, *Iz naše nahije*, *Glas Crnogorca*, br. 26, 1907, 2.

²² Njegovi su prilozi objelodanjeni u *Carigradskom glasniku* pod pseudonimom; br. 3, 7, 12, 36, 1899; br. 8, 13, 14, 46, 1900; br. 8, 9, 1901. I svoje je pripovijetke u periodičnim publikacijama objavljivao pod pseudonimom „Miroljub“.

tični školski i teorijski rad uopštava, izlaže i aplicira u periodičnim prosvjetnim publikacijama. Ponajčešće u već spomenutom *Carigradskom glasniku*,²³ objavljuje stručne pedagoške članke u kojima smjelo iznosi svoje poglede i refleksije na pedagoške misli Jana Kamenskog i Pestalocija, vodi polemike sa svojim prosvjetnim savremenicima (Vlatkom Banovićem, Velimirom Joksićem, Danilom Katanićem, Novakom Vekovićem i dr.) o školskim udžbenicima, njihovoj funkcionalnosti i estetskoj primjerenosti u nastavi osnovnih i srednjih škola.²⁴

Književnost je, ipak, najdublje, ali i najkraće, ostavila traga u Samardžićevom duhovnom habitusu. Baveći se sa zanosom i ljubavlju tim vidom stvaralaštva u svojim najboljim mладенаčkim danima, od 1904. do 1909. godine, Samardžić je u tom kratkom periodu objavio dvanaest pripovijedaka i feltona sa tematikom iz sandžačkog života, čime je sebi pribavio na samom startu laskavi epitet *sandažačkog rapsoda*. Neke je od njih objelodanio na stranicama časopisa *Delo* (1904), *Nova iskra* (1905. i 1906), *Bosanska vila* (1905. i 1908), *Srpska riječ* (1906) i kalendaru *Golubu* (1907). Sav svoj beletrističi rad sabrao je kasnije i objelodanio u posebnu zbirku pripovijedaka *Iz naše nahije (Pripovijetke i slike)*, I. (1907).²⁵ Tek u najnovijem izdanju istoimene zbirke *Iz naše nahije* Stevana I. Samardžića (1991)²⁶ objavljeno je njegova cjelokupna narativna proza. Prema tome, Stevan I. Samardžić stvarao je veoma kratko i svo-

²³ Prvi mu je članak *Načelo saradnje*, *Cariogradski glasnik*, br. 28–32, 1899, a u br. 50, 1900. piše članak o *Nastavi po udžbenicima*.

²⁴ Novak R. Miljanić, Stevan Samardžić (1977–1910) s Bibliografijom, Bibliografski vjesnik, br. 3, Cetinje, 1985, 278.

²⁵ Nova štamparija Davidović, Beograd, 1907. I ovde se potpisao kao „Miro-ljub“, a u posebnom je sadržajnom prilogu donio izvore u kojima s periodičnim publikacijama pripovijetke bile ranije objelodanjene.

²⁶ Književni klub „Dalma“, Pljevlja 1991.

jim čitaocima i potomstvu ostavio je u nasljeđe ne tako obimno književno djelo, ali je on, kao i mnogi njegovi zemljaci savremenici, poput Lazara Komarčića 1839–1909, ostavio po kvaliteti, po tematskom svijetu, po književnom tegu i entitetu svojih pripovijedaka, priče i novele iznimne beletrističke umjetnosti. Njegove pripovijetke nijesu, dakle, na odmet ni književnostima sa bogatijom literarnom produkcijom, pogotovo kad se zna da je njegovo narativno djelo čvrsto sraslo sa pljevaljskim podnebljem, sa užim i širim zavičajem Sandžaka, sa ljudima toga areaala, njihovim životnim sudbinama, antinomijama kofensionalnog suživota, egzistencijama u daljoj i bližoj istorijskoj stvarnosti. No, iako se Samardžićeve djelo još uvijek ne izdiže svojim porukama, a osobito jezikom, do stepena estetske univerzalnosti i ne predstavlja poseban književni doprinos u konstelaciji južnosalvenskih literatura, ono svakako i po kvaliteti i po estetskom domašaju, premašuje književni lokalitet, njegove ograničenosti, isključivosti, uskogrudosti regionalnih matrica, modaliteta i značenja. Samardžićeve pripovijedno djelo predstavlja ozbiljni i kvalitetni receptivni pokušaj, stvaralački napor da se u narativnim slikama toga vremena umjetnički fiksira i oslušne, ne samo epska i rodoljubna heroika pljevaljskog Sandžaka, već daleko više: brojne sudbine ljudi u vremenu i prostoru Sandžaka, savremenost i sadašnjost čovjeka tog podneblja. A on je te slike umjetnički hvatao naprečac, transponujući ih kroz projekciju priča da bi kroz njih odgonetnuo burne mijene, život tog miljea sa svim njegovim mozaičkim lijepim i tragičnim specifičnostima, antinomijama i duhovnim mentalitetima ljudi.

Pojava Samardžićeve zbirke pripovijedaka *Iz naše nahije* od svega nekoliko priča: *Dva slavska kolača*, *Za dušu Emila Kastelara*, *Na raskopano ognjište*, *Plaha krv*, *Mujaga*, *Poslije sedaha*, značila je, kako rekosmo, i po rasponu svojih novih tema i motiva i po realističkom i donekle naturalističkom stvaralačkom

postupku i *procedeu*, nešto sasvim novo i neobičajeno u savremenoj književnosti onoga perioda. Stoga nije čudno da je njegova proza već od prvog trena izazvala kritičku pažnju. Dočekana je u kritičkim opservacijama sa *dosta pohvala i malo primjedbi u prikazima i kritikama* Sava P. Vuletića,²⁷ Jovana Živojinovića,²⁸ i Vojislav J. Ilića.²⁹ kaže Novak R Miljanić,³⁰ pa nastavlja: *Ilić je dobro zapazio ljepotu, suštinu i dubinu zahvata piščevog u odašnje prilike i međuljudske odnose seotske sredine, u kojoj su na jednoj strani pop, učitelj sa ženom i seoski mehandžija, a na drugoj strani ostali mještani, u priči Dva slavska kolača.*³¹ No vratimo se i drugim Samardžićevim pričama. Njih je književni teoretičar Radomir Ivanović u najnovijem osvrtu *Doprinos realističkoj prozi*³² veoma uspješno tipološki, analitički i književnoteorijski razložio, interpretirao u svim njezinim slojevima. Osim što je utvrdio njihovu geneologiju, naratološke forme, situirao ih je u kontekst realističkih pripovijedaka srpskih pisaca koje je Stevan I. Samardžić zasigurno čitao i njima se uvelike sadržajno i estetski napajao. Prema Ivanoviću njegove se pripovijetke mogu podijeliti u tri skupine i to: 1. na osnovu odabrane tematike i motivike, 2. na osnovu genološke pripadnosti i 3. na osnovu književnoestetske valorizacije. U prvi tematsko motivski krug smještene su pripovijetke posvećene nacionalnoj tema-

²⁷ Savo P. Vuletić, *Stevan I. Samardžić*, *Glas Crnogorca*, br. 17, Cetinje 1910, 3.

²⁸ J. Ž., *Stevan I. Samardžić: Iz naše nahije*, *Letopis Matice srpske*, knj. 247, Novi Sad, 1908, 96–97.

²⁹ Stevan I. Samardžić, *Iz naše nahije*, *Bosanska vila*, br. 13–14, 15–30 jul, Sarajevo, 1907, 13–14.

³⁰ Novaak R. Miljanić, *Stevan Samardžić*, 276.

³¹ Isto, 276.

³² *Mostovi*, br. 124–125, Pljevlja, 1992, 165–171. Isti je rad objavljen, u nešto modifikovanom obliku, u Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, (realizam – moderna), Podgorica, 2001, 351–364.

tici [Za dušu Emiliju Kastelaru, Na raskopano ognjište (*Slika s granice*), Preko Rogozne (*Slika s puta, iz stare Srbije*)], u drugi krug ušle su priče socijalne tematike [Dva slavska kolača, novele Plaha krv i Tatini sinovi, kratka priča S pogreba i Bez majke (Božićna slika), Srećna para i kratka priča Iz milosrđa u kojoj je jetka socijalna satira protkana ironijskim stilom], a u trećem krugu našle su se malobrojne priče posvećene analizi psiholoških stanja junaka [Mujaga i Poslige sevdaha]), ali ni one nijesu lišene deskriptivnih pasaža.³³

U pripovijeci iz prvog kruga Za dušu Emiliju Kastelaru, fiksiran je i karakterisan lik fanatizovanog Srbina koji je od učitelja saznao za španskog političara Kastelara, prijatelja i velikog simpatizera srpskog naroda. U želji da mu se oduži, Srbin čini u njegovu slavu pomen u crkvi sv. Emilije. Moli mu se, zajedno s pravoslavnim popom, kao božjem ugodniku. Priča je sadržajno jednostavna sa puna istorijskih fakata, stvarnih realija, feljtonskih pasaža, pa djeluje kao savremena reportaža. Ona ima i svoj impresivni naboj jer predstavlja duboku emotivnu sliku ljudi iz sandžačkog života. Zbog svoje narativne originalnosti teško je naći takav adekvatan primjer i predmet književne obrade u savremenoj beletristici južnoslavenskih naroda.

Druga priča *Na raskopano ognjište* iz iste skupine, predstavlja prema Vojislavu J. Iliću, jezovito istinitu priču jer svojim realističkim prizorima bijede ostavlja duboki dojam i receptivno-asocijativni doživljaj. Iako je bez dublje umjetničke obrade, prema Ilićevom sudu, motiv priče je, prema istom kritičaru, izvrstan za Ćipika i Kočića. Međutim to nije polje za g. Samardžića. Književni kritičar je ipak previdio širi kontekst priče u kojem je pisac u ovoj kratkoj naraciji spojio tri bijede: ekonomsku jed-

³³ Doprinos Stevana Samardžića realističkoj prozi u Slobodan Kalezić, *Motstovi*, 167.

ne sandžačke porodice; društveno-ekonomsku propadajućeg turskog feudalizma i vojno-političku Otomanske imperije. *Sve tri je zgušnuo u jedno klupko oko pokušaja jedne porodice da pobegne u Srbiju uz pomoć podmićenog turskog graničar, pa uhvaćen na djelu i doveden u sud, ućumat, gdje pop smije da kaže pravu riječ, a begu se zabranjuje da bijesni i psuje, na kraju daje neka crkavica državne pomoći toj porodici i oslobađa se svake odgovornosti.*³⁴ Sve je u kolovratu te priče tragično: i sudska buna bijedne porodice koja iluzorno upire pogled u spas iz socijalnih nevolja odlaskom preko granice (Srbiju) i begova muka kojemu viša vlast zabranjuje da bijesni i vrijeda. Sve je to Samardžić logično i prirodno povezao, *na malo prostora i sa malo riječi ispričao tako da zadvljuje upravo takav umjetnički doživljaj i snaga – kaže Miljanić.*

Analizirajući pripovijetku *Poslje sevdaha*, kritičar Ilić je prigovorio Samardžiću da ima *oko za ljudsku dušu*, ali ga nema *za spoljni svijet, za prirodu. Opisi prirode u njega su mlaki, mrтvi, steriotipni (...).* Očito da je književni kritičar i ovde promašio jer nije sagledao Samardžićev surovi pejzaž u cijelosti. Nije uočio dublje njegovu estetsku funkciju. Samardžićev je krajolik zimskih putovanja preko sandžačkih planina, ili planina kog drugog krajolika iz tog areala, veoma dinamičan, impresivan, estetiziran i personificiran do te mjere da ga možemo ubrojiti u najljepše primjere realističke proze u drugoj polovini XIX i XX vijeka. Dovoljno je navesti modele njegovih opisa iz pripovijedaka *Dva slavska kolača*, *Preko rogozne*, *Na raskopano ognjište* i *Poslje sevdaha* pa ćemo se uvjeriti da je njegov pejzaž srov i mekan, ali u isto vrijeme toliko ekspresivan da se rijetko može sresti kod nekog drugog pripovjedača njegove generacije. Pogledajmo kako on funkcionira u priči *Dva slavska kolača*:

³⁴ Novak R. Miljanić, *Stevan Samardžić, Mostovi*, od 22. 7. 1974, 47.

Stegla zima, kako amo može biti oko Bogojavljenija. Odonud s Ljubišnje dunu vjetar, pa samo zviždi pravi namet od snijega, koji još od rane zore ne prestajaše padati. Na polju nigdje žive duše; svak se sklanja u kolibu ukraj vatre, po koji čobanin protrči brže do kolibe do torova i pojata, te položi ovcama i govedima, pa se još brže vraća natrag. Ili koji seljak zadocni iz kasabe, uvijen u kaban, još na kakvom lijrenom kljusetu, goneći ga da što prije stigne, pa kad naiđe na namet, viče i silazi, te izvlači kljuse i produžuje dalje, psujući i preteći po snijegu, čas do koljena, čas i do pasa, dok ne izade na put.

*Tako ti je u svoj Podgori zimi. Planinski kraj, a ispod Ljubišnje, na čijim vrhovima ima o Petrovu-dne snijega, a odakle u sred ljeta dune često puta takav vjetar, da se brže sklanjaš i bježiš vatri (...).*³⁵

Možda niko u crnogorskoj literaturi prije Samardžića nije ostavio tako realistični opis surove zimske idile kao što to čini sam Samardžić. S velikim užitkom i proživljenim trenucima doživljava prirodu; intenzivno doživljava čudesno bogastvo slika, boja u zimskoj pustoši prirode prelamajući ih kroz svoj svijet, svoju stvaralačku i realističku imaginaciju. Promatrajući prirodu, Samardžić se divio njezinim oblicima, uočavao detalje u njoj: i ono surovo i ono što je poetizованo i lijepo. Samardžićev pejzaž predstavlja novu poetsko-slikarsku kvalitetu. To su pejzaži koji gube poetske konture i čvršću deskripciju i postaju dematerijalizovani. Veoma su profinjeni, estetski istančani, literarno estetizirani i na visokom nivou, pomalo eruditivno i ljudski obojeni. Slikao ih je talentovani narator manjom impresionističkog

³⁵ Stevan I. Samardžić, *Iz naše nahije: Pripovijetke i slike*, Nova štamparija – Davidović, Beograd, 1907, 1–2.

slikara, služeći se bojama i drugim auditivnim predožbama, pa su tako recipijentima ugodni i za oko i za uho. Posebno se u slikanju pejzaža Samardžić zadržao na opisima zime i ljudi u svom sandažačkom kraju. Opisao je tu beskrajnu i surovu pučinu „zimskoga mora“ što ga svojim gibanjem podsjeća na nestalnost u ljudskom životu. Pejzaž je u njegovoј prozi uvijek vezan uz čovjeka i prirodu, za njegov doživljaj, pa su njegove intimne impresije uvijek izrasle iz stvarnih slika i sjećanja što ih je bogatio unutrašnjom dinamikom, tj. nekim neprestanim vibracijama, micanjima i kretanjima, čas jačim, čas slabijim, pretvarajući se snagom umjetnikove stvaralačke imaginacije u nove zimske slike koje su istovremeno bile životno autentične i simbolične. Svojim umjetničkim naporom i preciznim zapažanjima, Samardžić je uspio ostvariti slike jedinstvenog mehanizma prirode u njenom trajanju i mijenjanju što daje posebnu draž i originalnost u njegovu narativnom djelu. Divan je i umjetnički istinit opis proljetnjeg dana u pripovijetci *Na raskopano ognjište ili Poslijе sevdaha*, krajolik koji je inače uspjeli opis dramatične borbe između nazadluka i napretka, između prirodnosti i ljudskosti i sebičnih problematickih računa i ambicija kasablijskih čitvi Samardžićeva vremena. Ima nečega simboličnog u opisu jesenjeg dana u povezivanju ovoga sa sahranom njegova najmilijeg učenika, sina varoškog nadničara i prezrenog siromaha.³⁶

I njegova kratka priča *S pogreba* sadržajno nosi kritički stav prema društvenoj realnosti. U feljtonskom narativnom žanru pisac ističe da se ljudi cijene prema bogatstvu i to na svakom mjestu: na poslu, skupu, u bolesti, na pogrebu. Prema nekim kritičarima ova bi se Samardžićeva priča mogla uzeti kao model početka socijalne književnosti koja je svoju dominaciju u crnogorskoj književnosti dobila između dva svjetska rata.

³⁶ Novak R. Miljanić, *Stevan Samardžić*, Mostovi, br. 28, Pljevlja, 1975, 35–42.

Pripovijetka *Mujaga* je impresivna i psihološki duboko iznijansirana priča. Miljanić je u njoj našao reljefno opisan udes jednog sandžačkog muslimana, koji je kao konjički žandarm odviše zloupotrebljavao svoj službeni položaj. No doživio je ipak da ga ljudi odbace i svi oni u čije je ime sve to činio. Vrijednost te priče su u opisima duševnog proživljavanja glavnoga lika, ali tu je i oni dublji zahvat međuljudskih odnosa, a pomalo se naslućuje i nemoć taktiziranja otomanske vlasti nesvojstveno njoj donedavno, što je u ono vrijeme pripovijetci davalо osobitu vrijednost. Na istoj psihološkoj okomici ove priče našla se i Samardžićeva pripovijetka *Tatini sinovi*. U bujnom iznijansiranom osećaju sreće zbog uspjeha pet sinova, koji dobro uče i koji će postati ugledni građani, pisac je gradio okosnicu cijele priče.

Književno obrazovan na modelima pripovijedaka srpskih relista (P. Kočić, S. Čorovića, L. K. Lazarevića, J. Veselinovića) Samardžić je prema književnom teoretičaru Radomiru Ivanoviću *pokušavao da zahvaljujući nesumljivom daru koji je poseđovao, pomiri dva antinomična stvaralačka postupka: tradicionalni i moderni, da bi se na kraju, priklonio tradicionalnom kao funkcionalnijem, jer je njime mogao da ostvari one ciljeve koje su se, po piščevom mišljenju i nametale književnoj umetnosti kao primarni. Između procesa demokratizacije i estetizacije, on se opredeljuje za prvi proces. I na osnovu saznanja i na osnovu individualnog iskustva Samardžić shvata da aktuelnost njegovog stvaralačkog djela, u momentu objavljivanja i recepcije, uveliko zavisi od vanknjiževnih okolnosti, odnosno od nacionalne tematike i socijalnog angažmana, u mnogo većoj meri nego od psihološke sondacije u prozi posvećenoj marginalnim junacima ili ljudima slabe volje(...).*³⁷

³⁷ Radomir Ivanović, isto, 166.

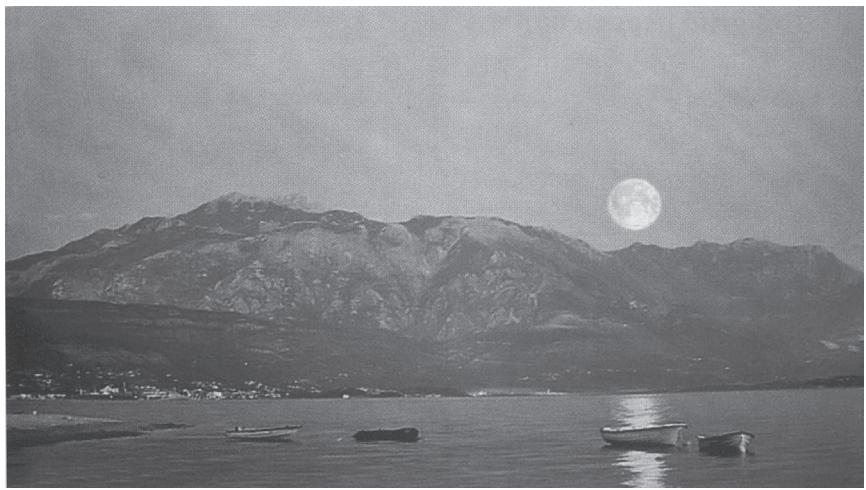
Tkivo Samardžićev pripovijedne radnje jeste preplitanje svih elemenata naracije. Pretežno je ono ipak sazdano u nizanju raznovrsnih slika/scena. One su kod njega zatvorene cjeline koje se u većini skladno (katkad i neskladno) ulijevaju jedna u drugu. Njegova slika, ili bolje reći scena, je elemenat-postupak kojim se inače pisci realisti ovoga perioda vrlo često služe jer taj postupak leži u samoj prirodi njihove naracije. On dakle postoji i u pričanjima crnogorskih naratora, ali donekle između Samardžića i njih postoji vidna razlika, ali ne strukturalna i tipološka, jer su strukturalne scene gotovo identične. Pored ovih strukturalnih elemenata, Samardžiću bi se našle zamjerke u njegovim digresijama, koje nijesu česte, a daleko više u prevelikom gomilanju turskih jezičkih idioma, koji su naročito izraženi u govoru njegovih muslimanskih likova. Iako oni predstavljaju danas stilogene elemente u crnogorskom jeziku, njihova nefunkcionalnost je ipak vidljiva i sprečava u velikom dijelu doživljjanu recepciju Samardžićevih pripovijedaka.

Na kraju, u zaključku, ovoga prikaza istakli bismo sljedeće: Gledajući u cjelini Samardžićeve književno djelo, ono zasigurno zaslužuje posebno mjesto u kontekstu crnogorske proze realističkog razdoblja. Na svojem literarnom putu Samardžić od relativno usmjerenog regionalista iz početne faze svojeg književnog stvaranja, razvio se u pripovjedača koji je možda jedan od najboljih, najrealnijih pisaca realističke epohe. I pored određenih narativnih slabosti (gomilanja turskog idioma u književni izraz, crnogorska arhaika, postupci u narativnim strukturama i sl.), Samardžić je od svih crnogorskih pripovjedača jedan od zasisigurno najsveobuhvatnijih realista koji je opisao cjelokupni crnogorski areal severnog dijela Crne Gore, pljevaljski i sandžački društveni život svojeg vremena. Pod uplivu srpskih i ruskih pripovjedača, najviše se od svih savremenika služio teorijom realizma, sustavno promatraljući život i praveći obilje zapisa

koje je kasnije znalački i korporirao u svojim narativnim djelima. Koristio je i druge strukturne oblike, poput usmenih narodnih pjesama, Njegoševe zgnusnute setence, narodne gnome i anegdote, s ciljem da u svojim slikama iz narodnog života udahne duh i dah svoje sredine. Može se slobodno reći da po mnogim atipičnim stranicama, ne tako opsežnog književnog djela, Samardžić nesumnjivo zauzima jedno od čelnih njesta među stvaraocima pripovijedaka, priča i novela crnogorskog i srpskog realizma.

III.

ISTRAŽIVANJA – POGLEDI – KOMPARACIJE

ROMANTIČARSKI, SOTANSKI I DEMONSKI Karakter lika Smail-age Čengića IVANA MAŽURANIĆA

– KOMPARATIVNO SAGLEDAVANJE –

Naslov naše teme sugestivno upućuje na analizu imanente poetike čuvenoga djela Ivana Mažuranića „Smrt Smail-age Čengića“ („Iskra“, 1846.), bolje reći upućuje na strukturu lika Smail-age Čengića. U vezi s tim likom rekli bismo da hrabrost i junaštvo Smail-agino pjesnik nije izvodio na poprište ljudskosti, etičnosti i humanosti. Zapravo, njegova hrabrost ispunjena je u cjelovitoj pjesnikovoj viziji negativnom energijom, negativnim eruptivnim emocijama, pa po tim karakterološkim osobinama on pripada skupini demonskih i satanskih likova u zapadnoevropskoj i istočnoevropskoj literaturi. Upravo svojim poetskim negativnim demonskim vizijama, o čemu je u bogatoj literaturi o tome Mažuranićevu djelu bilo malo riječi, Smail-aga kao glavni protagonist djela pripada određenoj skupini demonskih junaka evropskoga romantizma. Po svojoj tipologiji i strukturi najblizi mu je Njegošev Satana iz njegova djela „Luča mikrokozma“ (1845). Satana je i kod jednoga i kod drugoga stvaraoca u sukobu s Bogom, s tom razlikom što je Smail-aga u sukobu i s ljudskim i etičkim normama. Njegov protagonist kao antijunak nosi u svome biću one crte grotesknosti na koje je teoretičar Mario Prac u svome djelu „Agonija romantizma“ (Beograd, 1974.) upozorio kod likova Satane u Tasovu „Oslobodenom Jerusa-

limu“ i Marinovu „Pokolju nevinih“. U Tasovu Oslobodenom Jerusalimu, kako primjećuje Prac, Satana je navlačio „jezovitu srednjovjekovnu masku“, a mi dodajemo: takvu masku Mažuranić sistemski psihološki razgoličuje pretvarajući tako Smail-agino junaštvo u pervertirano nečovještvo, zloču, mržnju i sadizam – psihološke pokore koje su uzrele ponavljviše na scenama „pozorišta tužnog“ u Agovanju i Haraču. Tako Mažuranićev junak, po ideji dobra i zla, nadrasta sve slične likove romantizma, pa čak i one najgrotesknije čiji prizori pobuđuju strah, jezu, krv i smrt, poput nekih Bajronovih i Šilerovih „časnih zločinaca“ i „veličanstvenih monstruma“ ili Prešernova Črtomira u djelu „Krštenje na Savici“. Demonski duh i satanizam nesumnjivo su najistaknutije romantičarske crte Mažuranićeva spjeva „Smrt Smail-age Čengića“ pa ga po toj karakterologiji svrstavamo u istaknuti kontekst istočnoevropske i zapadnoevropske literature.

I

Opredjeljujući se da u naslovljenoj studiji *Demonski karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu – komparativno sagledavanje* izdvojimo neke tipološke konstante u čijem se okviru, po principu srodnosti, začinjala i nastavljala da djeluje Mažuranićeva poetika, njen poetski izraz, struktura poetske slike i tip junaka - mi smo se, između više tipološko-metodoloških pristupa književnomu djelu, opredijelili za komparatističku metodu, to jest za teoriju paralela, uticaja i odraza, odnosno bolje reći za teoriju interferencija, suodnosa i djelovanja – onako kako su tu književnu metodu u dijahroniji shvaćali brojni književni istoričari komparatisti, počevši od Van Pol Tigema, Žirmunskog, Veleka, Pikoia (C. Pichos), Rusoa (A. M. Rousseau),

Bušmina, Badalića, Flakera, pa do modernih utemeljivača socijalno-strukturne metode koju je u naše vrijeme zagovarao ruski teoretičar Mihailo Borisovič Hropčenko u knjizi *Творческая индивидуальность писателя* odnosno u njegovoј ključnoј studiji *Типологическое изучение литературы*.¹ Centralno mjesto u toj posljednjoj studiji dano je tumačenju *sukoba*, koje teoretičar Hropčenko oštro razlikuje od *sižeа*, i koji se nalazi u književnim tvorevinama koje nemaju sižeа, na primjer u lirici ili lirsko-epskim spjevovima. Hropčenko smatra da sukob ili konflikt, kako ga naziva, predstavlja strukturu osnovu književnog djelu, ali ne „konflikt u njegovom općem, takoreći sociološkom vidu, nego konkretni konflikt koji se razvija u književnom djelu“.²

Za tu Hropčenkova metodu mnogi su književni teoretičari tvrdili da predstavlja „metodu koja je najbliža prirodi književnih pojava“ i književne tradicije u kojoj se djelo situira.³

U duhu tih teorijskih premlisa nužno je Mažuranićevo djelo *Smrt Smail-age Čengića* (Iskra, 1846), koje je inače nadugo i naširoko bilo razmatrano u brojnoj literaturi,⁴ staviti u fokus

¹ Milorad Nikčević, redovni prof. dr. sc. (trajno zvanje) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

Москва, 1972.

² Isto, 257.

³ Dr Jovan Deretić u knjizi *Poetika Dositeja Obradovića*, 18, izričito kaže: „Proučavanje konkretnih izvora i uticaja samo je prvi korak u ispitivanju jednog šireg kompleksa pitanja koje obuhvataju piščev dug prema tradiciji (...). Ispitivanje te dublje, ne uvek lako odredive povezanosti dela sa književnom tradicijom, predstavlja, uz tumačenje samog dela, najvažniji zadatak književnosti.“

⁴ Vidi opširnu bio/bibliografiju u: A. Barac, *Mažuranić* (monografija), Matica hrvatska, Zagreb, 1945; Branko Gavela, „Pjesnička građa Mažuranićeva spjeva Smrt Smail-age“, *Književnik* III; sv. 1, br. 24, Zagreb, 1961; Milorad Živančević, *Ivan Mažuranić*, Matica srpska, Novi Sad, 1964; Ivo Franješ, „Mažuranić klasik“, *Umjetnost rijeći*, br. 4, Zagreb 1964; Ivo Franješ, „Mažuranićeva umjetnost“, *Forum*, br. 7–8, Zagreb, 1964; Ivan Mažuranić,

komparativno-interpretativnoga iščitavanja, sučeljavanja, proučavanja i vrednovanja i to ne samo u konstelaciji s nacionalnom hrvatsko-ilirskom tradicijom i tradicijom južnoslovenskih djela, već i mnogo šire: sa zapadnoevropskom romantičarskom tradicijom. Tu potrebu, koja se uvijek iznova rađa s ciljem da se o nekom autoru i njegovu književnome opusu kaže, u suodnosu i dodiru s drugim književnim opusom, nova komparativno problematiko-kritička i analitička riječ ili utvrди novi metodološki put, ne treba shvatiti kao manjkavost kritičkoga pristupa i proučavanja onih brojnih istraživača koji su se ranije bavili isto tako veoma uspješno tim i takvim djelima ili piscima, već naprotiv: nova osvjetljenja predstavljaju, rekli bismo, potvrdu umjetničke trajne i svevremenske vrijednosti samih poruka, vizija, jezičko-stilskih dometa, književno-tematskih raspona djela koja se proučavaju i koja u određenim trenucima uzimamo reprezentativnim modelima i pouzdanim komparativno-metodološkim predlošcima.

Problematizujemo li iz takvoga teorijsko-metodološkoga ugla književno remek-djelo Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* u suodnosu i komparativnom dodiru s drugim sličnim djelima – utvrđićemo da nam ono pruža dovoljno mogućnosti da se međusobne i jedva uočljive veze, imanentne strukturiranosti i dodirnosti, sagledaju ponajprije u tematskome, a ponekad i u dalekim reminiscencijama i u idejno-umjetničkim, strukturiranim i estetskim uticajima i komparacijama. Tek kad se djelo Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* razmotri komparativno iz svih mogućih uglova, sa zapadnoevropskom i istočnoevropskom literaturom i tradicijom, doći ćemo do pouzdanih sinteza i zaklju-

Smrt Smail-age čengića. Priredio Davor Kapetanić, JAZU, Zagreb, 1968;
Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, kritičko izdanje, priredio Milorad Živančević, Srpska književna zadruga, Beograd, 1969.

čaka o Mažuranićevoj poetici, o njemu kao stvaraocu, o prirodi i tipologiji njegove umjetnosti i estetike.

II

Opredjeljujući se u ovoj studiji za komparativna proučavanja Mažuranića i drugih romantičarskih stvaralača, bili smo isto tako svjesni i svih opasnosti što donosi komparativno istraživanje interferencija, odnosa, uticaja, odraza jednoga pisca na drugoga. Naime, problem prisutnosti određenih elemenata i struktura jednoga autora u književnome djelu drugoga pisca povlači sa sobom i pitanje originalnosti, preispitivanje estetskih i drugih stvaralačkih vrijednosti opusa toga drugog pisca. Ili, da budemo jasniji, postavlja se komparativno-teorijsko pitanje: da li je onaj pisac koji „preuzima“, „asimilira“ određeno jezičko-stilske ili neke druge tematsko-motivske elemente – manje nadaren, umjetnički neoriginalan u tolikoj mjeri da se nije mogao vinuti u prostranstva svoje stvaralačke kreacije i imaginacije bez antekske veze s književnim nasljem i piscem u čijem se duhovnome prostoru razvijao i stvaralački izrastao?

Mnogi književni proučavaoci, ponajviše komparatisti, u svojim su se studijama i člancima pozabavili naznačenim problemom, pa su o interferencijama, uticajima i odrazima govorili mnogo više kao o uticajima i vezama koje prelaze granice nacionalnih jezika i nacionalnih književnosti.⁵ Međutim, mnogo

⁵ O teoriji uticaja, paralela i djelovanja raspravljalo se ponajviše u kontekstu rasprava o komparativnoj književnosti, tj. kao uticaji i djelovanja koja prelaze granice jezikâ i nacionalnih književnosti. O tome osnovnu informaciju daju sljedeća djela koja se, u odgovarajućoj mjeri, mogu primjenjivati i na ovu temu: P. Van Tigem, *Uporedna književnost*, Beograd, 1955; *Vzaimosvjazi i vzaimodejstvie nacionalnih literatur*; Izd. Akademii nauk SSSR Moskva 1961, naročito rad V. M. Žirmunskij, *Problemi sravnitelno-istori-*

se manje govorilo i pisalo o uticaju jednoga pisca na drugoga, pogotovo o stvaraocima koji pripadaju istoj nacionalnoj književnosti i istom književno-jezičnom (štokavskom) izrazu.

Treba reći da su pojedini komparatisti stali na stanovište da uticaji i odrazi mogu trajno da se reflektuju samo na one nedarovite i nesamostalne stvaraoce koji ne mogu da se odbrane od mita tuđe veličine i mistifikacije, na one što nemaju u sebi imaginativne snage da progovore svojim, stvaralačkim jezikom i izvornim talentom.

Istorija poredbene književnosti južnoslovenskih naroda pruža više primjera koji mogu ilustrativno pokazati da su se čak i pojedini veliki pisci, izuzetne stvaralačke ličnosti, na svome putu sazrijevanja, ugledali na druge, isto tako snažne, genijalne pisce, ali nijesu ostali zarobljeni njihovom stvaralačkom kreacijom i u sjenci njihove poetike i veličine, već su im oni služili jedino kao podsticaji i uzori – da bi lakše pronašli svoj stvaralački i stilsko-jezički put i *c r e d o*⁶. Poznato je da je ruski romanti-

českogo izučenia literatur, 52–66; R. Velek, „Kriза uporedne književnosti“ u knjizi *Kritički pojmovi*, Beograd 1966, 181–188; C. Pichos, A. M. Rousseau, *Komparativna književnost*, Zagreb, 1973; Z. Konstantinović „O savremenim teorijama o uporednom proučavanju književnosti“, *Uporedna istraživanja*, br. 1, Beograd, 1975. Podsticajne priloge „Teorije uticaja, delovanja i recepcije“ donio je i časopis *Polja*, br. 335, Novi Sad, 1987, s uvodnom studijom Miodraga Radovića, „‘Strah’ od uticaja“, str. 2–3. U vezi s problemom uticajâ uopšte, izvan konteksta uporedne književnosti, pored ostalih književno-teorijskih priručnika, korisno može da posluži: A. Žid, „O uticaju u literaturi“, *Granice umetnosti*, Beograd, 1967, 47–64; T. S. Eliot, „Tradicija i individualni talenat“ u zbirci njegovih eseja u seriji Književni pogledi, Prosveta, Beograd, 1963; A. S. Bušmin, *Metodologičeskie voprosy literaturovedečeskikh issledovanij*, osobito VII poglavje „Preemstvenost“, Leningrad, 1969; E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.

⁶ Književni istoričar Josip Badalić, autor mnogih studija iz područja upoređene književnosti, koji se najčešće bavio ruskom literaturom prema ostalim

čarski pjesnik Aleksandar Sergejevič Puškin, prema vlastitome priznanju, na „oba uha saslušao učiteljsku riječ Šekspirovu“, ali nije ostao zarobljen njegovim duhom, već ga je „njegov snažni talenat rano uputio na svoj vlastiti put“.⁷ Tako se u svim istorijama ruske književnosti navodi da je taj isti Puškin davao svome mlađem savremeniku Nikolaju Vasiljeviču Gogolju skoro gotove fabule za njegovo izuzetno ostvarenje *Mrtve duše*, pa, ipak, Gogolj je, snagom svojega izvornog talenta, brzo i sigurno zakoracio svojim, sasvim novim, gogoljevskim putem.⁸

I pjesništvo Branka Radičevića, jednoga od najznačajnijih i najliričnijih stvaralaca srpskoga romantizma, pojedini književni kritičari i istoričari književnosti vezali su za tokove zapadno-evropske književnosti, prije svega za njemačku i englesku romantiku, a naznačavani su uticaji i odrazi pojedinih francuskih, pa čak ruskih i čeških pjesnika.⁹ No, sve to nije škodilo da i do

slovenskim književnostima, u knjizi *Rusko-hrvatske književne studije*, Liber, Zagreb, 6, piše: „Tako je uostalom s cijelim književnostima: njih reprezentiraju i unapređuju samo talenti, bez obzira u čijoj su učiteljskoj atmosferi nikli i uzrasli: ranije ili kasnije oni progovore svojim glasom. Svojim talentom. I zato proučavanje učiteljskog doprinosa, razlučivanje – sine ira et studio – izvornoga od povremenoga ili slučajnom koincidencijom natrunjenoga sa strane valja smatrati, po mome mišljenju, korisnim doprinosom za što tačnije utvrđivanje geneze i zakonitosti razvitka ovog ili onoga književnoga stvaraoca ili čak ukupne nacionalne književnosti.“

⁷ *Isto*, 6.

⁸ N. V. Gogolj u svojim *Autorskim ispovjestima* navodi da ga je Puškin nagovorio da napiše roman *Mrtve duše*. On doslovno kaže: „On (Puškin – M. N.) me je davno nagovorio da se prihvatom nekoga opsežnijeg djela (...) i, u zaključku svega, dao mi je sopstveni siže iz kojega je on (Puškin – M. N.) sâm namjeravao da napravi nešto u obliku poeme, i koji, po njegovim rijećima, ne bi dao nikome drugom. To je bio siže *Mrtvih duša*.“ (Viđi: S. M. Florinskoj, *Russkaja literatura*, UČPEDGIZ, Moskva, 1956, 261. Prijevod teksta je naš).

⁹ Viđi Milorad Nikčević, „Paralele i dodiri jedne pjesme Branka Radičevića i Milvoa u svjetlosti dosadašnjih proučavanja“, *Književnost i jezik*, br. 4,

danas Radičevića slavimo kao pjesnika, kao stvaraoca izuzetne evokativne i umjetničko-suptilne lirske snage, kao krupnu figuru južnoslovenske književnosti, nezavisnu od „blede i blage zvezde“¹⁰ svojih uzora i učitelja.

Spisak imena pisaca koji su se razvijali u živome stvaralačkom dodiru i saradnji sa svojim prethodnicima, iz čije su neposredne blizine mogli crpsti ideje i pozajmice, gotovo da je neiscrpan. Uz već navedeno, mogli bismo istaći Šekspira (Shakespeare), koji se koristio sižeima što ih je nalazio u pročitanoj literaturi, počevši od antičke literature (Plutarha), pa do svojih savremenika. Aleksandar Dima (A. Dumas) preuzimao je elemente od Valtera Skota (Walter Scott) i Šilera (Schiller), a za Emila Zolu pojedini su istraživači isticali da je opis porođaja u jednome svom romanu doslovno prepisao iz stručnih udžbenika za medicinu. Molijera (Moliere), V. Skota i mnoge druge pisce optuživali su za plagijate i poricali im stvaralačko-umjetničke vrijednosti.

O problemu uticaja, teorije djelovanja, odraza i pozajmica u književnosti progovorili su mnogi stvaraoci – pisci. Braneći stvaralačku originalnost svojih djela, njemački najsvestraniji književnik Gete (Goethe) pisao je o tome ovo:

„Uvijek se govori o originalnosti, ali što ono znači! Čim se rodimo, počinje svijet na nas utjecati, i tako to ide do kraja. I to svagdje! Pa šta i možemo osim energije, snage i volje nazvati svojim! – Kad bih mogao reći, što sve dugujem velikim prethodnicima i savremenicima, ne bi mi mnogo ostalo.“

Beograd, 1980, 427–436. Isti, „Branko Radičević i Charles Hubert Millevoye“ u knjizi *Ideje i paralele (Književni ogledi i studije)*, Izdavački centar „Revija“, Osijek, 1984, 54–67.

¹⁰ Bogdan Popović, „Jedna paralela“, *Letopis Matice srpske*, knj. 350, sv. za jul, avgust, septembar, Novi Sad, 1935, 16.

I tako pjesnik Gete, podstaknut svojim sagovornikom Ekermanom (Eckermann), nastavlja:

„Ali ako hoćemo da govorimo iskreno, šta je od toga bilo zapravo moje, osim sposobnosti i želje, da vidim i da čujem? Ja svoja djela nipošto ne zahvaljujem samo svojoj mudrosti, nego tisućama stvari i ljudi izvan sebe, koji su mi dali građu za to. Dolazili su mi ludi i mudraci, bistre glave i ograničeni, djeca i mlađež, a isto tako i zreli ljudi; svi su mi govorili, kako im je pri duši, što misle, kako žive i rade i kakva su iskustva stekli, a ja nisam trebao ništa drugo učiniti nego samo zagrabit i požeti, što su drugi za mene posijali.“¹¹

U nastojanju da sagledamo bar djelimično teoriju uticaja, susreta, komparacija, odraza i djelovanja, upravo da pokažemo kako tuđa misao, iskra, ideja, reminiscencija može da bude podsticaj, začetak, stvaralačka klica neke misli, pasaža ili epizode drugoga pisca, citiraćemo pjesnika Vladimira Nazora, čije su se teorijske premise probile u stihovnu formulaciju pjesme *Plagijati*:

„Ja ne gazim sjeme što ga vjetar nosi
u moj usjev; ja ga puštam neka zrene
u plamenu moga srca i u rosi
moga znoja. Rast će, kao da je od mene.“¹²

Prema tome, veoma su rijetki u literaturi i osamljeni oni stvaraoci koji ne duguju nešto svojim prethodnicima, pa je stoga o savršenoj umjetničkoj originalnosti i potpunoj autentičnoj samosvojnosti nemoguće govoriti, čak i u slučaju onih pisaca koji

¹¹ Eckerman Johann Peter, *Razgovor s Goetheom*, Izbor, Zora, Zagreb, 1950, 37.

¹² Vladimir Nazor, „*Plagijati*“, u knjizi *Na vrhu jezika i pera*, Hrvatski izdavačko bibliografski zavod, Zagreb, 1942, 165.

su svojom estetskom snagom i izrazom značili stožere i bilježili raskršća književnih epoha ili pravaca.

III

Kad se pogleda Mažuranićevo djelo *Smrt Smail-age Čengića* u sklopu teorije interferentnih dodira, uticaja i paralela, posebno s Bajronovim književnim tvorevinama, a napose s *Hodočašćem Čajlda Harolda*, o čemu smo pisali u posebnoj studiji¹³, istakli smo da onda i nije „važno tragati za onim Mažuranićevim strukturnim elementima koji su, možda, evidentni i kod Bajrona, već je bitnije utvrditi da li su ti elementi stvaralački dovedeni u tipološko-funkcionalne odnose, tj. da li se javljaju u funkciji izgrađivanja umjetničkih vizija o svijetu i životu. Zapravo, u prosuđivanju svijeta Mažuranićeva epa *Smrt Smail-age Čengića* i nevažno je ispitivati podseća li nas jedno na drugo, jesu li vidne idejne i tematske sličnosti s ovim ili onim piscem, da li je preuzimao pojedine slike, misli, postupke u karakterizaciji likova, jezične obrte i reminiscencije od svog prethodnika i velikog uzora slovenskih literatura – Bajrona. Za nauku o književnosti je, kako to ističu mnogi proučavaoci, mnogo važnije ispitati koliko se jedan pisac, koji se razvijao u snažnom dodiru sa svojim

¹³ Viđi: Milorad Nikčević, „Bajronski elementi – dioni znak strukture Smrt Smail-age Čengića Ivana Mažuranića (Romantični kontekst i pitanje: da li je Smail-aga bayronski tip čovjeka)“ / Byronic elements as structures features of Ivan Mažuranić's Smail-aga Čengić, u zborniku: *Bajron i bajronizam u jugoslavenskim književnostima* / Byron and Byronism in Yugoslav Literatures, Institut za književnost i umetnost, Beograd i Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Beograd – Zagreb, 1991, 147–162. Studija je objavljena sa određenim izmjenama u knjizi: Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić, a u povodu manifestacije Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori 2009, Cetinje, 2009, 7–31.

uzorom, posebno s evropskom ili antičkom duhovnom tradicijom, uspio osloboditi tih uzora, koliko mu je pošlo za rukom da snagom tvoračke imaginacije svoj umjetnički izraz i svijet svoje poetike natopi individualnim doživljajem i da se unutrašnjim bogatstvom svojih djela, njihovih poruka, vine do opštelijskih i svevremenjskih ljestvica. Prisustvo naslijedenog bogatstva tradicije osećao je, sigurni smo, gotovo svaki pisac, neki više a neki manje. Međutim, njen udio u djelu u zavisnosti je od toga u kolikoj je mjeri pisac, snagom svoga talenta, uspijevao da uticaj i djelovanje tradicije prevlada, bolje reći da ga stvaralački transformiše u nov estetički kvalitet, da se uputi stazama svoje autohtone umjetnosti riječi.¹⁴

Imajući u vidu naprijed prezentirane činjenice, za nas je, prilikom vrednovanja literarno-umjetničke snage Mažuranićeva djela *Smrt Smail-age Čengića* i njegove jezičko-izražajne i stilske originalnosti, najvažnije utvrditi je li on određenu, od Bajrona, ili nekih drugih savremenika, preuzetu strukturu, temu, ideju, motiv, misao, reminiscenciju, karakterizaciju lika, stilski obrt i slično – elemente za koje rekosmo da ih je i nesvesno mogao apsorbovati iz evropske romantike i iz Bajronova bogatog sadržajno-slojevitoga djela i života – uspio da, snagom svoje umjetničke imaginacije, pretoči u vlastito književno djelo, da im udahne svoj život, sopstveni duhovni fluid i izraz, što će reći: da svoj čuveni ep *Smrt Smail-age Čengića* dovede do uspjelih literarnih i estetskih kreacija. Čini nam se da je upravo tu čude-

¹⁴ Prof. dr. sci. Milorad Nikčević, „Smrt Smail-age Čengića u kontekstu poe-tike romantizma (Komparativni pristup: Ivan Mažuranić I Dž. G. Bajron)“ u: Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić, a u povodu manifestacije Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori 2009, Cetinje, 2009, 16–17.

snu snagu i stvaralačko-poetski talenat zaista posedovao Ivan Mažuranić.¹⁵

IV

Nijedna zapadnoevropska književnost nije ostavila u Mažuranićevu književnome djelu toliko vidnih tragova koliko rim-ska i talijanska. One su, i nakon što je Mažuranić napravio vidan zaokret prema dubrovačkoj i usmenoj tradiciji, ostale stalnim izvorom njegove pažnje i primjer za ugled. Prema njima će se Mažuranić odnositi isto onako kako se kasnije odnosio prema klasičnoj književnosti i usmenim epskim pjesmama (Kačiću i Gunduliću): transformirajući i „posvajajući“ u svojoj poetici njihove detalje, obogaćujući ih svojim tvoračkim duhom i jezično-poetskim izričajem.

Osim tih komponenti ističu se kao vidni tragovi njegove poetike i uticaji evropske romantike, a posebno književnih djela Bajrona, Puškina, Ljermontova, Šatobrijna, o čemu su detaljnije pisali Zerberger, Lunaček, Zdiehovski, Nehaev i književni povjesničar A. Barac.¹⁶

Vođen naučnom značajljom i bogatom erudicijom, a i sam zahvaćen čudesnom magijom Mažuranićeva djela, A. Barac uložio je izvjesni napor da u citiranoj monografiji *Mažuranić*¹⁷ naučnom argumentovanom aparaturom osvijetli, donekle, genezu Mažuranićeva djela i prouči razvitak njegove stvaralačke poeti-

¹⁵ Isto, 17.

¹⁶ Vidi: Dr. Milorad Nikčević, „Byronov Childe Harold i Mažuranićev Smail-ag-a čengić u sustavu problemske nastave (Romantičarski kontekst i pitanje: je li Smail-ag-a Byronov tip čovjeka?)“, u *Metodičko-problemske književne komunikacije*, Školske novine, Zagreb, 1991, 3–48.

¹⁷ Antun Barac, *Mažuranić*, Matica hrvatska, 1945.

ke. Barac je dao dragocjene, (ne uvijek pouzdane) podatke o načinu na koji je Mažuranić u književnoj tradiciji, našoj, klasičnoj, zapadnoevropskoj tražio uzore, stilske obrte i izražajne moći za svoje remek-djelo. Značaj Barčevih naučnih istraživanja je, ipak, u tome što je on otvorio posebno poglavlje komparativnoga izučavanja Mažuranićevih uzora, pronašao je u *Smrti Smail-age Čengića* više paralela i reminiscencija iz zapadnoevropske, talijanske, klasične, usmene i dubrovačke književne tradicije, a u posebnome poglavlju o kompoziciji *Smrti Smail-age Čengića* pozabavio se uticajima Džordža Gordona Bajrona i nekih drugih autora. Time je detaljnije osvijetlio jednu stranu Mažuranićeva književnoga iskustva i strukturu njegova remek-djela, ali je istovremeno indirektno dovedena u sumnju Mažuranićeva originalnost.

U posebnom poglavlju o kompoziciji *Smrt Smail-age Čengića*, Barac utvrđuje da Mažuranić u kompoziciji nije slijedio Homera i Tasa (Tasso), nego „najvećeg uzora svog vremena“ – Bajrona, „ali da je u tome pokazao i vlastite crte, koje njegovo djelo čine samostalnom tvorevinom“¹⁸. Barac je zapazio, ujedno, i neke nove pojedinosti u vezi s Bajronom. Kao što su poznavali savremenici ilirizma (Vraz, Kukuljević, Preradović, Kazali i dr.) engleskog pjesnika, tako je i Mažuranić čitao njegove tvorevine, a te prve učinke i uticaje njegove poetike mladi Mažuranić mogao je osetiti još mnogo ranije u *Grobničkom polju* (1842) – djelu svoga šuraka Dimitrija Demetra.¹⁹

Govoreći o svojstvima i značajkama Bajronove poezije, Barac ističe da su se kod njega ispoljili elementi romantike – *literizam* i prožimanje kraćih i dužih lirske pasaža. Na planu nje-

¹⁸ Antun Barac, isto, 254.

¹⁹ Viđi detaljnije u poglavlju „Bajron i naši romantičari“ u knjizi Ilike M. Petrovića, *Lord Bajron kod Jugoslovena*, Beograd – Požarevac, 1989, 68–72.

gove poetike, odnosno Bajronove poetske tipologije, istakao je Barac i druge komponente: nedostatak epske povezne niti u radnji njegova djela, slijed uzastopnih prizora, bez kontinuiranoga narativnog toka (pod naracijom se podrazumijeva fabula), čije poetske slike ostavljaju asocijativno-sugestivnu moć na čitaoca. Osim dominantnoga lirizma i isprekidanosti lirske radnje u poetskome samogovoru, javljaju se i elementi tajnovitosti, nedorečenosti, natuknutosti – poetski modeli koje će mnogo intenzivnije kultivisati kasnije parnasovci i simbolisti. Iako Bajronova poetska djela ne pošeduju „epsku objektivnost“, u središtu tkiva najčešće je prisutan pjesnik-Bajron „obraćajući se često sa svom svojom strastvenošću na čitaoca“.²⁰

I na planu protagonista, ističe Barac, Bajronovi su junaci izuzetne ličnosti, jake i neobične volje, zahvaćeni intenzivnim i neobičnim strastima koje teško mogu obuzdati. Njegove junake kroz život vode, ponekad, zločinački nagoni, ali i osećaji pravde, apatije, tuge i melanholije. Oni se, zapravo, izdižu u svome miljeu kao individualizovane (tipizirane) ličnosti s osećajem suvišnosti, usamljenosti i odbačenosti od sredine i društva u kojem egzistiraju. Ti takozvani suvišni ljudi, koji su i plod ruske literature 19. vijeka, u svojoj ljudskoj éudi ruše, ponekad, ustaljene norme života, običaje, etičke zakone, moral, konvenciju i slično²¹. I na planu pejzažne tematike, Bajronove su pjesme obojene egzotičnom romantikom. Njihove se radnje „dešavaju na istoku, među ljudima, koji su daleko od evropske zajednice. Ispunjene su neobičnim i smjelim pothvatima, zločinstvima i krvlju“.²²

²⁰ A. Barac, isto, 255.

²¹ Bajronski junaci, kaže A. Barac u cit. monografiji „u dnu duše ponajviše kriju kakav jad, sjećanje na pretrpljene nepravde i zločinstva, koje ih tjera uvijek naprijed“ (str. 255).

²² Atun Barac, isto, 255.

Takve analize poslužile su Barcu da izvede, prije svega, sintetički zaključak da je Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengića*, po poetskoj tipologiji i samoj epskoj građi, bajronovsko djelo. Za glavnoga junaka Smail-agu kaže da je čovjek „koji se ističe snagom i voljom, a poznat je po svojim pobjedama“²³ i postupcima prema svojim podložnicima. Između ostalog, u nastavku decidirano kaže:

„Vrijednost vlastite ličnosti (Smail-aga – M. N.) izdiže iznad svega, i bez milosrđa uništava sve, što mu se i najmanjim kretom protivi. U vezi sa samom radnjom spjeva prikazano je mučilište, krvavo ubiranje harača, opisani su noćni pohodi na neprijatelja, napadaji iza busije, izdajstva, junaštvo, smrt. Sve se pak događa u krajevima, gdje putnik zatječe na kolcima nabijene ljudske glave, i gdje život pojedinca vrijedi toliko, koliko se čovjek može osvetiti ili izvršiti junačko djelo. Sama je ta građa nukala Mažuranića, da se u sastavu pjesme ugleda u engleskoga pjesnika – to više, što je Byronova građa bila više manje knjiška, a Mažuranić je zahvatio iz krvave stvarnosti svog vremena, pa je zato mogao postizavati byronskim sredstvima još jače dojmove.“²⁴

Iz književnoistorijske veze koju je izložio Barac u svojoj monografiji nesumnjivo je vidljivo da postoje utvrđene paralele Dž. G. Bajrona i I. Mažuranića. Te se komparacije, veze i suod-

²³ Suprotno od literarne transpozicije Ivana Mažuranića, lik Smail-age prikazuje se u istorijskoj literaturi kao pravi junak i heroj. O tome istoričar Ferdo Šišić kaže: „Pogledati Smail-agu dosta ti je bilo, pa si odmah znao da gledaš junačinu i plemenita čovjeka. Bio je srednjeg rasta, krut, smeđ, a velikih i zelenih očiju, koji su ti pogledom svojim odavale svu njegovu dušu. Nadasve resila ga je mirnoća i trijeznost, a rijetko kad bi planuo gnjevom“. (Sve podvukao M. N.) (Viđi predgovor Milorada Živančevića, „Prolegomena za ‘Čengić-agu’ Ivana Mažuranića“, cit. kritičko izdanje, 13).

²⁴ Antun Barac, cit. djelo, 255.

nosi očituju, kao što se vidi, u dva smjera: u odnosu na književne vrste i žanrove *Smrti Smail-age Čengića* i *Hodočašća Čajlda Harolda*, te u odnosu na njihove tematsko-motivske komponente.

Nakon Barčeva suda gotovo definitivno problem paralela i uticaja Bajronova djela na *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića smatrao se u književnoj kritici i istoriji književnosti prečutno riješenim. Ipak, ocjena, koju je nešto ranije od Barca izrekao Milutin Nehajev, da je Mažuranić u periodu bajronizma „pokazao svoju samostalnost što nije podlegao utjecaju engleskog pisca, nego sačuvao prevagu intelekta nad osjećajnošću“²⁵ ostavila je otvorenu klicu sumnje i dilemu prema tome delikatnom problemu.

Iz Nehajevljeva eksplicitnoga suda izvodili su i kasniji proučavaoci premise da je I. Mažuranić imao, pored krupnih uzora rimske, talijanske i drugih, istočnoevropskih i zapadnoevropskih, književnosti (Puškina i Bajrona) i svoje originalno autohtono mjesto u savremenoj hrvatskoj književnosti. Mažuranićevo djelo *Smrt Smail-age Čengića* zauzima, zapravo, i pored nekih reminiscencija i crta, posebno i istaknuto mjesto u širokoj konstelaciji evropske i svjetske romantičke. Ta Mažuranićeve samosvojnog došla je do punoga izražaja upravo u njegovu djelu *Smrt Smail-age Čengića*, ali ne toliko što je crpio građu za svoje remek-djelo iz domaćih istorijskih izvora i vrela usmene tradicije, dakle iz krvave južnoslovenske povjesnice i stvarnosti, nego što je, prije svega, stvaralač umio da tu istorijsku problematiku svoga epa produbi do univerzalnih, svevremenskih i opštečovječanskih vizija i pitanja kako bi mu na taj način poetika njegova djela obezbijedila sveobuhvatno simboličko značenje i duboku etičku komponentu.

²⁵ Isto, 253–254.

Prema tome, predстоји да problem koji je fiksiran naslovom i podnaslovom ove studije detaljnije istražimo i za dokaz svojih teza privedemo određenu građu djela, uočimo duhovnu atmosferu, otkrijemo vrijeme i ambijent u kome su se kretali likovi Smail-age, Čajlda Harolda i drugi protagonisti iz apostrofiranih književnih djela. Istorische premise komparativne literature stvaraju istina, u prvi mah, privid iz kojega se mogu zaista izvesti magloviti i neprecizni sudovi da je Smail-aga „jaka ličnost“, „junak snažne volje“ kojim „gospodare potmule i divlje strasti“. Može se prihvati i suprotna teza: da je on „zločinac nesvakodnevnih razmjera, koji ne poznaje ljudske obzire i etičke zakonitosti“, nego „uživljava“ svoju tiransku, demonsku i neobuzdano-zločinačku čud. Dakle, Smail-aga se može doživjeti kao neki tip „natčovjeka“, zapravo kao potomak Miltonovog Lucifera, koji, u stvari, i predstavlja neku srodnu genezu prototipa bajronskih junaka²⁶.

I nakon prvog iščitavanja Bajronova djela *Hodočašće Čajlda Harolda* uočava se da je to poema – žanr čija se poetološka tipologija zasniva na lirsko-epskoj fabuli u kojoj, ipak, dominira linija lirizma i poetske subjektivnosti. Ta emocionalna nota lirizma prisutna je ne samo u obrađivanju prirodnih (romantičarskih) i egzotično-okultnih pejzaža i krajolika, već i u emociji likova čije se senzibilnosti i duhovnosti stupaju i prožimaju u jedinstvenu emocionalno-lirsku sliku. Kao i u drugim nekim poemama romantizma, i u poemi *Hodočašće Čajlda Harolda* javlja se i poetski subjekt Bajrona sa svim svojim lirskim raspoloženjima i reminiscencijama. Njegova specifičnost u središtu poeme određena je tim što je stvaralac Bajron dio svoje

²⁶ S pozivom na nalaze Alojza Šmausa (Alois Schmaus), o tome detaljnije piše Ivo Frangeš u predgovoru Sabranih djela Ivana Mažuranića, *Smrt Smail-age Čengića*, Sveučilišna naklada Liber, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979, 56–58.

građanske biografije ugradio (inkorporirao) u biografski životopis glavnog junaka Čajlda Harolda.²⁷ I pored istaknute lirske senzibilnosti, Bajronova poema bavi se i aktuelnim društvenim pitanjima svoga vremena, etičkim i socijalnim problemima likova. Zapravo, njegov glavni protagonist Čajld Harold i izrasta na pozadini društveno-ekonomskih protivurječnosti, raskola i krize morala koja je zahvatila evropsko građansko društvo u toku i poslije provedene buržoaske revolucije, na početku XIX stoljeća. Prema tome, Čajld Harold je predstavnik mладог građanskог sloja (klase), koji se napajao filozofijom idealizma, premisama prosvjetiteljske deklaracije: „sloboda, jednakost, bratstvo među ljudima i narodima“.²⁸ O tome S. P. Kohan u knjizi *Istorija zapadnoevropske književnosti*²⁹ kaže sljedeće:

„Razočaran u socijalne težnje prošlog veka i gotovo bez imalo vere u mogućnost da se vaspostavi opšta sloboda i pravda, čovek je počeo da misli o svom strahu, da može da gleda ceo svet svojim očima ne brinući se o sablasnosti svojih pogleda sa pogledima okoline. To je prvo obeležje romantizma; on je poetska predstava o stvarnosti, zamena stvarnosti maštom, subjektivan odnos prema spoljašnjem svetu, priznavanje jedino svoga JA.“³⁰

Iz naznačenoga citata iščitava se da je duhovna atmosfera u kojoj je živio i stvarao Dž. G. Bajron i njegov junak Čajld Harold stvorila čovjeka gorde individualnosti, krajnje subjektivnoga, razočaranoga i pobunjenoga; čovjeka revoltiranoga,

²⁷ Kao i Bajron, i njegov junak Čajld Harold u mladosti je „živeo kao poklonik naslada, ne znajući ni za kakav rad, usred raskalašnih pirova, usred ljubavnih podviga“.

²⁸ Neodmjereni idealizam prosvjetiteljskih premeta doveo je građansko društvo početkom 19. vijeka do dubokog razočaranja.

²⁹ Kohan S. P., *Istorija zapadnoevropske književnosti*, 1, Beograd, 1929.

³⁰ Isto, 252.

usamljenoga i prevarenoga, opšednutoga razočaranjem, besperspektivnošću i pesimizmom. Zapravo, to opšte duhovno raspoloženje postalo je osnov jedne filozofske i psihološke moralne i duhovne klime koja se u zapadnoevropskoj literaturi terminološki označava „poezijom svjetskog bola.“³¹

Nakon spoznaja do kojih se dolazi interpretirajući Bajronovo djelo *Hodočašće Čajlda Harolda*, moguće je utvrditi neke ključne dodire i paralele s Mažuranićevim djelom *Smrt Smail-age Čengića*. Kao prvo, nameće se osnovno pitanje: da li se Smail-aga Čengić može doživjeti kao tip Bajronova Čajlda Harolda? Da li je on, zaista, „odmetnik“ i „buntovnik“ protiv svijeta i života koji ga okružuje? I površna kompariranja ukazuju na to da Smail-aga nije tip čovjeka Bajronova junaka. On ne stavlja sebe, kao Čajld Harold, izvan društva i njegovih zakona. Prema tome, on nije u bajronovskome smislu riječi ni „odmetnik“, niti „buntovnik“. Istina, Bajronovi junaci opšednuti su buntom i prekosom, pa otuda imaju neke daleke reminiscencije i genetske tipičnosti s Miltonovim junacima i njegovim „palim anđelima“.

Rečeno je da je Čajld Harold uslovjen pogledima i težnjama svoje socijalne klase. Odbacio je moral svoje sredine i, poput svoga tvorca Bajrona, potražio potpunu slobodu i u životu i u umjetničkome stvaranju. Da li je takav i Smail-aga Čengić prema poetskoj tipologiji I. Mažuranića?

Mogu se citirati mnogi stihovi iz djela *Smrt Smail-age Čengića* iz kojih se iščitava da Smail-aga ne teži nikakvome idealu pravde, jednakosti i slobode. On, zapravo, i nije nikakav pobunjenik, već je tipičan simbol „poturčenjaka“ i kao takav predstavnik je određenog konfesionalno-društvenog (turskog) sloja i sistema. Nije teško, nadalje, zaključiti da je on uslovjen i formi-

³¹ Upravo ta romantičarska klima dala je umjetnosti novi tip čovjeka, stvaraoca i književnog junaka.

ran sviješću i sistemom turske provenijencije i vladavine. Svojim tiranskim, neobuzdanim erupcijama i postupcima, potmulim satanskim čudima, strahom i zebnjom koja se rađa u njemu, on taj sistem brani, podržava ga i održava u životu. Svakako, to je bitna komponenta koju ne treba gubiti iz vidokruga kad se raspravlja o pitanju bajronskih crta i Smail-aginoga „junaštva“, o čemu smo više govorili u svojoj ranije objelodanjenoj studiji.³² No, ovde je ipak potrebno reći da su bajronski elementi, crte demonskoga i satanskoga razornog karaktera u liku Smail-age, donekle, prisutni. Evo kako književni kritičar B. Pejović, u naše vrijeme, taj problem uočava u pjevanju *Agovanje*:

„Agovanje je početna pozicija tiranske nečovječnosti na putu u neumitnu propast, slika oholosti i zvjerskosti kojoj je, iz nje same, nadređena slika junačke krepkosti zarobljenih Moračana. U tom pjevanju Smail-aga se izdvaja i stavlja iznad i izvan ljudskog, i to već počinje da biva slika izopćenika, nesrećnog ali u svojoj nesreći kobnog čovjeka čiju dušu već počinju da srde, i čije srce gubi mir, a tim i slobodu, jer prava sloboda, kako Mažuranić pjeva u Nedužnosti samo „u srcu stoji“. Finale slamanja njegove mračne duše simbolično je dato u Kobi, u alegorijskoj slici nedostojanstvenog klanjanja mrtvog tiranina svemu što mu se približi“.

Iz prethodnoga citata logično proizlazi i pitanje: da li se stvaralač Mažuranić u svome djelu, zaista identificuje sa svojim glavnim junakom, kao što to čini, uostalom, Dž. G. Bajron u svome djelu. I u tome je, čini nam se, bitna razlika. Takva identifikacija u djelu I. Mažuranića nije prisutna. Ona, zapravo, kod njega nije ni moguća jer se pisac kroz svoje lirske scene i

³² Viđi: Milorad Nikčević, „Prilog problemskoj obradi djela Smrt Smail-age Čengića“ u knjizi *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, NIRO „Školske novine“, Zagreb, 1991, 131–151.

misaone pasaže uvijek stavlja na stranu Smail-aginih žrtava i njegovih protivnika. Kao ilustrativan materijal citiraćemo samo neke stihove pjesnikovih ličnih (lirske) raspoloženja i očećanja:

„Od istoka haračlige jašu,
Vode golu na repovijeh raju;

Jadna raja, ruku naopako,
Slijedi konjske na konopcu trage.
Mili bože, što je raja kriva?
Il je kriva gad što Turke mori?
Il je kriva što ih hrda bije?
Što je kriva? – Kriva 'e što je živa,
A ne ima što Turčinu treba:
Žuta zlata i bijela hljeba.“³³

Ili:

„Stvorac višnji pticam nebo dade,
Tiha duplja i žuđena gnjezda;
Ribam vode i pućine morske,

Jadnoj raji? ne dade ni kore
suha hljeba, da je suzom kvasi.
Al što velju? dade nebo dobro,
No je nesat sve već Turčin pobro.“³⁴

³³ Božidar Pejović, u knjizi *Problemski ogledi (O književnosti srpskog i hrvatskog romantizma)*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 58.

³⁴ Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, kritičko izdanje priredio Milorad Živančević, Srpska književna zadruga, Beograd, 1969, stih 496–497, 502–509, 84.

Ili stihovi koji su ušli u srednjoškolske antologije i čitanke:

„Harač, harač!“ Otkud raji harač?

Otkud zlato, koji ruha nema?
Otkud zlata, koji kruha nejma? (...)“³⁵

Ili:

„Planu aga kano plamen živi.
Avaj, bože što će odsad biti,
Kad već dosad vlasti bjegu krivi!“³⁶

Iz naznačenih stihova može se izvesti zaključak da se pjesnik Mažuranić stavljao uvijek na stranu obespravljenih žrtava. Moralno pravo da se Bajronovi junaci identifikuju s njihovim tvorcem proizlazi otuda što se oni (negirajući svoje društvo) bore za individualnu slobodu, za pravo smjele i jake ličnosti „koja je stegnuta okovima društvenih stega“; bore se, pak, za, kakav-takav, ideal slobode, pravde i jednakosti. Lirska pasaži, refleksije i zvuci „koji se sukobljavaju, pojačavaju i slivaju u melodiju koja se može naći samo kod pesnika nad pesnicima“³⁷, a koji su dominantni u pjevanju Harača, imaju još jednu funkciju koja predstavlja vidni distinkтивni znak između Bajrona i Mažuranića. Ta umetanja, zapravo, imaju funkciju da, bar na trenutak, oslobole „imaginarnoga slušaoca“ (čitaoca) prejakih nemira, uzbuđenja i tamnih obrisa, morbidno-naturalističkih slika u kojima je bujno vegetiralo samo zlo, a ujedno tim vidom ža-

³⁵ Isto, stih 622–624, 628–631, 90.

³⁶ Isto, stih 632, 639–640, 91.

³⁷ Isto, stih 542–544, 86.

ljenja i oslobođenja absolutne nemogućnosti pjesnik Mažuranić diže glas protiv Satane i brani ljudskost i čovječnost protiv sile, brutalnosti, nečovještva, demona i zla. Mažuranićevo stihovo, upravo na impresivan način ilustruju borbu *dobra* i *zla* kao metaforu za realne ljudske probleme. Satana, u kojega se pretvara Mažuranićev glavni junak Smail-aga postaje odmetnikom koji prerasta u simbol neprijatelja i buntovnika koji, po ideji *dobra* i *zla*, nadrasta Bajronove junake.

Gledano iz sociološkoga ugla, moguće je utvrditi da Smail-aga predstavlja specifičan sistem ondašnje turske vladavine. Iz takvoga zaključka može se izvesti dodatno pitanje: na kakvim se odnosima taj sistem zasniva, upoređujući Smail-agu i njegove podanike, i da li je takav Čajld Harold u odnosu na svoju sredinu?

Sistem vladavine Smail-age zasnivao se na neravnopravnosti, strahu i podjarmljivanju, što proizlazi iz samoga ondašnjeg sistema turske vladavine. Taj izopačeni odnos izražen je ne samo prema gladnoj i nemoćnoj raji, zarobljenicima – Crnogorcima („Brđanima“), već je pervertiran i u odnosu prema slugama, vlastitim pristalicama, pomoćnicima i slijepim podanicima. Preko modela Safera, drugih slugu i Turaka, vidljivo je da i oni u dodiru s čovjekom-Satanom prestaju biti ljudi; pretvaraju se, zapravo, u podaničko slijepo oruđe svoga silnika, u kreature bez ljudskih osobina i emocija. Riječju, prerastaju u animalne i demonsko-razarajuće snage i sile. Za ilustraciju navodim samo nekoliko primjera:

„hitre sluge poslušaše“ (...);
„On (Smil-aga) namaknu gojne vole
I dželate ljute rise,

Ter ih turskim darivao darom (...);
„Jašu zmaji s sjevera i s juga,

golu raju na repovijeh vode (...);
„Riknu aga ko bik ljuti“;
„Stoji klika sluga na konjijeh (...);
„Bijesan aga, neman ružna (...);
„Potkujte ih, pas im nanu greba! (...);
„Tu falaka škripa stoji,
Tu Safera rika divlja“;

„Planu aga kano plamen živi“;
„Na obrve crn mu oblak sjeda;
Plamte oči poput ognja živa;
Crljen plamen uz obraz mu liže;
Strašnjem bijesom nozdrve se šire;
A na usti ispod pjene bijele
grozan, paklen izraz stade,
ko da veli: raja nek propade,
samo pjesni čuvat se valjade“³⁸.

V

Očito da „hrabrost Smail-aginu pjesnik nije izveo na po-prište humanosti. Ona je ispunjena pogrešnim energijama i negativnim emocijama i pripada demonskoj vrsti hrabrosti. Po njoj i Smail-aga pripada rodu demonskih junaka romantizma, a u našoj poeziji četrdesetih godina XIX vijeka najbliži mu je Nje-gošev Satana (...). Demonski duh Smail-age nesumnjivo je najistaknutija romantičarska crta Mažuranićeva spjeva. Nju pjesnik nije isticao samo u trenucima kad njegova junaka hvata bijes, već je postavio kao determinantu nasilnika u scenama ‘pozorišta

³⁸ M. Bogdanović, „Sjaj Mažuranićeve poeme“ u knjizi *Stari i novi*, knj. I–IV, Beograd, 1961, 243.

tužnog'. On joj, međutim, nije pridavao značenje veličanstvenosti palog anđela, kakvo se nalazi u tipu bajronističkog junaka, niti privlačnost 'demona saznanja' kakvu ima Ljermontovljev Demon, već ju je izvlačio na oporom crtežu neljudskosti. Uživanje u žestokim strastima bajronističkog junaka u Mažuranićevom spjevu zamijenjeno je kolektivnim slađenjem mukama nemoćnih i opijenošću krvlju (...)“³⁹ a u tome je, upravo, diobeni znak strukture *Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića i Bajro-novog *Čajlda Harolda*.

Analizirajući neke bajronske komponente u iskustvu i tradiciji Ivana Mažuranića, moguće je, po tipološkim osobinama, njihova oba djela situirati uz poznate tvorevine zapadnoevropske književnosti, a naročito po apostrofiranom motivu Satane s Tassovim (Torquato Tasso) *Oslobodenim Jerusalimom* (1575), Miltonovim (John Milton) *Izgubljenim rajem* (1667), Marinovim *Pokoljem nevinih*, Ljermontovljevim *Demonom* (1841) i slično. Ipak, problem satanizma, u odnosu na djela zapadnoevropske literature i našega romantizma, ostaje nedorečen i naučno dovoljno neistražen. Oni se u svojoj biti, poetici i tipologiji bitno razlikuju, ponajprije što je naša romantika usmjerena težnjom za nacionalna oslobođenja, pa otuda satanizam Smail-age, za razliku od „bajronovsko-desadovsko-bodlerovskog“ ne predstavlja specifičan nazadak i dekadencu.⁴⁰

No, ono što nas posebno u ovoj studiji zanima, Barac je tek natuknuo i apostrofirao. A to je demonski karakter lika Smail-age Čengića. Mi smo u daleko širem komparativnom sučeljavanju s istočnoslavenskim i zapadnoevropskim literaturama taj problem

³⁹ I ovi stihovi navedeni su prema istom izdanju M. Živančevića.

⁴⁰ Božidar Pejović, „Tipološki kontekst Mažuranićevog spjeva“ u knjizi *Celine i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 88–89.

mnogo više i detaljnije produbili⁴¹. U sažetku simpozijske knjige na Cetinju⁴² napisali smo:

„Njegov protagonist kao antijunak nosi u svome biću one crte grotexnosti na koje je teoretik Mario Prac u svome čuvenom djelu *Agonija romantizma* (...) upozorio kod likova Satane u Tassovom *Oslobodenom Jeruzalemu* i Marinovom *Pokolju nevinih*. U Tassovom *Oslobodenom Jeruzalemu*, kako primjećuje Prac, Satana je navlačila ‘jezovitu srednjovjekovnu masku’, a mi dodajemo: takvu masku Mažuranić sustavno psihološki razgoličuje pretvarajući tako Smail-agino junastvo u pervertirano nečovještvo, zloču, mržnju i sadizam, psihološke pokore koje su uzrele ponajviše na scenama ‘pozorišta tužnog’ u Haraču. Tako Mažuranićev junak, po ideji dobra i zla, nadrasta sve slične likove romantizma, pa čak i one najgrotesknije čiji prizori pobuđuju strah, jezu, krv i smrt, poput nekih Bayronovih i Schillerovih ‘časnih zločinaca’ i ’veličanstvenih mostruma’ ili Prešernova Črtomira u djelu *Krštenje na Savici*.“⁴³

Pobliže, Mažuranićev je junak „neman ružna“, koja „duhom paklenjem“ pokreće „svakojake misli“. Njegova karakterizacija s konca Harača je bliska zaista Tasovom i Marinovom opisu Satane. Mažuranić poetski skicira sliku uzdrmanoga demona, pa nije naodmet da te stihove ponovo navedemo:

„Na obrve crn mu oblak sjeda;
Plamte oči poput ognja živa;

⁴¹ Isto, 106–109.

⁴² Viđi: Milorad Nikčević, „Prilog problemskoj obradi djela Smrt Smail-age Čengića“ u knjizi *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, NIRO „Školske novine“, Zagreb, 1991, 131–151.

⁴³ *Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori* (Cetinje 27. 09. – 01. 10. 2009). Program manifestacije & knjiga sažetaka, uredio prof. dr. sc. Milorad Nikčević, Cetinje, Novi Vinodolski, Osijek, 2009.

Crljen plamen uz obraz mu liže;
Strasnjem bijesom nozdrve se šire;
A na usti ispod pjene bijele
Grozan, paklen izraz stade
Ko da veli raja nek propadne (...).“⁴⁴

Mažuranić je tu sliku intonirao snažno, dinamički, dakle u momentu kad u agi puca razum i pretvara se u bijes, a Tasov opis Demona je dat mirnije i statičnije:

„Gnusan je i strašan u mračnom sjaju
Paklenog onoga svog maesteta.
Oči mu otrovne pogled daju, /
Podobne zraci kometa,
Od kojih čovjek nada se belaju.
Čupava brada gadno se kreta
Kad usta razjapi da zbori, kojim
Slična su bezdanu s grozama svojim (...)

.....
Kao što izlazi pramenje dima
Iz Etne, i ona sumporna para,
U vidu rijeci njemu iz usta
Pokulja paklena poganost gusta“.⁴⁵

Te crte demonstva Mažuranić nije isticao samo u trenucima kad njegova junaka hvata bijes, već ih je postavio kao determinante nasilnika u dramatičnim scenama „pozorišta tužnog“. On im, međutim, nije pridavao značenje veličanstvenosti paloga anđela, kakve se nalaze u tipu bajronističkoga junaka, niti privlačnost „demona saznanja“ kakve ima Ljermontovljev Demon,

⁴⁴ Isto

⁴⁵ Cit. prema: Mario Prac: „Metamorfoze Satane“ u *Agonija romantizma*, prevela Cvijeta Jakšić, Nolit, Beograd 1974, 63.

već ih je ocrtavao na oporom crtežu neljudskosti. Uživanje u žestokim strastima bajronističkoga junaka u Mažuranićevu spjevu zamijenjeno je kolektivnim slađenjem mukama nemoćne raje i opijenošću mirisa krvlju:

„Aga stoji, imi Turci stoje,
Ter prizorom žalosnijem
Gnjevno svoje pasu oko,
I svu groznu krvi žedju
Vlaškom krvi, vlaškom mukom gase.
Pa kako im srce razigra se,
Grohotom se zasmijaše
Na lijep pogled, kada raja,
Kada pseta k crnoj zemlji paše.
Smijehom istijem kleti ad se ori,
Kad se grješnik s vječnjem mukam bori (...).“

U takve katastrofične scene Mažuranić je uvijek utkivao, kao što smo to naprijed istakli, brojne lirske i misaone pasaže u kojima je iznosio svoje ošećaje u kojima je nastojao odbraniti nevine žrtve, ljudskost od nečovještva, demonstva i zla. Ti refleksivni pasaži, koji su najdominantniji upravo u *Haraču*, imaju još jednu istaknuta funkciju: oni bar na trenutak oslobađaju imaginarnoga slušaoca „pobru“ (u čijem se liku zrcali suvremeni recipijent) od prejakih nemira, emocionalnih tenzija, uzbuđenja, tamnih obrisa, morbidno-naturalističkih slika u kojima je bujno vegetiralo samo zlo i demonstvo. Ujedno tim vidom emocionalnoga žala za žrtvama, pjesnik brani slušatelja od prepregnutih emocija i uzavrelih ošećaja; diže glas protiv demonstva, Satane, nečovještva i zla. Njegovi stihovi upravo impresivno ilustriraju borbu dobra i zla kao metaforu za realne ljudske probleme. Lik Satane, u koji se transformiše Mažuranićev junak, jeste neki vid ljudskoga odmetnika, ali koji prerasta u simbol Demona i bun-

tovnika, pa po ideji dobra i zla, nadrasta sve junake književnosti romantizma.

Demonski duh i satanizam su nesumnjivo najistaknutije romantičarske crte Mažuranićeva spjeva *Smrt Smail-age Čengića* pa ga po toj karakterologiji svrstavamo u istaknuti kontekst evropske literature.

Izvori i literatura

1. Badalić, Josip. 1972. *Rusko-hrvatske književne studije*. Zagreb: Liber.
2. Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*. Zagreb: Matica hrvatska.
3. Bogdanović, M. 1961. „*Sjaj Mažuranićeve poeme*“. U: *Stari i novi I–IV* Beograd: Srpska književna zadruga.
4. Bušmin, A., S. 1969. *Metodologičeskie voprosy literaturovedečeskikh issledovanij*. (VII. poglavlje Preermstvenost'). Lenjingrad: UČPEDGIZ.
5. Curtius, E., R. 1971. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Matica hrvatska.
6. Deretić, Jovan. 1974. *Poetika Dositeja Obradovića*. Beograd: Vuk Karadžić.
7. Eckerman, Johann, Peter. 1950. *Razgovor s Goetheom, Izbor*. Zagreb: Zora.
8. Eliot, T., S. 1963. *Tradicija i individualni talent*. Beograd: Prosveta.
9. Frangeš, Ivo. 1979. „Predgovor“. U: *Sabrana djela Ivana Mažuranića, Smrt Smail-age Čengića*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Nakladni zavod Matice hrvatske.
10. Frangeš, Ivo. „*Mažuranić klasik*“. *Umjetnost riječi*, 4 (1964).

11. Frangeš, Ivo. „Mažuranićeva umjetnost“. Forum, 7–8 (1964).
12. Gavella, Branko. „Pjesnička građa Mažuranićeva spjeva Smrt Smail-age Čengića“, Književnik, III., Sv. 1. Br. 24 (1961).
13. Gogolj, N., V. 1956. *Autorske isповјести у S. M. Florinskoj*. Moskva: Ruskaja literatura.
14. Kohan, S., P. 1929. *Istorija zapadnoevropske književnosti*, 1. Beograd.
15. Konstantinović, Z. *O savremenim teorijama o uporednom proučavanju književnosti*. Uporedna istraživanja, 1 (1975).
16. Mažuranić, Ivan. 1968. *Smrt Smail-age Čengića*. Priredio Davor Kapetanović. Zagreb: JAZU.
17. Mažuranić, Ivan. 1969. *Smrt Smail-age Čengića*. Priredio Milorad Živančević. Beograd: Srpska književna zadruga.
18. Nazor, Vladimir. 1942. „Plagijat“. U: *Na vrhu jezika i pera*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
19. Nikčević, Milorad. „Paralele i dodiri jedne pjesme Branka Radičevića i Milvoa u svjetlosti dosadašnjih proučavanja“. *Književnost i jezik*, 4 (1980), str. 427–436.
20. Nikčević, Milorad. 1984. *Ideje i paralele (književni ogledi i studije)*, Osijek: Izdavački centar Revija.
21. Nikčević, Milorad. 1991. „Byronov Childe Harold i Mažuranićev Smail-agu Čengić u sustavu problemske nastave (Romantičarski kontekst i pitanje: je li Smail-agu Byronov tip čovjeka?)“. U: *Metodičko-problemske književne komunikacije*, Zagreb: Školske novine.
22. Nikčević, Milorad. „Bajronski elementi – dioni znak strukture Smrt Smail-age Čengića Ivana Mažuranića (Romantični kontekst i pitanje: da li je Smail-agu bayronski tip čovjeka?)“. U: *Bajron i bajronizam u jugoslavenskim književnostima*. Beograd, Zagreb: Institut za književnost i umetnost,

- Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu (1991), str. 147–162.
23. Nikčević, Milorad. 2009. *Međudržavni (Crna Gora i Hrvatska) i međunarodni projekt Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori, Cetinje od 27.09. do 01.10. 2009, Program manifestacije & knjiga sažetaka, Manifestation Programme & Abstract Book*. Cetinje, Novi Vinodolski, Osijek: HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, CKD „Montenegro – Montenegrina“, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
 24. Nikčević, Milorad. 2009. „Smrt Smail-age Čengića u kontekstu poetike romantizma (Komparativni pristup: Ivan Mažuranić I Dž. G. Bajron)“. U: Ivan Mažuranić: *Smrt Smail-age Čengića*. Uredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Cetinje: Crnogorsko-hrvatsko prijateljsko društvo Ivan Mažuranić, HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, ICJJ Vojislav Nikčević.
 25. Nikčević, Milorad. 1991. „Prilog problemskoj obradi djeła Smrt Smail-age Čengića“. U: *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, Zagreb: NIRO, Školske novine.
 26. Pejović, Božidar. 1974. *Problemski ogledi (O književnosti srpskog i hrvatskog romantizma)*. Sarajevo: Svjetlost.
 27. Pejović, Božidar. 1980. „Tipološki kontekst Mažuranićevog spjeva“. U: *Cjeline i detalji*. Sarajevo: Svjetlost.
 28. Petrović, Ilija, M. 1989. *Lord Bajron kod Jugoslavena*. Beograd, Požarevac.
 29. Pichois, C. i A. M. Rousseau. 1973. Komparativna književnost. Zagreb: Matica hrvatska.
 30. Popović, Bogdan. „Jedna paralela“. Matica srpske književnosti, jul, august, septembar (1935), str. 350.

31. Prac, Mario. 1974. „Metamorfoze Satane“. U: *Agonija romantizma*. Prevela Cvijeta Jakšić. Beograd: Nolit.
32. Velek, R. 1966. *Kriza usporedne književnosti*. U: *Kritički pojmovi*. Beograd. Prosveta.
33. Von Tigen P. (Paul Van Tieghem). 1933. *Uporedna književnost*. Beograd: Naučna knjiga. (drugo izdanje 1955).
34. Žid, A. 1967. *O uticaju u literaturi*. Beograd: Granice umetnosti.
35. Žirmunskij, M., V. 1961. *Problemi sravnitelno-istoričesko-go izučenia literatur*. Moskva, Akademija nauka SSSR.
36. Živančević, Milorad. 1964. *Ivan Mažuranić*. Beograd: Matrica srpska.

A Demonic Character of Ivan Mažuranić's Smail-Aga Čengić in the Eastern European and Western European Context (A Comparative Overview)

Summary

The title of our topic is a suggestive direction towards the taxonomy of an immanent poetics of Ivan Mažuranić's famous work *Smrt Smail-age Čengića* („*Iskra*“, 1846), that is to say, towards the structure of Smail-agá's character. In connection to that character, we could say that the poet did not display Smail-agá's courage and heroism on the scene of humanity, ethics and humanness. In the poet's integral vision, actually, his courage is filled with negative energy, negative eruptive emotions, so that according to these traits of the character he belongs to the group of the demonic and satanic characters in Western and Eastern European literature. And it is precisely in his poetic negative demonic visions, about which in the abundant reference on that Mažuranić's piece there are only few lines, that Smail-agá as the main protagonist in the work belongs to a specific group of demonic heroes of European romanticism. In his typology and structure the closest counterpart

is Njegoš's Satan from his work *Luča mikrokozma* (1845). Satan is in both authors' works in conflict with God, with a distinction of Smail-aga being in conflict with human and ethical norms as well. His protagonist as an anti-hero possesses in his being the features of a grotesque of which it was warned by a theoretician Mario Prac in his work *Agonija romantizma* (Beograd, 1974) who wrote about the characters of Satan in Tasso's *Jerusalem Delivered* and *The Massacre of Innocent* by Marin. In Tasso's *Jerusalem Delivered*, as was noted by Prac, Satan put on his „ghastly medieval mask”, and we add: such mask is systematically psychologically revealed by Mažuranić, transforming in that manner Smail-aga's heroism into a perverted inhumanity, viciousness, hatred and sadism – a psychological atonement that was ripe to its most in the scenes of the „sad theatre” in the scenes of *Agovanje* and *Harač*. So that Mažuranić's hero, in the idea of the good and evil, surpasses all similar romantic characters, even the most grotesque ones, scenes of whom evoke fear, horror, blood and death, similar to some of Byron's and Schiller's „honourable criminals“ and „magnificent monsters“ or to Prešern's Črtomir in the work of *Krštenje na Savici*.

A demonic spirit and Satanism are, doubtlessly, the most prominent romantic features of Mažuranić's epic *Smrt Smail-age Čengića*, so that in such characterisation we attribute it to the prominent context of Eastern and Western European literature.

(Objavljeno kao Predgovor u knjizi *Smrt Smail-age Čengića*, Cetinje, 2009.)

MIROSLAV KRLEŽA – U POETSKIM VIZIJAMA PRVOG SVJETSKOG RATA

*Karv, ta slana, kmetska,
stubičenska kary,
ta čarna, čerlena,
vonjhava, gosta karv,
zakaj curi ta gluha masna, šlepa,
strahotno mlačna karv?
kmična, gluboka, čemerna, kam, zakaj kaple kri? (...)*

Iz Balade Petrice Kerempuha

I

„Pred goleним, u punom značenju riječи monumentalnim djelom književnika Miroslava Krleže zastaje čovjek obuzet dojmom putnika koji je, došavši u dodir s nepreglednim dimenzijama, zadivljen, osjetio pravo značenje riječи: veličina. Sve je toj veličini podređeno, sve joj pridonosi: tu sad i najmanje i najveće, bez obzira na ljepotu i obujam, nema samo svoj vlastiti život: ono živi orkestrirano, poneseno tom silnom tvoračkom gestom. Pedeset, šezdeset, možda i više knjiga, samo je vanjski znak te veličine, ali pravi domaćaj toga djela, najmoćnijega i najobuhvatnijeg u hrvatskoj književnosti uopće, nije u vanjskom dojmu nego u unutrašnjoj snazi. Valja ući u te čudesne prostore, osjetiti njihovu dubinu, doživjeti njihova osvjetljenja, začuti svoj korak kako odzvanja pod njihovim svodovima, pogledati u

vanjski svijet iz tih prostora i osjetiti kako je on njihova jedina i prava mjera (...).¹

Zgusnute konstatacije književnog teoretičara dra Iva Franješa, uvode nas u „unutrašnju snagu“, u čudesna prostranstva svjetova, misli, magiju riječi i sjećanja; u tematsko-motivske regione Miroslava Krleže. Od trenutka kad se Krleža javio u hrvatskoj književnosti, pred prvi svjetski rat, u sutan jednog istrošenog svijeta i vremena, pa do naših dana, književno djelo ovoga pisca raslo je do neslućenih umjetničko-estetskih visina. Naime, od njegove pojave u književnosti pa do danas „zrači njegov stvaralački genij kroz sve pore naše vjekovima prigušene riječi“.²

Prema tome, književno djelo Miroslava Krleže nerazlučivo je uvedeno u sadržajne tokove, misao i izraz hrvatske književnosti, koja je njime stekla i svoje najsveobuhvatnije oblikovanje, a ujedno i najprodorniji glas duhovnog bića svoga naroda.

Svoje najeeruptivnije i najsuljlimnije stvaralačke impulse Krleža je vezao za jedno katastrofično zlo i pomjereno vrijeme. Pobliže, nastojao je kao stvaralac u duhovnoj klimi što ga je prouzrokovala ratna i poratna stvarnost. Naime, to je vrijeme kad, ujedno, u literaturu naših naroda sve više prodiru strujanja zapadnoevropskih modernističkih pravaca, onih duhovnih orientacija koje su u povijesti književnosti poznate kao „izmi“ – ekspresionizam, zenitizam, futurizam, imažinizam, dadizam, odnosno nadrealizam, simultanizam, paroksizam i dr. Estetski principi i poetike, modifikovane na razne načine, neki od tih modernističkih pravaca, prihvativ će i naši stvaraoci, od 1914. do 1920. godine, a i kasnije naći će se odjeci koji su direktno ili indirektno preuzeti. Ekspresionist više po instiktu nego po

¹ Ivo Franješ, *Miroslav Krleža*, Forum, br. 1–2, Zagreb, 1973, 114.

² Marin Franičević, *Krležino doba u našoj književnosti*, Zbornik o Miroslavu Krleži, JAZ, Zagreb, 1963, 344.

uticajima i bogatoj lektiri koju je čitao, Miroslav Krleža je, upravo, izrastao iz tog vremena, iz prvog svjetskog rata: iz jednog burnog ekspresionističkog doživljaja svijeta i života. Naime, ne samo on, već i čitava jedna generacija naših stvaralaca, još kao mlađi sazrijevali su u jednom haotičnom i impresivnom vremenu. Mnogi od njih doživljavali su strahote prvog svjetskog rata, vidjeli su trulost svijeta u raspadanju: omirisali krv i razaranja svjetske kataklizme. Naravno, u takvim izuzetnim trenucima, preosjetljivi i ranjivi, rastrzanih nerava, naši najveći stvaraoci pisane riječi, u tom poratnom vremenu, nisu mogli da se adaptiraju, pronađu utočište i smisao u život. U stvari, to je ratno i poratno vrijeme napravilo od naših pisaca neku vrstu „izgubljene generacije“, raspršene mladosti, razbijenih iluzija, jednom riječju – generaciju „suvišnih ljudi“. Otuda će njihov sublimni glas, taložen u riječi, odjeknuti u literaturi, u umjetnosti uopšte, na jedan potpuno nov način. Kriknula je tjeskoba i čovjek je kriknuo u svojoj duši. Čitavo doba bilo je jedan očajni krik.³ Kriko vremenu, o ljudima, o lažima, glupostima i besmislenostima; krik mladosti i srušenih iluzija. Zar o tome ne svjedoče čak i sami naslovi djela, stvaralaca koji su se javili iza 1917. godine? „Groznica grčeva šiknut će iz jednog krvavog sna“ što je bila java u lirskim zapisima Iva Andrića, u njegovim: *Ex Ponto* (1918, 1921) i *Nemiri* (1921); u stihovima i prnzi Miloša Crnjanskog: *Lirika Itake* (1919), *Dnevnik o Carnojeviću* (1921) i *Seobe* (1921); u ekspresivnim i do bola bezizlaznim stihovima Dušana Vasiljeva, u *Trnovim lamentacijama* i *jadikovkama* u kojima je pjesnik ilio i gnjev i protest „i žuč patnje, suze očajanja i nemoći“⁴ a kojima je dao naziv „prkosno i ekspresivno“:

³ Usp. članak Frana Petreà, *Idejnost i zraz ekspresionizma*, Umjetnost riječi, br. 1, Zagreb, 1957, 85., 4.

⁴ Velibor Gligorić, *Poezija Augustina Ujevića* u knjizi *Ogledi i studije*, Prosveta, Beograd, 1959, 160.

Lelek sebra (1920); u stihovima Rastka Petrovića: *Otkrovenje* (1922); u metaforičnim i razbarušenim strofama Rade Dranica: *Modri smeh* (1920) i *Voz odlazi* (1923) i u sigurno najpotresnijoj poeziji Miroslava Krleže *Pjesme I i II* (1918), *Pjesme III* (1919) i pripovjednoj prozi: *Hrvatski bog Mars* (1922), koja predstavlja sintezu najznačajnijih i najsveobuhvatnijih vizija rata, možda u čitavoj našoj, pa i u svjetskoj literaturi.

I poezija i proza ove generacije nosi, u stvari, pečat i osjećaje ratne i poratne stvarnosti, a središnja, magistralna tema im je *smrt i život, rat i strah* koji izvire iz doživljaja katastrofi onih vizija jednog iščašenog vremena. Temeljni problem Krležine generacije ovoga vremena je: kako će se nakon „raspršenosti života i mlanosti“ vratiti u normalne tokove kad nisu sposobni ni za šta, jer je u njima ubijena klica života i vjera u čovjeka; vjere u humanizam, u progres. Šopenhauerovski mračni osjećaji, iluzionističke vizije, umor i klonuće su glavni motivi Krležine generacije poratnoga vremena. Stiže se utisak kao da je čitava generacija dopjevala istu temu – besperspektivnosti, bezizlaza, bola i kao da se evokativno iz grla svih njih oteo krik prisutan u pjesmi *Čovek peva posle rata* Dušana Vasiljeva:

„ Ja sam gazio u krvi do kolena
i nemam više snova.
Sestra mi se prodala
i majci su mi posekli sede kose.
I ja u ovom mutnom moru bluda i kala
ne tražim plena;
oh ja sam željan zraka! I mleka! I
bele jutarnje rose! (...)“⁵

⁵ Citirano prema: *Antologiji srpskih pesnika između dva rata*, sastavio Borislav Mihajilović, Nolit, Beograd, 1956, 19.

II

Kad se uzme u obzir da je Krležin stvaralački genij zračio „kroz sve pore naše vjekovima prigušene riječi“, a njegov opus postajao jedan od prvih naših svetionika u tami i praskozorjima ovog našeg prilično teškog i krvavog hoda⁶, a k tome se doda da je još kao mlad mobiliziran u austrougarsku vojsku, da je prvi svjetski rat doživio na galicijskim bojištima „kao absurdnu školu života“, školu iz koje je ponio najgroznije doživljaje života i smrti, defetištičko osjećanje, onda nije čudo što je njegovo rano pjesništvo, a i proza, ostala potpuno u duhu ekspresionističke književne mode. Naime, ta moda je u hrvatskoj književnosti došla, kako je to naznačeno u svim povijestima hrvatske književnosti, preko U. Donadinija, ali daleko više preko Miroslava Krleže i Antuna Branka Šimića. Pobliže, preko Krležinih pjesama koje je on sam označio kao *ratnu liriku*, a i preko priповijedne proze, tvorevina u kojima ima ponajviše ekspresionističkih kozmičkih vizija, krvavih ratnih doživljaja, tmine, mraka i smrti kao, *na primjer*, u pjesmi *Pietà*:

„ Mi smo se klali, mati moja draga!
I srce tvoje sedam puta zaklano krvari.
Mi smo se klali, kô pijani barbari
za stvarnost crne tvrdoglavе stvari.
A sve je laž. Laž grozna. Ni crna ni bijela.
Laž barikade, knjige, riječi i raspela.
I ničeg nema. Ni boga ni vraga,
O zašto smo se klali, mati moja draga“ (...)⁶

Kako je Miroslav Krleža izšao direktno kao stvaralač iz doživljaja prvog svjetskog rata, i kako je nemir i sublimni naboj bio njegov glavni pokretački i tvorački impuls u njegovoj prvoj

⁶ Miroslav Krleža, *Knjiga lirike*, Minerva, Zagreb, 1932, 7–8.

fazi stvaralačkog rada, onda se da zaključiti da je, u stvari, i ekspresionizam u hrvatsku književnost, kao uostalom i kod drugih naših naroda, došao kao posljedica promjena što ih je, upravo, taj rat unio u duhovni život. Otuda se, zapravo, da objasniti istovjetno javljanje ekspresionističkih orijentacija i tendencija ne samo u hrvatskoj, već u srpskoj i slovenskoj književnosti. Uostalom, i rani ekspresionizam u srednjoj Evropi, Austriji, Njemačkoj i Češkoj, ekspresionizam koji se javio u tim zemljama iza 1909. godine, preko časopisa *Der Sturm* (1910) i *Die Akte* (1911), nastao je kao posljedica straha i tjeskobe u uslovima kada je ratna tehnika i mehanizacija ugrožavala duh čovjeka i njegovu slobodu. Otud Fran Petre u svom članku i kaže: „Kad bismo se zapitali, koja se tema najčešće pojavljuje u tadašnjoj lirici (poslije Prvog svjetskog rata – M. N), odgovorili bismo glasno – *strah*. Strah u raznim oblicima: strah za sudbinom čovjeka usred tehnike, industrijalizacije i mehanizacije, strah za očuvanjem individualnosti čovjeka, strah da je u uvjetima moderne civilizacije nemoguće održati ljudsko dostojanstvo, strah pred kozmičkim dimenzijama i strah pred užasima rata. Predhodni pravci u umjetnosti i književnosti nisu poznavali te psihičke pojave, bar ne u takvoj mjeri. Čovjek se toliko zaprastio pred stvarnošću, pa je u svom poetskom stvaranju počeo postavljati strah kao glavni motiv“⁸⁷ Kad se sve ovo kaže, onda se misli, upravo, na onaj ratni i kozmički ekspresionizam, na dvije varijante ovog književnog pokreta koji je, u prvom redu, inicirao kod Krleže, Miloša Crnjanskog i nekih drugih pisaca, Prvi svjet-

⁷ Fran Petre, cit. članak, 85—86. I austrijski teoretik Hermann Bahr slično definira suštinu ekspresionizma: „Nikad nije doba potresla takva groza tako samrti strah. Nikada svijet nije bio tako mrtvački nijem. Nikada nije bio čovjek tako malen. Nikada nije bilo tako tjeskobno. Nikada nije bio mir tako daleko, a sloboda tako mrtva. Tu je kriknula tjeskoba i čovjek je krušio u svojoj duši, čitavo doba hilo je jedan jedini očajni krik. I umjetnost urliče u potpunoj tami, zove u pomoć, traga za duhom: to je ekspressozi“ (Isto, 85—86).

ski rat u kojemu se književno-stvaralački duhovi nisu mogli snaći. Uostalom, ove dvije ekspresionističke varijante, dominirale su i u književnostima srednje Evrope u godinama velike svjetske kataklizme i onim pojavama koje su iza nje slijedile, čak tamo do sredine dvadesetih godina.

Krležini inspirativni trenuci u ekspresionističkom duhu vezani su, kao što smo već rekli, za doživljaje smrti i života, prouzrokovane ratom. Da je rat, doživljaj smrti kao teme stalne igre na polovima života i smrti bio njegov neizbjegni stvaralački imperativ potvrđuje piščeva ratna lirika, ratna novelistika okupljena „u sigurno najboljoj europskoj proturatnoj knjnizi“ u *Hrvatskom bogu Marsu* i ratna dramatika: *U logoru*, *Vučjak* i *Golgota*. Smrt i pakao života osnovni su postulati koji su najavljeni čak i naslovima pjesama i pripovijedaka: *Pjesma o mrtvoj ljubavi*, *Ples mrtvih stihova*, *Smrt karnevala*, *Pjesma mrtvom čovjeku*, *Pjesma o smrti*, *Smrt u predvečerje*, *Smrt Florijana Kranjčeca*, *Smrt Tome Bakrana*, *Smrt bludnice Marije*, *Smrt Riharda Harlekinija*, *Hiljadu i jedna smrt* itd. Dakle, od ranih poetskih ostvarenja, preko *Tri kavalira gospode Melanije* do *Cvrčka pod vodopadom*, smrt je osnovna Krležina stvaralačka preokupacija. Naime, čitava njegova ratna tematika, i u poeziji i u prozi, a i u dramama, pravljena je na sudaru zavađenih svjetova: života i smrti. Smrt je prisutna u psihi čovjeka, u ljepoti i radosti. I na „rasponu između života i smrti, upravo između rođenja i smrti“, Krleža je ispjевao „tragiku čovjekova življenja“. Smrt je kod Krleže sinonim gadosti, truleži, ništavila, raspada, blata, zgađenosti, sinonim igračke čovjeka u rukama „bezglavih“ sila koje su izvan njega, onih „zakonitosti“ ljudskog bitisnja koje umjetnička spoznaja impresionističkog vremena nije mogla tako erupтивно izraziti. „Burna pokretnost i pogubnost vremena“ uzrok je tragičnog osjećanja života karboliziranog“ raspada u kojem ekspresionistički umjetnik izgara. Dovoljno je, radi ilustracije,

nавести било који стих или уломак *iz* новеле, па да се потврди ова-
кав суд:

Noć.

*Sad kraljuje tmina,
i ljudi tužno viču u krvavome snu,
a vozovi plaču u maglenoj daljini
kao pseta.*

U čaši na stolu crna ruža cvjeta.

Sad kraljuje Tmina.

*I osjeća se, kako gasi, svjetlost, bijelog boga
Sablasni poklič vatrogasnog roga
ori,
to đavo kuglu pali,
kugla gori.*

I Mir. I Tmina.

I opet jeca kiša (.. .).⁸

Ili у оваквим редовима:

„Samljelo nas sve do smrdljive, sipke materije bije-
de i glada, satrlo nas je, i u nama sve ljudsko ugazilo do
pasje podlosti. Izranilo nas je, i bode nas iglama i noževi-
ma, обукло нас је у карболизирани крпе, сvi smo sivi kao
mulj, gnijijemo као утопљеници у густоме blatu, gadni smo
и гадимо се себи и свима око сеbe и sve bi trebalo politi
petrolejem i zapaliti као staru krpу.“⁹

Osjećaj гадости, pogrebnosti, truleži, „neprekidног по-
капања и смрти“ javljaju се као лајтмотиви у експресивно-нату-
ралистичком доživljaju у цјелокупном ratnom opusu Miroslava
Krleže. И у zbirci приповјести *Hrvatski bog Mars* mladост нашег

⁸ Miroslav Krleža, *Knjiga lirke*, Minerva, Zagreb, 1932, 67.

⁹ Citat preuzет од Iva Frangeša, cit. članak, 122.

čovjeka je raspršena i bačena „u tutanj luđačke kavalkade“. Krleža je sam zapisao: „, Devetstotina šesnaeste kada sam počeo da pišem tu nesretnu knjigu (...) znao sam za masu mladića (mojih bivših drugova iz Ludoviceuma) da su pali mrtvi, odonda do danas taj se broj stalno povećao (...). Masa mojih drugova, dobrih mladića, s kojima sam ja bio zaljubljen u iste djevojke, kartao, plesao, jašio iste konje i streljaо iz istih pištolja (...) i sanjao o životu, svi oni nasmijani mladi ljudi ostali su u kasarni; kako su glasovi o tim njihovim nevinim smrtima stizali do mene, ja sam sve više stao da osjećam važnost same sudbine koja je ležala nad nama svima ...“.¹⁰ Ovakve kobne, pogrebne „mrtvačke kavalkade“ pijanih kasarni, rezignacija i melanholiјa dale su inspirativno vrelo za priповijest *Smrt Franje Kadareva* i za potresnu „krvlju ispisani“ *Baraku pet be*. One su najočitije ova pločenje sudara života i smrти, besmislenosti, truleži.

Jedina očajna crna realnost pomjerena je u piščev imaginativni svijet da otuda neodoljivo djeluje kao tragika poraza jednog herojskog trenutka našega čovjeka i naše povijesne prošlosti koji je bio most do života, do sunca i svjetlosti, do „crljenog plamenog vjetra“ što ga je Krleža simbolično nagovještavao u obrisima i vizijama naslućenih zora. Student Vidović u priповijesti *Baraka pet be* izražava, zapravo, urliče pobunu i iznosi optužbu rata, bezumlja, smrти i pakla. Prisustvo rasijane smrти „unelo je u domobranske psihe pometnju, paniku, prenapregnutost živaca. Otuda su Krležine ličnosti nervčiki, oni do krajnosti ubijeni ljudi koji znaju za neminovnost smrtnog trenutka, no koji mu se, uprkos svemu, otimaju i, svesni ga, ipak ga se boje; oni se suludo batrgaju pokušavajući da se otrgnu ružnoći, od zemlje, da nekud

¹⁰ Citirano premo: Tode Čolak, *Miroslav Krleža* u knjizi *Portreti iz novije hrvatske književnosti*, Sloboda, Beograd, 1967, 183.

polete, ka visinama, suncu, detinjstvu, možda, ili pak nekoj još nedoživljenoj a dugo snevanoj i očekivanoj ljubavi“.¹¹

Kad se tema ovako prelama kroz stvaraočevu ličnost, onda ona prožima čitavo njegovo kreativno biće. U takvim sretnim i rijetkim trenucima pisac prima život svojim unutarnjim okom i transponuje ga u neponovljivu književnu viziju. Takvu viziju rata i njegova besmisla iskazuje Vidović, koji je, u stvari, dvojnik pisca, Mrskog subjekta pisca, koji je egzaltiran, do krvi ustreptao, uzneniren i potresen. Smisao čovjeka, bačenog u vrtlog rata, u žrvanj ljudskog kaosa i klanja, dovedenog u svojoj ljudskosti na stepen životinjskog, anomalnog, najpotresnije je izrazio student Vidović u asocijacijama u n u t r a š n j e g m o - n o l o g a :

„Čemu sam se ja zapravo rodio, i koju je to svrhu imalo? Oh, roditi se u ovako blesastoj ‘Gassenhauser civilizaciji’, gde nema ni žalosti, i gde je sve opereta. Kako je sramota moja smrt! Kako je duboko sramotna! Ja sam htio da doživim i da poživim! A što se dogodilo? Špital! Špital! Koja fraza kugle zemaljske može da otkrije smisao ovoga špitala? (...) Dekorativni gradski špitali s gospodskim kurvama! Samostani, gde umiru tuberkulozni! Štrcaju ih serumom, a nitko ne veruje u taj serum. Barake! Ovakve drvene barake! Ah kako je to gadno! Pfuj!“¹² Užasi i strahote rata bacile su našega čovjeka u sunovrat, „od nemila do nedraga, lomio ih, a oni se nisu, sem u podsvesti, svemu tome protivili, nisu mogli, nisu smeli“. Pišući o svemu tome, Krleža izražava uvijek antiratni stav, osudu rata i onih koji ga vode. Ali osim toga, Krleža u svim ratnim motivima, u rasponima života i smrti, nagovještava lirsku pjesmu, rađanja nove zore, nove ideje i revolucionarne misli koja će le njinski „zapaliti oganj crvenog svitanja“:

¹¹ Isto, 183.

¹² Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars*, Narodna knjižnica, Zagreb, 1922, 61.

*Kada će utihnut
kor preciznih pitanja?
Kada će umrijeti
Razum i Nagon
Saznanje i Dojam,
Kada će sinut ko 'Luč
Sveživotni Pojam.¹³*
(Kiša)

Otuda je u tim ranim radovima M. Krleža ne samo stvaralač antiratnih tema i motiva, već, prije svega, snažni lirik života i smrti. Svoje najeeruptivnije i najsublimnije stvaralačke impulse Krleža je vezao za jedno katastrofično zlo i pomjereno vrijeme. Pobliže, nastojao je kao stvaralač stvaratelj u duhovnoj klimi što ga je prouzrokovala ratna i poratna stvarnost. Naime, to je vrijeme kad, ujedno, u literaturu južnoslavenskih naroda sve više prodiru strujanja zapadnoevropskih modernističkih pravaca, onih duhovnih orientacija koje su u povijesti književnosti poznate kao „izmi“. (...) I poezija i proza ove generacije nosi, u stvari, pečat i osjećaje ratne i poratne stvarnosti, a središnja, magistralna tema im je *smrt i život, rat i strah* koji izvire iz doživljaja katastrofi onih vizija jednog iščašenog vremena. Temeljni problem Krležine generacije ovoga vremena je: kako će se nakon „raspršenosti života i mlandosti“ vratiti u normalne tokove kad nisu sposobni ni za štao, jer je u njima ubijena klica života i vjera u čovjeka; vjere u humanizam, u progres. Šopenhauerovski mračni osjećaji, iluzionističke vizije, umor i klonuće su glavni motivi Krležine generacije poratnoga vremena. Stječe se utisak kao da je čitava generacija dopjevala istu temu — besperspektivnosti, bezizlaza, bola i kao da se evokativno iz grla

¹³ Miroslav Krleža, *Knjiga lirike*, 13.

svih njih oteo krik prisutan u pjesmi *Čovek peva posle rata* Dušana Vasiljeva.

Miroslav Krleža – A Lyrical of Life and Death in First World War Poetic Visions

Summary

His most eruptive and most sublime creative impulses Krleža attached to one catastrophic evil and unsettled time. He strived as a creator in a spiritual climate caused by war and post-war reality. Namely, that is the time when, at the same time, West European modernist movements, spiritual orientations known in the history of literature as „isms“, dive into South Slavic literature. (...) Both poetry and prose of this generation carry the seal and feelings of war and post-war reality, while the main theme is the death and life, war and fear, which stems from experienced catastrophes those visions of one unsettled time. The main problem of Krleža's generation in this time is: how to get back to normal flow after „dispersed life and youth“ when they are not capable of anything, because the sprout of life and faith in humankind; faith in humanism, progress, is killed. Dark feelings like Schopenhauer's, illusionistic visions, tiredness and droop are Krleža's post-war generation's main motifs. The impression that the whole generation was singing the same theme – lack of perspective, entrance, and pain, is made, and as if evocative scream erupted, right out of their throats, like the one present in Dušan Vasiljev's poem *A Man Sings Postwar* (*Čovek peva posle rata*).

Izvori i literatura

1. Ivo Frangeš, *Miroslav Krleža*, Forum, br. 1–2, Zagreb, 1973.
2. Marin Franičević, *Krležino doba u našoj književnosti*, Zbornik o Miroslavu Krleži, JAZ, Zagreb, 1963
3. Fran Petrèa, *Idejnost i zraz ekspresionizma*, Umjetnost riječi, br. 1, Zagreb, 1957
4. *Antologiji srpskih pesnika između dva rata*, sastavio Borislav Mihajilović, Nolit, Beograd, 1956.
5. Miroslav Krleža, *Knjiga lirike*, Minerva, Zagreb, 1932.
6. Tode Čolak, *Miroslav Krleža u knjizi Portreti iz novije hrvatske književnosti*, Sloboda, Beograd, 1967.
7. Krleža, *Hrvatski bog Mars*, Narodna knjižnica, Zagreb, 1922.
8. Ivo Frangeš, *Miroslav Krleža*, Forum, br. 1-2, Zagreb, 1973.
9. Marin Franičević, *Krležino doba u našoj književnosti*, Zbornik o Miroslavu krleži, JAZ, Zagreb, 1963.
10. Franja Petrèa, *Idejnost i zraz ekspresionizma*, Umjetnost riječi, br. 1, Zagreb, 1957.
11. *Antologiji srpskih pesnika između dva rata*, sastavio Borislav Mihajilović, Nolit, Beograd, 1956.
12. Miroslav Krleža, *Knjiga lirike*, Minerva, Zagreb, 1932.
13. Tode Čolak, *Miroslav Krleža u knjizi Portreti iz novije hrvatske književnosti*, Sloboda, Beograd, 1967.
14. Krleža, *Hrvatski bog Mars*, Narodna knjižnica, Zagreb, 1922.
15. Milorad Nikčević: *Literarne skice* (četiri eseja), Osijek, 1979.

KRLEŽIN DRAMSKI OPUS NA CRNOGORSKIM KAZALIŠNIM SCENAMA (1929. –1945.)

I.

Motivi koji su me potaknuli da u središte zanimanja stavim *Krležino djelo na crnogorskoj književnoj sceni* bili su, kako bi sâm Krleža rekao, „101 razlog, a i taj jedan sâm po sebi bio bi dovoljan“. No, razlog je ponajprije u tomu što sam iščitavajući najnoviju književno-kritičku građu i kritičke radove u crnogorskoj literaturi o Krleži, pa i one o njegovom dramskom djelu, zamijetio sam da se o njegovu prisustvu u Crnoj Gori pisalo u Hrvatskoj sasvim usputno, sporadično i vrlo šturo. Tu prije svega mislim na podsticajnu monografije Stanka Lasića *Sukob na književnoj ljevici* i na druge njegove knjige *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, knj. I: Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914–1941*¹, dok su u knjigama Krležina kroničara i bibliografa Enesa Čengića *S Krležom iz dana u dan*², nešto više zastupljenije Krležine teme o Crnoj Gori i Crnogorcima, ali su one za naslovljenu temu, rekao bih efemerne, značajne samo utoliko ukoliko upotpunjaju Krležin život i njegovu stvaralačku

¹ U prvom dijelu naslovjenog rada prati se kronološko izvođenje drama Miroslava Krleže na crnogorskoj kazališnoj sceni (1929.–1941.), dok se u drugom dijelu istoimenog rada obuhvata period od Drugog svjetskog rata pa do naše suvremenosti. Drugi dio rada nije izšao u izdanju ove knjige. Globus, Zagreb 1989.

² III. knjiga *Ples na vulkanu* i IV. knjiga *U sjeni smrti*, Globus, Zagreb 1985.

i građansku biografiju. I u teatrološkim radovima o Krleži nema puno podataka o tomu koja su njegova dramska djela izvođena na crnogorskim kazališnim scenama, a još manje o onoj brojnoj literaturi u Crnoj Gori koja je snažno receptivno pratila Krležine drame koje su izvođene na daskama crnogorskih kazališta. Miroslav je Krleža bio izuzetna stvaralačka osobnost koja je svojim dramskim opusom i ostalim književnim djelima zračila cijeli prostor ondašnje Jugoslavije, pa samim tim i crnogorsku duhovnu i stvaralačku sredinu. Pobliže, njegovo se djelo našlo u središtu pozornosti naročito između dvaju svjetskih ratova, pa kasnije i u novoj Jugoslaviji, dakle od 1919. godine pa sve do 1945. godine i od 1945. do propasti bivše nam zajedničke države Jugoslavije 1991. godine. Ustvari, Krleža je prožimao duhovno i intelektualno biće crnogorskih intelektualaca, podjednako onih kojima je služio kao poticaj i uzor, dakle lijevo orijentiranim, i onih koji su bili oponenti i u suprotnom stvaralačkom taboru. Prve je poticao na oživotvorenje svojih misli i ideja, a druge na aktiviziranje misaonih i intelektualnih moći, ne bi li obezvrijedili ili osporili njegove teze i njegov stvaralački *prosédé*. Prvi su u brojnim izjavama i intervjuima naglašavali golem značaj Krležina djela i utjecaje koje je to djelo rereceptivno zračilo na njih, kako u začecima njihova stvaralaštva, tako i na njihovo cje-lokupno stvaralačko biće. Tu ponajprije mislimo na romanopisca Mihaila Lalića i rano preminulog i talentiranog Danila Kiša. Radovan Vuković, crnogorski pisac socijalne literature između dvaju ratova, ističe: „Krleža je za nas (misli na crnogorske pisce – M. N.) pisac koga treba odvojiti i dati mu, zajedno s Andrićem, pročelje literature“ (1931). Iste 1931. godine, i ondašnji vodeći filozof i politički ideolog Milovan Đilas zapisuje: „Krleža označava epohu u našem duhovnom i socijalnom stvaranju“. Na istoj okomici pisali su Risto Ratković, Dušan Baranin i drugi. Nešto mlađi suvremenici i suputnici Krležina djela idu još dalje. Tako

Čedo Vuković izjavljuje da je i „vrijeme prožeto Krležinim djelom“ te da se i on „kreće kroz epohe, kao Dante kroz krugove pakla“. I suvremeni crnogorski pisac Dušan Kostić, kome je Krleža bio stvaralačko-poticajni uzor, ističe da je on (Krleža) „bio u pravu u sukobu na književnoj ljestvici“. Za dramskog pisca Veljka Radovića Krleža je „opsesijonal“ i „vjerodostojni svjedok istorije“. I drugi su crnogorski stvaraoci pisali pohvalno o Miroslavu Krleži.

Dakle, u tom burnom razdoblju između dvaju ratova, prožetom mnogim stvaralačkim dinskontinuitetima, ideologijama, estetskim strujanjima, avangardnim i „dekadentnim“ pravcima o umjetnosti, o Krleži se u Crnoj Gori pisalo veoma afirmativno i pohvalno. O tom vrijemenu Krležina ranog djelovanja i književnim strujanjima ponajbolje je sudio književnik Radovan Zogovi. On mi je u jednom pismu, između ostalog, napisao i ove retke : (...) *Uputio bih Vam primjedbu – na termin ‘angažovana poezija’.* *Taj termin lansirali su poslije drugog svjetskog rata reakcionarni buržoaski intelektualci na Zapadu, i to s dvostrukim ciljem.* Jedno, htjeli su da njim pejoriziraju progresivnu humanističku književnost, a drugo – da, reakcionarnoj književnosti u korist, stvore izvjesnu zabunu. A ta zabuna je u ovome: postoji revolucionarno ‘angažovana’ poezija i ‘pozija’ angažovana prokapitalistički, profašistički (Erza Paund itd.), religozno; angažovana da dezangažuje poeziju kao spoznaju i vid borbe, progresivne ljude kao borce, ulivajući očajanje, propovijedajući besmislenost, besciljnost i uzaludnost čovjekovog postojanja i svih njegovih napora da mijenja nešto nabolje Beket (Beckett Samuel – M. N.) itd. Duboko, dakle, dvomislen, termin ‘angažovana poezija’ u Vašoj studiji je, po mome mišljenju, bar van dnevne publicistike, potpuno neupotrebljiv (...).³

³ Usp. prof. dr. sci Milorad Nikčević, *Prepiska s Radovanom Zogovićem*, „Lučindan“ (Glas Crnogorske pravoslavne crkve), br. 10, Cetinje 2004, str. 123–125.

Iako Radovan Zogovića o Krležinim dramama i njegovoј poeziji u pismu ne govori dirktno, njegova misao na razjašnjenju duhovne klime i vrijemena u kojemu je započeo svoj prvi dramski ciklus Miroslav Krleža i te kako ima sveze s našom naslovljenom temom: *Krleža na crnogorskoj kazališnoj sceni*.

Prema kronološkoј i pouzdanoј *Bibliografiji Crna Gora i Krleža* Milosava Kalezića⁴ čini se da je Krležino dramsko djelo izvođeno na crnogorskoj kazališnoj sceni sve do propasti bivše Jugoslavije. Napravimo li letimičan uvid, uhvatit ćemo sumarni pregled izvođenja Krležinih dramskih i dramatiziranih djela u Crnoj Gori, od 1929. pa do konca spomenute 1990. godine. Uočit ćemo da je to djelo izvođeno po određenim vremenskim razdobljima: I. od 1929. pa do 1941., dakle u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, izvedeno je pet Krležinih drama. II. Poslije Drugoga svjetskog rata, zaključno s 1990. godinom, izvedeno je 15 Krležinih dramskih djela u Crnoj Gori. Dodamo li ovome i gostovanja na crnogorskim kazališnim scenama kazalištâ iz sredina izvan Crne Gore s Krležinim djelima, kojih je bilo osam, dobivamo impresivnu brojku od 28 izvedenih Krležinih drama. Crnogorski redatelji iz male Crne Gore, njih 19, rade na režiranju Krležinih scenskih ostvarenja. To su, da spomenem samo najvažnije: Vaso Kosić, Dino Radojević, Minja Dedić, Vlaho Jablan, Blagota Eraković, Vido Ognješinović, Jagoš Marković, Borka Pavlović i dugi. No sama imena redatelja ostaju u sjenci broja crnogorskih glumaca koji su odigrali 40 uloga u Krležinim dramama, iako u arhivima Crne Gore i u Muzeju pozorišne umjetnosti u Beogradu, kako kaže Kalezić, „ne postoje (potpuni) podaci o izvedbama, kako za sve predstave Krležinih djela u

⁴ Izdavač CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje 1995.

Crnoj Gori (broj izvedbi, broj gledatelja, imena scenografa, kostimografa, inspicijenata, šaptača, itd, itd) tako i u Srbiji“⁵.

No i letimičnim uvidom u ondašnju crnogorsku periodiku, a ona je bila, kao što i sâm Zogović potvrđuje u pismu koje mi je uputio „bolja od mnogih reklamiranih časopisa koji danas izlaze“ (misli na 70-te godine 19. stoljeća), primijetit ćemo brojne kritičke napise književnika, teatrologa i glumaca koji su nastojali vrlo objektivno estetski i scenski valorizirati Krležine drame koje su izvođene na pozornicama crnogorskih kazališta. Taj receptivni kritički diskurs pratio je izvođenje Krležinih drama vrlo sustavno i kontinuirano sve do raspada bivše nam zajedničke države.

U nemogućnosti da u ovom pregledu obuhvatim cijelokupan opus Miroslava Krleže na crnogorskoj kazališnoj sceni, zadržat ću se, dakle, samo na onome razdoblju od 1929. godine pa do početka Drugoga svjetskog rata, dakle na razdoblju koje je ponajmanje u teatrološkim pregledima Krležina dramskog stvaralaštva obrađivano.

O prvom Krležinom dramskom djelu *Gospoda Glembajevi*, za koje ne nalazimo podatak da je izvedeno u Crnoj Gori, pisao je Risto Ratković u cetinjskim „Zapisima“⁶ 1929. godine. To je, ujedno, rekao bih jedan od prvih prikaza, „bar što se tiče srpsko-crnogorskog književnog kruga“. Upućujući pohvale Krležinoj drami *Gospoda Glembajevi* kao djelu „kristalizacije snažnog talenta“, Ratković pokušava raščlaniti sociološke i estetske vrednote te drame. „Glembajevi su porodična grupa

⁵ Isto, str. 12.

⁶ Risto Ratković, *Gospoda Glembajevi*, drama u tri čina, „Zapisи“, sv.1–2, Cetinje 1929, str. 107–108. Isto u: Risto Ratković, *Izabrana djela* (Esejistička kritika), knj. 4, Univerzitetska riječ, Nikšić 1991, str. 231–234. Ulomak ovog prikaza objavio je Enes Čengić u monografiji *Krleža*, Mladost, Zagreb i Oslobođenje, Sarajevo, 1992, str. 195.

jedne dugačke povorke ekonomski i psihološki preobraženih ljudi iz nižih slojeva“ koji su „kroz umorstva, pljačke, samoubistva, velike prevare dobili jedan tipični glembajevski mentalitet“. Glavni lik Leona drži autor „nepotpunim glembajevcem, poluglembajevcem, pobunjenikom“, a scena sukoba s ocem jedna je „od najljepših slika, uramljenih u vrlo prozaičan naturalistički momenat“. Apostrofirajući i socijalnu stranu drame, Ratković navodi da je „podloga drame očevidno socijalnog obilježja“.⁷ Zamjerajući Krleži neke detalje, posebno naglašava da je scena prvoga čina u kojoj se Glembaj „nalazi slučajem u sobi, neprimijećen od svog sina“ neuvjerljiva i pripada „filmskoj jevtinoći“. Iako umjeren u pohvalama Krležine drame, on izričito zamjera onim kritičarima koji se „zatrčavaju u pohvalama ove knjige, poredeći ga sa pojmom ‘karamazovštine’, ali nesumljivo nalazi neke elemente karamazovskih primjesa u drami *Gospoda Glembajevi*. Nastavlja: „stari Glembaj je veoma blizak Fjodoru Karamazovu, doduše, sa nešto više uglađenosti i perfidnosti od brutalno otvorenog Fjodora, ali ne manje ‘egocentričnog i egoističkog od svog ruskog kolege’“. Uz to ističe i Krležin „visokoparni intelektualizam“ i pretrpanost njemačkim tekstrom, čime je dramu lišio pristupačnosti u širokom značenju te riječi⁸. Iako je Ratković pohvatao osnovne niti Krležine drame, ono što čini njezinu bit, začuđuje da su mu sudovi balansirani, pomalo kontradiktorni, ali u osnovi oni su afirmativni tako da spadaju u bolje kritičke analize Krležina ranih remek-djela, pa nas čudi što je Stanko Lasić u svojoj knjizi *Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941.* samo uzgredno i informativno spomenuo Ratkovićev kritički tekst.

⁷ Cit prema: Risto Ratković, *Izabrana djela*, str. 236.

⁸ Isto, str. 233.

Godine 1930. Cetinjsko je pozorište postavilo Krležinu dramu *Gospodu Glembajeve* na svojoj sceni. Zanimljivo je da je tu dramu izvelo Cetinjsko pozorišno društvo, dakle udruga srednjoškolskih amatera, što svjedoči koliko je književno djelo Miroslava Krleže bilo prijemčivo za recipijente srednjoškolske mладеžи. U cetinjskim „Zapisima“ susrećemo nešto širi, impresivno-eseistički prikaz te kazališne izvedbe iz pera ondašnjeg mladog profesora književnosti Vida Latkovića⁹. U tom se prikazu ne nalaze podaci o datumu, redatelju i izvođačima drame, ali je Latković kao vrstan poznavalac Krležina književnog opusa iznio svoje dojmove u kojima konstatira da je „drama životno zgušnuta, mračna i teška“. Njezine vrijednosti su „više u psihološkom prođubljuvanju karaktera i sredine, nego u scenskim efektima“. Po njemu su karakteri izvanredno diferencirani, a redatelj drame je „uspio da prikrije diletantske navike igrača“.¹⁰

Najznačajni kulturni događaj sljedeće godine (1931.), bar po onome što nalazimo zapisano u dnevnom tisku i u književnoj periodici, jest izvođenje Krležine drame *Gospoda Glembajevi* u Narodnom pozorištu Zetske banovine na Cetinju, a iste godine i u Dubrovniku. Redatelj te predstave bio je Slavko Batušić „gost iz Zagreba“. Prema citiranoj knjizi Stanka Lasića *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži* ta je predstava u cetinjskoj izvedbi odigrana u Dubrovniku 24. svibnja 1931, dok u crnogorskom dnevnom tisku nalazimo podatak da je predstava u Dubrovniku održana pola godine kasnije, to jest koncem studenoga iste godine. No nas na ovome mjestu zanima kako su glasila u Crnoj Gori i Dubrovniku percipirala taj kulturni događaj. I začuđujuće je da je izvedba te Krležine drame izdignuta

⁹ Usp. Vido Latković, *Cetinjsko pozorište*, „Zapsi“, sv.7, Cetinje 1930, str. 125–126.

¹⁰ Isto, str. 126.

do iznimnoga kulturnog događaja te sezone na Cetinju. Gotovo sva glasila onoga vremena, i na Cetinju i u Dubrovniku, pisala su o toj izvedbi. „Zetski glasnik“ s Cetinja donosi dva prikaza¹¹, istina oba djelo anonimnih autora, ali sadržajno intonirana vrlo stručno i profesionalno. Nadalje, susrećemo prikaze u „Slobodnoj misli“¹² i „Dubrovačkom tribunu“.¹³ Prikazi donose izvrsne pohvale predstavi, naročito redatelju Batušiću, glumcima, pa i samom Bondinom teatru u Dubrovniku, što je ovu cetinjsku izvedbu postavilo u svoj repertoar. Djelo je, navodi jedan od kritičara, „primljeno na sve naše pozornice“, uz napomenu da „nijedan komad nije ispunio Bondin teatar, kao što je ispunila ova Krležina drama Gospoda Glembajevi“. I nadalje posebno naglašava scensko i umjetničko ostvarenje Ivana Geca u ulozi staroga Glembaja „kojih je prepuno naše društvo i danas“. U skupini sjajnih glumaca nalazi se i Vaso Kosić u ulozi Leona koji mora više poznavati književni naglasak „jer je kod njega čisto crnogorski“, Ivana Petri u liku Barunice Kasteli, Paulina Jesić kao Andelika te pohvaljuje i ostale izvođače. O izvedbi kazališne predstave *Gospoda Glembajevi* u Dubrovniku isti list, a vjerojatno i isti autor, piše (samo pet dana kasnije, 5. prosinca 1931.) pa nastavlja: „Sinoćna izvedba¹⁴ *Gospoda Glembajevi*, najjača tvorevina Miroslava Krleže, dosegla je vrhunac. Bondin teatar, poslije ruskih ‘hudoženstvenika’ i Ljubljanske drame ne pamti jači efekt jedne tako teške igre u kojoj se traži naročita interpretacija davno nestalog duha i društvene forme, prepune pokvarenosti, koja se uvija u sjaj, titule i bankovne poslove.“

¹¹ Anonim, *Pozorište*, „Zetski glasnik“, Cetinje, br. 3, str. 3.

¹² Anonim, *Pozorište u Dubrovniku*, „Slobodna misao“, Nikšić 1931, br.10, str. 48.

¹³ Oba ova prikaza ostala su izvan Lasićeve pozornosti, vjerojatno zbog neinformiranosti.

¹⁴ Vjerojatno je riječ o reprizi Krležine drame.

U sintezi svoje analize daje se zgusnuta ocjena: „sinoćni uspjeh dao je Narodnom pozorištu Zetske banovine legetimaciju koja će biti odlučna za održavanje simpatija naše najšire kazališne publike i uvjerenja da Dubrovnik može ovu kulturnu ustanovu smatrati svojom i najboljom“.

I 1932. godine (23. siječnja) Narodno je pozorište Zetske banovine na Cetinju izvelo *Gospodu Glembajeve* Miroslava Krleže¹⁵ u režiji Slavka Batušića. O toj izvedbi, kako se vidi iz citirane *Bibliografije* Milosava Kalezića, napisano je u dnevnom tisku i periodičnim publikacijama čak dvanaest priloga iz pera jednoga anonimnog kritičara „Zetskoga glasnika“, Vase Tomanovića (Cetinjski zapisi), Janka Donovića, polemički tekst Vase Radonjića i Špira Moguše („Zeta“ – „Slobodna misao“), Andrije Lijanovića („Zeta“) i drugih. U tim su analitičkim i polemičkim tekstovima ostala i do danas nerazriješena dva pitanja u svezi s izvođenjem Krležine drame *Gospoda Glembajevi*. Prvo, gdje je i kada održana premijera: u Dubrovniku ili na Cetinju, i drugo, je li Cetinjsko pozorišno društvo prikazivalo Krležinu dramu *Gospoda Glembajevi* 1929. ili 1930. godine, dakle prije Narodnog pozorišta Zetske banovine. Naime, poznato je da je Narodno pozorište Zetske banovine gostovalo u Dubrovniku od 24. studenoga do 20. prosinca 1931. O tomu nalazimo podatke u nikšićkoj „Slobodnoj misli“. ¹⁶ Međutim, u drugim crnogorskim, pa i u dubrovačkim glasilima („Zetski glasnik“, „Dubrovačka tribuna“, „Narodna svijest“) podaci su oprečni. Izvještaj o izvedbi te predstave donio je „Zetski glasnik“ koji decidirano piše da je „naše Banovinsko pozorište otvorilo svoju sezonu u Dubrovniku“, a u naredna dva broja anotativno dodaje da je isto kazalište do 1931. godine izvelo predstavu (ne vidi se je li pre-

¹⁵ To je ona ista postava koja je koncem 1931. prikazana u Dubrovniku.

¹⁶ Broj 47, 22. novembra, Nikšić, 1931, str. 13.

mijera!) u Dubrovniku i da je sve završilo sa „zdravicom i uza-jamnim komplimentima redatelja Batušića i upravnika Pozorišta Markovića“. „Dubrovačka tribuna“ također u dva navrata piše o izvedbi / izvedbama *Gospode Glembajevih* u Dubrovniku. U napisu od 25. prosinca 1931, prema iskazu Slobodanke Grbić-Softić (koja je napisala monografiju o Vasi Kosiću¹⁷), „premijera je održana u Dubrovniku, u Bondinom teatru 25. novembra 1931. godine“, ali se ne donose precizniji teatrološki dokumenti (plakat, pozivnice ili nešto slično). Nadalje, u drugom se članku navodi da je sam redatelj Slavko Batušić pisao o Krležinoj drami *Gospoda Glembajevi*. Nažalost, taj nam je članak Slavka Batušića ostao nepoznat, a on bi bio krunskim svjedokom u donošenju zaključka je li Krležina premijera drame *Gospoda Glembajevi* zaista održana u Dubrovniku.

I Pozorišno društvo „Napredak“ iz Podgorice izvelo je iste godine Krležinu dramu *Gospoda Glembajevi* u režiji Špira Mu-goše, koji je igrao i glavnu ulogu Leona. Uz profesionalnu gošću Ivonu Petri, to jest barunicu Kasteli, među podgoričkim amaterima nema nekih posebnih imena.

Druga Krležina drama koja se našla u središtu kazališnoga života i zanimanja u Crnoj Gori bila je *U agoniji*. Godine 1933. našla se na sceni Narodnog pozorišta Zetske banovine na Cetinju u režiji Vase Kosića. Uloge te drame su tumačili Ivona Petri (Laura), Josip Petričić (barun Lembah), a Križoveca je glumio Miloš Rajčević. Informativni „Cetinjski glasnik“ najavljuje ovu premijeru u dva svoja broja od 25. veljače i prvog ožujka 1993. godine. U istom listu, i to svega dva dana kasnije (četvrtog ožujka) nakon održane premijere, anonimni autor daje kraći osvrt na tu izvedbu. Ocjenjujući ovu Krležinu dramu „dubokom društve-

¹⁷ *Vaso Kosić – Glumac i redatelj*, Pozorišna zajednica profesionalnih pozorišta BiH i Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti B i H, Sarajevo 1984.

nom dramom, misaonom društvenom dramom u kojoj je Krleža majstorski prikazao tri tipična predstavnika današnjeg društva: nesretnu ženu, razvratnog i bezobzirnog muža i ciničnog ljubavnika“, autor koncentrira svoj prikaz i na režiju drama i uloge glumaca. Tako o redatelju Vasi Kosiću kaže da je „znao da postavi i da prikaže ovu dramu“, a o glumcima govori s velikim pohvalama, pa nastavlja: „G-đa Petri u ulozi Laure bila je velika“ jer se u svojim ulogama i ranije emocionalno uživljavala,¹⁸ dok za glumca G. Petričića „u ulozi sebičnog, uobraženog i dragunskog oficira i sa drugim osobinama nego što su normalni ljudi“, samo u toj ulozi zadovoljava, a G. Rajčević, u ulozi advokata Križovca „bolji je u drugom nego u prvom činu. Ulogu Madlen Petrevne gospođa Spiridonović odigrala je „veoma dobro“.

U nikšićkoj „Slobodnoj misli“ 12. ožujka 1933. pojavio se prikaz o izvedbi drame *U agoniji* iz pera B. Mr.¹⁹ Istančanim osjećajem za Krležinu dramsku umjetnost i psihološko nijansiranje njegovih protagonisti on o ovoj drami kaže: „Doista, pozornica sa Krležinim dramama je najviše stvarnosti, dok su scene prostrana realnost: tu je kondezovan životni sok, tu se osjeća neposredna blizina životnog pulsiranja: Ta pokorno duboka drama, tako moćna po talentu, savršena po stilu, tako mnogo dinamična predstavlja i ilustracije najbolje naše dramske umjetnost, a autoru daje još jednu snažnu i divnu crtu visokog talnta.“²⁰ Apologetski, ali nadahnuto i stručno, kritičar izvodi sintetički zaključak o drami *U agoniji* pa kaže: „Tragičan sadržaj drame je determinisan složenim spletom psiholoških i socijalnih uzroka:

¹⁸ Vjerojatno je pod terminom „velika“ podrazumijevao glumičinu estetsku i dinamičnu glumačku vještinu.

¹⁹ B. Mr (Vjerojatno se radi o Blažu Mrvaljeviću), *Pozorište – Premijera: U agoniji od M. Krleže, drama u dva čina*, „Slobodna misao“, br. 10, Nikšić 1933, str. 4.

²⁰ Isto, 4.

Momenti problematičnih pokreta, interesa i strasti preko kojih se rešava jedna društvena tragedija osnovani su na bezbrojnim i izukrštanim naslagama.²¹ Kritičar nije propustio da iskaže i svoje opservacije prema redatelju i glumcima. O redatelju Vasi Kosiću ističe da je u drami pokazao „veoma istančan stilski osjećaj (...) on scene ostvaruje svojim umjetničkim instiktom i tehničkim moćima dramske umjetnosti“. Njegove su simpatije usmjerene i na Ivonu Petri u ulozi Laure koja je „nenadmašna, božanska“, a za Jozu Petričića u ulozi Lenbaha isatiče da je „veoma impresivan“, a Miloš Rajčević u ulozi Križovca „bio (je) snošljiv jedino u prvom činu“, a sudionike drugih uloga proglašava slabim i neuvjerljivim. Svoje pohvale kritičar je usmjerio na ambijent i dekor koji je „prisan, topao i veoma uspij“.

Iste 1933. godine javlja se prikaz u podgoričkoj „Zeti“ koji se odnosi na Krležin glemabajevski opus. U stvari, to je osvrt povodom gostovanja Banovinskog pozorišta Zetske banovine u Podgorici s Krležinom dramom *U agoniji*²². Iako je autor anoniman, uočljivo je da on svojom kritičkom opservacijom demonstrira istančan ukus za psihološko nijansiranje Krležina glemabajevskog dramskog ciklusa i njihovu genezu. Prateći detaljnije sociološku i psihološku komponentu Glemabajevih, autor nastavlja: „Krleža zasijeca duboku brazdu kroz društvenu sredinu koja je izgubila kompas. U svojim dramama Krleža prikazuje hrvatsko plemstvo, nakalemljeno madžarskom krvlju, koja je tokom vremena, pod bremenom moralnog, raskošnog i besciljnog života degenerisano i samo sebe zatrlo,“²³ dok je u *U agoniji* prikazano to isto plemstvo koje se ne može snaći i prilagoditi novom

²¹ Isto, 4.

²² Anonim, Pozorište – U Agoniji, „Zetski glasnik“, br. 5, Cetinje 1933, str. 16.

²³ Isto, 16.

poratnom vremenu. Na koncu pisac eksplikite ističe da su tri osobnosti u drami *U agoniji* dezorientirane i zbumjene jer „svoje stare navike ne umiju prilagoditi novom vremenu“ i zaključuje: „Kod njih je socijalna katastrofa izazvala moralnu, pa onda psihološku katastrofu“ s naglaskom da je ta drama psihološka studija „možda jedna od najboljih u našoj književnosti.“²⁴

Ponekad se u crnogorskoj literaturi književno djelo Miroslava Krleže koristilo i u određene ideologemske i neprimjerene vanliterarne manipulacije te je tako krivo sagledavano njegovo djelo, a napose drama *Gospoda Glembajevi*: Naime, takav je članak Milna Terića pod naslovom „Naši Glembajevi“ u nikšićkoj lijevo orijentiranoj „Slobodnoj misli“.²⁵ Autor ukazuje na to da je Krležino djelo „paradigma za kapitalističke izrabiljivače“. Pobliže, on piše da privatni vlasnici iskorištavanju šumska blaga u okolini Biografskog jezera, Mojkovca i Polja i takove izrabiljivače naziva „našim Glembajevima“. Očita je autorova aluzija usmjereni na izrabiljivače seljačkoga truda, ljudi koji su te šume odgajali, njegovali, čuvali, a od njih nisu imali nikakve koristi. U stvari u terminologiji naslovljenog članka „Glembajevi“ su truli kapitalisti koji „sišu tuđu muku“ i na taj se način bezosjećajno bogate.

Iste ove 1934. godine nailazimo u „Južnom pregledu“ osvrt crnogorskog kritičara Vukašina Ivanovića²⁶ na Krležinu dramu *U agoniji*, koja je izvedena u Skopskom pozorištu. U želji da približi tu Krležinu dramu makedonskoj i crnogorskoj kulturnoj javnosti, autor s emocionalnim tonom i s puno retorike daje ocjenu da je ta izvedba bila na „visokom, čak evropskom nivou (...). Laura i Lembah su na našoj pozornici živeli svoj iskidani,

²⁴ Isto, 16.

²⁵ Članak je objelodanjen na prvoj stranici lista s veoma upadljivim naslovom.

²⁶ *Pozorišni pregled – U agoniji*, „Južni pregled“, br. 8–9, Skoplje 1934, str. 324–326.

nervni, promašeni život i dokrajčili ga, kad su ostali bez svog posljednjeg uporišta – Laura bez iluzije o jednoj ljubavi, Lembah bez iluzije o svom fiktivnom dostojanstvu“.²⁷ Dakle, Ivanovićeva interpretacija je neopterećena političkim primislima, pa nastoji objektivno i književnoteorijski interpretirati i raščlaniti Krležinu dramu. Iz svake se njegove rečenice probija osjećaj poštovanja prema Krleži umjetniku socijalne orijentacije. Samo takav čovjek mogao je napisati ove kritičke opiske: „Krleža je socijalni pisac, ali nezavisan u svom stvaranju od svakog ‘tendencioznog šematizma’, i zato se njegovo djelo odvaja iz kruga ‘socijalne književnosti’, koja pozornicu pretvara u predikaonicu i tribinu moralističkog egzibicionizma“.²⁸

Nekoliko godina, sve do 1937. godine, na crnogorskoj kazališnoj sceni se ne izvode Krležine drame. Daleko manje je i književno-kritičkih napisa o Krležinom cjelovitom opusu u crnogorskoj periodici. Stječe se dojam da su burne polemike sukoba na književnoj ljevici, koje su zapljuškivale i crnogorsku sredinu i o Krleži kao glavnog protagonistu tih sukoba, sve više potisnute i pale u zaborav. Svega su četiri napisa te godine izašla. Oni se upravo odnose na Krležin dramski opus. To su radovi Ljubomira Dobričanina,²⁹ Alekse Ivanovića,³⁰ „B. Savović“³¹ i jednog anonimnog autora.³² U prvom članku Dobričanin anotativno opisu-

²⁷ Isto, 325.

²⁸ Isto, 325.

²⁹ *Veliki uspjeh premijere komada U logoru od g. Miroslava Krleže u Skoplju*, „Pravda“ od 23. 1., Beograd 1937, str. 15.

³⁰ Pod pseudonimom „B. Savović“ opet se krije književni kritičar Blažo Mrvaljević.

³¹ Savović B., *Hrvati u književnosti*, „Slobodna misao“, br. 1 (6. 1.), Nikšić 1937, str. 12.

³² Anonim, *Reperetoar Banovinskog pozorišta na Cetinju*, „Slobodna misao“, br. 33, Nikšić 1937, str. 3.

je atmosferu uoči same izvedbe Krležine drama *U logoru*. Sklon pohvali i patetici, on panegirički piše: „G. Krleža je pisac svjetske klase, a komad *U logoru* jedan je od krajnjih dometa njegove stvaralačke djelatnosti.“³³ Iako o izvedbi same drame ništa ne govori, Dobričanin je to učinio u drugom prilogu pod naslovom *Sa Miroslavom Krležom po Skoplju*, objavljenom dva dana nakon što je podnio izvještaj o premijeri u „Pravdi“. ³⁴ I kao što sam naslov sugerira, izvještač „Pravde“ iz Skoplja opisuje boravak Krleže u toj sredini, njegove želje i svakodnevnu atmosferu, trenutke u kojim je veliki pisac bio okružen. O tim trenucima Krležina boravka u Skoplju piše i Alekса Ivanović, tadašnji student književnosti na Skopskoj univerzi. On je izgleda bio sugovornikom okrugloga stola koji je za predmet razgovora imao izvođenje Krležine premijere. U neobjavljenom rukopisu pod naslovom *Kad je pisac zалjubljen u svoju reč (Nezadovoljstvo i reakcija M. Krleže na režiju drame „Ulogoru“)*,³⁵ Milosav Kalezić navodi da je Krleža razgovarao sa svojim istomišljenicima, a svi sudionici razgovora bili su „ljevičari“, Krležini „stari znanci“.³⁶ U tom kontekstu Ivanović ističe još jednu zanimljivost u svezi mijenjanja teksta u drami M. Krleže. On kaže da Krleža ni na čije sugestije i niti pod koju cijenu nije bio spremam mijenjati dramski tekst svojih djela. To nije činio čak niti pod sugestijom njegova prijatelja i saradnika Branka

³³ Dobričanin, cit. članak, str. 15.

³⁴ „Pravda“ od 25. siječnja 1937.

³⁵ Spominje ga Milosav Kalezić, cit djelo, str. 48 s napomenom da se rukopis nalazi kod njega.

³⁶ Sugovornici su zamijerali Krleži što je u drami zapostavio seljaštvo kao „hranu za topove“ našto je Krleža uzvratio da se „radi o ukradenom teletu, o osveti ukrajinske seljanke i o moralnom pitanju krivice za ubistvo te seljanke, čiji leš duže od 45 minuta visi, kao simbol opljačkanog silovanog i nevino zaklanog seljaštva“, o čemu je Krleža podrobnije pisao u *Dijalektičkom antibarbarusu*:

Gavele koji je od Krleže „zahtijevao da Valtera iz drame *U logoru* ‘unaprijedi’ u viši čin“.³⁷

Članak „B. Savovića“ (Mrvaljevića!), iako naslovom sugerira sintetički rad o hrvatskoj književnosti, u stvari je u cijelosti posvećen književnom opusu Miroslava Krleže. Autor s ljubavlju i velikim poštovanjem piše o Krležinom djelu, pa nije naodmet donijeti poveći citat iz njegova napisa: „Njegova (Krležina – M. N.) književnost izvire iz dubljih vrela i potreba (...) iz tragičnih i uzbudljivih doživljaja i analiza naše šarene svakodnevnice, iz čistog stvaralaštva i toplog ljudskog nagona (...). Zbog toga je Krleža najznačajnija književna pojava u našoj književnosti i po tome što je usvajajući stav jedne autentične marksističke analize manifestovao nesumljive životne istine čoveka (...). A u prvom redu i na prvom mestu ostao je dubok analitički društva i preko toga psiholog (...). Njega će staviti na indeks samo oni koji ne osećaju svu duboku tragiku sveljudskog bola i duše, koji su, otako je izgrađeno ljudsko društvo, u neprestanom traganju za boljim, pravednijim i lepšim svetom i životom.“³⁸ Dakle, na istoj okomici svojih ranijih refleksija, iskazanih o Krležinoj drma *U agoniji* 1933,³⁹ naći će se „B. Savović“ u prethodnom citiranom iskazu, kao i u svom radu koji će objelodaniti 1938. godine. I u ovoj godini objelodanjena su tri prikaza o izvedbi drama Miroslava Krleže na crnogorskoj kazališnoj sceni.

³⁷ Prema svjedočenju Vasilija Kalezića, desetak godina prije toga (1925.) Krleža je odbio uvjetnu ponudu sovjetskog redatelja Tairova za izvođenje *Golgote* u Moskvi. Ovo iz toga razloga što Krleža nije pristao da Kristijan, kao provokator, umre od radničke klase, nego od Boga kako je stajalo autentično kod Krleže.

³⁸ „B. Savović“ (Mrvaljević), Hrvati u književnosti, str. 12.

³⁹ Usp. fusnotu 20. u ovom radu.

B. Savović (Mrvaljević) je napisao članak pod naslovom *M. Krleža o ratu – povodom drame U logoru*⁴⁰ u kojemu raščlanjuje ključne komponente ove Krležine drame. Pobliže, u minijaturnom eseju autor ukazuje na rat kao središnjoj temi i njegovoj razornoj moći na dušu čovjeka. To je, u stvari, „anti-ratna filipika“ jer rat stvara „naročita duševna stanja kod ljudi“ i nastavlja: rat „pretvara ljude u krvoždene životinje i ludake. Pristalice rata su ostrvljeni zverovi, patološki bednici. Pacifisti su na drugi način duševno raštimovani, nervozno usplahireni“.⁴¹ Ilustrirajući svoje tvrdnje likovima (Horvat, Valter, Gregor, barunica Meldeg – Kranensteg) Krležine drame, autor sažima svoj sud rečenicom: „Kroz ovu dramu Krleža je genijalnom snagom izrazio patologiju rata“⁴² i ističe dvije osnovne premise: jedna se odnosi na prijekor Horvata i Gregora, što „svoj revolt i gnušanje iskazuju više rečima nego dilemama“, umjesto da je obrnuto: da, recimo, bježe „s onu stranu fronta, da odreknu poslušnost pretpostavljenima“. Uspoređujući oslobođilačke (obrambene) i osvajačke ratove, autor zaključuje da ovi drugi razaraju „duše ratnika“ te „kod branilaca slobode nema one unutrašnje borbe sa vlastitom savješću, nema onog osećanja da su naporci besciljni, da se ratuje za drugoga“.⁴³

Na ovom mjestu naznačit ćemo da je studentska ekonomski zadružnica „Samopomoć“ iz Podgorice organizirala zabavnu večer na kojoj je Pozorišno društvo „Napredak“ iz Podgorice izvelo II. čin Krležine drame *Gospoda Glmbajevi*.⁴⁴ Iz kazališnog plakata se saznaje da su uloge tumačili: Luka Krcunović, Milo Bulatović,

⁴⁰ „Slobodna misao“, br. 26, Nikšić 1938, str. 3.

⁴¹ Isto, str. 3.

⁴² Isto, 3.

⁴³ Isto, 3.

⁴⁴ Usp. Anonim, *Zabavno studentsko veče*, „Zeta“, br. 9, Podgorica 1938, str. 3.

Špiro Mugoša i Vasiljka Lazović. Iz citiranog anonimnog članka vrijedno je navesti sud o Leonu za kojega se kaže da je „Leon (...) poseban tip porodični. On je čovjek filozofske moralizacije i umjetničke zanesenosti. Ali čovjek sa buntovnošću protiv sve te laži (...) protiv sve te laži svih premissa i duševne statičnosti degenerisanog društva“ I malo dalje, autor žali što je taj lik doživio „tragediju sopstvenog bića, opterećenog žalostnim elementima nasljedstva“. Često upadajući u vlastite kontrasdikcije, autor dalje navodi: „Gluma g. Krcunovića i g. Mugoše, dostizala je prosječnu visinu (Sik – M. N.) pozorišta drugorazrednih gradova“, dok u kreaciji „starog Glembaja, g. Krcunović je osvijetlio duboko tamnu crtu psihe i mentaliteta Glembajevih“. O glumi Moguše on nadalje ističe da je „prosječne visine“ ‘podigao’ na ‘visinu’“. Na koncu s pohvalom navodi i ovo: „On (Mugoša – M. N.) nas je, dakle, te večeri prenio pred velike pozornice i dokazao još jedanput svoj veliki istinski dramski talent“.⁴⁵

Narodno pozorište zetske banovine izvelo je na Cetinju 22. siječnja 1938. Krležinu dramu *U agoniji*. O tomu anonymni autori pišu dva prikaza. Prvi je u cetinjskom „Narodnom listu“,⁴⁶ a drugi u cetinjskom „Zetskom glasniku“.⁴⁷ Prvi anonymni recenzent veoma pohvalno ocjenjuje i režiju i protagoniste drame, izuzev Balkovića u ulozi Križoveca za kojega kaže da nije „ni izdaleka zadovoljio, pogotovo u II. činu drame“. Pobjliže rečeno, monolog pred slikom već mrtvog Lenbaha i dijalog s Laurom „odigrani su bez ikakvog unutrašnjeg preživljavanja i interpretacije, potpuno bez efekta“.⁴⁸ Autor je nešto pohvalniji u

⁴⁵ Isto, str. 3.

⁴⁶ Anonim, *Narodno pozorište*, Narodni list, br. 92, Cetinje 1938, str. 14.

⁴⁷ Anonim, *U agoniji – pozorišni komad u dva čina od M. Krleže*, „Zetski glasnik“, br. 9–10, Cetinje 1938, str. 4.

⁴⁸ Isto, str. 4.

ocjeni Lenbaha u interpretaciji Jovana Jeremića (bio je ujedno i redatelj drame!) za čiju interpretaciju kaže da je „uspjela veoma dobro“, ali mu spočitava da nije „jasnije i odsječenije podvukao granicu između stanja trezvenosti i stanja pijanstva“, a i izgovor teksta na njemačkom jeziku mu je nekorektan i loš. Najviše estetske pohvale uputio je gospodri Martinčević u ulozi Laure za koju kaže da je kroz oba čina „na liniji svoje glume visokog umjetničkog ranga“. Autor posebno naglašava njezinu sposobnost da se „trenutno unose u jedno duševno stanje, momentalno istinito ispoljavanje unutrašnjeg preživljavanja i izražavanja očima, dikcijom, potezima lica“, dakle svojstvima „kojima suvereno vlada“. Scenu u kojoj se oslobađa „nevoljnog čovjeka i osjećaj njen pred veličanstvom iznenadne smrti“, autor izdiže do najviše razine „umjetničke glume“.⁴⁹

I anonimni recenzent potpisani inicijalom „E“ u „Zetskom glasniku“ piše o Krležinoj drami *U agoniji*. S manje naklonosti prema tom djelu, on kaže: Ova drama jest „od nesumljive dramske i sociološke vrijednosti u vremenu poslijeratne psihoze, sa kojom današnjica staloženih pogleda i shvaćanja nema ničega zajedničkog. Zato je komad danas preživio i na današnju generaciju može da ostavi samo osrednji utisak (italizirao M. N.). Anonimni recenzent je s još jednom „autonomnom estetskom refleksijom“ „podario“ Miroslava Krležu, pa mu zamijera na „subjektivnom neraspoloženju spram ruske emigracije“ čiji je eksponent iskazan u liku Madlen Petrovne koja pripada jednoj velikoj zemlji „prema kojoj sredina u kojoj živimo osjeća i ljubav i zahvalnost“.⁵⁰

⁴⁹ Isto, 4.

⁵⁰ Lako je iščitati iz navedene kritike da anonimni autor pripada onoj skupini Krležinih kritičara iz 50-ih godina prošlog stoljeća koji su se negatorski odnosili prema prema Krleži. Ovo ponajprije što im je zasmetala upravo ova krležina drama i rečenica koju izgovara Lembah „mene su pljuskali obično

U finišu pred Drugi svjetski rat, točnije koncem 30-ih godina prošlog 20. stoljeća, u vrijeme porasta fašizma u Europi, o Krležinom dramskom djelu sve se manje piše u Crnoj Gori. Tih godina sve se više gase ideološko-estetski sporovi oko Krležina djela, a daleko se više razbuktava „rat“ na književnoj ljevici koji je sve više uzrastao do usijanja pojavom Krležine *Hrvatske rapsodije*, njegova časopisa „Pečat“ i *Dijalektičkog antibarbarusa*. Iznimku od tave klime napravio je anonimni autor u „Glasu Boke,⁵¹ koji piše pohvalno o Krležinoj predstavi *U agoniji* koja je izvedena na daskama kotorskog teatra. Posebno se pohvalno apostrofira kreacija likova Lembaha i Laure. I to je, u stvari, zadnji pozitivni odjek na Krležinu dramu u Crnoj Gori, iako polemike o sukobima na književnoj ljevici i u tim godinama pred Drugi svjetski rat ne jenjavaju o čemu ćemo detaljnije govoriti u drugom dijelu našega rada.

II.

Krležine drame i dramatizirana djela izvedena u Crnoj Gori

Miroslav Krleža, *Gospoda Glembajevi*, redatelj Slavko Batušić, Narodno pozorište Zetske banovine, 23. siječnja, Cetinje 1932.

srbijanski žandarmi“. Iz osjećaja povrijeđenosti, „Srbii“ su izražavali negodovanje čak i u svom parlamentu preko svog narodnog zastupnika Antonija Todorovića. po njima, kako to zasvjedočuje Milosav Kalezić, austrougarski oficiri su trebali da kliču pobjadama svojih protivnika na Ceru, Kolubari i Mojkovcu!? Stoga su se Krležini „kritičari“ odnosili prema njegovom umjetničkom tekstu «kao da je u pitanju propagandni letak, a ne umjetničko djelo, u kome treba vjerno oslikati stvarnost!?

⁵¹ Usp. Anonim, Uspjelo gostovanje cetinjskog pozorišta u Kotoru, , br. 308, Kotor 1939, str. 2.

Miroslav Krleža, *Gospoda Glembajevi*, redatelj Špiro Moguša, Podgoričko pozorišno društvo „Napredak“, 19. studenog, Podgorica, 1932.

Miroslav Krleža, *U agoniji*, redatelj Vaso Kosić, Narodno pozorište Zetske banovine, 2. ožujka, Cetinje 1933.

Miroslav Krleža, *Gospoda glembajevi* (drugi čin), redatelj Špiro Moguša, Pozorišno društvo „Napredak“. 18. siječnja. Podgorica 1938.

Miroslav Krleža, *U agoniji*, redatelj Jovan Jeremić, Narodno pozorište Zetske banovine, 22. siječanj, Cetinje 1938.

Miroslav Krleža, *U agoniji*, redatelj Jovan Jeremić, Narodno pozorište Zetske banovine (s istom predstavom gostovali u Kotoru koncem 1938 i početkom 1939).

Miroslav Krleža, *Gospoda Glembajevi*, redatelj Blaženka Katalinić, 17. travanj, Narodno pozorište Zetske banovine, Cetinje 1947.

Miroslav Krleža, *U logori*, redatelj Josip Lešić, 8. siječna, Narodno pozorište Zetske banovine, Cetinje 1953.

Miroslav Krleža, *U logori*, redatelj Stevo Kovačević, 11. listopada, Narodno pozorište Zetske banovine, Cetinje 1953.

Miroslav Krleža, *U agoniji*, redatelj Oliver Novaković, 6. prosinca, Crnogorsko narodno pozorište, Titograd 1953.

Miroslav Krleža, *U agoniji*, redatelj Duško Križanac, od rujna 1954. do siječnja 1955. izvedeno je šeset predstava), Kotorsko pozorište, Kotor 1954–1955.

Miroslav Krleža, *U Agoniji*, redatelj Milan Topolovački, 22. (predpremijera) i 23. (premijera) ožujka, Crnogorsko narodno pozorište (CNP), Titograd 1963.

Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu*⁵², redatelj CNP Nikola Vavić postavio je premjeru 22. siječnja, CNP, Podgorica 1983.⁵³

Izvori i literatura

1. Risto Ratković, *Gospoda Glembajevi*, drama u tri čina, „Zapisи“, sv.1–2, Cetinje 1929, str. 107–108.
2. Vido Latković, *Cetinjsko pozorište*, „Zapisи“, sv.7, Cetinje 1930.
3. Anonim, *Pozorište u Dubrovniku*, „Slobodna misao“, br.10, Nikšić 1931.
4. Anonim, „Slobodna misao“ broj 47, 22. novembra, Nikšić, 1931.
5. B. Mr (Vjerojatno Blažo Mrvaljević), *Pozorište – Premijera: U agoniji od M. Krleže*, drama u dva čina, „Slobodna misao“, br. 10, Nikšić 1933.
6. Anonim, Pozorište – U Agoniji, „Zetski glasnik“, br. 5, Cetinje 1933.
7. Vukašina Ivanovića, *U agoniji Pozorišni pregled*, „Južni pregled“, br. 8–9, Skoplje 1934.

⁵² Ovo je adaptirana predstava prema knjizi Bora Krivokapića. U povodu proslave Krležina 80-og rođendana CNP iz Titograda/Podgorice izvelo je 18. prosinca 1973. godine recital Krležine socijalne poezije pod naslovom „Postelja – jedina utjeha siromah“. Izbor poezije i adaptaciju napravio je Slobodan Boljević, a redatelj je bio Zoran Šarić. I povodom dodjeljivanja Njegova nagrade Krleži (1966) izveden je na Cetinju u Zetskom domu (28. rujna 1966) recital Krležine poezije. Izbor je sačinio Nikola Pavić (upravnik CNP).

⁵³ Brojne Krležine drame izvela su crnogorska amaterska udruzenja. O tome, kao i o gostovanju kazališta sa strane te izvođenju recitala Krležine poezije u Crnoj Gori, detaljnije piše Miroslav Kalezić, *Crna Gora i Krleža I* (Bibliografija), str. 76–79.

8. B. Savović., *Hrvati u književnosti*, „Slobodna misao“, br. 1 (6. 1.), Nikšić 1937.
9. Anonim, *Zabavno studentsko veče*, „Zeta“, br. 9, Podgorica 1938.
10. Anonim, *Narodno pozorište*, Narodni list, br. 92, Cetinje 1938.
11. Anonim, *U agoniji – pozorišni komad u dva čina od M. Krleže*, „Zetski glasnik“, br. 9–10, Cetinje 1938.
12. Lale Brković, Dva pitanja redatelju Topolovačkom, Titogradská tribina, br. 119 (2.ožujak), Titograd 1963.
13. Piletić Svetozar, Sa dosta mjere i ukusa, Titogradská tribina, br. 120 (28. ožujak), Titograd 1963.
14. Svetozar Piletić, Krležin jubilej kod nas – Krležina drama u „Agoniji“, Prosvjetni rad, br. 7 (1. travnja), Titograd 1963.
15. Sreten perović, Krležina drama u „Agoniji“, Pobjeda, br. 14 (31. ožujak), Titograd 1963.
16. Milorad Stojović, Četiri domaće drame, Stvaranje, br. 6, Titograd 1963.
17. Milorad Nikčević, *Smisao i idejnost avangardne poezije Radovana Zogović*, „Revija“, br. 6, Osijek 1973, 45–58.
18. Vaso Kosić – *Glumac i redatelj*, Pozorišna zajednica profesionalnih pozorišta B i H i Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti B i H, Sarajevo 1984.
19. Enesa Čengića, *S Krležom iz dana u dan*, III. knjiga *Ples na vulkanu* i IV. knjiga *U sjeni smrti*, Globus, Zagreb 1985.
20. Stanka Lasića, *Sukob na književnoj ljevic*, Globus, Zagreb 1989.
21. Stanko Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, knj. I, Zagreb 1989.
22. Stanko Lasić, *Kritička literatura o Mirolavu Krleži od 1914–194*, Zagreb 1989.

23. Risto Ratković, *Izabrana djela* (Esejistička kritika), knj. 4, Univerzitetska riječ, Nikšić 1991, str. 231–234.
24. Milosav Kalezić, *Bibliografiji Crna Gora i Krleža*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje 1995.
25. Miroslav Kalezić, *Crna Gora i Krleža*, II, CNB „Đurđe crnojević“, Cetinje, 1999.
26. Prof. dr. sci Milorad Nikčević, *Prepiska s Radovanom Zogovićem*, „Lučindan“ (Glas Crnogorske pravoslavne crkve), br. 10, Cetinje 2004, str.123–125.

Miroslav Krleža at the Montenegrin Theatre Scene (1929–1941)

Summary

In the theatrology works on Miroslav Krleža there are very few data indicating which of his plays were performed at the Montenegrin theatres. Nevertheless, according to Milosav Kalezic's reliable *Bibliography: Montenegro and Krleža*, it seems that Krleža's plays were performed at the Montenegrin theatre scene all the way until the fall of former Yugoslavia. By passing a glance at this issue one can get a summary overview of performances of Krleža's plays and dramatized works in Montenegro, from 1929 until the end of 1990. His opus was featured in certain periods; from 1929 to 1941, in the times of the Yugoslav Monarchy and after World War II, until 1990. In total 20 Krleža's plays were featured in Montenegro. If we add eight guest performances at Montenegrin theatrical scenes by theatres from outside of Montenegro performing Krleža's plays, we reach the impressive figure of 28 Krleža's plays performed. In this paper we mainly focused on the performance of his plays in the first development period from 1929 to 1941.

(Objavljeno u *Miroslav Krleža, Zbornik radova sa simpozija u povodu 120 obljetnice rođenja*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2015)

EGZISTENCIJALIJE I VIZURE RATA U KAŠTELANOVOJ POEMI „TIFUSARI“ (1950.)

I.

Rat kao specifičan društveno-historijski fenomen predstavlja jedno od najdominantnijih tematskih i inspirativnih izvorišta cjelokupne umjetnosti, a književnosti posebno. U tematskom bloku književnosti drugog svjetskog rata nastalo je nekoliko iznimnih umjetničkih poema. One i danas svojim izričajnim modalitetom, tematsko-motivskim svijetom i osvjeđočenim estetičkim djelovanjem plijene pozornost teoretičara i estetičara književnosti. To su prije svega poeme: Skendera Kulenovića *Stojanka majka Knežopoljka* (1942.), Ivana Gora na Kovačića *Jama* (1943.), Vladimira Popovića *Oči* (1945.), Marina Franičevića *Govorenje Mikule Trudnega* (1945.), Mirka Banjevića *Smješka* (1946.), Slavka Vukosavljevića *Kadinjača* (1950.) i Jure Kaštelana *Tifusari* (1950.).¹ Iako su u toj književnoj orijentaciji nastajala i druga literarna djela, tvorevine ideo-logema, neujednačene umjetničke i estetske snage, naznačene poeme ostati će ipak u suvremenoj književnosti kao osvjeđočena i izuzetna poetska zrenja. Upravo zbog toga potrebito je svaku

¹ Poema *Tifusari* prvi je put tiskana u zbirci pjesama *Pijetao na krovu* (1950.), zajedno s drugim ciklusima: *Krvavija*, *Lanci na rukama*, *Bezimeni* i *Pjesma o mojoj zemlji*, mada je napisana po „drugi put“ krajem rata jer se prva verzija, po svoj prilici, izgubila u ratnom vihoru.

poemu ponaosob književno-analitički, problemski i idejno-poetski odrediti prema iznimnom povijesnom trenutku. Ovo tim prije što su upravo spomenute poeme naznačavane kao receptivno-antologički predlošci na kojima su se brojni recipijenti i čitatelji upoznivali s ratnom tematikom. Ujedno preko njihovih umjetničkih sadržaja moguće je bilo proniknuti i do modernih poetskih i estetskih vizija – inspirativnih diskursa rata i slobode kao najveće općeljudske kategorije.

Poema *Tifusari* JURE KAŠTELANA (1919.–1990.) sublimno kristalno je umjetničko djelo kojim je znatno obogaćena i produbljena tematika rata i stradanja čovjeka u njemu. Upravo zbog toga poemu je potrebno situirati u korpus naznačenih poema, ali isto tako potrebito je medu njima povući i određene usporedbe, utvrditi zapravo tipologički kontekst, dodirne točke srodnosti, ali i evidentne poetologičke razlike. Ovo sve iz razloga kako bismo što jače osvijetlili Kaštelanov umjetnički postupak, njegov stvarateljski procede i, donekle, njegovu eksplisitnu i implicitnu poetiku.

O samoj poemi *Tifusari*, kao i o cijelokupnom opusu Jure Kaštelana pisano je u književnoj kritici i znanosti o književnosti podosta. No, i pored tog studioznog zahvata u njegov poetologički svijet, izostalo je, donekle, integralno i cijelovito sagledavanje Kaštelanove ukupne stvarateljske poetike. O njegovim literarnim pojavama iz razdoblja rata pisano je ponekad prigodno i fragmentarno. Istaknute su, istina, mnoge vrijednosti njegove poezije, egzistencijalne i umjetnički dosezi, ali se u pojedinačnim interpretacijama prenaglašavala ova ili ona njegova dimenzija, a nerijetko se grijesilo i pretjerivalo u odnosu na njegov izričaj i izvorni inspirativni i tematsko-motivski svijet,² a i u od-

² O utjecajima i susretima Kaštelanove poetike s drugim pjesnicima najeksplicitnije govori pasus u uvodnoj studiji Bože Milačića *Mrtvi žive u nama*

nosu na fetišiziranje pojedinih pjesnika njegove generacije. Pobliže, mnoga literarna imena ove stilske orijentacije (svremeničari i poetski suputnici Kaštelanovi) na samom stvarateljskom startu hvaljeni su i favorizirani kao istinski stvaratelji pisane riječi. Međutim, kako je ratno i poratno stanje odmicalo, oni su sve dublje kao versifikatori, padali u tamu i zaborav. Nekada se zapravo vjerovalo da su određeni pjesnici rata i njihove poetologijske tvorevine, nosile istinsku umjetničku kreaciju. Međutim, kako smo duhovno, literarno, a osobito književno-teorijski, sazrijevali, pomjerali su se i naši ukusi i naši estetički sudovi. Zablude i obmane, koje su nekad nesvjestno podgrijavale uvjerenja o estetičkim vrijednostima stvarateljstva rata, proistekle su, vjerojatno, otuda što smo bili svjedoci i suučesnici izrastanja burnog, katastrofičnog, impresivnog, dramatično-historijskog i društvenog trenutka koji je snagom intenziteta svog iznimnog djelovanja i važenja i suviše emocionalno i moralno djelovao na nas same, ali i na literaturu koja ga je nastojala (bez dublje vremenske distance) poetolijski registrirati, fiksirati, uobličiti i zgusnuti u umjetnost riječi. Promatrano retrospektivno i kritički s današnje udaljenosti, uočit ćemo da se dogodilo ono što se s estetskog i literarnog motrišta nije smjelo dogoditi. Postali smo i mi i literatura zarobljenici tog burnog, dramatičnog i iznimno ratnog vremena. Gledano s književno tvoračkog aspekta i stvarateljskog čina, poznato je da velike literature nastaju u bremenitim kataklizmičnim, historijsko-prijelomnim društvenim mijenama, ali uslijed nezadržive vremenski sukcesije i mijena

(*Suze i zvijezde*), NIP, Zagreb, 1956, 7: „Kad se borio za poetski izraz i svoje slike, Kaštelan nije učio književni zanat od Lorce nego kod Oskara Davića. Otuda se kod njega u prvom periodu stvaranja itekako osjeća prisustvo onih šesnaest pjesama o ‘Hani’“, čiji je sud književna kritika, svakako, samo donekle opovrgla. Usp. Jasna Melvinger *Mladi Kaštelan i srpski nadrealisti: Davičo i Dedinac*, „Revija“, br. 11, Osijek, 1989, 1009–1016.

formi društvenog, odnosno povijesnog kretanja, bivamo, najčešće, i mi i umjetnost (literatura) zavedeni, zarobljeni efermerno-šću tih presudnih trenutaka i epoha. Izgleda da se to dogodilo, velikom dijelom, i s fenomenom književnosti drugog svjetskog rata – pjesništvom iz četrdesetih godina dvadesetog stoljeća.

Rat kao središnja literarna tema toga razdoblja, djelujući neodoljivom umjetničkom snagom svog iznimnog važenja, neminovno je stavljao, jednim dijelom, toj poeziji lokalno-prigodničarski i ideologički pečat. Međutim ako poezija u poplavi ideologičko-tendencioznog stihotvorstva ne dosegne razinu općenitost i generalizacije, tj. ako poetski ne zgusne i ne fiksira općenitost i univerzalnost, onda ona nosi u sebi tragiku prolaznosti jer nije u stanju da se uzvisi u motivima koji su je inspirirali; nije u stanju da postane općeljudska, univerzalna i svevremenska estetička ljepota. Takvo pjesništvo jata, koje je nastalo kao izraz neposrednog reagiranja na određenu stvarnost, u pretežitijem svom dijelu ne daje integralnu i produbljenu sliku te stvarnosti, već se, najčešće izrodilo i manifestiralo kao patetična dekorativnost, apologetski ushit, pa čak i kao didaktičko-pedagoška parola.³ Takva literatura, svakako, ne može dati univerzalnu i kompleksnu sliku života, prije svega, jer je idejno orijentirana da podupire i učvršćuje određene društvene i političke pojave i ideologeme. Kad literatura nastaje u takvim okolnostima njezina misija je, najčešće, propagandistička i estetički podređena.⁴ Ako je takva

³ Obično su takve pjesme u pisanoj, a i u usmenoj (narodnoj) književnosti, pisali manje nadareni pjesnici, tvorci raznovrsnih stihova koji nisu dovoljno poznavali zakonitosti poetike i versifikacije. A bilo je i takvih tekstova koji su tvoreni za potrebe nekog kulturno-umjetničkog trenutka. Usp. Vojislav Nikčević, *Revolucija kao inspiracija i poetska vizija naših pjesnika*, „Stvaranje“, br. 1–2, Titograd, 1968, 165–178.

⁴ Obrađujući ratnu tematiku s određenim ciljem i tendencijom, posebno kako bi svojim tonom i patetikom podigli emocije naroda i sa željom da spontano mobiliziraju narodno biće, pjesnici rata su, najčešće, upropastivali stvara-

poezija inspirirana društvenim i političkim motivima, koja zbog svog važenja posjeduje moć emocionalnog upliva, onda se može dogoditi da nas motiv poezije emocionalno uznemiruje, ali ne i pjesma kao ukupna estetička ljepota koja je, ustvari, umjetnički neadekvatno građena. Na taj način stvara se iluzija o estetičkoj vrijednosti literarnih tvorevina književnosti razdoblja rata. Otuda su proistekle, dijelom, i naše literarne obmane i zablude oko brojnog dijela naše poezije iz perioda drugog svjetskog rata.

II.

Pjesnici naznačenih poema nosili su u sebi ipak istinski zov umjetnika. Rat i revolucija postali su njihova uporna pjesnička opsesija: duboka stvarateljska preokupacija i duhovno-trajna inspiracija. I Jure Kaštelan je „revoluciji i narodnooslobodilačkoj borbi široko položio svoj glas pjesnika“, ali i svoje donekle ljudsko opredijeljenje. Otuda nije iznenadjuće što se u svim stvarateljskim fazama njegova poetskog rada i razvoja javljaju tvorevine iz tog tematskog i inspirativnog izvorišta. U književnoj kritici već je čvrsto utemeljen sud da su pjesnici ratnih poema „najdublje i najintenzivnije zasegnuli u realizam ratne stvarnosti“. Opravdanje takvoj kritičkoj premisi treba tražiti ne samo u umjetničkoj biti, već daleko više u uvjetima u kojima su se našli stvaratelji književnosti rata, a posebno pjesnici ratnih poema. Iz teorije literarnog stvarateljstva poznato je da nastanak umjetničkih tvorevina, naročito kratkih lirske i epskih (mikro i makro) struktura i poema (kakvi su, uostalom, svi Kaštelanovi

teljski i literarni procédé. Pjevali su, kako to s pravom ističe Milan Bogdanović (*O srpskoj književnosti između dva rata*, u knjizi *Stari i novi*, knj. br. 3, „Prosvjeta“, Beograd, 1961, 515), neku vrstu poezije „politizirajućeg književnog sadržaja“.

literarni radovi) ne prate duge faze priprema umjetničke kristalizacije i sazrijevanja. Za nastanak takvih struktura nije potrebna duga faza inkubacije i sazrijevanja kao što je potrebno za nastanak epskih, pa donekle, i većih dramskih tekstova. Uz to, pjesniku Juri Kaštelanu, kao i drugim stvarateljima ovog žanra, donekle je „pogodovao geriliski način življenja i stvaranja“. Kako su skoro svi stvaratelji ratnih poema pa i drugih kritičnih žanrova, bili suučesnici u ratnim okršajima, oni su, izgleda, mogli u trenucima predaha, pod presijom nekog krvavog prizora, iscrpljenosti, osjećaja gladi, žeđi i studeni, svoj stvaralački nemir i uzburkane poetske emocije izliti u raznovrsne umjetničke forme, lirske pasaže i krokije, pa i u – poeme. Upravo iz takvih umjetničko-stvarateljskih okruženja, konteksta duboke emocionalno-stvarateljske tenzije zasigurno je nastala i Kaštelanova poema *Tifusari*.

Kaštelan je svojom ukupnom ratnom tematikom, a osobito poemom *Tifusari*, dao svojevrstan umjetnički prilog ratu i „viziji slobode“. Njegova mini poema *Tifusari* pravljena je, kao i Goranova *Jama* i Banjevićeva *Sutjeska*, na sudarima zavađenih svjetova: života i smrti. Početni stihovi poeme:

„Brojim stope na bijelom snijegu —
Smrt do smrti
smrt su stope moje.
Smrt do smrti. Smrt do smrti.
Smrt su stope moje“⁵

⁵ Svi stihovi u ovoj studiji navedeni su prema zbirci poema *Riječ i svjetlost*, izbor, pogovor i komentar napisao Bozo Milačić, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1961.

– najrečitije govore o tom sudaru. Uvodno citirana pjesma, u kontekstu s pet ostalih slika, predstavlja, u stvari, „jednu etapu na patničkom putu bolesnika prema smrti, ili možda prema spašenju, prema životu“.⁶ U pjesmi su nijemi bolesnici – tifusari, a ne „majka kojoj je dvoje djece umrlo, jedno na rukama, a drugo u torbi na leđima“, kako se u prvi mah može pomisliti,⁷ već iscrpljeno – iznemogli tifusari/tifusari kojima je ostalo još malo života i sačuvane svijesti. Iz poetskog sloja ove poeme lako se uočava da su tifusari prožeti i obuzeti smrću kao određenim imaginarno-duhovnim stanjem. Otuda Kaštelanovu uvodnu pjesmu poeme *Tifusari* treba shvatiti u ukupnoj strukturi, prije svega, kao stradalnikov meditativni trenutak; trenutak tifusarevih još u zadnjim nitima sačuvane svijesti, ili bolje reći kao unutarnji monolog i isповijed pred samim sobom (podcrtao M. N.).

Da se umirući tifusari, a ne majka, nalaze u središtu pjesnikove imaginacije, govori više dokaza. Prvo, javljaju se uporno i veoma asocijativno estetski frekventne tematsko-zvukovne riječi – smrt i stope (apstraktne imenice!). I kao što smo ranije ustvrdili,⁸ smrt (pojam koji izaziva misaono-asocijativne konotacije) zajedno sa stopama čak se osam puta ponavljaju u navedenoj strofi; šest puta u sintagmi stiha: smrt do smrti i dva puta u drugoj, ali opet u istoj sintagmi sa stopama: smrt su stope moje. Ovakvim upornim ponavljanjem antinomnih sintagmat-

⁶ Nikola Milićević, *Poezija Jure Kaštelana*, u knjizi Nikola Milićević i Josip Pupačić, *Izabrana djela* u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Nakladni zavod „Matica hrvatske“, Zagreb, 1982, 155.

⁷ Takvu tvrdnju izrekao je Bozo Milačić, *Kao izvori svome moru* (pogovor poemi Jure Kaštelana *Tifusari* u zbirci poema *Riječ i svjetlost*, 215).

⁸ Usp. našu studiju *Viđenje ustanka i revolucije u Kaštelanovoj poemi „Tifusari“*, „Gesta“, br. 12–13–14, Varaždin, 1982/83, 33–41, kao i u našoj knjizi Ideje i paralele (Vizija revolucije i slobode u Kaštelanovoj poemi „Tifusari“), Izdavački centar „Revija“, Osijek, 1984, 19–34.

skih struktura, apstraktno-misaonih asocijacija, dočarava se, prije svega, umiruće stanje tifusara/tifusara, konkretno stanje njihove pomućene svijesti pred nabujalom agonijom otimanja i patnje od smrti koja je prožela i zaokupila nesretnog/e tifusara/tifusare. Dakle, pjesnik je vizualnom slikom obuhvatio „lelujanje na prtini“ tifusara koji se korakom mrtvaca kreću i teturaju „između života i smrti“.⁹ I njihov ritam, združen s glazbenim i auditivno-kolorističnim senzacijama, ponavljanjem istih fonetskih znakova, sugeriraju „ugodaj apatičnog ravnodušja. To međutim, nije monotonija životne praznine nego, uzme li se u obzir smisao ritmično raspoređenih iskaza, često u grču elipse: ‘smrt do smrti’ (podrcrato J.M), izraz dubokog bolnog beznađa“.¹⁰

Proučavajući ritam i strukturu prve pjesme poeme *Tifusara*, Nikola Milićević je, s pozivom na ranije znanstvene nalaze A. Šoljana, sasvim opravdano došao do zaključka da je pjesnik Kaštelan grafičkim, vizualnim i horiznotalnim predstavljanjem ostalih stihova u pjesmi, htio sugerirati neravnomjerni tifusarev hod „po mukama“, hod tifusara prema smrti, hod koji se u njihovom koraku začas ubrzava a zatim usporava, kreće se kao teturanje, kao „potoci koji prema svome uviru teku čas brže, a čas sporije“. Otuda, već u samom ritmu i poetskoj slici prve pjesme, pjesnik je označio okvire padanja i posrtanja iznemoglih tifusara u prtini, na snijegu.¹¹ Zapravo, „put koji su tifusari prolazili bio je uvijek jasno omeđen mrtvima; oni koji su zastali, nisu mogli da zалutaju, iako je njihovo kretanje naprijed bilo samo bauljanje nove stope, do nove smrti“.¹²

⁹ Božo Milačić, *Mrtvi žive u nama*, 21.

¹⁰ Juraj Marek „*Tifusari*“ *Jure Kaštelana*, „Suvremena metodika“, br. 4, Zagreb, 1979, 267.

¹¹ Usp. Nikola Milićević, cit. studija, 155.

¹² Vojislav Lubarda, *Konjanik oblaka*, u knjizi *Znamenje Sutjeske*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1967, 50–51.

Kaštelan je, uostalom kao i Goran Kovačić u poemi *Jama*, za ovako strukturiranje poeme *Tifusara* imao, donekle, prethodnike u književnom nasljeđu zapadnoeuropske i istočnoeuropske književnosti. Između ostalih, takav sličan poetski model funkcioniра kod pjesnika surrealizma GUILLAUMA APOLLINAIREA (1880.–1918.). On je, najčešće, svoje pjesme strukturirao u sličnoj naturalističko-kubističkoj poetici, a naročito one tvorevine koje su svojim tematsko-motivskim svijetom i izričajem vezan za užase i strahote prvog svjetskog rata, a dijelom su se našle objedinjene u njegovoј poznatoj zbirci *Calligrames*. U svojim ratnim tekstovima pjesnik Apollinaire je spajao, naprsto različitim poetskim postupkom, oprečne sfere u metaforici, suprotstavljaо klasično i uzvišeno s kolokvijalnim i svakidašnjim, eksperimentirao s verzijom i ortografijom i grafički oblikovao pjesmu kao sliku.¹³ Daleke reminiscencije i možda mnogo bliže slike Kaštelanove poetike, naročito u ritmu, slikovnoj metaforici, igri riječi i slično moguće je naslutiti i u poetskim modelima Španjolskog pjesnika FEDERICA GARCIA LORCE (1899.–1936.), kao, donekle, i kod talijanskog pjesnika futurističke orientacije FILIPA TOMASEA MARINETTIJA (1876.–1944.), ali kod ruskog simbolističkog pjesnika ALEKSANDRA BLOKA (1880.–1921.) koji je u svojoj glasovitoj poemi *Dvanaestorica* (1918.) utkvao različite ritmove i metriku, simboliku i različite folklorne napjeve, od ciganskih romansi i uličnih pjesama (частушки) do revolucionarnog marša koji će se jače i ritmički prodornije transponirati u poeziji avantgardnog pjesnika listopadske revolucije – VLADIMIRA VLADIMIROVIČA MAJAKOVSKOG (1893–1930.).¹⁴

¹³ Usp. Ivan Slamnig, *Svjetska književnost zapadnog kruga*, Školska knjiga, Zagreb, 1973, 202.

¹⁴ Usp. našu studiju *Obrada poetike futurizma u knjizi Transformacije i strukture*, NIRO „Školske novine“, Zagreb, 1982, 162–176.

Poput europskih avangardnih pjesnika, Jure Kaštelan (kao, donekle i Ivan Goran Kovačić) oblikuje ratnu tematiku u poeziji služeći se naturalističko-kubističkim bojama, tamnim i oporo-tvrdim slikama i pejzažima, inzistirajući pritom na snažnim eruptivama, katastrofičnim vizijama groze i strave što ih rat i smrt donose. Ovakvim tipologijskim naznakama poetika Jure Kaštelana u poemu *Tifusari* (kao i u Goranovoju *Jami*) bitno se razlikuju od poetike drugih naznačenih poema, primjerice Banjevića, Kulenovića, Franičevića, Vukosavljevića – pjesnika koji su u oblikovanju ratne tematike i poetske materije bili mnogo bliži duhu, izrazu i melodiji kolokvijalnog usmenog (narodnog) izričaja i kazivanja. Pobliže, dok su Kaštelan i Goran (a donekle i V. Popović u poemi *Oči*) gradili svoju *ars poeticu* u poemama na pozadini kontrasnih i mračno-svjetlih slika i obrisa, dotle su Banjević, Franičević, Kulenović i Vukosavljević u poetskom tkivu poema polazili od usmene (narodne) tradicije, od jezično-ekspresivnog i leksičko-impresivnog ruralnog materijala koji je u svom kolokvijlnom zvuku nosio duboki folklorni karakter i naglasnu melodiju.¹⁵ Za potvrdu ovakve teze donijet ćemo na ovom mjestu samo jedan primjer. Promotrimo li izbliza Kulenovićev poetski izričaj u poemi *Stojanka majka. Knežopoljka*, primijetit ćemo da se sve riječi figurativno-poetskog simbolističnog i metaforičnog izraza, bilo da imaju sadržajno ili predstavno značenje, vizualno ili akustično, bilo da su u funkciji akceleracije ili usporene naracije, slijevaju u kontekstu cjelokupne njegove poetike u sveopću i široko intenzivnu i moćnu vokaciju narodno-tužbalačkog (lamentacijskog) uskličnika j o o j – j o j ! Ta vokacija, tj. onaj emocionalni napon što je prenapregnut i što u

¹⁵ Za M. Banjevića to je poodavno ustvrdio M. Stojović. Između ostalog kaže: „u njega (Banjevića – M.N.), inače ima dosta pjesama koje su daleki, ali stvaralački odjek narodnog eposa, pa i melosa ...“ (Usp. *Bol i otpor Mirka Banjevića*, pogovor knjizi *Zavjet*, Titograd, 1965, 10).

doživljaju neprestano vibrira kao zategnuta membrana, opire se o duge vokale toga uskličnika. U njima je sadržana ona jeka, bol, tuga, sažeta nesreća i majčino uporno doživljavanje koje se čuje od prve do posljednje stranice, a koje je zaobljeno i prostorno emocionalno omeđeno kao nebeski svod u stihovima:

„Svatri ste mi na sisi čapćala
joj, blagodetno
sunce knešpoljsko!-
svetrojici povijala nožice sam rumene
u bijele povoje lanene,
svetrojici sam prala jutarnje tople pelene...
Joj, (...),
joj, tri goda u mom vijeku,
tri saća teška,
silovita,
što ih utroba moja izvrca C).“¹⁶

Kaštelan, kao što smo na početku studije zamijetili, ne ide stvarateljskim postupkom i tim putem. Pogledajmo i njegovu drugu pjesmu poeme *Tifusari*. Ona je sva u znaku morbidnog otimanja smrti; slika u kojima se bolesni tifusar/tifusari brane od umiranja, otimaju se atomom posljednje snage konačne smrti i agonije. Istina, u tifusarevoj/tifusarevim pomućenim uobražiljama, u njihovoj vanzemaljskoj svijesti, u njihovom promicanju svijeta sna i jave, javljaju se za trenutak proplamsaji pomisli i ozarenja, bijega u spasenje od smrti; javljaju s unutrašnje-psihologički otpori bolesnih i halucinantnih tifusara, njihovi unutarjni grčevi i monolozi, izrečeni u obliku razvijenih upitnih vizija i sugestivnih pitanja:

¹⁶ I ovi stihovi naznačeni su prema zbirci poema *Riječ i svjetlost* Bože Milačića.

„Hoće li ikad ovom stazom proći
nebo široko, oko puno sreće?
da li će briznut frule i izvori
i crvktutati jutra u proljeće? (...)".

Ovakvim metaforično-simboličnim sredstvima, vizualnim i akustičnim senzacijama, pjesnik Kaštelan želi dočarati idilu nekog nedokućivog života; idilu trenutačno ozarene tifusareve kontemplacije i spasenja. Ritmom i stihom ova druga strofa su prostavljena je, dakle, prvoj slici iz prve Kaštelanove pjesme.

Detaljnijim iščitavanjem i prodorom u slojevitost Kaštelanove poeme *Tifusari* došlo bi se do spoznaje da je prisustvo predstave o životu u tifusarevoj svijesti samo daleka reminiscencija sličnog duševnog stanja u kojem se našao Goranov onečovječeni stradalnik iz desetog pjevanja poeme *Jama* „u momen-tima koji su prethodili muklom prasku i tutnju šuma i gora“. Na ovom mjestu moguće je, zapravo, povući paralele s jedne strane s poemom *Jama*, a s druge strane s Goranovom pjesmom *Leševi putuju* – tvorevinom koja po svom poetologijskom i motivskom svijetu predstavlja preludij za njegovo remek-djelo; predstavlja anticipiranje krvavih, naturalističko-mračnih, ambivalnetnih tamno-svjetlih i morbidnih obrisa poeme *Jama*. Naime, i Goranovi leševi koji su u stihovima pjesme izričajno personificirani, „zeleni“, „teški“, „modri“ i „naduveni“, imaju želju da se, kao i Kaštelanovi stradalnici – tifusari oslobode od svog paklenog i stravičnog posmrtnog putovanja, imaju želju da doplove do života, da izbjegnu „hod po mukama“ uz cijenu ponovnog, ali etičnjeg i ljudskijeg, umiranja. Zato Goranovi protagonisti iz pjesme *Leševi putuju*, iz goruće želje za oslobođenjem „poskoče naglo, k'o od neke volje“, „zato se njihov palac na talasu ziba/, namiguje kao da se šali“; za to bi oni htjeli zaustaviti svoje putovanje i zaploviti u „tihu, najtaniju luku“. Međutim, kao što

ćemo vidjeti, niti u Kaštelanovoј poemи *Tifusari*, a niti u Goranovoј pjesmi *Leševi putuju* – izlaza nije bilo. Goranovi personificirani i metaforični leševi se osam puta sudaraju sučelice s „obala-ma crnim“. Morbidna plovidba smrti, mraka i pakla, nastavlja se jednako u zadnjoj kao i u prvoj strofi. Tako je stravična i naturalistična Goranova kupka smrti iz pjesme *Leševi putuju* uplovila u još bolnije, danteovski paklenije predjele i beznađa njegove poeme *Jama*. Poetsku zbilju, viziju ratne nemani i groze, Goran će, dakle, komponirati na bazi još intenzivnijeg doživljaja krvi, mraka i svjetlosti (podrcrato M. N.) – poetskim motivima koji su snažnom impresijom najavljeni na samom početku poeme:

„Krv je moje svjetlo i moja tama.“

U Kaštelanovoј poemи *Tifusari*, kao i u Goranovoј pjesmi *Leševi putuju*, svjetlosni obrisi su daleke slutnje i svjetionici u mraku koji su obezličili sve prostore, obzorja i vidike. Otuda Kaštelanovu stradalniku tifusaru/tifusarima, ideja spasenja neće postati realnost kao što je to postala Goranovom u poemи *Jama*. Čak štaviše, ona je njegov zadnji trzaj svijesti pred konačnom agonijom, a tih trzaja biti će i u ostalim dijelovima Kaštelanove poeme:

„Rođena zemljo, nisam te dočeko,
nego u gunju, ušljiv, sav od ranâ,
nemoćan, zguren, jedva korak vučem –
i zato si jače u me urezana (...)
Korak po korak, smrt u jarak baci
čovjeka i konja. Za me nema zore (...).“

Ovi stihovi su, dakle, prezentacija trenutaka tifusarevog/tifusarevih skončanja; umiranja na putu ka slobodi, suncu, zvi-

jezdama, svjetlosti..., ali i daleki ljudski smisao borbe i otpora, prkosa i bunta koji se neminovno produžuje na ono njegoševsko „mlado pokoljenje“, čak i poslije smrti.

Izvori i literatura

1. Bože Milačić *Mrtvi žive u nama (Suze i zvijezde)*, NIP, Zagreb, 1956.
2. Jasna Melvinger *Mladi Kaštelan i srpski nadrealisti: Davičo i Dedinac*, „Revija“, br. 11, Osijek, 1989, 1009–1016.
3. *Riječ i svjetlost*, izbor, pogovor i komentar napisao Bozo Milačić, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1961.
4. Nikola Milićević, *Poezija Jure Kaštelana*, u knjizi Nikola Milićević i Josip Pupačić, *Izabrana djela* u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Nakladni zavod „Matice hrvatske“, Zagreb, 1982.
5. Bozo Milačić, *Kao izvori svome moru* (pogovor poemi Jure Kaštelana *Tifusari* u zbirci poema *Riječ i svjetlost*).
6. Milorad Nikčević, *Viđenje ustanka i revolucije u Kaštelnovoj poemi „Tifusari“*, „Gesta“, br. 12–13–14, Varaždin, 1982/83.
7. Milorad Nikčević, Ideje i paralele, Izdavački centar „Reviča“, Osijek, 1984.
8. Juraj Marek, „*Tifusari*“ Jure Kaštelana, „Suvremena metodika“, br. 4, Zagreb, 1979.
9. Vojislav Lubarda, *Konjanik oblaka* u knjizi *Znamenje Sutjeske*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1967.
10. Ivan Slamnig, *Svjetska književnost zapadnog kruga*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.

11. Milorad Nikčević, *Obrada poetike futurizma u knjizi Transformacije i strukture*, NIRO „Školske novine“, Zagreb, 1982.
12. Milorad Stojović. *Bol i otpor Mirka Banjevića*, pogovor u knjizi *Zavjet*, Titograd, 1965.

Poetic and Inspirative Visions of War in Jure Kaštelan's (1919–1989) Poem *Tifusari*

Summary

Jure Kaštelan's poem *Tifusari* is a sublime crystal work of art, with which the topic of war and human suffering in it has been greatly enriched and deepened. Precisely because of that, it is necessary to situate the poem in the corpus of indicated poems, but it is also necessary to make certain parallels between them, to set a typology context, touch points of cognition, and also evident poetological differences. This is all with the reason for stronger enlightening of Kaštelan's artistic and creative procedure and, somewhat, his implicit and explicit poetics. It has been written a lot about Kaštelan's poem *Tifusari*, as well as about Jure Kaštelan's entire work, in literary criticism and science. However, beside of that comprehensive intervention in his poetological world, integral and entire overview of Kaštelan's overall creative poetics has been omitted. It has sometimes been written occasional and fragmentary about his literary phenomena from the wartime. Many values of his poetry, existential and artistic achievements have indeed been pointed out, but in individual interpretations this or that of his dimension has been overemphasized, and it has often been blundered and exaggerated in regards to his expression of authentic inspirational world and themes and motifs, and also regards to fetishistic exploitation of some individual poets of his generation. All of these premises of literary theory will be confuted by our analysis of famous Kaštelan's poem *Tifusari*.

(Objavljeno u „Gesti“, br. 12, 13, 14, Varaždin, 1982/1983.)

DOMOVINSKI RAT U EMOCIONALNIM VIZURAMA SUVREMENIH CRNOGORSKIH UMJETNIKA

(J. Brković, M. Nikčević, DŽ. Sabljaković,
V. Koprivica, V. Nikolić, M. Pavlović i drugi)

DOMOVINSKI RAT KAO UMJETNIČKA TEMA

Domovinski rat u Hrvatskoj kao društveno-historijski fenomen predstavlja jedno od najučestalijih tematskih i inspirativnih izvorišta cjelokupne duhovnosti, a napose književnosti i umjetnosti uopće. Literarno zanimanje za rat daleko nadilazi vremensku proporciju i trajanje, čak toliko dugo da se i nehotice nameće pitanje: Je su li takozvana mirnodopska vremena toliko inferiorna kao poticaj, tema i motiv književnim djelima u odnosu na ratnu? Ako je već tako, nadomeće se i drugo pitanje: Ne remeti li književnost, na jednom višem filozofskom i etičkom planu, logiku konstruktivne ljudske egzistencije? Mogući odgovor na ovo pitanje ne bi bio nimalo jednostavan i morao bi uključiti mnoge aspekte – od socijalnoga, moralnoga, historijskoga, pa do psihologiskoga i genetskoga (odnosno biološkoga).¹ Jer, činjenica je da se ljudsko stradanje, ljudska kataklizma u kojoj je paradaigma ljudske muke, različito eksponira i različito doživljava kod svakog pojedinca, bez obzira na etničko ili nacionalno

¹ Viđi instruktivnu studiju *O ratu kao književnoj temi* Nova Vukovića u *Ogleđima iz književnosti*, Nio „Univerzitetska riječ“, Podgorica, s.a., str. 43–44.

opredjeljenje čovjeka i umjetnika.² Drugim riječima, određenje prema ljudskom stradanju i muci, bilo individue, bilo skupina kolektiva, narodâ, nacije ili cijelog čovječanstva, ne mogu biti identična i podlijegati uvijek istim zakonitostima i procesima stvaralaštva. U domeni umjetnosti jedna primarna sitnica, a napose silina brutalnosti i zlo, kadro je pokrenuti ogromne kvantume umjetničke kristalizacije. Zapravo, istinski velika umjetnost, literatura prije svega, ne vegetira samo u sferama dobra, već daleko više u sferama zla i muke. Sve što je od umjetničkoga značaja, nastalo je i zapravo inspirativno pokrenuto na planu zla i muke, ali u ime progresu, svjetlosti i dobra. Takva je težnja za potpunijim oslobođenjem i očišćenjem nagonila davne demone, opsjednute životopisce, da što vjernije naslikaju đavola na zidu. Umjetnost, dakle, s „hepiendom je jevtina stvar“, jer čovječanstvo traži što goliju konkretizaciju svog zla i svog proživljenog pakla.³

Svaki stvarni rat imao je različite odjeke u literaturi, u umjetnosti uopće. Neki ratovi skoro da nisu ostavili nikakva traga, a neki ni poslije desetljeća i stoljeća ne prestaju uznenirivati našu savjest i stvaralačku viziju; ne prestaju intrigirati umjetničku viziju. Pri tome, pada u oči da nema neke krute suglasnosti između

² Isto, 43.

³ * Izlaganje prof. dr. sc. Milorada Nikčevića (Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera) na IV. međunarodnom znanstvenom skupu Pasionske baštine: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. VUKOVAR KAO PARIKIGMA MUKE*, Vukovar 22.–25. travnja 2004. godine. Predavanje je naišlo na opće odobravanje sudionika skupa i građana Vukovara. Predavanje je ponovljeno u organizaciji Matice hrvatske na dan sjećanja palih branitelja Vukovara 18. studenog. 2005. god. za građanstvo grada Vukovara (napomena Uredništva).

Usp. dr. Milorad Nikčević, *Estetički pogledi Vladana Desnice u romanu 'Proljeća Ivana Galeba'*, u knjizi *Metodičko – književne komunikacije*, Školske novine, Zagreb 1991., 127–138.

istorijskog značaja i veličine nekog rata i njegova odjeka u umjetnosti, u književnim, filmskim i likovnim djelima. Neki ratni događaji velikih razmjera na umjetničkom planu ostave jedva vidljivi trag, a neki opet mnogo manjega intenziteta postanu vremenom sve izazovniji i inkorporiraju se u dio nacionalne svijesti i nacionalne mitologije.⁴ Što je onda to što jednom konkretnom ratu daje prednost nad drugim u odnosu na umjetničko zanimanje? Općenito dolazimo u malo prije spomenutu poziciju – a ta je da pouzdan i cjelovit odgovor ne možemo dati. Ne može se, nai-me, stvoriti jedna opća, na velikom broju slučajeva primjenjiva teorija u tom smislu. Čini se da samo jedan konkretni rat, na konkretnom terenu i u konkretnom vremenu može, eventualno, pružiti odgovor strogo ograničene važnosti, to jest primjenjiv samo na osobni slučaj.

Pokušat ćemo na primjeru Domovinskoga rata u Republici Hrvatskoj i njegovoga odjeka u suvremenoj crnogorskoj umjetnosti, prije svega književnosti, pokazati ne samo uzroke umjet-

⁴ Kao primjer možemo istaknuti povjesni događaj *Viške bitke* u kojoj su stradali hrvatski mornari. Iako skoro sporadična ratna epizoda između austro-ugarske i talijanske mornarice, koja se odigrala 18., 19. i 20. srpnja 1866. godine kod otoka Visa, ona zadugo nije mogla mimoći historijsko i umjetničko ubličavanje. Najznačajnije poetske vizije u neposrednoj distanci tog događaja mogu se smatrati poduzeće epske pjesme spjevane „na narodnu“ trojice autora: Đure Deželića *Viška bitka* („Bosiljak“, sv. 2., 3. i 4., teč. III, Zagreb 1966., str. 17.–20., 33.–35., 49.–51.), Stefana Mitrova Ljubiše *Boj na Visu*. (publicirana je kao zasebna poema čirilicom, Zagreb 1866.) i Stjepana Buzolića *Viška bitka* („Bosiljak“, sv. 21., 23. i 24., teč III, Zagreb 1867., str. 321.–323., 349.–351., 353.–355., 369.–373. Punih dvadeset i pet godina nakon bitke na Visu, etnolog, etnograf i pedagoško-knjjiževni djelatnik Petar Kuničić piše knjigu *Viški boj*, Zagreb 1890. i 1900. koju posvećuje „junacima viškog boja (...), što je naše sinje more oko Visa porumenilo od junačke krvi prolivene za obranu krasnih žala kršne Dalmacije“. Detaljnije o tomu vidi u našoj studiji *Boj na Visu (1866.) između povjesne zbilje i poetske vizije* u knjizi *Na civilizacijskim ishodištima* (Književni suodnosi i interferencije), CKD „M – M“, Osijek, 1999., str. 65.–88.

ničkoga zanimanja za rat kao tematsko-motivskoga kompleksa, utvrditi pravce i vidove umjetničke spoznaje i oblikovanja te velike teme u različitim umjetničkim i diskurzivnim žanrovima.

Nema sumnje, Domovinski rat u Republici Hrvatskoj postao je dominantna tema i u suvremenoj crnogorskoj umjetnosti, a napose u književnosti, publicistici i drugim diskurzivnim oblicima poput dnevnika, putopisa, feljtona, pa i drugih mikro i makrostruktura. Nije tu riječ o stvaralaštvu umjetnika koji su izravno sudjelovali u Domovinskom ratu, mada je bilo i takvih, koji su stvarali neposredno u njemu ili poslije njega. Riječ je o onima koji su ljudsku kataklizmu, katastrofične muke Vukovara, Dubrovnika ili Sarajeva nastojali istinski stvaralački oživjeti, fiksirati, čak vrlo često i onda kad se rat ne pojavljuje kao središnja tematska preokupacija, već kao paradigma ljudske patnje, onečovječenosti čovjeka, što je običnije prisutno i to kao inspirativni impuls ili historijska prolegomena neke uže teme stvaralačkih djela.

Nekoliko suvremenih crnogorskih književnika, novinara i akademskih slikara, našlo se inspirativnim sudsionicima najnovijih katastrofičnih ratnih zbivanja u Hrvatskoj. Oni, kao suptilno-misaona i emocionalna bića, nisu mogli zatomiti književni i poetski nerv, likovni, filmski i diskurzivni izričaj u svom umu i srcu. Pod presijom krvavih ratnih zbivanja u Hrvatskoj – u Vukovaru, Dubrovniku, Konavlima; Bosni i Hercegovini – Srebrenici, Vitezu i Biloj izlili su u umjetničkim djelima svoj stvaralačko-emotivni šok, uzburkane emocije u riječima prkosa i boli.

Katastrofično-pomaknuta i najčešće naturalističko-morbidna vremena odrazila su se u poeziji Jevrema Brkovića, poetskim minijaturama Vita (Vitomira) Nikolića, u esejičkim refleksijama Milorada Nikčevića, u publicističko-dnevničkim zapisima Veseljka Koprivice i diskurzivnog kroničara Dževada Sabljakovića, u misaono-meditativnim poetskim izljevima

Branka Banjevića, Vojisala Vulanovića i slično, te u slikovnim vizijama Dimitrija Popovića, Voja Stanića, mr. ar. Miroljuba Pavlovića (crnogorskog svećenika iz Novigrada / Istra), akadem-skog slikara Mihaila Mile Pavlovića s Cetinja, slikara i grafičara Stanka Grubača iz Osijeka i mnogih drugih umjetnika.

Zajedničko svim tim umjetnicima jest to što se u njima rađala umjetnost, literatura i slika, prije svega, koja je estetski aspirirala da svojom idejnom porukom, sadržajem, izričajnim svijetom, formom, impulzivnim buntom i prkosom „propagira“ otpor i konfrotaciju nasrtaja zla, Sotone, sile demona i zle ljudske kobi. Svi ti stvaraoci su u tom trenutku branili svoje ljudsko i umjetničko biće, branili su svoje estetsko i etičko biće; branili su „sebe od drugih i druge od sebe“, kako bi rekao Marko Miljanov Popović; branili su ujedno i povjesno dostojanstvo svoje katoličke Duklje i Zete, svoje klasične herojske Crne Gore u očima patničke Hrvatske i cijelog civilizirano-uljudbenoga svijeta!

JEVREM BRKOVIĆ — PJESNIK APOKALIPTIČKIH VIZIJA

U svom eseju Pjesnik apokaliptičnih vizija, u povodu izlaženja „Glosarija“ Jevrema Brkovića u Zagrebu 1995. između ostalog sam zapisao:⁵

⁵ Esej je prvi put objavljen u osječkom *Glasu Slavonije* 25. rujna 1991. Prenesen je u knjigu: Milorad Nikčević, *Književna približavanja* (rasprave / eseji / prikazi), CKD „M – M“ & HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, Osijek, 2001., odakle je uzet citat (str. 170).

I u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*, sv. I, (II, III i IV) Zagreb 2010–2012, autor ovih redaka napisao je afirmativni pregled književnog rada Jevrema Brkovića koji je nastao u njegovom egzilu u Zagrebu u vrijeme Domovinskog rata u RH od 1991. do 1999. godine. Šira verzija pod naslovom „*Jevrem Brković (sinteza u hrvatskoj enciklopediji)*“ objavljena je u na-

„Jevrem Brković je zasigurno najprodorniji glas disidentstva u Crnoj Gori. Jedan je od malobrojnih protagonisti kritičke svijesti. Riječ je, dakle, o pjesniku, romansijeru, dramatiku, kritiku, polemičaru, eseјistu i publicistu – piscu koji se s velikim uspjehom ogledao u više književnih žanrova. On nikada nije postao članom Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (CANU), te naše pervertirane i ponižene institucije duha, pa taj podatak jasno govori o duhovnoj slobodi i neovisnosti ovog veoma angažiranog crnogorskog intelektualca. Valja spomenuti da je zato članom hrvatskog te crnogorskog P E N centra, Društva hrvatskih književnika i Nezavisnih pisaca Crne Gore! Istina, on je više od toga. On je humanistički krik koji svojim misaonim bićem staje u zaštitu obespravljenih, uniženih naroda i pojedinaca. Prisjetimo se njegovih ratnih vapaja: „Pismo izvinjenja hercegovačkim Hrvatima i Muslimanima“ u kojem otvoreno govori ‘da pijane, bradate i raspojasane protuve u vojničkim uniformama nijesu Crnogorci...’, ili „Dubrovnik izvan mržnje i zločina“, lucidno-poetski protest u kojemu tužbalačkim glasom Crnogorke kune ‘Crnogorce’ koji topuzom udaraju na Vukovar, Dubrovnik i Konavle (...).“

Na istoj inspirativnoj okomici, u istom evokativnom i emocionalnom naboju nastale su i brojne Jevremove antolo-

šoj knjizi Milorad Nikčević: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek -- Cetinje, 2006, str. 222–229. No i pored toga što se sam autor Jevrem Brković često puta hvali svojom zastupljenosću u tim prestižnim hrvatskim publikacijama, nikada niti jednom riječju ne spominje da su ti osvrti nastali iz moga pera. Znači, stari animoziteti, sujeti i grjehovi taj poetski bard nije nikada prevazišao, emotivno prebolio a kamo li zaboravio!? A onaj sijaset laži i izmišljotina što je posijao o meni u njegovom memorskem *Dnevniku* neka mu budu na doživotnoj savjesti, svijesti i „ljudskom poštenju“!!!

gijske pjesme, poput (spomenimo samo neke) *Uskrsni, zemljo dukljanska; Dubrovniče, oprosti; Sarajevo gori; Terezi Kesoviji za album; Isus 1992.* i tako dalje. I o njima smo u istom eseju zapisali:

„Sve te pjesme, kao i mnoge druge Jevremove tvorevine, našle su se u središtu emotivno-inspirativnog žarišta pjesnikove imaginacije. Sav taj njegov najnoviji poetski ciklus nameće sam po sebi pitanje: što je to što Jevrema Brkovića čini pjesnikom, što ga čak, možemo slobodno reći, bez straha da ćemo pretjerati, čini velikim pjesnikom?“

Odgovor na ovaj upit pružit će nam njegova antologijska pjesma – nastala u tom „strašnom času“:

DUBROVNIČE, OPROSI!

*Dolaze rušitelji s istoka i juga,
Pod krvavom zvijezdom čizmaši,
Topništvo neko silno i posluga,
Gdje su se tako surovo pronašli?*

*U njima bezdušje golemo kipti:
Ukaže se dvorac, atrijum, portal –
Nasrne srdit i jednoum vandal,
On samo to zna i to može biti.
Nije iz Duklje taj sumračni svijet,
Koliko mržnje, krvništva i zlosti!
S tobom na duši svi će oni mrijet,
Oprosti im, Dubrovniče, oprosti!
Snio sam i mnio, biću iskren,
Da će se troprstom varvaru mnogom,
Pred tvojim licem kao pred Bogom,
Svijet povrnut makar na tren.*

*Oni su bez svetitelja, Vlaho sveče,
Cetinje i Ostrog poniženi čame.
Sve se naše surva i poreče –
Ruši li se to i temeljni kamen!*⁶

(10. XI. 1991, Ljubljana).

Brković je svojom ukupnom ratnom tematikom, a osobito pjesmom *Dubrovniče*, oprosti, dao svojevrstan umjetnički prilog ljudskoj surovosti, bezdušju, sumračnom svijetu, krvološtvu, rušiteljstvu i zlu onečovječenih ljudi, vandala koji pred svojim učinjenim „djelima“ ne strepe čak niti pred licem pravde stvoritelja Boga. Tako se pjesnik moralne osude i svog ljudskog digniteta upisao u plejadu avangardnih ratnih pjesnika, stvaraoca surealizma Gillauma Apollinairea, koji je svoje pjesme strukturirao u sličnoj naturalističko-kubističkoj poetici, a naročito one tворvine koje su svojim tematsko-motivskim svijetom i izričajem vezane za užase i strahote Prvoga svjetskog rata, a dijelom su se našle objedinjene u njegovoј poznatoj zbirci *Calligrames*. Daleki echo reminiscencija i možda mnogo bliže slike Jevremove poetike, naročito u ritmi, slikovnoj metaforici, simbolici, igri riječi

⁶ Pjesma citirana prema: Jevrem Brković, *Operuke*, „Aurora“, Zagreb 1993., str. 84. Pjesma je netom prevedena na mnoge strane jezike, uvrštena je i u *U tom strašnom času. Antologiji suvremene hrvatske ratne lirike* Ive Sanadera / Ante Stamaća, Školska knjiga, Zagreb 1994., koja je do danas prevedena na više od pedeset stranih jezika. U Antologiji stih: *Snio sam i mnio, biću iskren, izraz mnio (= mislio, predviđao, naslućivao, nadao se...)* zamijenjen je manje funkcionalnim izričajem *snio*, što je zbog već istog izraza na početku stiha nametnulo monotoniju. Promijenjeni su i neki interpunkcijski znakovi!? Bolne rezonance muka, stradanja, strahova, stida i ljudskog poniženja „u tom stašnom času“ „surove epske ekstaze i osjećajnosti“, pjesnik je na svoj asocijativno-ezejistički i maestetično-refleksevni način varirao i izlio na mnogim stranicama svog „Glosarija“ (1995.) o čemu će biti više riječi na drugom mjestu.

i slično moguće je naslutiti i u poetskim modelima španjolskoga pjesnika Federica Garcie Lorce, kao donekle i kod talijanskoga pjesnika futurističke orijentacije ratnih strahota Filipa Tomasea Marinettija i ruskoga simbolističkog pjesnika Aleksandra Bloka, koji je u svojoj glasovitoj poemi *Dvanaestorica* (1918.) utkivao različite ritmove i metriku, simboliku i „različite napjeve (...) koji će se jače i ritmički prodornije transponirati u poeziji avantgardnog pjesnika listopadske/oktobarske revolucije – Vladimira Vladimiroviča Majakovskog.⁷ Dakle, snažnim poetskim intenzitetom i poput europskih avantgardnih pjesnika, Jevrem Brković oblikuje liriku Domovinskoga rata u Hrvatskoj; uobičjuje poetsko tkanje služeći se istinskom inspiracijom, naturalističko-kubističkim bojama, tamnim i oporo-tvrdim slikama, jezikom frivolnosti i metafora, insistirajući pri tom na snažnim eruptivnim osudama rata, patnje i muke, stradanja i katastrofičnim vizijama groze i strave koju su posijali pjesnikovi „crnogorski“ zavičajnici na hercegovačkom i dubrovačkom ratnom poprištu. Stoga nije na odmet da na ovom mjestu citiramo i anotaciju koja je (uz prilog pjesnikove fotografije) na ovaj način ocnala poetski i etički profil istinskoga pjesnika:

Jevrem Brković (je) dukljanski pjesnik i filozof u egzilu, nositelj trnovitog vijenca poete koga je zapala nesreća da opjeva tugu reliquiae reliquiarum crnogorske etičke intelingencije nad Dubrovnikom ranjenim divljaštvom crnogorske etničke provenijencije. Pridonio hrvatskoj samosvjести svjedočeći, svojom osamom među barbarima, i o tragičnoj usamljenosti Hrvata u zemlji svenuloga ‘bratstva i jedinstva’. Ustao protiv tribalističkog krvološtva i pljačkaške legitimacije Konataura kao etikete

⁷ Usp. *Misaono-tipologički kontekst Kaštelanove poeme „Tifusari“* u knjizi Milorada Nikčevića *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesno književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb 1995., str. 212.–213.

*nad cijelim crnogorskim entitetom. (...) Doživotno uživatelj statusa proganjene savjesti Miloševićevih pripuza u Podgorici.*⁸

VESELJKO KOPRIVICA I DŽEVAD SABLJAKOVIĆ – U „GROTLU PAKLA”

Neusamljen u poetskim ratnim invokacijama, uz Jevremovo ime za ovu prigodu spomenut ćemo i dvojicu autora sličnoga diskurzivnog žanra: publiciste i novinare Veseljka Koprivicu i Dževada Sabljakovića. Prvi se pod morbidnim okolnostima našao kao crnogorski rezervist i novinar neovisnog crnogorskog tjednika *Monitor* na dubrovačko-neretvanskom ratištu. On u svojim ljudskim i stvaralačkim dilemama, strahovima i pritiscima koje je intimno proživljavao i potajno trpio piše ratnu kroniku *Sve je bilo meta* (1996.), knjigu koju nam je neposredno po izlaženju u Podgorici poslao s posvetom:

Dragom prof. dr M. Nikčeviću!

Iako Vas osobno ne znam, Vašu borbu za utemeljenje crnogorskih i bratskih hrvatskih veza duboko poštujem i hvala Vam na saradnji u „Monitoru“.

*S ljubavlju Vaš Veseljko Koprivica.*⁹

Sa sadržajem ove neobične dokumentarno-publicističke knjige izmiješanih žanrova upoznali smo dnevni list „Glas Slavonije“ u kojem je objavljena serija njegovih napisa. I još samo da dodam: ne držeći se preciznog kronološkog redoslijeda zbivanja i ratnih uzročno-posljedičnih događaja, Koprivica je bilježio sve ono što ga je tog trenutka najviše uznemirivalo

⁸ Usp. *Suvremena Hrvatska: jedan pogled unatrag* („Nedjeljni Vjesnik“, br. 15922, 19. siječnja 1992., str. 10), gdje se pjesnik Jevrem Brković našao u izboru sto najzaslužnijih osobnosti za priznanje Republike Hrvatske.

⁹ Posveta je datirana u Podgorici 29. 11. 1996.

i stvaralački pokretalo na hercegovačko-dubrovačkom ratištu. Pred našim očima odvija se moralna drama „crnogorskih“ rezervista, „ljudskih spodoba“ koji su stjecajem niza „tradicionalnih i drugih okolnosti bili najpogodniji za ratnu manipulaciju“ i surovu uporabu u bratoubilačkom ratu. Njihovo „tragično povjerenje u medijsku ratno-huškačku propagandu“, odsuće elementarnih „objašnjenja i poznavanja činjenica vezanih uz uzroke i prirodu ratnih sukoba“,¹⁰ vodili su ih stazama stalnih posrtanja, neuspjeha, razočarenja i neprijatnih sudara s ratnim fikcijama i prozaičnom stvarnošću.

Citirat ćemo otvoreno pismo iz te sumorne i dragocjene knjige koja je sada krunskim svjedokom rata na Konavle i Dubrovnik u Hagu:

Otvoreno pismo Branku Kostiću, Milu Đukanoviću i Mominu Bulatoviću:

Vidio sam izbjegle i protjerane iz Iloka, požare u Sisku, Karlovcu, Vinkovcima, razorenim Vukovar, polurazorenim Osijek, okolicu Dubrovnika. Svakodnevno gledam smrt, vatru, očaj. Očaj i suze staraca, majki s bebama u naručju i djece koja bježe ispred najezde barbara.

U svakoj starici vidim svoju majku, a u svakoj majci s bebom u naručju vidim svoju sestru, vidim njihove suze očaja, strepnje i patnje.

Generalska vrhuška – sedma jugoslavenska republika – živjela je svoj život 45 godina na račun svih naroda. Gomilala je sredstva za ubijanje ne pitajući za cijenu. Generali i politička vrhuška živjeli su u komunizmu dok je narod u vojničkoj državi preziv-

¹⁰ Rajko Cerović, *Nevoljni svjedok* (pogовор написан још 1992.) у истоименој књизи Veseljka Koprivice, str. 187.–191.

ljavao. Danas ta ista vojna vrhuška našla je neprijatelja u hrvatskom, sutra će ga naći u vašem i mom narodu.

I nedavno, dok se hrvatskim prostorom kreću na stotine tisuća izbjeglih i prognanih pred kojima je neizvjesnost bolesti, gladi i zime bez krova nad glavom, generali bahato za milijarde dolara naručuju nova sredstva za ubijanje.

Po naređenju tih stvarnih vladara Jugoslavijom danas se u Hrvatskoj ubija, razara, pljačka i pali.

Gospodo, i vi ste suodgovorni za sve to, htjeli to priznati ili ne. I vi jašete konje Apokalipse. Ne ratujete vi pred zidinama Dubrovnika za vaš i moj narod. Cijena je to koju plaćate svojim tutorima, za šačicu vlasti koju su vam oni podarili. Sada se od vas traži da tu cijenu platite u krvi i svog vlastitog naroda. I vi to smjerno i poslušnički plaćate.

Vaša smotra osvajača pred vratima Dubrovnika iskazala je najapsurdniji sudar barbarstva s civilizacijom u ovom prljavom ratu. Jeste li gledali u oči vašim žrtvama na smotri? Kakve ste im riječi mogli uputiti?

Mnoge žrtve s vaše smotre natrag su se vratile u mrtvačkim sanducima. Jeste li izvršili smotru tih sanduka? Jeste li izvršili smotru ožalošćenih majki, očeva, sestara, braće i djece i kakve bi im riječi uputili?

Jeste li izvršili smotru već blizu 5000 žrtava bezumlja, blizu 500 000 beskućnika koji će zimu dočekati tko zna gdje, bez kuće, sredstava da prezive? Među tim žrtvama ima djece, žena, nemoćnih i bolesnih!

U tom paklu bezumlja pojavljujete se vi, gospodo moja, ako tako mogu reći, vrlo glasno, glasnije od onih koji stvarno vode rat, od onih koji su vas doveli na mjesto gdje sada jeste¹¹ (...).

Koprivčin sudrug, dopisnik iz Sarajeva, našao se je u tom „grotlu pakla“ kao ratni kroničar. On u podgoričkom časopisu za književnost i kulturu „Doclei“ piše dnevničke refleksije pod naslovom „Boravak u paklu“, gdje svjedoči o „Sarajevu kao (stvarnom – M. N.) paklu u kojemu se kreću nevini ljudi“ (A. Sidran):

29. maj 1992.

Poslije jučerašnjeg masakra u ulici Vase Miskina u centru Sarajeva, gdje je poginulo četrnaestoro građana, večeras se strahote nastavljuju. Oko 22 časa počela je jeziva kanonada kakvu do sada nismo čuli ni upoznali. Po svoj prilici su to višecijevni raketni bacači. Serije detonacija potresaju zgradu. Svi stanari su u stubištu usred zgrade. Izbezumljeni, ali mirni ljudi, žene, starci, bebe, djeca, svi uplašeni, ali ne u panici, niko ne plače niti histeriše, djeca se čak igraju i jure po stepeništu.

Vraćam se u stan na dvanaestom spratu odakle se može vidjeti dobar dio centra. Sav je u plamenu. Ne-zamisliva, dosta apokaliptična slika: centar gori u divljem plamenu. Tama, i usred nje – vatra kakvu u životu nisam video. Tako vjerovatno nije gorio ni antički Rim, ni Moskva u devetnaestom vijeku – tako divlje, brutalno, absurdno, kosmički. Ovo je kraj

¹¹ Pismo je sveučilišnog profesora dr. sc. Milutina Andelića iz Zagreba. Objavljeno je u *Monitoru* 23. listopada 1991. Cit prema: Veseljko Koprivica, str. 123.–124.

svijeta i svakog razuma. Proljeću i dalje granate i rakete u nizu, i padaju u centar grada uz potmule eksplozije. Gori grad koji je predstavljaos osobenost ovog podneblja, njegovu ljepotu, senzibilnost, životnost, duh i duhovitost. Ne mogu da shvatim taj motiv, te razloge, tu istinu i pravdu, carstvo nebesko koje može opravdati ovo zlo.

*Žurim da pišem, jer ne znam da li će poslije slijedeće eksplozije biti živ. Ne mogu da shvatim politiku mit koji neće toplokrvnu struju života, proljeće, trešnje koje su sazrele, ljudsku radost, ne mogu da shvatim, jer ovaj užas se zbiva u neviđeno lijepo dane koji kao da hoće da opomenu, stanu na put nečemu suludom, ali uzalud. Osjećanje koje me obuzima dok gledam usijano leteće gvožđe, koje se negdje u tami pretvara u bezoblične smrtonosne krhotine, najblže je stidu, nekom civilizacijskom stidu. Stid me je i kad odem među skrušene, umorne, nijeme ljudi u stubištu ili podrumu, jadnom utočištu, tankom spasu (...).*¹²

¹² Dževad Sabljaković, *Boravak u paklu*, isječci iz ratnog dnevnika koji je autor vodio od 10. aprila 1992. do 13. januara 1993. godine. „Doklea“ (Časopis za književnost i kulturu), br. 2, CDNK & PEN centar, Montenegro, Podgorica 1994., str. 94.–100.

RATNI VAPAJI I POKLIČI MILORADA NIKČEVIĆA¹³

Crnogorskim se antiratnim glasovima pridružio i onaj *na-jangažiranijega Crnogorca u dijaspori*, kako ga često zovu, i osjećkoga sveučilišnog profesora, filologa, metodologa, metodičara i književnika dr. Milorada Nikčevića, poznatoga *graditelja mostova* između dviju svojih domovina, one u kojoj se rodio – Crne Gore i one u kojoj već više od 40 godina živi i radi – Hrvatske Teško je i zamisliti u kakvu se delikatnom položaju nalazi čovjek, intelektualac, koji osjeća jednaku pripadnost dvama svojim narodima od kojih je jedan, iako samo dijelom, na strani agresora, a drugi je žrtva. Velika je unutarnja snaga, i nadasve hrabrost, potrebna da bi se u takvom trenutku povukao pravi potез. Milorad je Nikčević po cijenu vlastita života iskazao svoj stav: „Dramatičnost vremena kojeg proživljava svaki čovjek iz trena u tren, a posebno svaki intelektualac, nalaže našoj savjesti da govorimo i pišemo hrabro, pribrano i otvoreno“.

Zapravo je i sav dotadašnji rad Nikčevićev ukazivao na to da je riječ o beskompromisnom i hrabrom intelektualcu. Još u postdeklaracijskim danima, 70-ih godina kada je vođena prava bitka za hrvatski jezik, Nikčević se pridružuje hrvatskim intelektualcima i stoji *na braniku* jezika svoje nove domovine, te zagovara i podržava hrvatski jezik u hrvatskim školama, o čemu piše i članak u „Školskim novinama“ Stjepo Mijović Kočan (Usp. Nada Drašković, *BIO-BIBLIOGRAFIJAMILORADU NIKČEVIĆA*, FCJK, Cetinje, 2016, str. 223). Kočan to svjedoči u to vrijeme, kada se to nisu ni mnogi Hrvati usudili, da prof. Nikčević, zajedno s Daliborom Brozovićem tvrdi: *Hrvatski jezik*

¹³ Autor ove dionice teksta o prof. dr. sc. M. Nikčeviću je njegova tadašnja asistentica mr. sc. Milica Lukić s Filozofskoga fakulteta u Osijeku, koja je sabrala ove eseje (Usp. Sajt Društva hrvatskih književnika u Zagrebu).

jest jezik hrvatskoga naroda! U tome duhu 80-ih godina spašava i osječki „Glas Slavonije“ od čirilice i ekavice. Jednom riječi, u najrizičnijim situacijama dokazuje svoju lojalnost narodu u čijem je okrilju našao svoj drugi dom i domovinu. Zato ne čudi što je već u kolovozu u rujnu 1991. u crnogorskom (podgoričkom) nezavisnom tjedniku „Monitor“ objavio esej pod naslovom *Na valovima ratnih pokliča.*¹⁴ Kolika je njegova snaga i ljubav prema novostečenoj domovini vidi se iz sljedećih isječaka:

*Velik dio naše žalosne prošlosti valja se na samrti!
Smrt je među nama, s nama i u nama. Svakodnevno
nas zasipaju crnim vijestima o ubijanju i klanju ne-
vinih ljudi, žena i djece, staraca i omladine, o najbe-
stijalnijim zločinima, paležima, oživljenim jamama
smrti, o mržnji... I sve to u napačenoj zemlji Gundu-
dulića i Mažuranića, Kranjčevića i Strossmayera,
Ujevića i Pupačića...*

Za njega su to biblijska vremena, vremena opomene ČOVJEKU:

(...) *Sva je u kataklizmičkim vizijama (Biblija, op. a.), krvavim mukama i ratovima, pomorima, pogromima i izgonima čovjeka, ali njen najveći znak je simbol RASPEĆA ČOVJEKA! Upravo taj neimenovani stvaralac-mučenik, kao i svaki današnji humanista, htio je brojnim nesrećama, polomima, traumama i pogromima opomenuti ČOVJEKA I ČOVJEČANSTVO, poučiti ga i reći mu: „Ne tim putom!“, „Ne tim putom!“ (...).*

¹⁴ Tekst je prvotno nastao pod naslovom *Valovi sotoniziranih vremena*.

On je pjesnik nade i vjere u čovjeka i njegovih kvaliteta koje izlaze iz svijeta duha. On je pjesnik NEPOBIJEĐENA DUHA:

*Mada se čini da je plemenitost duboko zakopana
među nama, pod zemljom, da je svijet u predvorju
mraka, ponora i apokalipse – treba povjerovati da
će bolji svijet isplivati iz noći, mržnje i mraka! Treba
biti uvjeren da on i danas među nama postoji! Nad
ljudskim duhom prevlast sotonizirane svijesti je pri-
vidna i za kratko. (...)*

*(...) Čovječnost je supstanca, sjaj, iskra, luča Sunca,
koju treba nazrijeti i prilaziti joj... Kad je dosegne-
mo u sebi, u svom umu i srcu, pobijedili smo. Tada
nećemo 'kupovati domoljublje' na račun drugih, niti
imati želju za kolonijalnim podjarmljivanjem. Mi
koji danonoćno doživljavamo u predvorju Osijeka
i Vukovara mržnju i slušamo danonoćnu kanonadu
rata i smrti ('da nam krv udara na usta i uši') opo-
menimo ČOVJEKA da se vrati slavi svijeta (da ne
ide malen 'ispod zvijezda'! op. a.). (...) Neka s ushi-
ćenjem čeka novi dan, rosna jutra u kojim će stva-
rati s ljubavlju, svjestan da je ljepše i lakše graditi
domove, dječja odgajališta, učilišta, škole, bolnice i
crkve, nego ih rušiti!*

Drugi je Nikčevićev antiratni esej *Ratne vatre nad slavon-
skom ravnicom – Protestni glas intelektualca* prvotnoga naslo-
va *Slavonsko-baranjski vapaji* poslan cetinjskom „Liberalu“,
a objelodanjen u „Sandžaku“ (nezavisnoj bošnjačkoj reviji za
nauku i kulturu) početkom rujna 1991. Tekst se izričito referira
na slavonsko-baranjski prostor koji je ujedno unutar hrvatsko-
ga i drugi dom Nikčevićev. Početak je teksta napisan u gotovo

reporterskome tonu i svjedoči o dubokoj senzibiliziranosti sa situacijom:

Pustošenja suludog rata ponajviše potresaju, katastrofično prožimaju i integriraju široko slavon-sko-baranjski zemljopisni areal. Gotovo da nema čovjeka koji, posredno i neposredno, ne doživljava u grotlu bezumlja svoju ljudsku i povijesnu dramu. Nezaklonjena, nesigurna ravnica ‘žutih zlatnih žita’ po svome geopolitičkom položaju, u žestokoj borbi sa ‘zлом domaćijem’, tiranskim srpskim paravojnim i soldatskim ešalonima, Slavonija i Baranja se već mjesecima hrabro drži, brani, doživljava agoniju, ali se i posve ljudski uzdiže i uspravlja ka visinama i Suncu! (...).

Esej-protest koji je jamačno doživio najviše pozornosti od svih ikada napisanih Nikčevićevih tekstova – *Generalisimus, akademici i fanatici* – najprije je objavljen u osječkome dnevnom listu „Glas Slavonije“ 25. rujna 1991., a potom su ga prenijela i sva hrvatska glasila. Dio je toga teksta pročitao i Predsjednik u Hrvatskome saboru.¹⁵ Iz njega izbija snaga koja ruši sve ograde i ne razmišlja o posljedicama, zaboravlja sebe. Riječ je o eseju u pravom smislu riječi u kojemu referencijalna funkcija jezika ustupa mjesto poetskoj, što posebice do izražaja dolazi u završnome dijelu teksta uobličenom u *APEL*, intelektualni krik koji je vrlo svečano intoniran i pojačan ponovljenim nabrajanjima s početka, te istovremeno ostaje društveno angažiran i visoko estetiziran, potaknut trenutkom „bezumlja i bestijalnosti (u kojem) čovjek ne nazire tračak razuma, svijesti, kritičnosti, javne osude, pa ni od onih najprogresivnijih, antimilitarnih, pa-

¹⁵ Predsjednik Sabora bio je dr. sc. Žarko Domljan.

cifističkih intelektualnih slojeva“.¹⁶ Donosimo ga autentično na ovom mjestu u cijelosti:

GENERALISIMUSI, AKADEMICI I FANATICI

Profesor dr. Milorad Nikčević, zaposlen na osjećkom Pedagoškom fakultetu (sada Filozofskom!), posjetio je redakciju „Glasa Slavonije“ (9. RUJNA 1991. GODINE) te zamolio da svekolikoj hrvatskoj javnosti obznanimo njegovo razmišljanje o ratu u Republici Hrvatskoj.

DRAMATIČNOST VREMENA

Dramatičnost vremena koje proživljava svaki čovjek, iz trena u tren, a posebno svaki intelektualac, nalaže našoj savjeti da govorimo i pišemo hrabro, pribrano i otvoreno. Nikada, zapravo, u našoj portnoj stvarnosti ovo što se sada događa u našem sunovraćenom svijetu i okruženju, nije bilo tako duboko povezano s našom intimom, našom savješću i sviješću. Nikada se, zapravo, intelektualac nije osjećao toliko ljudski pogoden, ETIČKI unesrećen, traumatičan i ranjiv u svojoj ljudskoj intimi kao danas. Nikada naši životi i ljudske sudbine nisu sagorjevali na lomači straha, nespokoja, zebnje poniženja, bezumnosti i ludila kao danas. Svakog dana, iz trena u tren, zasipaju nas olovnim kišama smrti, ubijanjima, bestijalnim klanjima, mržnjom, zlodjelima i ljudskim zločinima, katastrofičnim i sablasno-soldatesknim vizijama. O svemu ovome što nam se sada

¹⁶ Usp. Milorad Nikčević, *Književna približavanja* (rasprave / eseji / prikazi), str. 144

događa u Hrvatskoj, Sloveniji, pa i kod drugih naroda i narodnosti, vjerojatno će biti ispisane stranice knjiga, povijesnih i umjetničkih detalja i istina. No, većina intelektualaca i sada je u prilici da u svojoj pogodenoj svijesti i savjesti razmrsi sliku okruženja i svakodnevnog pakla rata od kojega su se smeli nevini narodi, ljudi, žene, starci, raspršena djeca i omladina. A što je najtragičnije u ovom košmaru pakla, bezumlja i bestijalnosti, čovjek ne nazire tračak razuma, svijesti, kritičnosti, javne osude, pa ni od onih najprogresivnijih, antimilitantnih, pacifističkih intelektualnih slojeva. Istina, teško je u ovom trenutku „razmrsiti“ sve konce naših žalosnih i dubokih nacionalnih raskola. Ali ono što je već svakome pravom intelektualcu jasno i dokučivo, jest tragična spoznaja da je u sve ovo uvučen sloj militantno-etnocentričkih srpskih intelektualaca. Oni su u svojim brojnim napisima po novinama, javnim istupima u medijim i „mitingaškim vapajima“, slike-po-dogmatski oživljavali u širokim masama srpskog naroda vjekovnu ideju obnove srpskog „zemaljskog i nebeskog Dušanova carstva“. Refleksi svake druge fronte, koji također vuku narode i nacije u dubinu mržnje i pakla, nisu ništa drugo do odraz i posljedica takvog intelektualističko-soldatesko-boljševičkog žalosnog stanja. Već odavno je poznato da je određeni sloj „intelektualnih“ poslenika u Beogradu sačinio zloglasnu memorandumsku tvorevinu iskovani u radionici SANU-a. To je, zapravo, samo jedna dublja i davno neostvarena faza zloglasnog Načertanija Ilike Garešanina s konca 1844. godine.

PANDORINA KUTIJA

Uzavreli plodovi oživljenog memorandumskog scenario, izrađenog u glavama „intelektualno-političkog i soldatesknog“ ešalona, uzreli su smrtonosno i razarajući na tlu, do jučer bratskih republika Hrvatske i Slovenije, ali njihove klice osjećaju se već odavno i kod drugih južnoslavenskih nevinih naroda i narodnosti na tlu Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Osnovna inspiracija i filozofska premla ovog „ujedinitelj skog pokreta“ već odavno je klijala i sazrijevala u plodovima znanosti, kulturnog kleptomanskog ujeda, mržnji, ljudske sunovraćenosti, bezumnosti, nacionalizmu, rušenju materijalnih i duhovnih dobara, katastrofičnoj nacionalističkoj homogenizaciji naroda na mitingaškoj i ratoborno-soldateskoj ideji. Krvavi događaji na tlu cijele Hrvatske iznjedreni su, upravo, u glavama i vizijama obrisa „velikog srpskog carstva“, jednog „intelektualnog“ sloja akademika, generalisimusa i fanatika. O tome nam izrijekom govore brojni intervjui i politički uskliči „srpskih“ i „crnogorskih“ intelektualaca u „Ilustrovanoj politici“, „Politici“, „Pobjedi“ i „Borbi“ – Slobodana Miloševića, D. Ćosića, Matije Bećkovića, Milovana Komnenića, Gojka Đoge, B. Crnčevića, Vojislava Šešelja, Radoslava Karadžića, Radomira Uljarevića, Momira Bulatovića ... i drugih. Već odavno je stvaralac krvavih Dioba, Korijena i Dalekog sunca, otac srpskog kulturnog i duhovnog naciona - D. Cosić, pribavio sebi akademsko pravo da projektira srpskoj naciji „viziju slobode“, „velike srpske otadžbine“ i cjeloku-

pnog „ugroženog“ srpskog naciona na svim meridianima i prostorima. O zloglasnoj memorandumskoj tvorevini D. Čosića i njegovih istomišljenika – akademika, generalisimusa i fanatika, nekadašnji srpski lider Draža Marković je u svom podužem (iskrenom) intervjuu u „Borbi“ napisao sljedeće: Memorandum SANU-a je idejna platforma mržnje, koncept Velike Srbije, osnova za bratoubilački rat (...).

D. Cosić, kao i mnogi njegovi drugi istomišljenici, već su odavno pupčano vezani uz zloglasne memorandumske ideje za koje se grčevito i suludo bore. Ako se i površno iščitaju Cosićevi intervju i njegove projekcije u „Politici“ i „Borbi“, svaki normalan čovjek (ne samo intelektualac!) izveo bi osnovnu premisu da „otac srpske nacije“ projektira svoje vizije i misli koje nisu zasnovane na valjanim umjetničkim i znanstvenim, a kamoli ljudskim i etičkim promišljanjima. Naime, ilustrirat ćemo to na samo jedanom detalju u kojem D. Cosić govori o Jugoslaviji s aspekta jugoslavenstva i „velike nacije“. On kaže da je u novoj Jugoslaviji „Srbija sve žrtvovala za jugoslavenstvo, a nije dobila ništa, čak je mnogo izgubila (...)“!? Vjerujem da akademik Cosić nije intelektualno dublje razmišljaо о ovome o čemu, površno i s tendencijom, raspravlja. Pitamo se: kakva bi to trebala biti cijena „drugih naroda i narodnosti“ za sudjelovanje Srbije u prošlom narodnooslobodi-lačkom ratu? Čosićovo sagledano jugoslavenstvo nije, dakle, postavljeno u međuzavisnosti ljudskih i etičkih totaliteta. Ovo iz osnovnog razloga jer akademik previše drži i „vidi“ samo jedan interes, interes Srbije i svoga opterećenog „na-

ciona“. Takvo se „jugoslavenstvo“ trebalo, prema D. Ćosiću, preobraziti u istinsku naciju, ali „ovu našu“ – srpsku!? Sve što se događa kod drugih naroda, u procesima demokracije, humanosti i slobode, trebalo bi, po njemu, zabraniti i proglašiti herezom, separatizmom, secesijom, ustaštvom i odmetništvom fašistoidnih ideja i mračnih vizija. Teško je zaista povjerovati da umnici, akademici i misleći ljudi put Šosića ne mogu dokučiti svjetske i dijalektičke procese. Ne mogu dokučiti da svaki demokrat i pojedinac, svaki naš čovjek, bez obzira na naciju, vjeru i boju, želi biti slobodan! Ili pobliže: svaki naš narod, svaki ukućanin, želi živjeti u svom duhovnom identitetu, „svojoj košulji“, u svom vlastitom autentičnom omotaču gdje slobodno misli, stvara, demokratski duhovno sazrijeva u svom materinskom jeziku, vjeri, svojoj kulturi, civilizaciji i duhovnosti.

BOG VIDI...

Stoga želim završiti ovaj članak najdubljim apelom intelektualaca: Gospodo, generalisimus, akademici i fanatici -spustite svoje bolesne i zatrovane emocije i uzavrele vizije svog pogubnog cilja. Obasajte i prosvijetlite svoj duh i svoju dušu otvorite vapaju nevinih ljudi. Okrenite se povijesnom dogовору, ljudskoj riječi, a ne brutalnoj sili i topuzu! Osluhnite glasove neumoljivog suda povijesti! Prepustite polja, žita ratarima, dobrim susjedima i ljudima! Prepustite ovu napačenu zemlju ljudima dobre volje, njima samima da uređuju svoj život po logici ljudskosti, jednakosti, vjere i pravde! Historija i sud čo-

vječanstva neće priznati ničije „UJED-(I)NITELJ-STVO“, jer podrazumijeva nasilje, mržnju, klanja i ubijanja, vapaje nevinih ljudi i naroda! Svaki narod mora ostati ono stoje bio i jest: Hrvat – Hrvatom, Crnogorac – Crnogorcem, Slovenac – Slovencem, Makedonac – Makedoncom, Musliman – Muslimanom, Srbin – Srbinom itd., jer svi južnoslavenski narodi su postali tako davno na ovim raskrižjima, pa ih ni zla i pomaknuta davna vremena nisu uspjela uništiti i potrti! Proživjeli su tisuće godina satiranja i nesreća, ali još ŽIVE! I da završim citatom pjesnika: „Ljudska sloboda nikada neće priznati ‘pravo’ jačega“! Generalisimus, umnici, akademici i fanatici „svoje zagriženosti ne uzimajte kao mjeru svijeta“. Ne namičite narodu tjeskobu koje nema! Bavite se istinskim pitanjima vječnosti (...) Ne zaboravimo na božju i vječnu ljudsku pravdu! Ne glumite pred Bogom „nevinost“ i farsu. BOG vidi vaša „djela“, jer to LJUDI vide!

Danas, desetljeće kasnije, živimo s bolnom, osvjedočenom istinom, što ju je još rujanskih ratnih dana '91. Nikčević najavio: „O svemu ovome što se dešava u Hrvatskoj, Sloveniji pa i kod drugih naroda i narodnosti, vjerojatno će biti ispisane stranice knjiga, povijesnih detalja i istina“.¹⁷

¹⁷ Isto, str. 143.

VAPAJI I PATNJE VITA NIKOLIĆA

Na koncu, upotpunili bismo ovaj eseistički omaž paradigmom muke Vukovara i Dubrovnika u apokaliptičnim vizi-jama suvremene crnogorske umjetnosti pjesmom našeg dragog prijatelja, književnika Vitomira (Vita) Nikolića (1934.–1994.), pjesnika suptilnog senzibiliteta, duboke patnje i životnog razo-čarenja, koji je sagorio i umro u doživljajima očaja, tegobe i sudara zavađenih svjetova života i smrti. On je među prvim crnogorskim intelektualcima poetski reagirao antologiskom pje-smom vapaja:

Pjesnikov vapaj

NOĆ SA DUBROVNIKOM

I

Svi smo u opsadi ovih crnih dana,
sve nas podjednako tuku, moj Gosparu,
i s kopna, i s mora – sa svih strana
samo grmi barut, barut, barut.

Ne poznajem nikog sred dima i tmuše,
ali ipak čutim onu mržnju staru,
koju nikogović sipa, obezdušen,
na sve što smo bili, moj stari Gosparu.

Njegovo je ovo vrijeme, i meci
a naša je patnja u suzi skrivenoj,
što je svojoj mrtvoj dugujemo djeci
kad budemo, nekad, smjeli da plačemo.

II

Zašto li se sjetih tragičnog Solina,
onog velegrada krasnih sarkofaga,

što ga, nakon dvije hiljade godina,
zatrpaše zemljom pa ode bestraga.
Nije onda bilo ni rata, ni flote,
mogao se Solin spasiti strahote,
mogao je, ali – ipak nije spašen.
A što tebe čeka, Gospodine Grade,
u ovoj noći bratske krvomutnje,
dok krvnici mirno svoj posao rade?
Ne daj, Bože, da se steknu moje slutnje.

(noć 11/12. novembra 1991).

Slutnje pjesnikove, njegove noćne more i vapaji na ratnim razvalinama Dubrovnika i Vukovara su se obistinile. Njegova je pjesma već 23. studenoga bila objelodanjena u zagrebačkom „Vjesniku“ i sa silinom ratne kataklizme, sukcesijom nadolazećega zla zatrpana velom dnevnih ratnih zbivanja. Obistinili su se Nikolićevi (Vitovi) vapaji nad Dubrovnikom i Vukovarom, a njega je sve više razdirao nadolazeći noćni očaj i nakon trogodišnjeg slamanja umire personificirani pjesnik survanoga Skadra na Bojani kao u svojoj simboličnoj pjesmi *O č a j:*

Dan osvanu a ja – Skadar.
Zle me sile
pretvorile u gomile
do temelja porušile.
Tri godine tako one
mene lome,
a ja više nijesam kadar
da se zidam
i survavam
niz litice

Gojkovice, mlada Gojkovice...,

s evokativnim prizvukom na usnama:
*Dubrovniče, mili Dubrovniče!*¹⁸

Te iste 1994. godine, kad umire pjesnik Vitomir (Vito) Nikolić, održava se na dan jurišnog „pada“ grada Bihaća 25. i 26. studenoga u Zagrebu (u Europskom domu) obljetnica *Pola milenija Crnojevića štamparije* (1994.). Crnogorci taj svoj najveći kulturni jubilej nisu mogli proslaviti u svojoj „porobljenoj“ Crnoj Gori. Autor ovih redaka (M. Nikčević), u svojstvu organizatora i predsjednika znanstvenoga skupa, pred prepunom dvoranom hrvatskih i crnogorskih intelektualaca i uvaženim gostima i predsjednikom Hrvatske akademije znanosti u umjetnosti, akademikom Ivanom Supekom, i drugih uglednih uzvanika, između ostalog, je rekao i ovo:

(...) *Svi historijski udesi, nesporazumi i otimačine koje su nas gurale na stramputice u tuđi nacion i tuđu kulturu „potjecali“ su upravo od Crnojevića kulturnog nasljeđa. Stoljećima su se ti surovi nasrtaji na nacionalne i kulturne stečevine našeg malenog naroda atavistički i demonski taložili sve do naših dana. Oni su pokazali svoje pravo lice udarivši na „civilizacijske bastione“ (J. Brković) ljudskog duha ne samo u našoj matičnoj zemlji, već i na najveće kulturne i civilizacijske svetinje hrvatskog naroda, na grad spomenik, grad historijske i umjetničke mudrosti i tištine – grad DUBROVNIK i njegovu pitomu*

¹⁸

Te duboke slutnje pjesnik je najavio mnogo vremena ranije u pjesmi *Slika iz Crne Gore* kad je zapjevalo: *Polako ulazim zaboravu u trag, / prepoznajem taj kamen, to drvo, tu travu, / i sve mi se čini da sam davnog jutra / pronio ovuda Čengićevu glavu.* Usp. Rajko Cerović, *In memoriam - Vito Nikolić (1934.-1994.), „Doclea“, br. 4-5, Podgorica 1994., 110.-112.*

zaledinu u kojoj su Crnogorci u tijesnim vremenima i nemirnim vjekovima tražili utočišta i dobrosusjedstva – KONAVLIMA. Te iste snage danas sotonski krvavo jurišaju na nedužne živote i kulturne tečevine u Bosni i Hercegovini te grad BIHAĆ.¹⁹

PAVLOVIĆEVE REFLEKSIJE I OSUDE

Akademski slikar Mihailo – Milo Pavlović je u ime potpredsjednika PEN centra Crne Gore znanstveni skup u Zagrebu (*Pola milenijuma Crnojevića štamparije Zbornik radova!*) pozdravio poduzim slovom, ali čemo za kraj citirati samo isječak iz njegova emocionalno-nadahnutoga govora:

Živimo na pragu ispod zvona Ivanova (Cetinju – M. N.) đe plaće nad sudbinom Crne Gore. Ta časna klasična i čestita Crna Gora, zemlja naših đedova i prađedova, imala je duhovne veze s Hrvatskom, sa Zagrebom; Cetinje i Zagreb, Hrvatska i Crna Gora, Boka i Bokelji su u jednom hramu molili za slobodu, za Hrista i za čast i Hrvat i Crnogorac; ona u našim srcima, pravim crnogorskim živi i danas i ne možemo zaboraviti da smo se u ovom gradu (Zagrebu – M. N.) sreli s onim našim ljudima Crnogorcima koji su s pleća sramotne oficijelne politike spirali ljagu, ali što nam je još draže, sreli smo se s hrvatskim kulturnim i naučnim radnicima koji su nam i danas pružili ruku, sada i ranije u hrvatskom PEN-u prihvatali nas kao svoje lude koji se bore za mir, za

¹⁹ Usp. *Pola milenijuma Crnojevića štamparije Zbornik radova* (Glavni i odgovorni urednik Milorad Nikčević), NZCH, Zagreb 1996., str. 253.

progres, za umjetnost, za stvaralaštvo. Mi koji smo imali čast da budemo i da jesmo članovi hrvatskog PEN-a, da odatle ‘preselimo’ politiku i povelju PEN-a u Crnu Goru, a iz Crne Gore u svijet, zahvalni smo hrvatskoj inteligenciji jer smo to počeli ovđe na vašem prelijepom trgu (Bana Jelačića – M. N.) u srcu ponosnog i lijepog Zagreba. Mi nikada to nećemo zaboraviti i svi oni iz CANU-a i iz nekakvih tzv. akademija i iz nekakvih tzv. Jugoslavija, nikada neće staviti kost nemira i zlo sjeme posijati između dva čestita naroda – hrvatskog i crnogorskog!
*Mi smo došli ovamo gornjijem putem (preko Mađarske – M. N.), dalnjijem putem jer je oficijelna vlast u Crnoj Gori preuzimala sve da ovamo ne dođemo, a mi smo ipak došli i nema te vlasti koja će nas spriječiti da dođemo kod onih koji su nam stvarni prijatelji, kod onih koji čestito žele da vrednuju ono što je bilo i u našoj i u vašoj istoriji i kulturi. Nas ništa na kulturnom, na duhovnom, na umjetničkom, pa ni na mnogim drugim planovima neće razbiti, a mi zajedno svi znamo odakle je to crno sjeme posijano i kako je prokljalo kod nas i kako to sjeme danas odzvanja na terenu. Ono zvoni bolno, bolno, gospodo draga i dame drage, jer Bihać danas nije soubina Bosne, soubina Hrvatske. Bihać je (kao što je to bio Vukovar i Dubrovnik, Sarajevo i Srebrenica – M. N.) u ovom trenutku soubina i časne Crne Gore! (...).*²⁰

²⁰ Isto, str. 266.

Izvori i literatura

1. Stefana Mitrova Ljubiše *Boj na Visu*, Zagreb 1866.
2. Stjepan Buzolić *Viška bitka „Bosiljak“*, sv. 21., 23. i 24., teč III, Zagreb 1867.
3. Petar Kuničić piše knjigu *Viški boj*, Zagreb 1890. i 1900.
4. Milorad Nikčević, *Estetički pogledi Vladana Desnice u romanu „Proljeća Ivana Galeba“* u knjizi *Metodičko – književne komunikacije*, Školske novine, Zagreb 1991.
5. Milorad Nikčević, *Generalisimus, akademici i fanatici, „Glas Slavonije“* 25. rujna 1991.
6. Prof. dr. sc. Milutin Andelić, *Otvoreno pismo* (objavljeno je u Monitoru 23. listopada 1991).
7. Jevrem Brković, *Opijke, „Aurora“*, Zagreb 1993.
8. Ivo Sanader / Ante Stamaća, *U tom strašnom času. Antologiji suvremene hrvatske ratne lirike*, Školska knjiga, Zagreb 1994.
9. Dževad Sabljaković, *Boravak u paklu, „Doklea“* (Časopis za književnost i kulturu), br. 2, CDNK & PEN centar, Montenegro, Podgorica 1994.
10. Rajko Cerović, *In memoriam – Vito Nikolić (1934.–1994.)*, „Doclea“, br. 4–5, Podgorica 1994.
11. Milorad Nikčević, *Misaono-tipologiski kontekst Kaštela-nove poeme „Tifusari“* u knjizi Milorada Nikčevića *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesno književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb 1995.
12. Jevrem Brković, *Glosarija*, Zagreb 1995.
13. *Pola milenijuma Crnojevića štamparije* Zbornik radova. (Glavni i odgovorni urednik Milorad Nikčević), NZCH, Zagreb 1996.,
14. Veseljko Koprivica, *Sve je bilo meta*, Podgorica 1996.

15. Rajko Cerović, *Nevoljni svjedok* (pogovor u knjizi Veseljka Koprivice, Podgorica 1996).
16. Đure Deželića *Viška bitka*, „Bosiljak“, sv. 2., 3. i 4., teč. III, Zagreb 1966.
17. Milorad Nikčević, *Pjesnik apokaliptičnih vizija*, *Glasu Slavonije* 2. siječnja, Osijek 1996, 9.
18. Milorad Nikčević, *Književna približavanja* (rasprave / eseji / prikazi), CKD „M – M“ & HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, Osijek, 2001.
19. Milorad Nikčević, *Boj na Visu (1866.) između povijesne zbilje i poetske vizije* u knjizi *Na*
20. *civilizacijskim ishodištima* (Književni suodnosi i interferecije), CKD „M – M“, Osijek, 1999.
21. Anonim, *Suvremena Hrvatska: jedan pogled unatrag*, „Nedjeljni Vjesnik“, br. 15922, 19. siječnja 1992. (u članku je pjesnik Jevrem Brković svrstan u sto najzaslužnijih osoba za osamostaljenje Republike Hrvatske).

Riassunto

Quelques écrivains, journalistes et peintre contemporains de Monténégro participaient dans les événements catastrophiques qui ont eu lieu en Croatie. Etant donné qu'il s'agit des êtres subtils, réflexifs et émotifs, ils ne pouvaient pas étouffer leur subtilité littéraire et poétique, leur expression artistique et poétique dans leurs pensées et leurs cœurs. Sous l'émotion des événements sanglants en Croatie – à Vukovar, Dubrovnik et à Konavle, et en Bosnie-Herzégovine – à Srebrenica, Vitez et Bila, ils ont créé des œuvres artistiques d'un choc créatif et émotif, ils ont versé les émotions bouleversantes dans les mots de douleur et d'obstination. Le temps étrange et catastrophique, le temps naturaliste et morbide a trouvé son écho dans les ouvrages de Jevrem Brković, Vito (Vitomir) Nikolić, Milorad Nikčević, Veseljko Koprivica, Branko Banjević, chez les artistes Dimitrije Popović, Vojo Stanić, l'architecte Miroljub Pavlović (le prêtre monténégrin de Novigrad / Istra), l'académicien de

l'architecture Mihailo-Milo Pavlović de Cetinje, peintre et artiste graphique Stanko Grubač d' Osijek et bien d'autres.

C'est l'art qui naissait en eux, avant tout la littérature, qui aspirait esthétiquement, par sa morale, son sujet et son monde expressif, par sa forme, sa révolte et son obstination, de „proclamer“ la défense et la confrontation des attaques du mal, du Satan, des forces du malheur humain. Tous ces créateurs ont en ce moment-là défendu leur être humain et éthique; „ils se sont défendus des autrent défendu des autres d'eux-mêmes“, comme disait Marko Miljanovi Popovi, ils ont en même temps défendu la dignité de leur Duklja et Zeta, de leur Monténégro dans les yeux de la Croatie qui souffrait, et dans les yeux du monde civilis.

CRNA GORA I NJEZINA KULTURA U HRVATSKOJ ENCIKLOPEDIJI

Uvodna napomena

Nakon raspada bivše države Jugoslavije (1991) prve su Republike Slovenije i Republika Hrvatska pristupile izradi svojih samostalnih enciklopedija. *Hrvatske enciklopedije* čija su prva četiri sveska (1. A – Bg, 1999; 2. Be – Da, 2000; 3. Da – Fe, 2001; 4. Fr – Ht, 2002) nedavno izašla iz nama već odavno poznatoga Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža u Zagrebu. Za Crnu Goru i Crnogorce (obradživani su i pojedinačno u svim sveskama!) najznačajniji je drugi svezak *Hrvatske enciklopedije* (2. Be – Da)¹ ponajprije što se u njoj na jednom mjestu nalazi sintetički prikaz cjelovite mozaičke slike o Crnoj Gori i Crnogorcima, njezinom etnosu, geopolitičkom smještaju i položaju, istorijskom razvoju, jeziku, književnosti, pozorištu, filmu, likovnoj, muzičkoj umjetnosti i slično. Sintetičke anotacije enciklopedijskih odrednica obradili su i napisali, kako to piše na str. V – VI. (Urednici i suradnici struka), istaknuti naučnici: akademik DALIBOR BROZOVIĆ (jezik); redoviti univerzitetski profesor

¹ Širi prikaz *O Crnoj Gori i Crnogorcima u Hrvatskim Encekipedijama* objavljen je u „Lučindanu“, br. 18 i 19, Cetinje 2006, str. 92–96 i 89–91. Znanstveni asistent Jakov Sabljić u svom je tekstu nastojao akribično dati cjelokupni kritički i sintetički prikaz na proučavanje enciklopedijske naučne misli o Crnoj Gori i Crnogorcima u RH.

dr. sc. MILORAD NIKČEVIĆ (književnost); NIKICA GALIĆ (film) i mr. sci VLAHO BOGIŠIĆ (ostalo), koji se javlja i kao glavni urednik preostalog tekstovnog i slikovnog materijala o Crnoj Gori i Crnogorcima.

Širi prikaz O Crnoj Gori i Crnogorcima u *Hrvatskim Enciklopedijama* objavljen je u „Lučindanu“, br. 18 i 19, Cetinje 2006, str. 92–96 i 89–91. Znanstveni asistent prof. Nikčevića, Jakov Sabljić u svom je tekstu nastojao akribično dati cjelokupni kritički i sintetički prikaz na proučavanje enciklopedijske naučne misli o Crnoj Gori i Crnogorcima u RH. Dao je detaljan opis, od pojave prve hrvatske enciklopedije u XIX. vijeku, pa preko *Enciklopedije* koja je objavljena za vrijeme NDH-ve i ovih najnovijih svezaka, nastalih u samostalnoj i nezavisnoj Republici Hrvatskoj.

Opis i geografsko stanje Crne Gore: Crnogorci, južnoslav. narod, 550000 do 600000 pripadnika. Ime nastalo od naziva zemlje Crna Gora, gdje je najviše Crnogoraca (380–484 st., 1991). Većinsko su stanovništvo u svim dijelovima Crne Gore osim u sjevernom i sjeveroistočnom (povijesni Sandžak) te krajnjem jugoistočnom (oko Ulcinja). Izvan Crne Gore najviše je Crnogoraca u Srbiji (140024 st.). U Hrvatskoj je 1991. bilo 9724 Crnogorca. U planinskim dijelovima Crne Gore sačuvani su mnogi običaji i tradicije. Tradicionalno organizirani u plemena. Po vjeroispovijesti su pravoslavci; ugl. u okviru Srpske pravoslavne crkve; manja skupina vjernika pokušava oživjeti autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve (ukinuta nakon osnutka Kraljevine SHS).

Povijest Crnogoraca: Prvi poznati stanovnici Crne Gore bili su Iliri, koji su pol. III. st. pr. Kr. stvorili državu sa središtem oko Boke kotorske i Skadarskog jezera. Za kralja Agrona (prije 230. pr. Kr.) protezala se približno od Neretve na sjeverozapa-

du do granice Epira na jugoistoku, a nakon rata s Rimljanim za Teute (229. do 228. pr. Kr.) smanjena je približno na područje današnje Crne Gore. Pod rim. vlast došla je 167. pr. Kr. pa je od poč. 1. st. uključena u rim. provinciju Dalmaciju, a od 297. Prevalis. U VII. st. Slaveni su naselili to područje, koje se u izvorima do kraja X. st. nazivalo *Dukljom*. od XI. st. *Zetom*. a od XIV. st. *Crnom Gorom*. Prva (vazalna) drž. organizacija u Duklji nastala je u IX. st., za kneza Vladimira (oko 970–1016) došla je pod vlast mak. cara Samuila, a potom Bizanta. Knez Vojislav (od 1031) oslobođio je Zetu od biz. vlasti, a njegov je sin Mihajlo (oko 1050–82) postavio temelje prvoj samostalnoj zetskoj državi i 1077. od pape Grgura VII. dobio kralj. insignije. Za njegova sina Bodina (1082–1101) Zeta je bila na vrhuncu moći (obuhvaćala je Rašku, Bosnu, Trebinje i Hum), ali se nakon njegove smrti raspala. To je iskoristio srp. veliki župan Stefan Nemanja i do 1189. osvojio Zetu koja je ostala pod srp. vlašću više od jednog i pol stoljeća. S raspadom srp. države Zeta se osamostalila 1361. s feudalcima Balšićima koji su postupno širili svoju vlast.

Nakon smrti Balše III. (1421) vlast u Zeti naslijedio je despot Stefan Lazarević. Nakon pada despotovine 1439., Mletačka Republika osvojila je Zetsko primorje, njezinu vrhovnu vlast u Gornjoj Zeti priznali su Crnojevići, a 1444. to je učinio i Stefan Crnojević. Njegov sin Ivan (1465–90) napustio je Mlečane, ali kad su Skadar i Žabljak 1479. pali u ruke Osmanlijama, nakratko se sklonio u Italiju. Njegovi sinovi upravljali su zemljom kao osman. vazali, Đurad (1490–96) i brat mu Stefan (1496–99), kada je Crna Gora pripojena Skadarskomu sandžaku. Poseban položaj u odnosu prema Skadarskomu sandžaku stekla je 1513., kada je za crnog. sandžakbega postavljen Skender-beg (Staniša), sin Ivana Crnojevića.

Od poč. XVII. st. vodstvo u borbi protiv Osmanlija preuzeli su mitropoliti Cetinjske mitropolije; Crnogorci su sudjelovali u mletačko-tur. ratovima (Ciparski 1570–73., Kandijski 1645–69., Morejski 1684–99) i 1688. zbacili fiktivnu sultanovu vlast, a pod vladikom Danilom (1697–1735) proveli istrijebljenje islamiziranih sunarodnjaka koji se nisu vratili kršćanstvu (*istraga poturica*). Vladike su nastojali suzbiti plemenske sukobe i krvnu osvetu i ujediniti plemena putem Jedinokupnog sabora svih plemenskih glavara, a njegove odluke za vladike Danila Petrovića-Njegoša postaju obvezne za sva plemena, zatim su uspostavljene veze s Rusijom, pa je Crna Gora kao saveznik 1711. ratovala protiv Osmanlija. God. 1717. u Crnoj Gori ustavljeno je guvernadurstvo koje je imalo poslužiti širenju mlet. utjecaja i posredovanja u trgovini. Nakon Danilove smrti 1735. vlast cetinjskih mitropolita postala je nasljednom, pa je Crnom Gorom počela vladati dinastija Petrovića. Izgradnji središnje drž. vlasti pridonio je Šćepan Mali (1768–74), koji je smanjio krvnu osvetu, 1771. uveo prvi stalni sud od 12 plemenskih glavara, sastavio prvi stalni oružani odred (tjelesnu stražu). Njegov primjer slijedio je Petar I. Petrović-Njegoš (1781–1830), komu je 1797. povjereni upravljanje vanj. politikom i zapovjedništvo nad crnog. vojskom; uspostavio je 1798. središnje sudsko tijelo, Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog, i osnovao svoju naoružanu stražu, tzv. perjanike, prvu crnog. žandarmeriju, te donio *Zakonik opšći crnogorski i brdski* i uveo plaćanje poreza po kućama. Nakon pobjede nad Osmanlijama 1813. skupština Crnogoraca i Bokelja u Dobroti 29. X 1813. proglašila je ujedinjenje Crne Gore i Boke, ali je odlukom Bečkoga kongresa 1815. Boka kotorska postala dio Kraljevstva Dalmacije pod austrougarsku vlašću.

Petar II. Petrović-Njegoš (1831–51) u potpunosti je proveo centralizaciju drž. vlasti, osnovao (1831) Praviteljstvujući

senat kao vrhovni zemaljski sud, 1832. ukinuo guvernadurstvo, uveo kapetanske sude i u svojim je rukama ujedinjavao zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast. Senat, gvardija i perjanici postali su prvi stalni organi središnje drž. vlasti u Crnoj Gori. God 1834. ponovno je osnovana na Cetinju tiskara, a 1842. utvrđene su granice između Crne Gore i Austrije. Petrovićev nasljednik Danilo (1851–60) proglašio se 1852. knjazom, Crna Gora je 1859. stekla samostalnost, a 1876. crnog. vojska zauzela je Nikšić, Bar, Ulcinj, te otoke na Skadarskom jezeru. Mirom u San Stefanu 1878. Crnoj Gori zajamčena je neovisnost, a na Berlinskome kongresu dodijeljeni su joj gradovi Nikšić, Kolašin, Spuž, Podgorica, Žabljak, Bar te Plav i Gusinje (koji su 1880. zamijenjeni za Ulcinj). Još 1871. započinje organizacija modernog adm. drž. aparata. Uspostavlja se uprava za unutar. poslove, financije i vojsku; osniva se Knjaževska kancelarija za inostrana djela; 1879. ukinut je Senat, a organizirana su ministarstva i Veliki sud, knez Nikola je 1905. oktroirao ustav, a 1906. provedeni su izbori za Zakonodavnu skupštinu. U polit. životu, pod utjecajem iz Srbije, djelovao je Klub narodne stranke (klubaši) i vladina Prava narodna stranka (pravaši). Nakon otkrivanja urote za uklanjanje kneza Nikole (bombaška afera), knez se obračunao s klubašima 1908., a bili su poremećeni i odnosi sa Srbijom. God 1910. Crna Gora proglašena je kraljevinom, što je dovelo do njezina udaljavanja od Srbije, Rusije, Austro-Ugarske i približavanja Italiji. Sudjelovala je u I. balkanskom ratu 1912–13. i mirom u Bukureštu 1913. dobila Berane (Ivangrad), Bijelo Polje, Gusinje, Pljevlja, Plav, Tuzi i dio Skadarskog jezera. U I. svj. ratu, kao saveznicu Srbije, okupirala ju je austroug. vojska 1916., a kralj i veći dio vlade otišli su u Italiju. Predsj. nove emigrantske crnog. vlade Andrija Radović pregovarao je sa srp. vladom o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom i osnovao Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, a Velika narodna skupština u Podgorici

26. XI. 1918. svrgnula je dinastiju Petrović-Njegoš i proglašila ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom; time je crnog. država de facto prestala postojati, a njezin je teritorij uključen u sastav srpske države. Osim represije, u zemlji su se pogoršavale gosp. prilike i raslo nezadovoljstvo u narodu, da su otpori režimu sporadično trajali do 1925. Nakon zavođenja Šestosiječanske diktature 1929. kralj Aleksandar zabranio je rad svim polit. strankama Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine Jugoslavije od 3. X. 1929. stvorena je Zetska banovina, kojoj je po Ustavu iz 1931. pripadala Crna Gora, Hercegovina, Sandžak i juž. Dalmacija. Napadom sila Osvinje, Crnu Goru okupirala je Italija, koja je anektirala Boku kotorsku, a neke granične dijelove Albaniju. Pod protektoratom Italije Crnogorska federalistička stranka pripremala je uspostavu crnog. države, nezavisne Crne Gore, koju je 12. VII. 1941. proglašio Crnogorski sabor. Protivnici osamostaljenja Crne Gore (pripadnici KPJ i četnici) započeli su sutradan ustank. Ustanici su se podijelili na partizane, pod vodstvom KPJ, i na četnike koji su nastupali s velikosrpskog pozicija i od jeseni 1941. surađivali s Talijanima. Nakon kapitulacije Italije, partiz. snage zauzele su područje između Lima i Zete, a Nijemci su u ostalom dijelu uspostavili upravu pod svojim nadzorom. U Kolašinu je 15. XI. 1943. održana skupština Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (AVNO), koja je izabrala Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja (ZAVNO) i delegate za II. zasjedanje AVNOJ-a. ZAVNO je 13. VII. 1944. prerastao u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO), koja je na zasjedanju 15. IV. 1945. konstituirana u Crnogorsku narodnu skupštinu. Borbe za Crnu Goru završene su u siječnju 1945., kada su jedinice NOV-a ovladale cijelim crnog. područjem. Nakon II. svj. rata, u sastavu komun. Jugoslavije, C. G. dobila je skupštinu (15. IV. 1945) i republički ustav (31. XII. 1946). Srbiji je 1945. ustupila Metohiju, što joj je kompenzirano stjecanjem

većega primorja Juž. dijela austr. Dalmacije do 1918. i bosanskoherc. koridora do mora preko Sutorine). Tijekom 1946. kolonizirano je iz Crne Gore u Vojvodinu oko 45 000 st. Ustavnim promjenama 1963. i 1974. C. G. unaprijedila je svoju državnost i stekla snažniji položaj u federaciji. Na prvim višestračkim izborima krajem 1990. pobijedio je Savez komunista Crne Gore (koji se preimenovao u Demokratsku partiju socijalista). Momir Bulatović bio je izabran za predsj. Predsjedništva (1993. za predsj. države), a premijer je postao Milo Đukanović. Od uspona na vlast, poč. 1991., oni su podržavali politiku Beograda u jugosl. raspadu (crnog. rezervisti sudjelovali su u napadima na dubrovačko primorje) kao i stvaranje SR Jugoslavije 1992. kao srbijansko-crnog. federacije. Tijekom 1992-96. C. G. podnosila je međunar. ekon. sankcije UN-a nametnute Jugoslaviji, dio crnog. vlasti nastojao se odmaknuti od srbijanskog predsj. S. Miloševića (od 1997. predsj. SR Jugoslavije). To je vodilo stranačkomu raskolu (1997) i polit. sukobu Bulatovića (sklona Miloševiću) s Đukanovićem, koji Crnu Goru nastoji osloboditi od srbijanskog pritiska, otvoriti je zap. investicijama i učiniti ravnopravnom unutar savezne države. Na predsjedničkim izborima potkraj 1997. i na parlamentarnim izborima pol. 1998. pobijedili su Đukanović i njegova reformistička koalicija, što je osnažilo orijentaciju za većom samostalnošću Crne Gore. Politička suprotstavljanja pojačao je izbor Bulatovića za premijera SR Jugoslavije (1998) te crnog. odbijanje nekih saveznih zakona. Tijekom napada NATO-a na Jugoslaviju (1999) crnog. je vlast svoj teritorij nastojala održati izvan sukoba, čime se suprotstavila saveznoj vladu i jugosl. vojsci.

Jezik Crnogoraca: Crnogorci se služe govorima dvaju štok. dijalekata, novoštak. i jekavskoga (tzv. istočnohercegovačkoga) i starijeg ijkavskoga (zetskoga), s time da prvi zahvaća

zapad, a drugi istok Crne Gore. Taj se drugi govori samo u Crnoj Gori, dijelu Sandžaka i naselju Peroj u jugozap. Istri. Za razliku od novoštok. ijekavskih govora izvan Crne Gore, taj dijalekt u samoj Crnoj Gori dijeli niz specifičnih crta sa starijim ijekavskim dijalektom, prije svega u režimu vokalskih dužina, u specifičnostima ijekavskoga jata, u dosljednome najnovijem jottovanju, u deklinaciji hipokoristika muškog roda i u dobrom čuvanju imperfekta. Pismenost se u Crnoj Gori razvija od XII. st. U početku nastaje posebna humska (erto)grafija crkvenoslav. jezika, ali je postupno zamjenjuju elementi raške i poslije resavske (erto)grafije. Od druge pol. XIV. st. jačaju u pismenosti domaće jezične značajke, osobito u tekstovima necrkvenoga karaktera. Nakon procvata krajem XIV. st., u doba cetinjske tiskare Crnojevića, nastupa u XVI. st. stagnacija, ali krajem XVIII. st. dolazi do obnove. Pismeni jezik u Crnoj Gori uvijek je imao manje srpskocrkvenoslav. i ruskocrkvenoslav. obilježja nego u Srbiji i Vojvodini, a od 1840-ih postupno su se udomaćili Karadžićev jezik i (erto)grafija, ali ne dosljedno. U XX. st. nameće se ijekavska verzija srp. knjiž. jezika, ali nikada s punim uspjehom. Krajem XX. st. znatan dio kult. radnika postupno izgrađuje poseban crnog. standard (Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*, tom I. do 1360., Cetinje 1993., tom II. do 1995., Cetinje 1997) Provođi se i reforma grafije pa se u latinici uvode slova š, ž (meki š i ž) i ć (dz), u cirilici ћ, Ѣ, ѕ²

² Odrednica *Jezik: Književnost* u najnovijoj *Hrvatskoj enciklopediji* nalazi se u velikoj prostornoj nesrazmjeri od 21 : 154 retka. To dolazi otuda što se akademik Brozović nalazio pod dvama ograničenjima: ustavnopravno nepriznatijem crnogorskim jezikom u samoj Crnoj Gori i koncepcijom odrednice CRNOGORCI – II Jezik iz *Enciklopedije Jugoslavije*, čiji je autor. Iz tog razloga i dalje ostaje privržen neadekvatnoj, tradicionalističkoj podjeli jezika Crnogoraca na nepostojeći „novoštokavski“ (tzv. istočnohercegovački) i takođe nepostojeći „stariji“ (tzv. zetski) dijalekat kao na dva međusobno vještački podijeljena organska idioma nizom specifičnijih crta. Isto

Crnogorska književnost: Prvi tragovi pismenosti na crnogorskom području potječe iz ranoga sr. vijeka. Crnogorska je pismenost, a potom knjiž. i uopće kult. djelatnost, uvjetovana specifičnim okolnostima homogenizacije te male etničke zajednice, njezina razvoja u suverenu naciju i izgradnje modernoga društva na zaokruženom prostoru. Premda korijeni crnog. kulture identiteta sežu u dukljansko i zetsko razdoblje, interkulturalna participacija u tom je krugu sve do najnovijega doba temeljni odnos, koji crnog. supstrat ne isključuje, ali njegovo prepoznavanje i definiranje nerijetko u bitnome otežava. Moderna se crnog. kultura s pravom poziva na duhovno i knjiž. naslijede vlastitih povijesnih rubova, jer je ono civilizacijskim i stilskim zračenjem održavalo i poticalo njezinu opstojnost i razvoj i onda kada joj u užemu smislu ne/pripada. Knjiž. tradicije crnog. prostora stoga bitno određuju crnog. književnost, ali ih ona bez ostatka ne uključuje. Tako se pretpostavlja da su u Duklji od IX. st. bila u upotrebi čak četiri pisma (latinica, glagoljica, cirilica i grč. pismo). Ne samo primorski dijelovi, nego cio crnog. prostor bio je tada, preko Barske nadbiskupije, pod snažnim utjecajem Zapadnoga kruga. Tragovi dukljanske pismenosti sačuvani su na nekoliko darovateljskih i nadgrobnih natpisa na latinskom jeziku; nešto su mlađi „Barski epitafi“, pisani u leoninskim heksametrima, koji dokumentiraju kult. razinu sredine. Iz Krajine je legenda o Vladimиру i Kosari, koju je hagiografski obradio nepoznati Ze-

tako, neprihvatljivo je i Brozovićovo stanovište da u početku crnogorske pismenosti nastaje posebna humska (*orto*)grafija crkvenoslav. jezika, ali je potpuno zamjenjuju elementi raške i poslije resavske (*orto*)grafije (str. 4). Znajući i sam da se sve to u najnovijoj crnogorskoj lingvistici i filologiji ne prihvata, da se tumači na posve drugi način, dobro je što je akademik Dalibor Brozović prepustio da se o tome i jeziku crnogorskom u dijahroniji i sinhroniji čitateljstvo obavijesti iz istorije (monografije) Vojislava Nikčevića *Crnogorski jezik*, tom I. do 1360, Cetinje, 1993. i tom II. do 1995., Cetinje, 1997, na koju upućuje.

ćanin, a fragmentarno je sadržana u XXXVI. glavi „Ljetopisa popa Dukljanina“, što se, prema nekim pretpostavkama, također veže za Barski krug. „Vladimirova hagiografija“ nastala je vjerojatno odmah nakon njegove smrti 1015., ali kako je obrađivala život kult mučenika, nije utjecala na žitija što su se pod Nemanjićima prepisivala u Zeti.

Kada je dukljansko-zetska država izgubila samostalnost i potpala pod Rašku, Nemanjići su nastojali suzbiti širenje ne samo Vladimirova kulta, nego i druge otklone od vlastitoga kanona, poput bogumilstva, pa se pretpostavlja da su i mnogi pisani spomenici tada uništeni. Zasebnost zetske tradicije dokumentira „Miroslavljevo evanđelje“ s kraja XII. st., što ga je za crkvu u Bijelome Polju priredio pisar *Versameleon* s naknadnim (nevelikim) dopunama *Grigorija Dijaka*. Za zetskoga episkopa Neofrita priređen je pravni zbornik „Ilovačka krmčija“ (1262), iako je na temelju sačuvane građe teško rekonstruirati prave razmjere djelatnosti zetskih skriptorija u XIII. i XIV. stoljeću. Ta je djelatnost bila, čini se, gotovo isključivo prepisivačka, s težnjom Pravoslavne crkve da žitijima vladara učvrsti srpski kult i državni okvir. U Vraki je tako nađen „Zbornik popa Vasilija zvanog Dragolja“ iz toga doba, s preradbom traktata protiv bogumila i apokrifnim tekstovima. Prepisivanje crkvenih knjiga nastavljeno je u Zeti i pod Balšićima, a osobito se vrijednim smatra „Gorički zbornik“ (1441–42), s korespondencijom Jelene Balšić i Nikona Jerusanimca, staroga duhovnika s otočića na Skadarskom jezeru, lirski i misaono obrazložena askeza u duhu bizantinske književne tradicije. Zasebnim je dijelom te cjeline *Nikonov sažet*, slikovit putopis „Povijest o jerusalimskim crkvama“. Na Cetinju i na Obodu kraj Rijeke Crnojevića djelovala je 1483–96. cirilična tiskara. Utemeljio ju je, prije nego što je 1490. preuzeo vlast u Crnoj Gori, Đurađ Crnojević. Sve knjige iz tiskare Crnojevića izveo je jeromonah *Makarije* zvani *Crnogorac*, a najpoznatija

je (uz 4 drige!) inkunabula „Oktoih prvoglasnik“ datirana 4. 1. 1494. Kao što je u Crnojevića rano bio razvijen sluh za talijanske poticaje u arhitekturi i tiskarskoj vještini, iskustvo humanizma i renesanse za crnog. kulturu bilo je gotovo izravno. Presudna je u tom smislu bila uloga Kotora i drugih, manjih ali jednako tako književno razvijenih sredina u Boki (Perast, Prčanj, Budva). Nastala u društv. uvjetima komuna pod mlet. (venecijanskom) dominacijom, ta je knjiž. produkcija u tematskom i stilskom te jezičnome smislu, hrvatskom i latinskom izrazu, org. dio katoličke, hrv. i crn. književnosti, no kao što u svakom od tih slojeva baštini iskustvo dodira, ona i povratno, simultano i povjesno znači inačicu crnog. nac. standarda.

Sustavna književna djelatnost u smislu emancipacije narodne kulture počinje u Crnogoraca istom s vladikama iz kuće Petrovića Njegoša. Iz korespondencije rodonačelnika dinastije, vladike *Danila*, vide se začetci toga procesa poč. XVIII. stoljeća. *Vasilije Petrović Njegoš* potiče potom školovanje mladih Crnogoraca u Rusiji, piše knjige („Knjiga za Črnogorce vasenat venetski“; „Za Albricu i za Bolicu i Crnogorce u senat“; 1744) i pjesme („Crna Gora“, u zborniku „Cetinjski ljetopis“). Na ruskom je u Moskvi objavio „Istoriju o Černoj Gori“ (1754). U to je doba važan spis o Crnoj Gori napisao i prvi crnog. doktor filozofije (disertacija mu je 1752. izašla u Halleu) *Jovan Stefanov Balević*, a čuva se u Petrogradskom arhivu. Zanimljiv je i rukopis nepoznatoga Cetinjanina iz 1774. pisan ruski („Kratki opis Zete i Crne Gore“), ne toliko po knjiž. poticajima koliko tendencijom protiv vladika.

Poč. XIX st. knjiž. život u Crnoj Gori počinje dobivati organizirane oblike. Osnovana je tiskara 1834., god 1835. pokrenut je kalendar „Grlica“ s knjiž. prilozima, a izlaze i knjige. Kulturna predaje postaje povjesnom predodžbom sa snažnim uporištem u pučkome, usmenome pjesništvu. To je na-

pose došlo do izražaja u „Pjevaniji crnogorskoj i hercegovačkoj“ (1833) *Sime M. Sarajlije* i deseteračkim pjesmama o crnog. bojevima i junacima *Petra I. Petrovića Njegoša* („Poučenje u stihovima“), čija je „Kratka istorijaja Crne Gore“ izšla posmrtno u „Grlici“ 1835. Uz rodoljubno i misaono pjesništvo (epika, spjevovi, himne), njegovala se i ljubavna i didaktična lirika. Na granici su književnog teksta često i rukopisne poslanice, tradicionalan i specifičan oblik komunikacije crnog. vladara s narodnim skupštinama. Punu, autorsku vrijednost deseteračkoga stiha i naslijedene duhovne koncepcije postigao je u poemi „Luča mikrokozma“ (1845) i osobito u spjevu „Gorski vijenac“ (1847) *Petar II. Petrović Njegoš*. Gnomičnost i angažiranost Njegaševe imaginativne projekcije daleko nadilaze pretpostavke i mogućnosti tadašnje crnog. sredine pa otada nadalje znače kanonski, kriterijski prag nacionalne kulture. Na pozadini romantičarske slike svijeta, Njegošev se jezik u drami „Lažni car Šćepan Mali“ (1851) približio razgovornim oblicima, pa i u standardnojezičnom pogledu crnog. književnost počinje očitovati originalnu poziciju u odnosu na srodne idiome u dodiru, srpski i hrvatski. Romantičarska je koncepcija dosljednije provedena u pjesma *Stevana Perovića Cuce*, ali je najplodniji liričar i dalje ostao tradicionalni, himnični pjesnik *Jovan Sundečić*, pokretač prvih knjiž. časopisa („Orlić“, „Crnogorka“). U tim i u drugim časopisima („Crnogorac“, „Luča“, „Književni list“) u drugoj pol. XIX. st. počinju se razvijati problemski aspekti crnog. kult. zasebnosti, na temelju etičkih vrijednosti sadržanih u kategoriji čojstva, te posebnosti društ. razvoja. Crnog. vladar *Nikola I. Petrović* dominirao je cijelim razdobljem, podređujući svoja nemala literarna nastojanja (pjesme, drame, dnevničkomemoarska proza) političkom pragmatizmu. Najpoznatija mu je pjesma „Onam' onamo“, a najveću je popularnost stekla romantična drama „Balkanska carica“ (1854), koja historijski siže projici-

ra u suvremenim državotvornim konceptom. Zbog Nikolinih ambicija, kazalište, pa i knjiž. djelatnost uopće, dobivali su donekle privilegiran položaj s obzirom na realne mogućnosti crnog. društva. Kulturni entuzijazam bio je tada za Crnogorce isto što i borba za samobitnost, pa iako uglavnom nema znatnijih pojedinačnih dosega, osim u pjesništvo i osobito novelistika (nar. knjiž.), ali i kritika (*Lazar Tomanović*). dobivaju zamah. U dotad osrednjoj širini knjiž. rada izdvajaju se dva čvrsta opusa, *Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića. Ljubištine* zbirke „Pripovijesti crnogorske i primorske“ (1875) i „Pričanje Vuka Dojčevića“ (1879), te djela *Marka Miljanova „Primjeri čojsstva i junaštva“* (1901) i „Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi“, čine duhovni most od Njegoša prema modernističkim traženjima i obzorima. No upravo tada dolazi do paradoksalnog obrata, jer gubitak drž. okvira 1918. započinje svojevrsna, otvorena ili posredna denacionalizacija crnog. kulture. Crna Gora, osim toga, za najbolje crnog. pisce prestaje biti neposredni životni prostor, oni se prema logici društ. situacije afirmiraju na širem planu, a Beograd preuzima središnju poziciju njihova sjedišta, čak i onda kada zavičaj njeguju kao duhovni, psihol. i semantički ključ vlastite posebnosti. Tako je i časopis „Lovćenski odjek“, koji se pojavio tek 1925., bio pod trajnim pritiskom zbog „dijalektalne“ razlikovnosti.

Dominantni, određujući položaj srpskog kult kruga u bitnome se nije promijenio ni nakon revolucionarnog prevrata 1940-ih kada je Crna Gora vratila državnost, a njezina kultura stekla razvijenu organizacijsku strukturu modernoga društva s institucijama, visokim školama, bibliotekama, nakladništvom, novinama i časopisima.

Pjesnik, prozaik i kritičar *Risto Ratković*, koji je započeo kao nadrealist zbirkom pjesama „Mrtve rukavice“ (1927), autor je poetski i socijalno intoniranoga prvoga crnog. romana „Ne-

vidbog“ (1933). Pjesnik *Mirko Banjević* zbirkom „Pobune uma“ (1930) izražava pobunu i borbeno raspoloženje svojega naraštaja, a u poemi „Brijest“ osuđuje velikosrpsku politiku prema Crnoj Gori i Crnogorcima. Pripovjedač *Nikola Lopičić* u zbirci „Seljaci“ (1939) slika socijalnu bijedu na crnog. selu, a blizak mu je *Dušan Đurović* u zbirci pripovijedaka „Među brđanima“ (1936) i romanu „Dukljanska zemlja“ (1939). Pjesnik i prozaik *Radovan Zogović* u „Internaciji Crne Gore“ (1936) pjeva o okupaciji Crne Gore, u poemi „Došljaci – Pjesme Ali Binaka“ (1937) o soc. i nac. ugnjetavanju Albanaca, a u zbirci „Plameni golubovi“ (1937) osuđuje ratni pokolj. Pjesnik *Janko Đonović* objavljuje zbirku „Živi portreti“ (1927), gotovo dovršenu poemu „Crnci i Crnogorci“ (1928) o izrabljivanju i stradanju Crnaca i Crnogoraca u američkim rudnicima, i zbirku „Dvije rijeke“ (1938) zajedno sa srp. pjesnikom *Tanasijem Mladenovićem*.

Razdoblje 1941–45. odlikuje borbeni, propagandno mobilizatorski i narodnooslobodilački duh. Pisci i dalje stvaraju u tradicijama soc. realizma. Najsugestivnije slike surove zbilje II. svj. rata donose M. Banjević u pjesmama „I to je slava“ i „Razgovor kostiju“, u poemi „Sutjeska“ (1946), R. Zogović u „Pjesmi o biografiji druga Tita“, D. Kostić u partizanskim lirskim pjesmama. Utrtim stazama nastavlja naraštaj pisaca iz 1940-ih: pjesnici *Sait Orahović*, *Stefan Mitrović*, *Aleksandar Ivanović*, prozaik i dramaturg *Vladimir Mijušković* i najvažniji među njima, romanopisac i pripovjedač M. Lalić, koji je u crnog. književnosti XX. st. ostvario najveće umjetničke domete, osobito u romanima „Hajka“ (1960) i „Lelejska gora“ (1962) i dr. u kojima je višeslojnim i višezačnim vizijama i sintezama dao epopeju rata i revolucije. Osim *M. Banjevića*, *R. Zogovića*, *J. Đonovića*, *D. Kostića*, *Radonje Vešovića* i *Čede Vukovića*, nakon 1953. djeluju mnogobrojni pisci srednje generacije bilo u tradicionalnom (Janko Vujišić), bilo u novome egzistencijalnom duhu:

pjesnici *Branko Banjević, Gojko Janjušević, Matija Bećković, Jevrem Brković, Sreten Perović, Gojko Dapčević, Ratko Vujošević, Momir Marković, Vojislav Vulanović, Milo Kralj, Dragutin Vujanović, Pavle Popović, Žarko Đurović, Ivan Ceković, Velimir Milošević, Svetozar Radonjić-Ras, Vukman Otašević, Ranko Jovović, Miroslav Đurović, Dragoljub Jeknić, Slobodan Popović*, postmodernisti s *Mladenom Lomparom* na čelu i dr.; prozaici *Borislav Pekić, Mirko Kovač, Sreten Asanović, Dragan Nikolić, Niko Jovićević, Brenimir Šćepanović, Bogdan Šekler, Miodrag Bulatović, Stevan Bulajić, Miladin Čulafić* i među njima naj-talentiraniji *Danilo Kiš* i dr. Knjiž. su kritičari, esejisti i povjesničari *Trifun Đukić, Vido Latković, Nikola Banašević, Jevto M. Milović, Milorad Stojović, Božo Milačić, Božidar Pejović, Radoslav Rotković, Vojislav P. Nikčević, Radoje Radojević, Danilo Radojević, Milorad Nikčević, Novak Kilibarda, Radomir Ivanić, Slobodan Tomović, Jovan Čađenović, Krsto Pižurica, Živko Đurković, Slobodan Vujačić, Slobodan Kalezić* i dr. Važniji su knjiž. časopisi i revije „*Stvaranje*“ (od 1946), „*Susreti*“ (1953–62), „*Ovdje*“, „*Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*“, „*Doclea DANU*“, „*Ars*“ i dr.

Kazalište: Prva kaz. kuća, nazvana *Zetski dom*, izgrađena je u Cetinju 1888. Prije toga su cetinjska i podgorička kaz. družina predstave izvodile po kućama, pa je tako 1884. izvedena „Balkanska carica“ Nikole I. Petrovića Njegoša, koji je najzaslužniji za razvoj crnog. kazališta. U Zetskom je domu 1910-15. djelovalo *Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište*, a 1910. go-stovalo Hrvatsko zemaljsko kazalište. S I. svj. ratom djelatnost crnog. kazališta zamire. Nakon rata djeluju diletantske družine u Cetinju, Nikšiću, Podgorici, Baru i Ulcinju, a u zgradi Zetskoga doma 1931. počelo je djelovati *Narodno pozorište Zetske banovine*. Od partiz. kaz. trupa 1944. stvoreno je prvo *Narodno*

pozorište NRCG u Cetinju. *Narodno pozorište* u Nikšiću osnovano je 1949., u Kotoru 1950. Ta su kazališta nakon reorganizacije 1958. ukinuta i nastavljaju raditi poluprofesionalno, a u Titogradu (danasa Podgorica) osnovano je 1962. *Crnogorsko narodno pozorište* kao jedini profesionalni nac. teatar, koji djeluje i danas. Dio je scenske kulture i drevno folklorno kazalište: umiri, krvna kola, dijeljenje megdana, ukopi, božićni i svadbeni običaji, nar. sudovanje i druge izvedbe dramskoga značaja (npr. „Tušinska igra“ koju je 1873. zabilježio L. Kostić).

Film: Prva projekcija održana je 1902., prvo stalno kino otvoreno je u Cetinju 1908., prva snimanja (dokumentarnih filmova) izvode stranci (među njima i Hrvati J. Karaman i J. Halla, za Kraljevine Jugoslavije i B. Gušić). Kinematografska djelatnost organizira se nakon II. svj. rata. Prvi film (reportažni) realiziralo je 1951. poduzeće Lovćen film (poslije je proizvodnju preuzeo Zeta film), a prvi jeigrani film „Lažni car“ (1955) Veljka Stojanovića. Od redatelja se još ističu Branko Bastać, Zdravko Velimirović, Milo Đukanović, Vlatko Gilić, Živko Nikolić, Krsto Škanata i Radomir Šaranović. Producjski uvjeti nisu najpovoljniji, proizvode se većinom dokumentarni filmovi, pa zato mnogi sineasti Crne Gore djeluju u većim film. centrima bivše Jugoslavije.

Likovne umjetnosti: U starom vijeku isprepleću se na području Crne Gore ilirski, grčki i rim. utjecaji; iz doba kasne antike sačuvani su spomenici u Duklji (Doclea) i Risanu (mozaik iz II. st.). Iz ranokršć. su doba bazilika u Duklji i Doljanima kraj Podgorice, a iz predromanike crkvica slobodnih oblika u priobalju, istoga tipa kao one u Hrvatskoj (sv. Tome u Kutima, sv. Luke u Kotoru). Umj. spomenici priobalja današnje Crne Gore gotovo su u potpunosti vezani uz umjetnost Zapada. Posebnu su ulo-

gu pritom imali Dubrovnik a poslije i Venecija kao velika umj. središta (-+ BOKA KOTORSKA). Duh romaničke umjetnosti odražavaju iluminacije „Miroslavljeva evanđelja“ (XII. st.). Iz XIII. st. vrijedne su freske u manastiru Morači. Crkv. arhitektura u unutrašnjosti zemlje, vezana uz pravoslavlje, razvijala se pod utjecajem biz. i srp. arhitekture (Budimljia, Bijelo Polje, Morača), a to vrijedi i za XV. st. – ciklusi zidnih slika u crkvama i manastirima (Morača, Pljevlja, Nikoljac). U poč. XVII. st. zidne slike i ikone radio je *Dorđe Mitrofanović* (Morača), u drugoj pol. XVII. i u poč. XVIII. st. isticali su se slikari fresaka zograf *Radul* (Nikoljac) i daskal *Dimitrije*, začetnik bokokotorske slikarske porodice *Dimitrijević-Rafailović*, koja je djelovala do sred XIX. st. U XV. st. i poslije nastalo je nekoliko iluminiranih rukopisa („Cetinjski psaltir“, prva pol. XV. st.) Do snažnijega prodora renesanse došlo je na Cetinju (dvorac, 1482; crkva Zetske mitropolije). U drugoj pol. XIX. st. u Crnu Goru došli su češ. slikar J. Čermak, hrv. slikari F. Quiquerez i V. Bukovac te srp. slikar P. Jovanović. Od domaćih umjetnika s kraja XIX. i u poč. XX. st. isticali su se *Anastas* i *Spiro Bocarić, Ilija Sobajić* i *Pero Poček* te kipar *Marko Brežanin*. Generacija umjetnika između dvaju ratova vezana je pretežito uz Beograd: slikari *Milo Milunović* i *Petar Lubarda*, koji su 1947. na Cetinju osnovali prvu Umjetničku školu, kipar *Risto Stijović* te slikari i grafičari *Miloš Vušković, Mirko Kujačić, Mihailo Vukotić, Ivo Novaković*. Nakon 1945. razvija se intenzivna građevna djelatnost (zgrada Izvršnoga vijeća, hoteli „Crna Gora“ i „Podgorica“ – sve u Podgorici). Gradnja turističkih objekata u Boki Kotorskoj, Budvi, Sv. Stefanu (od 1955. grad hotel), u Miločeru i Ulcinju. God 1974. dovršen je monumentalni Njegošev mauzolej na vrhu Lovćena, rad I. Meštrovića. Suvremeni lik, izraz zastupaju slikari *Vuko Radović, Aleksandar Prijić, Gojko Berkuljan, Branko Filipović, Vojislav Stanić, Miodrag Đurić-Dedo, Miloš Sobaić*

i *Dimitrije Popović* te kipari *Luka Tomanović, Stevan Luketić* i *Srđan Kovačević*.

Glazba: Izraziti stereotipi na području tradicijske glazbe u Crnogoraca epske su pjesme uz pratnju gusala, koje izvode muškarci, i tirske tužbalice, što ih izvode žene. S obzirom na regionalne značajke, razlikuju se četiri područja: Centralno područje, koje obuhvaća Staru Crnu Goru i jednim dijelom Brda; područje Bijelog Polja, Ivanograda, Pljevlja i drugoga dijela Brda (dio nekadašnjega Sandžaka); Plavsko-gusinjska kotlina i Primorje. Na Centralnom području dominira jednoglasno izvođenje melodija malena opsega dinarskoga tipa. Dio nekadašnjega Sandžaka obilježuju u urbanim naseljima izrazitije posljedice višestoljetne osmanske nazočnosti (melizmatičnost, česta povrećana sekunda u melodijama, ritam aksak). U Plavsko-gusinjskoj kotlini, osim značajki prvih dvaju područja, karakteristično je povremeno sekundno dvoglasje te umetanje slogotvornih konsonanata. Područje primorja očituje još veću raznovrsnost, jer u njemu osim značajki drugih crnog. područja, poglavito središnjega, živi i tradicija višeglasnog pjevanja, nalik na tradiciju susjednoga dalm. priobalja. apoznatija su tradicijska glazbala gusle, pastirska flauta, duduk i dvocijevne diple s mijehom ili bez njega. Žene pjevaju uz okretanje tepsiće. Plesne pokrete (kolo) najčešće prati pjevanje sudionika. - Najstariji podatci o crkv. glazbi na području Crne Gore datiraju s kraja XV st., a prve duhovne skladbe nastale su u XIX. st. u Kotoru, gdje je djelovalo pjevačko društvo *Jedinstvo* (osn. 1839) i *Gradanska glazba grada Kotora* (osn. 1842). Cetinjska čitaonica utemeljila je 1871. *Pjevačko društvo na Cetinju*. a to su slijedile i čitaonice u drugim crnog. gradovima. *Prvu i drugu crnogorsku vojnu muziku* utemeljili su Česi *Anton Šulc* i *Franjo Vimer*. Uz strance (D. de Samo San Giorgio i R Tolinger) u XIX. st. djelatni I: su bili i crnog. skladatelji: *Špiro Jovović* (1826-95) i *Jovan Ivanišević*

(1861–89), a u XX. st. *Aleksa Ivanović. Jovan Milošević i A. J Homen.* Muzička akademija u Podgorici djeluje od 1980.

SUMMARY

Montenegro and Montenegrin Literature / Culture in the Croatian Encyclopaedia

Summary

After the dissolution of the former state of Yugoslavia (1991), the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia were the first to start developing their independent encyclopaedia. The first four volumes of the Croatian Encyclopaedia (1. A – Bg, 1999; 2. Be - Da, 2000; 3. Da – Fe, 2001; 4. Fr – Ht, 2002) have recently been published by the well known Miroslav Krleža Lexicographic Institute in Zagreb. The most important volume for Montenegro and the Montenegrins (they have also been covered individually in each volume!) is the second volume of the Croatia Encyclopaedia (2. Be – Da). First of all, it gives in a single place a synthetic portrait of a complete mosaic image of Montenegro and the Montenegrins, its ethnus, geo-political situation, historical development, language, literature, theatre, film, visual arts, music etc. The synthetic annotations of the encyclopaedic entries were edited and written by prominent scholars, as written on page V – VI (Editors and Professional Associates): academician DALIBOR BROZOVIC (language); university professor MILORAD NIKCEVIC, PhD (literature); NIKICA GALIC (film) and VLAHO BOGASIC, MSc (other). Bogasic also appears as the editor in chief of the remaining textual and visual material on Montenegro and the Montenegrins. The next issue of the „Lučindan” magazine will feature a wider critical overview of Montenegro and the Montenegrins in the overall encyclopaedic production in Croatia; ever since its first encyclopaedia in the XIX century, followed by the encyclopaedia published during the NDH (the Independent State of Croatia) times, and the most recent one, created in the sovereign and independent Republic of Croatia. In this paper we present the encyclopaedic entries as they are published on pages 613 – 617 of the Encyclopaedia.

Centuries-Old Croatian and Montenegrin Literary and Cultural Identity (Interdisciplinary Comparative Context and Status)

Summary

This interdisciplinary project researches historic, linguistic, literary and religious centuries-old impulses between Croatian and Montenegrin-Mediterranean cultural circle (Boka Kotorska). Their fruitfulness is continuously evident:

1. By the mid-9th Ct. the Duklja/Zeta coastal area is Christianised and Latinised by Catholic priests, and a rich medieval literature develops;
2. Venetian cultural influence (the Crnojević and the Senj Glagolitic print houses, Humanism and Renaissance works);
3. Intensive cultural relations impetus in the 19th and 20th Ct. implies state and political ties during the Petrović Dynasty rule until 1918: F. Dolči, Petar I, Njegoš II, I. Sakcinski, M. Topalović, Lj. Gaj, J. Jelačić, B. Bogišić, I. Mažuranić; educational, linguistic, literary, arts, musical, architectural links (I. Macura, F. Kulišić, L. Zore, V. Bukovac, D. Vuksan, J. Slade). J. J. Strossmayer influenced the spiritual and confessional Croatian and Montenegrin identity by shaping it into a wider Mediterranean and European civilization circle, and M. Resetar studies Njegoš for over 50 years;
4. Literary contacts of firm modernist avant-garde sensibility develop in the Yugoslav community: T. Ujević (beneficiary of Montenegrin Government scholarship in Paris, issued in 1933 a poem collection „Car on the promenade” in Nikšić); two dissidents, S. M. Stedimlija and S. Drljević active in Zagreb; M. Krleža’s work (especially drama) well received in Montenegro; D. Cesarić, D. Tadijanović, G. Krklec and J. Kaštelan establish ideological and literary ties with Montenegrin poets M. Banjević (professor in Gospic), R. Zogović, Lopičić brothers (N. Lopičić, professor in Split, published the novel „Don’t touch the palm”), B. Milačić (literary historian and critic in Zagreb, published several books on Croatian and Montenegrin literature); end of 70s of the 20th Ct. Ivan Meštrović, great admirer of Njegoš, builds the Njegoš Mausoleum on the Lovćen Mountain;
5. The new Croatian state; Montenegrin enclave in Peroj, Istria, was the subject of numerous scientific studies by both Croatian and Montenegrin philologists in the „Cultures in Contact” project; the homeland war reflected in

the poetry of J. Brković and V. Nikolić, M Kovač's prose, in essays by M. Nikčević, V. Koprivica, Dz. Sabljić and E. Fišer, in the art works by D. Popović, V. Stanić and M. Pavlović, and in the films by K. Papić and V. Bulajić. Montenegrin Postmodernism is present in Croatia as well.

JEZIKOSLOVNI POGLEDI JOSIPA RIBARIĆA (1880.–1954.) NA CRNOGORSKE GOVORE I CRNOGORSKI JEZIK U ISTARSKOJ ENKLAVI PEROJ

U zadanoj se temi eksplikite iščitava problematika koja se odnosi na crnogorsku enklavu Peroj/Istra. Ovde su 1657. godine naseljeni stanovnici iz zagorskog dijela klasične Crne Gore, Crnogorske i Riječke nahije i nekih drugih priobalnih krajeva Skadarskog jezera. Povod za selidbu stanovništva je bio višera-zložan: zbog kravog Kandijskog rata Turske Carevine s Venecijom (1645–1669. godine), presjeke koje su svakodnevno vršene nad stanovništvom tih krajeva, glad, siromaštvo i nemaština.

U novoj udomolenoj Istri, Perojci su u doticajima s raznim kulturama i civilizacijama brižno njegovali svoje običaje, obrede, vjersku autokefalni slobodarski crkvu, crnogorski jezik doma kao svoj nacionalni vid komunikacije i opstanka. Upravo je crnogorski jezik sa svim svojim nijansama, fonetskim, fono-loškim i semantičkim idiomima ostao, uz crkvene obrede, najdublje čuvan u toj crnogorskoj enklavi Istre. Crnogorski jezik i njegovu dijakronijsku i sinkronijsku očuvanost proučavali su mnogi istaknuti hrvatski i evropski lingvisti, a ponajviše filolog i folklorista Josip Ribarić, posebno u čuvenoj monografiji *Razmještaj pročavanja južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri* (1940) i u *Izvještaju o proučavanju „perojskog govora“ na polootoku Istri* (1949/50).

* Rad je napisan prema pravilima i uzusima oficijelnog *Pravopisa za crnogorski jezik*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore. Drugo izdanje, Podgorica, 2010.

S obzirom na to da smo se u više studija bavili tom problematikom¹, a iz razloga što je danas crnogorski jezik službeno etabliran i priznat U Crnoj Gori kao jedan od četiri socioligističkih jezika u okviru novoštakavskog jezika, preko brojnih jezikoslovnih primjera Josipa Ribarića iz naznačene eklave, pokazaćemo da je Ribarić bio jedan od jezikoslovnih korifeja koji je i nesvesno ugradio svoje naučna proučavanja u veliki projek identitetskih tečevena Crnogoraca.

Ključne riječi: crnogorski jezik, perojski govor, Ribarićevi jezikoslovni radovi, indentitetske tečevine Crnogoraca u Istri

I

U zadnjijeh nekoliko decenija Peroj, enklava u priobalnom dijelu Istre, nadomak Briona, postala je središtem, pažnje, istorijskog, jezičkog, etnografskog, političkog i šireg kulturološkog naučnog istraživanja. Naime, najnovija zbivanja u bivšoj zajedničkoj državi Jugoslaviji doprijenijela su u trenutku osamostaljenja pojedinih republika, da se nekadašnja slika zajedničke mozaično-duhovne i kulturne baštine pojedinijeh naroda, skupine manjinskih naroda, zajednica i entiteta, sagledavaju u nešto drugačijem svjetlu, istorijskom, geo-političkom, privrednom, kulturnom i duhovnom reprogramiraju i vrjednovanju.

Poznato je da su Peroj naselili crnogorski doseljenici polovinom 17. stoljeća (1657), pretežno stanovništvo koje je pokrenuto iz priobalno-zagorskog rubnog dijela Skadarskog jezera, čiji areal čini geografski pojам Crmničke nahije koja je, u

¹

Usp. monografiju: Josip Ribarić, *O perojskom Govoru Leksikografski prinosi*, građu prikupio i priredio Milorad Nikčević, Osijek, 2004, 299+2 str.

sastavu s drugim nahijama, činila državotvorni okvir ondašnje klasične Crne Gore. Stanovnici tijeh, kao i nekih drugijeh, crnogorskih oblasti (Njeguša i Crnogorskog primorja) morali su iz tog pitomog mediteranskog priobalnog dijela odseliti nakon što je to područje u 17 vijeku potpalo pod islamsku dominaciju Turske Carevine u čuvenom Kandijskom ratu s Venecijom (1645–1669). Budući da je taj dio crnogorskog stanovništva činio na tom istorijskom razvoju oformljeni entitet crnogorske države, ono je preseljenjem u novi areal Istre došao u savim novi sociolingvistički jezički i kulturološki krug. Usvojoj svijesti i nacionalnom habitusu taj je doseljenički živalj, duboko nosio i čuvaо ošećaje pripadnosti crnogorskom narodu, pa su i u novoj postojbini u Peroju nastojali da očuvaju tu živu svijest o svom crnogorskom podrijetku. Čuvali su, prije svega, sve ono što su iz otadžbine donijeli: etnološko-etnografske karakteristike, čiriličko i latiničko pismo, crnogorsku nošnju², pravoslavni crkveni obred Crnogorske autokefalne slobodarske crkve te druge osobine i običaje, jezikoslovnu leksiku, nijansirane idiome crnogorskoga jezika i slično.

Upravo tim problemima Perojaca nauka se nije zadugo sistematski bavila, sve skora do naših dana. Ostali su istina sačuvani samo pojedinačni napisи, djelimično u opštim obrisima i anotacijama, parcijalno otisnuti kraći članci ili usamljene studije o pojedinim problema iz duhovnog života i istorije Perojaca.

Najznačajniju istorijsku i kulturološku sintezu o doseljenju Crnogoraca u Peroj, njihovom postepenom adaptiranju u novoj lokaciji, organizovanju svjetovnog i vjerskog obrazovanja, dao je ponajprije, istina u neadekvatno naslovljenoj studi-

² Poznati etnolog Josip Miličević iz Pazina, u vrijeme održavanja Simpozija o Peroju (2000. godine) na Filozofskom fakultetu u Puli ukazao je i na to da je u novije vrijeme došlo do neutralizovane autetične nošnje Crnogoraca iz Peroja s ciljem da se nošnja prikaže kao „jugoslavenska“.

ji, *Peroj srpsko selo u Isti* Fran Barbalić³. I drugi autori, poput, Carla Yriarte⁴, Ismaila Sreznjevskog⁵ Mirka P. Barjaktarovića⁶, Jelke Radauš - Ribarić⁷, Giovanni Andrea Dalla Zonca⁸, spominju Peroj i njegove stanovnike kao „crnogorske doseljenike“. Naznačavaju i njihove istorijske, jezičke, etnografske i kulturološke osobine u okviru stručnih radova šire problematike, ili pak u kraćim raspravama specijalističkog usmjerena. O Peroju, njegovom ekonomskom, istorijskom, kulturnom, etnografskom životu održan je, istina, i stručni *Kolokvij* još 1987. godine⁹. I u najnovijoj doktorskoj disertaciji Alojz Štoković *Crnogorsko nasljeđe u Istri*¹⁰ u posebna poglavla (IX. glave) donosi svoja istraživanja pod naslovom *Perojski govor u fokusu jezikoslova-*

³ Vidi: Fran Barbalić, *Peroj srpsko selo u Isti*, Zagreb, s. a., s napomenom da je rad objavljen u „Narodnim novinama“, br. 48 –49 –50, Zagreb, 1933.

⁴ *Trieste e l'Istria*, Milano, 1875.

⁵ Viđi: *Ułomak dopisa iz Rěke*, „Danica ilirska“, br. 16, Zagreb, 1842. U tom izvoru Ismail Sreznjevski decidirano kaže da je „Peroj... kolonija Crnogoracah, preselivši se simo prije dvě stotine godinah. Ista nije veća od 200 dušah. Sačuvali su svoj izvorni autentični (crnogorski – M. N.) jezik, pravoslavnu věru, množe običaje, a i samo odělo žensko (...).“

⁶ *Peroj i njegovi stanovnici* (etnografski prikaz), Glasniku etnografskog muzeja, knj. I., Cetinje, 1961, 64–100.

⁷ *Ženska narodna nošnja na poluotoku Istri* (ženska narodna nošnja sela Peroj), Zagreb, 1966, 176–196.

⁸ L'Istria, 1852.

⁹ Kolokvij je održan 15. studenoga 1987. godine u okviru Katedre Čakavskog sabora, a u povodu 330. godišnjice naseljavanja prvih crnogorskih porodica u malo istarsko selo Peroj blizu Pule. Deset stručnih i naučnijeh radova s tog Kolokvija sabrano je i objelodanjeno u posebnoj zbirci *Prilozi o zavičaju*, knj. 6, Pula, 1990, 1–176.

¹⁰ Viđi: Alojz Štoković, *Crnogorsko nasljeđe u Istri (Peroj – nove spoznaje oko doseljavanja i udomljavanja Crnogoraca 1657. –1816)*, Uredio prof. dr. sc. Milorad Nikčević – Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek 2012, 310 str + 2.

ca s podnaslovima: *Istraživači perojskog govora, O perojskom Rječniku Josipa Ribarića, Osnovni podaci o rječničkoj građi i Primjeri iz Rječnika perojskog govora* i slično¹¹.

Međutim, i nakon tih usmjerenih specijalističkih istraživanja i stanovitih doprinosa u kolokviju o Peroju i Štokovićevoj egzaknoj studiji ne može se još uvijek u obliku slaganja mozaka cjeline „razbacanih” fragmenata i tek djelimične izučenosti tog problema stvoriti prava, jasna i istinita naučna slika o Perojcima, njihovom povijesnom, religijskom, nacionalnom entisu, etnojezičkoj, dijalektološkoj, etnološkoj, etnografskoj i široj kulturološkoj ravni. Ponajmanje je u svemu tome izučavan upravo jezikoslovni sloj Istre, a samim tim i govor Peroja.

Doduše, nijedna oblast bivše Jugoslavije nije predstavljala tako široki interes i želju da se sačini dijalekatski mozaik kao što je to bila Istra. O tome eksplisite šedoči i kraći rukopis pod naslovom *Naša dijalektologija u oslobođenoj Istri* dr Ivana Popovića koja se čuva u rukopisnoj ostavštini profesora Josipa Ribarića. Autor u toj, šire zamisljenoj raspravi, piše, između ostalog:

Istra – to je u pogledu dijalekata jezika prava slika Jugoslavije u minijaturi. Ali ne samo da su tu sva tri naša dijalekta, nego su oni iscepkani na bezbroj različitih vatrijanata i njansi. Gotovo da bi se sva-kako - posle terenskog ispitivanja - moglo reći da svako istarsko selo ima svoje zasebno narečje. U nauči je važnost Istre za našu slovensku lingvistiku zapaženo još poodavno. U vreme Austro-Ugarske na proučavanju istarskih dijalekata rade Rešetar i Belić, Strohal i domorodac Zgrablić, i stvaraju prve naznačene osnove za poznavanje istarskih govora. Ali je zatim talijanska okupacija presekla na terenu

¹¹ Isto, str. 211–228.

*gotovo sav slovenski rad, kad već nije mogla ukinuti slavensku reč. Rad nije, međutim, ni tada potpuno završen. Pokojni poljski lingvista Małecki – zamenujući naše naučnike, kojima je pristup u Istru bio zabranjen - obišao je pod fašizmom razne istarske oblasti i beležio istarski dijalekatski materijal. Koli-ko je šikaniranja od strane Musolinijevih vlasti pre- trpeo tom prilikom, to nam on sam iznosi u svojoj knjizi Pogled slovenskih istarskih govora. I teško- će na koje je na svakom koraku nailazio i njegovo uho stranca – nisu dopustili da njegov rad definitiv- no reši osnovna pitanja istarskih dijalekata. Posle Maleckog – o istarskim govorima piše, u emigraciji (...), po ranijim beleškama, Istranin Ribarić, čiji se materijal **odlikuje tačnošću, a informacije velikom kompetencijom** (podcrtao – M. N.). Ali je bilo potrebno još mnogo terenskoga rada, a to se moglo učiniti tek posle oslobođenja Istre.*

Proučavanja istarskih govora prihvatio se u novije vreme ugledni profesor R. Bošković¹², koga sam imao čast da pratim na njegovom putovanju 1951. i 1952. godine. Pred nama je bio zadatak ispitivanja štokav- skog (podcrtao I. P.) govora zapadne i istočne Istre. Slavistika XIX i početka XX veka poklonila je glav- nu pažnju čakavskim (podcrtao I. P.) dijalektima (to znači: srednjoj Istri i Liburniji), što se objašnjava ondašnjim naučnim potrebama i ondašnjim nacio- nalnim romantizmom, koji je tražio pre svega uspo-

¹² Viđi: Bošković - Małecki, *Preglad dialektow Staroj Czarnonogory*, Odabraní članci i rasprave, CANU, Titograd 1978. R. Bošković, *O prirodi, razvi- tku, i zamjenama glasa h u govorima Crne Gore*, Odabrani članci i rasprave, CANU, Titograd 1978.

mene iz duboke starine. Naprotiv štokavska istarska teritorija, mnogo veća po prostranstvu, a isto tako zanimljiva, ostala je sem malo materijala, kod Maleckog i Ribarića - gotovo netaknuta. To znači da se preko nametalo u prvom redu ispitivanje dijalekata u zaleđu Poreča, Rovinja i Pule. Zadatak je nalagao da se ti govori što bolje ispitaju, da se obrade njihove osnovne štokavske karakteristike, njihove teritorijalne granice prema čakavskim govorima, a zatim i injihovi unutrašnji međusobni odnosi. I to je donekle urađeno (...)¹³.

Iako u ovom neobjavljenom članku, koji smo upravo radi toga, a i zbog širine eksplizivnih jezičkih problema Istre, citirali u nešto većem insertu, dr Ivan Popović, tadašnji asistent dijalektologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, ništa ne govori o perojskom govoru. Međutim, naučna javnost danas zasigurno zna da se je u novije vrijeme Perojem i njegovijem govorom bavio spominjani hrvatski jezikoslovac Josip Ribarić. Službujući u pojedinim mjestima Istre, tj. svog šireg zavičaja, Ribarić marljivo i prilježno proučava jebeziskoslovno dijalektološku sliku Istre. Svoje naučne nalaze s terena obradio je u doktorskoj disertaciji koja je bila napisana na njemačkom jeziku, prihvaćena i pozitivno ocijenjena na Bečkom sveučilištu, ali zbog ratnih i poslijeratnih zbivanja nikada nije odbranjena. Stoga je svoju disertaciju, s istom kompozicijom i naučnim doprinosima, Josip Ribarić objelodanio pod naslovom *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na polootoku Istri* mnogo godina kasnije¹⁴. U toj opsežnoj raspravi Ribarić je osvijetlio mjesne

¹³ Prema neobjelodanjenoj rukopisnoj građi/ostavštini Josipa Ribarića.

¹⁴ *Srpski dijalektološki zbornik*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, 1–207.

govore Melenice, Barbana i Puntere¹⁵, a samo se uzgredno zadržao na govoru Peroja, s napomenom da će to učiniti detalnije i naknadno. Sve govore Istre razvrstao je u štokavsko-čakavski *prijelazni dijalekt Slovinaca*, dok je perojski govor nazvao *crnogorski jekavsko-štakavski dijalekat perojski*¹⁶. On za njega deci-dirano kaže:

*Perojski dijalekat je posve odijeljen od Slovinaca, jer Peroj leži kao oaza u području istroromansko-ga jezika, a jedino na zapadu dopire do mora, ali ipak dolaze Perojci u više prigoda u kontakt sa ‘slovincima’ (...), no struktura perojskoga narječja je potpuno (podcrtao J. R.) crnogorska. Ovdje nema ni traga tako zvanim južnočakavskim osobinama. I vokalizam i kosonantizam, i morfologija i sintaksa, i rječnik i akcenat - sve je crnogorsko*¹⁷.

Direktno u vezi s ovom studijom Josipa Ribarića, vezana su i proučavanja jezika crnogorskih govara Branka Miletića, pa nije čudno što je studija Josipa Ribarića oštampana u istom Akademijinom dijalektološkom zborniku.¹⁸ To je donekle omogućilo da se crnogorski jezik Perojaca, nakon poodmakle distance iseljenja iz svog zavičaja Crmnice i drugih mjesta Crne Gore, komparativno sagledava kako bi se utvrdio stepen očuvanosti tog jezika jer je poznato, kako navode svi proučavaoci duhovnog života Perojaca, da su oni brižno i tvdokorno čuvali ne samo svoje obrede i običaje već poprilično i svoj maternji crnogorski

¹⁵ Viđi: mr. sc. Lina Pliško, Refleks praslavenskoga fonema /ě/ u mjesnim govorima barbanštine, *Tabula*, br. 1, Pula, 1999., 83–91.

¹⁶ Isto, 50.

¹⁷ Isto, 51.

¹⁸ Dr Branko, Miletić, *Crmnički govor*, *Srpski dijalektološki zbornik*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, 209–412.

jezik. Čuvali su ga u svijem nijansama, iskonu i boji, mada je vrijeme i ukrštanja raznijeh kultura i jezikâ, civilizacija i dodira na prostoru Peroja i Istre učinila svoje, da se taj jezik tokom vremena dijelom rastročio, mijenjao, transformisao i u nekim osobinama sasvim iščezao. Stoga Josip Ribarić s pravom konstatiše u citiranoj studiji:

Mnogo je toga u ovom narječju (perojskom – M. N.) propalo (aorist i imperfekt), mnogo sintaktičkih obrata stoji pod utjecajem talijanskoga jezika, ali je ovo narječe ipak dragocjen ostatak crnogorskoga gova- ra gotovo iz polovine XVII. vijeka¹⁹.

Problemu perojskijeh govora Josip Ribarić se vraća i kasnije u više navrata. U želji da taj dijalekat, kako je i obećao, opiše i promotri „*u izolaciji*”, njemu se vraća i tokom 1949. godine. Upravo u ljeto te godine proveo je terenska istraživanja u Peroju i o tome je podnio JAZU svoj *Izvještaj o proučavanju „perojskog govora” na poluotoku Istri*²⁰. O rezultatima njegovih nalaza u naše vrijeme akademik Božidar Finka u studiji *Zname- niti Istranin Josip Ribarić kao jezikoslovac*²¹ piše šljedeće:

Već se i u Izvještaju, osim općih podataka, donose i opisuju glavne govorne značajke tako da se dobija dobra orijentacijska slika toga (perojskog – M. N.) govora. No svoju nakanu da pruži monografski opis perojskoga govora nije uspio ostvariti, jer je za so- bom ostavio obilje dijalekatske grade, do neke mje-

¹⁹ *Srpski dijalektološki zbornik*, 51.

²⁰ *Ljetopis JAZU za godinu 1949–50*, br. 57, Zagreb, 1953, 249–255. S obzirom na to da ćemo se više puta pozivati na studiju Josipa Ribarića u daljem navodu ćemo je citirati kao *Izvještaj*....

²¹ Buzetski zbornik, knjiga šesnaesta, Buzet, 1991, 21–27.

re i dijalektološki sistematizirane, tako da bi dalju obradu mogla nastaviti i druga ruka²².

U nastavku svoje studije, koju smo u ranijem tematu o Josipu Ribariću donijeti integralno, akademik Finka izvjestio je i to da se tog posla, nešto kasnije, prihvatio vodeći jezikoslovac Dalibor Brozović²³. U citiranom *Izvještaju* Dalibora Brozovića se, između ostalog, navodi ovo:

Svrha mog boravka u Peroju bila je upoznati u općim crtama živi perojski govor kako bih mogao obratiti ostavštinu poznatog dijalektologa prof. Josipa Ribarića, koji je u nekoliko navrata proučavao perojski govor, a ujedno je trebalo da provjerim neke pojediniosti iz Ribarićevih materijala²⁴.

Iako je profesor Brozović u kratkom *Izvještaju* potvrdio pouzdanost Ribarićevih nalaza, izuzev u nekim sitnicama koje je korigirao, on se nije podrobnije više bavio tim problemima. Naime, u novije vrijeme obrada Ribarićeve građe našla se je u rukama dijalektologa dr sc Mija Lončarića iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje u Zagrebu koji je tek u pripremi za simpozij o Peroju²⁵ proveo stanovita istraživanja s koleginicom Ankicom Čilaš²⁶. U toj studijici, koju smo i mi unijeli u korpus

²² Isto, 26.

²³ Prof. D. Brozović je zaista obavio terenska jezikoslovna istraživanja u Peroju. O tome je podnio *Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u selu Peroju u Istri*, Ljetopis JAZU za godinu 1958, br. 65, Zagreb, 1961, 332–333.

²⁴ Božidar Finka, cit članak, 26.

²⁵ Simpozij *Peroj u prošlosti i sadašnjosti* održan je na Filozofskim fakultetu u Puli u maju mjesecu 2000. godine.

²⁶ Vidi: Ankica Čilaš i Mijo Lončarić, *O govoru Peroja*, Rasprave IHJJ, sv. 23–24, Zagreb, 1997–1998, 65–76, posebni separat.

o Ribarićevom proučavanju²⁷, dvoje znanstvenika pozabavili su se, prije svega, fonološkom realizacijom glasova u Peroju. Pobliže, utvrđivali su realizaciju „refleksa” glasa jat, samoglasnički sustav, podrijetlo samoglasnika i suglasnika; utvrdili su i prozodijske komponente, njihovu distribuciju i podrijetlo naglasaka te na kraju bavili se oblicima imenica, pridjeva, brojeva, priloga i glagola, a u kratkom dijelu donijeli i leksičku građu za koju su utvrdili da je opterećena romanizmima, ali Perojci dobro čuvaju riječi doneštene iz Crne Gore. Premda su ova istraživanja išla po ustaljenom i oficijelnom *Upitniku za utvrđivanje slike dijalektološkog atlasa Istre*, još uvijek je ostala neprovjerena rukopisna građa Josipa Ribarića. Upravo dobročinstvom Ribarićevih ščer-ri, dr. sci. Jelke Ribarić – Radauš i dr. Vlaste Ribarić – Vince, cje-lokupna Ribarićeva orginalna pisana građa našla se je u našijem rukama. Stoga je potrebno, prije nego prijeđemo na iznošenje osnovnijeh pravila savremenog crnogorskog književnog jezika i utvrđivanja osobina izvorne građe o perojskim govorima Josipa Ribarića, na ovom mjestu utvrditi i taksativno nabrojiti što je, osim, već naprijed prezentiranog *Perojskog rječnika*, ostalo u fundusu te građe, opisati je kako bi se šira naučna javnost upoznala bar sa rasponom i sadržajem Ribarićeve ostavštine.

Uz rukopis *Perojskog rječnika*, najznačajnija je Ribariće-va, ne tako opsežna, folklorna građa. Dijelom je iz Ribarićeve rukopisne ostavštine usmenih narodnih pjesama Tanja Perić Polonijo objavila one pjesme koje se odnose na njegov rodni za-vičaj Ćićarija. Nazvala ih je *Narodne pjesme iz Vodica, Dana, Jelovica i Goca*²⁸ koje je skupljao Ribarić početkom 20. stolje-

²⁷ Viđi: Anica Čilaš i Mijo Lončarić, *O govoru Peroja* u Josip Ribarić, *O perojskom govoru*, Leksikografski prinos, 97–107.

²⁸ Viđi: *Buzetski zbornik*, 45–96. s uvodnom studijom Tanje Perić Polonijo *O zbirci usmenih pjesama iz Ćićarije u Istri*, 128–207.

ća, tačnije 1906–1908. godine. Međutijem, uz ovu tek nedavno objelodanjenu usmenu građu Josipa Ribarića nalazi se u njegovoј rukopisnoј ostavštini i građa usmenih pričica, epsko-lirskih pjesama i folklornijeh zapisa iz sela Peroja koju je Ribarić sakupljao i bilježio od perojskih informatora neposredno poslije Drugog svjetskog rata. Građa je ispisana Ribarićevijem beskrajno čistim krasnopisom na latinici, a potom je uredno pretipkana mašinskim strojem. Interesantno je da je u Ribarićevom krasnoplisu ova građa uredno akcentovana. Pobliže, stavljao je autor naglaske skoro na svaku riječ koju je čuo i mogao akcentovati. Upravo iz tijeh razloga ona predstavlja dragocjen materijal ne samo kao usmeni i etnografski relikt tog perojskog kraja, života ljudi i njihovih običaja, nego i kao izvorno-autentična građa u kojoj se savršeno čuva perojski autohtonji govor. Budući da ćemo se tom folklornom građom baviti u posebnoj studiji, na ovom je mjestu nije potrebno o tome nešto više zboriti.

II

Profesor Josip Ribarić je naučna istraživanja proveo u Peroju još davne 1949. godine. U formi ubličenog *Izvještaja o proučavanju „perojskog govora“ na poluotoku Istri* rad je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti objelodanila, kao što smo to već naveli, u stručnoj publikaciji²⁹. Osim što je detaljno opisao istraživanja u toj crnogorskoj enklavi u Istri, posebno se u *Izvještaju* zadržao na informatorima od kojih je prikupljaо izvornu folklornu građu, detaljno saopštava koje je tekstove pronašao i od koga ih je zapisao³⁰. Na osnovu cijelokupne zapisane

²⁹ *Ljetopis Jugoslavenske akademije*, knjiga 57, Zagreb, 1953, 249.

³⁰ Tako uz Katu Popović, Ribarić spominje da je od 92-godišnjeg starice Juštine Ljubotina zapisao *O uročima*, od 75-petogodišnjeg starca Lazara Bra-

građe, Ribarić je nastojao sistematicki izgraditi cjelovitu viziju perojskog govora. Sa nadom da će sačiniti opsežniju studiju, on piše o vokalizmu, konsonantizmu, gramatičkijem oblicima, akcentima, sintaksi perojskog govora te ukratko ukaže i na neka leksička i semantička svojstva perojskog jezika koji je po svome karakteru odraz crnogorskoga govora Crmničke nahije. U nastavku studije decidirano piše i ovo:

Vrlo je zanimljivo poređivati taj današnji perojski govor iz Crmničke nahije, kako se sačuvao još poslije 300 godina u Istri, sa crmničkim govorom, kako ga je iz čitavog niza sela prikazivao dr. Branko Miletić (...), premda se njegov način obradbe tamošnjih govora ne poklapa s mojim načinom prikazivanja perojskoga govora³¹.

Nas u ovom slučaju zanima u kakvom je stupnju i razvoju, u trenutku istraživanja, našao prof. Ribarić sačuvan crnogorski jezik, tj. perojski govor. Stoga ćemo se mi na ovom mjestu, po istom principu i predašnjem metodološkom postupku kafi smo učinili u II dijelu ove studije, zadržati na opštem, tj. panoramskom prikazivanju crnogorskog kinjiževnog jezika, navodeći veći broj primjera iz Ribarićeve objavljenе i neobjavljenе građe. Ovo sve s ciljem da utvrdimo kako je zaista crnogorski jezik, i poslije toliko godina uticaja i dodira s drugim narodima i jezicima, ostao kod Perojaca kao njihov izvorni i u najvećoj mjeri njihov autentični jezik crnogorskog naroda.

ića (pok. Boža) tekst *Trga/edba grožđa u Peroju*. A od 75-ogodišnjeg starca Lazara Braića, 75 god., Đura Drakovića, 83 g., Lubotine, 84 god. i Andrije Popovića, 49 god., potiče tekst: *Kako su u sta/oro vri/ime ženili PeroYu; od Lubice Vučerić potiče tekst Preporuže hodile, Dvi e ure - sto godinę; od A/ onde Draković, r. Lubotina (50 god.) Buli roge Balavęc...;* od 15-godišnje Kato Draković potiču telstovi *Dvoje Dec/eh, Žena muž.*

³¹ Josip Ribarić, *Izvještaj...*, 252.

1. Iz drugoga lingvističkoga sloja crnogorskog jezika i prema zapisu Josipa Ribarića javljaju se fonološki likovi kao obavezni: trofonemski slijed **i-j-e** (dvosložno **ije**) u dugijem slogovima³², samo što je ono, prema njemu, u Peroju reducirano u **i/le**, „bez obzira da li zamjenjuje staroslavenski „ě” u ekavskim primjerima”. Evo primjera za jedno i drugo: *rijeka, žljezda, sijno, snijeg, lijepi, srijeda, slijep, zvjezda; seno, snega, greha, zvezda, reka, sreda*. U kratkijem slogovima **je**: *Łeto, vjera, mjesec, bešeda, kołeno, deca* (od *djeca*)³³. (*bliješti mi se*, št. bliještiti, bljeskati, bleskan, bleska groma; *brijeg*, m. brjegovi; *cijep*, m. cijepac, mlat u Peroju označava oruđe, kojim se nekoć mlatilo žito; *Da nijesi što rabijan na men*; *Nemoj prekidati mlječ*, če ti doči krasta; *đe pane nezino mljeko*. Cf. Vjr., s naznakom, da se govori u Crnoj Gori; *Nemoj ga uvrijedit(i), đe ga boli* (PR).

³² Josip Ribarić to razvrstava prema “refleksu” tzv. glasa jat **ň**.

³³ Ribarić napominje da se kod Perojaca svako dugo **a** muti u **a/o**: *maoli, Kao-ta, Maora, glaova, braoda, raosta sraopci (vrapci), gospodaor, febraor* itd. Nadalje, ističe reflekse za nekadašnje poluvokale **Å, ſ**. Kao dosljedni i “jedini zamjenik za oba starocrkvenoslavenska poluglasa ě, 1 (...) dolazi u *naglašenim* dugim i *kratkim* slogovima vrlo široko **a/e** (razlika je samo u dugosilaznom i brzom naglasku - M. N.), a u nenaglašenim slogovima **ę**, koje nije tako izrazito široko”. Za sve to Ribarić donosi ove primjere: *paeał* (pakaо), *opaenęk, opaenka, paes, gen. sg. paesa, nom. pl. paesi, gen. pl. paeseh, šeptat(i), taema, otaec, daen, ocaet, vaezda, naećeve (naćeve), zdęhnut(i), męknut, vosaek, kaebeł* (kabao), *kaed* (kad), *saed* (sad), *laež* (laž), *dober, kraotęk, vaes* (sav), *lonaec, kolaec, ždrićebec, maegla, kotae* (kotao), *diegę* (digao), **klekę** (klekao), *laek* (lak), *laeka, laeko, glaeden, bošek* (bosco, šuma), *monęt* (monte, gomila), *volet* (volta, svod) I td. Uz to, ističe Ribarić da se taj refleks za negdašnje poluglasove javlja naravno i u genitivu plurala, na mjestu gdje u književnom jeziku stoji **-a** i to kod raznih deklinacija, imenica muškoga, ženskoga i srednjega roda. Još dodaje i šledeće: “*Kod proučavanja tih refleksa za negdašnje Å, ſ naišao sam na vrlo rijetke (podctao J. R.) izuzetke, gdje se mjesto ae = ę pojavljuje (...) redoviti književni refleks a i u Peroju. Tako se na pr. čuje daska, pored daeska i steza*”.

2. Iza **r** u kratkom slogu se čuva **j**: *rjepa(!), rječnik, brije*g i slično.

3. I kod Ribarića nalazimo da je **t**, **d**, **c + je** (đe je bio znak jat / ě>će), **đe**: *đevojka za djevojka, neđeļa za nedjeļa, šeđet(i) za sjedjeti (sjediti), đeca za djeca i slično (posijedeti, postati si-jed ili prosijed; ponedjenik m., ponedjeljak; Deca ked se igraju, izvade eden drugome piculin...; Đeca đelkaju, a veli đelaju; To je babin pas, a đedodovoga je vrag poi/a; Međeda se boje naša đeca; Mater biše đetetu glavu (Perojski rječnik³⁴); Moja sestra je kapac (može – J.R.) spresti nočes (večeras) dvije ku-đelje vune; Đevojka se u Drenovcu kupa, Đe sēn bila u onoga rata³⁵ – R. građa).*

4. Interesantno je da je prof. Ribarić (kao lingvistički obrazovan čovjek, sa instančanim auditivnim sluhom i nijansiranim ošećajem za jezičke varijacije Istre) glasove **š**, **z**, **ž**, koji su nastali tzv. novijim ili jekavskijem jotovanjem i jednačenjem suglasnika po mjestu tvorbe, zapisaо i označio istim dijakritičkim znakovima kao i dr. Vojislav Nikčević u svojim studijama o crnogorskom jeziku. Ribarić za njih izričito veli. „Na negdašnju crnogorsku domaju podsjećaju nas primjeri kao *šutra za sjutra, šeđet(i) za sjediti ili sjedjeti, šeć(i), šekira = sjekira; šeme = sjeme; šenica = zjenica (oka; šušed = susjed (šušeda naša se babila = porađala; Triješće, n. Trst (lat. Tergestum)*. U Istri samo Peroju, drugdje svuda Trst; *šiečen za sjeći, siječem, bešeda*“. Evo nekoliko Ribarićevih primjera: *Paši milet im ne da da se okote; Šušeda ni se babila; Kod ognjišta je banek za šeđet; Bronin m. zvonce na ovci od tal. bronzo. U Vodicama: brunce. Cf. Ribarić, o. c. p.135, s. v. brunce; Kad*

³⁴ U daljem teksti Perojski rječnik čemo navoditi „PR“.

³⁵ Rukopisnu Ribarićevu zaostavštinu cištiraćemo u daljem tekstu kao „R. Grada“.

je Ánetva, ondar kriesti dzenzaju na maslinu; IÁela je žumanak pa je drob boli (PR).

5. Ribarić napominje da su iz crnogorskog zavičaja i pronominalni oblici **ni (nama)** i **vi (vama)**: *Ja vi zborim da nije to takо; Vi ni ne dadoste rakije. Kazao vi je perojski pop o tiejm vražbinama, (R.g.); „Lele mene”= lele, interj. isto što i jaoh, kuku. U Istri samo u Peroju, drugdje joh; Od brata žena je mene nevjesta; u sebe (mjesto u sebi). Moliti se u sebe = moliti tiho; Zavolju tebe ču poč u przun; Za volju tebe sen to učinio/a (PR);*

6. I prezentski odrični oblici glagola **nijesam** i prezent od glagola **jesti, jedem, jedeš, ijem, iješ** su čuvali Perojci u vrijeme kad je Ribarić prikupljao građu. On je istina na margini studije *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na polootoku Istri* zapisaо paradigmatski oblik *ijem, iješ, iije, ijemo, ijete, iju: Ja sen iu/o. Ona je ela. Dijete je elo.* Čuva se u Peroju i oblik *poest, poien, poiÝo/a.*

7. I deklinacija imenice muškog i ženskog roda, te hipokoristici u Ribarićevoj građi se dosljedno paradigmiraju kao u savremenom crnogorskem standardnom jeziku: *Za Jova je zrela ona đevijka; Pušu su dojavili krađu frmentura* = kukuruza; *Dovedi Peru onog ždrijepca; Sava se udajen za onog Mitra; Peri* (Pera ž. r.) *nosi ove živine* = životinje (PR).

8. Pridjevske i zamjeničke duže i kraće oblike na **-ijeh, -ijem(a) i -ih, -im(a)** Ribarić je u neznatnom broju zabilježio u *Perojskom rječniku*, ali ih zato znatno više nalazimo u njegovoj zapisanoj folklornoj građi. Očito da su se ti oblici u vrijeme odseљenja Crnogoraca u Peroj bili u manoj frekvenciji. No, ipak, navećemo nekoliko primjera: *Imam sedamnaest unukeh i petnaest lijepijeh preunukeh; I mrtvijeh kolikijeh je tamo...; Od mojeh devet sestereh nem niedne;*

9. O izjednačavanju crnogorskijeh padeža u akuzativu i lokativu Ribarić kaže:

Usto valja napomenuti, da se jedino u Peroju izgubio smisao za razlikovanje između padeža smjera i padeža mirovanja (...).” Evo nekoliko primjera: Jao idem u TrYešće (Trst) i Jao sen bio/a u Trješće... “To je pojava još iz staroga zavičaja, jer se valjda već odavno pokazivala uzduž južnih obala Jadrana, kad znamo, da je sada ne opažamo samo u Peroju nego i u južnoj Dalmaciji, naročito u Boci u Crnoj Gori³⁶.

Donijeli su je preci Crnogoraca i Dubrovčana iz Polabljia - Pomorja današnje istočne Njemačke i zato je rasprostranjena na tom arealu.

Potrebno je u zaključku reći i to da je perojski govor u odnosu na savremeni crnogorski jezik u velikoj mjeri natrunjen i pervertiran u dodiru sa jezicima svojih sušeda: ikavskih čakavaca³⁷, slovenskog jezika te naročito romanskog, tj. talijanskog jezika³⁸. Veoma je dragocjena neobjavljena građa Josipa Ribarića s aspekta crnogorske leksike. Sam je priznao kad je utvrdio da je „perojski idiotikon (...) vrlo opširan“. Sačuvana je mnoga drevna crnogorska leksika čija je frekvencija danas u crnogorskom govornom jeziku i u usmenoj književnosti veoma prisutna. Izuzetno je interesantna i perojska toponomastoka. O svemu tome biće riječi u drugoj našoj studiji, pa na ovom mjestu nema potrebe da se opširnije na to osvrćemo.

³⁶ Svi navodi su uzeti iz *Izješća...*

³⁷ „Kao izuzetak od dosljedne jekavštine, odnosno ijekavštine mogao sam kod *najstarije* kao i kod *srednje i mlade* generacije zabilježiti i ove ikavske primjere: *time* (za tjeme, eventualno za crnogorsko ēeme ili suponirano perojsko *čeme*), lišnak (za lešnak), zvire za zvijere“ (Izještaj, 252).

³⁸ Pod uticajem talijanskog jezika Ribarić naročito ističe poredak riječi uz negaciju, kao u primjerima: *Jovo ne se znao kupati* (Jovo se ne zna kupati). Maora ne može češljat (i) (Mara se ne može češljati).

Izvori i literatura

1. Ismail Sreznjevski Ulomak dopisa iz Rěke, „Danica ilirska“, br. 16, Zagreb, 1842.
2. Carla Yriaartea, Trieste e l’ Istria, Milano, 1875.
3. Fran Barbalić, Peroj srpsko selo u Isti, Zagreb, s. a., s napomenom da je rad objavljen „Narodnim novinama“, br. 48–49–50, Zagreb, 1933.
4. Dr Branko, Miletić, Crnicički govor, Srpski dijalektološki zbornik, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940.
5. Josip Ribarić, Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na polootoku Istri, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940.
6. Josipa Ribarića Izvještaj o proučavanju „perojskog govora“ na poluotoku Istri Ljetopis JAZU za godinu 1949–50, br. 57, Zagreb, 1953.
7. Mirka P. Barjaktarovića, Peroj i njegovi stanovnici (etnografski prikaz), Glasniku etnografskog muzeja, knj. I, Cetinje, 1961.
8. Dalibor Brozović, Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u selu Peroju u Istri, Ljetopis JAZU za godinu 1958, br. 65, Zagreb, 1961.
9. Jelka Radauš, Ženska narodna nošnja na poluotoku Istri (ženska narodna nošnja sela Peroj), Zagreb, 1966.
10. Bošković – Małecki, Preglad dialektow Staroj Czarnonogory, Odabrani članci i rasprave, CANU, Titograd 1978.
11. R. Bošković, O prirodi, razvitku, i zamjenama glasa h u govorima Crne Gore, Odabrani članci i rasprave, CANU, Titograd 1978.
12. Kolokvij o Peroju u zbirci Prilozi o zavičaju, knj. 6, Pula, 1990.
13. Božidar Finka, Znameniti Istranin Josip Ribarić kao jezikoslovac, Buzetski zbornik, knjiga 16, Buzet, 1991.

14. Tanje Perić Polonijo, O zbirci usmenih pjesama iz Ćićarije u Istri, Buzetski zbornik, Buzetski zbornik, knjiga 16, Buzet, 1991,
15. Ankica Čilaš i Mijo Lončarić, O govoru Peroja, Rasprave IHJJ, sv. 23–24, Zagreb, 1997–1998. Posebni separat.
16. mr. sc. Lina Pliško, Refleks praslavenskoga fonema /ě/ u mjesnim govorima barbanštine, Tabula, br. 1, Pula, 1999.
17. Josip Ribarić, O perojskom Govoru. Leksikografski prinosi, građu prikupio i priredio Milorad Nikčević, Osijek, 2004.
18. Alojz Štoković, Crnogorsko nasljeđe u Istri (Peroj – nove spoznaje oko doseljavanja i udomljavanja Crnogoraca 1657.–1816), Uredio prof. dr. sc. Milorad Nikčević – Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek 2012.

JOSIP RIBARIĆ'S (1880-1954) LINGUISTIC VIEWS ON MONTENEGRO SPEAK AND MONTENEGRIN LANGUAGE IN ISTRIAN ENCLAVE PEROJ

Summary

The paper explicitly deals with problematic of Montenegrin enclave Peroj/Istria. In 1657 this area was populated with inhabitants from Zagorje part of Classical Montenegro, Crmnica and Rijeka nahiye and other coastal areas of Lake Skadar. There were several reasons for the migration of the population: bloody siege of Cretan War between Turkish Empire and Venice (1645–1669), different forms of oppressions carried out against the population of these regions like hunger and poverty.

In the new homeland Istria, Montenegrin settlers carefully cultivated their customs, rituals, religious freedom-autocephalous church and their language as theirs national vision of survival. The Montenegrin language, with all its nuances, phonetic, phonological and semantic idioms and church ser-

vices, remained best preserved in the Montenegrin enclave in Istria. Montenegrin language and its diachronic and synchronic preservation was studied by many prominent Croatian and international linguists, mostly philologist and folklorist Josip Ribarić in the famous monograph Razmještaj pročavanja južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri (1940) i u Izveštaju o proučavanju „perojskog govora“ na polootoku Istri (1949/50).

Considering the fact that we have dealt with the problematic in several previous studies (see: monograph Josip Ribarić, O perojskom Govoru Leksikografski prinosi, collected and edited by Milorad Nikčević, Osijek, 2004, 299+2 p.) and because Montenegrin language is nowadays established and recognized as one of the four sociolinguistic languages within novoštakavski language, we will, with the help of a number of linguistic examples from Josip Ribarić, prove that he was one of the linguistic coryphaeus who inadvertently embedded himself in great project of Montenegrin identity inheritance.

(Objavljeno u *Zborniku radova s Međunarodnog znanstvenog skupa: Kroatistika unutar slavističkoga, europskog svjetskog konteksta, „Tabula“*, Pula, 2018.)

KULTUROLOŠKO-POVIJESNI I KONFESIONALNI POGLEDI ALOZJA ŠTOKOVIĆA NA CRNOGORSKU ENKLAVU PEROJ

STRUKTURA I UVODNA METODOLOŠKA RAZMATRANJA

Multidisciplinarna i multikulturalna monografija dr. sc. Alojza Štokovića *Crnogorsko nasljeđe u Istri* (PEROJ – nove spoznaje oko doseljavanja i udomljavanja Crnogoraca 1657.–1816.) predstavlja neznatno njegovu izmijenjenu doktorsku disertaciju. Monografija je podijeljena u jedanest poglavlja/glava. Autor u podujem *Uvodu* i prvom poglavlju studije ističe važnost proučavanja „perojskog fenomena“ koji još uvijek predstavlja pravi izazov za povjesničare, lingviste, filologe, sociologe, etnologe, politologe, muzikologe. U novije vrijeme tema je zanimala ekumeničare, pa i neke nestručne i neuke laike koji su još dok je disertacija bila u fazi sakupljanja građe i obrade nastojali spriječiti da se istraži i saopći znanstvena istina o Peroju.¹ Dose-

¹ Nekoliko građana iz Peroja nastojalo je, nažalost, zabraniti svojim skupnim potpisima i kratkim „obrazloženjem“, člankom koji je objelodanjen u dnevnom listu *Glasa Istre* (podaci su pohranjeni u njihovoj arhivi!) da se ne prihvati izrada doktorske disertacije mr. sc. Alojzu Štokoviću, svojevremenom doktorandu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Naime, taj primjer ostat će zabilježen u povijesti akademske zajednice u Republici Hrvatskoj kao kuriozitet da je skupina laika, bezveznjaka, šlozera i pitura, nastojala da takvim neprimjerenim načinom sprječi odobrenje i izradu doktorske disertacije. Zapravo, nezapamćeno je u povijesti razvoja znanstvene i akademske misli da se neko mogao tako držnuti, prisvojiti sebi „diskreciono pravo“ (pa makar to bili neuksi i ne/obaviješteni i malo obrazo-

Ijavanje petnaest obitelji iz Crne Gore u Istru krajem ljeta 1657. godine obilježeno je jednim fenomenom. Ta skupina uspjela je opstati u Istri 350 godina, zadržavši svoja prepoznatljiva etnička obilježja. Proces inkulturacije i asimilacije ovdje nije uspio. Perojska etnička skupina uspjela je do danas sačuvati svoj govor, pismo, običaje, nošnju, antroponomiju i osjećaj pripadnosti matičnom zavičaju i narodu. Taj fenomen začuđujućih razmjera zavrjeđuje pažnju i znatiželju te znanstvenu analizu u vrijeme suvremenog procesa globalizacije, multikonfesionalnosti i multietničnosti našeg društva, ali pokazuje i otvorenost te etičku, vjersku i nacionalnu toleranciju hrvatskog stanovništava u tzv. mletačkom dijelu Istre. S iskustvom matične domovine perojska skupina došla je u dodir sa stanovništvom s različitim svjetonazorom i s različitom civilizacijom. Crnogorska enklava izbjegla je asimilaciju i prihvatile adaptaciju sačuvavši svoj nacionalni i vjerski identitet. Tako je nastao „perojski fenomen“ koji je do sada zanimalo stručnjake za razna područja ljudske djelatnosti i znanstvenike koji su se tim fenomenom bavili i nekritički, a što dokazuje i obilna literatura iz XIX. i XX. stoljeća. U tim prikazima, razni arhivski materijali bili su „selekcionirani“ i stavljeni u službu „ideje sveslavenstva“ ili „reduciranog jugoslavenstva“. Autor zbog toga želi, na temelju izvorne arhivske građe koju su stvarali notari, te župne matične knjige i fondova arhiva u Kotoru, Trstu, Rijeci, Pazinu, Kopru i Zagrebu, dokazati da njegova

vani ljudi!) da oni s ulice odlučuju o znanstvenom dignitetu jedne znanstveno-istraživačke disertacije. Ovo tim prije što svaka tema disertacije prolazi kroz strogi znanstveni postupak, proceduru koja obuhvaća provjeru teme i kandidata na najvećoj znanstvenoj razini znanstveno-nastavnog vijeća fakulteta i sveučilišta. Prema tome, taj skandalozni i neprimjereni kuriozitet ostat će u analima akademske zajednice zabilježen kao izopačena mrlja na njihovom ljudskom, etičkom i svakom drugom građanskom i duhovnom biću!

povijesno-kulturološka istraživanja predstavljaju odgovor na sva sporna pitanje tzv. „Perojske enklave“. Stoga autor ispravno zaključuje da je „Peroj danas jedino hrvatsko naselje u Istri koje se od drugih sličnih naselja razlikuje po tome što dio stanovništva čine pripadnici pravoslavne vjere“, a ujedno je i „jedino naselje u Republici Hrvatskoj za koje se može kazati da izvorno pripada tzv. autohtonoj skupini crnogorske dijaspore“.

U II. poglavlju pod naslovom „Perojska povelja – isprava kao izvor za proučavanje povijesti i naseljavanja i udomljavanja pravoslavnih Crnogoraca u Istru“ autor svestrano analizira fundamentalni dokument na temelju arhivističkih i dokumentarističkih načela napuštajući dosadašnje „romantičarske predodžbe“.

U III. poglavlju autor analizira povelju, udio Mletačke Republike i sudionike u postupku nastanka povelje. Prijepis povelje događa se 130 godina nakon doseljenja Crnogoraca u Peroj, što upućuje na veliku uslugu bilježnika Francesca Consolicha u procesu prisvajanja katoličke crkve sv. Jeronima u Peroju od strane crnogorske manjine.

U IV. Poglavlju pod naslovom „Pravoslavne baština na puljštini i u Veneciji prije dolaska Crnogoraca u Peroj A. Štoković govori o pravoslavnoj baštini u Puli i u Veneciji prije dolaska Crnogoraca u Peroj. Na osiromašeni dio devastirane zemlje došlo je do poželjne destinacije koja je determinirala „mletački doseljenički mozaik“. U tom procesu Grci se postupno asimiliраju, ali srpski se doseljenici opiru tom procesu. Iako je nakon dogovora između katoličke i pravoslavne crkve u Firenci 1438. godine unija bila sklopljena, ipak nikada nije bila ostvarena, osim u dijelu tzv. „unija“ koje su stvorile „unijatske grko-katoličke crkve“. U takvom ozračju crkva sv. Jurja u Veneciji postala je 18. V. 1514. ekspozitura ekumenskog patrijarha u Carigradu, koji je vršio jurisdikciju nad svim pravoslavnima vjernicima na području zapadnog dijela kršćanstva.

U V. poglavlju pod naslovom „Crnogorci u susjednom kaštelu Vodnjan“ autor raspravlja o položaju Crnogoraca u susjednom kaštelu Vodnjanu, Balama i Fažani, te se bavi problemom prezimena Paštrović.

U VI. poglavlju pod naslovom „Crnogorske obitelji 20 godina poslije doseljenja (1677.)“ autor ističe da su doseljenici od „habitantes novi“ postali „habitantes vecchii“ i tako bili izjednačeni sa starosjediocima. U tom kontekstu postavilo se je imovinsko pitanje u odnosu prema katolicima, što je izazvalo izvjesne napetosti i nesporazume.

U VII. poglavlju autor analizira matične knjige pravoslavne župe, odnosno kapelanije sv. Spiridiona u Peroju od 1784. do 1816. godine. Nakon 127 godina grčko-crnogorskog zajedništva u Istri jača utjecaj Srpske pravoslavne crkve. Crkva sv. Spiridiona, nekadašnja crkva sv. Jeronima u Peroju, postala je 15. III. 1788. župnom crkvom crnogorskih pravoslavaca. Autor analizira političke uvjete utemeljenja župe, prijelaz katoličke crkve u vlasništvo pravoslavne crkvene općine, kao i otpor katalika, koji je izostao zbog toga što su katolici smatrali da se radi o unijatima! Analizirajući pojavu „kumstva“ između katolika i pravoslavnih, autor smatra da je „kumstvo“ osim „religijskog“ imalo i „društveno“ značenje. U tom kontekstu autor doteče i pitanje jurisdikcijske pripadnosti crnogorske enklave, a što predstavlja posebno relevantno jurisdikcijsko pitanje koje uključuje i pitanje uporabe crnogorskog jezika kao liturgijskog jezika u bogoslužju.

U VIII. poglavlju autor raspravlja o stoljetnoj borbi za pravo na uporabu liturgijskog jezika u kontekstu romanskog jezičnog prostora. U tom poglavlju autor analizira ulogu austrijskog cara Leopolda I. koji je započeo (1657.) s afirmacijom srpskog pravoslavlja u Monarhiji. Otada pećki patrijarh preuzima jurisdikciju nad svim vjernicima grčko-istočnog obreda na područ-

ju Austrijske Carevine, a što je dovelo do poznatog sindroma „svetosavlja“, kao pravoslavnog determinizma na nekadašnjim „jugoslavenskim“ prostorima.

U IX. najopširnijem poglavlju raspravlja se o perojskom govoru (idiomu), tradiciji, a u X. poglavlju o običajima, narodnoj usmenoj tradiciji, predajama i pjesmama iz Peroja. XI. poglavlje je metodološki usmjereno na izvore primarne, tercijarne i sekundarne literatur, ali i na sintetičke premise cjelokupne znanstvene monografije.

MIGRACIJSKE I RELIGIJSKE SASTAVNICE HRVATSKOG ETNIČKOG PROSTORA OD XV. DO XX. STOLJEĆA

Monografska teza dr. sc. Alojza Štokovića potvrđuje povijesnu zbilju prema kojoj se etničko, nacionalno i vjersko područje Hrvatske u geopolitičkom smislu tijekom svoje povijesti nalazilo na razmeđi Istoka i Zapada, različitih kultura, civilizacija i religija. Hrvatskim najistočnijim etničkim prostorom povukao je već 395. godine, prije dolaska Hrvata, car Teodozije Veliku granicu između Istoka i Zapada koja je išla od Budve na Drinu i dalje na Dunav. Drina je tako postala ne samo međudržavna granica nego je i ostala vjekovna granica dvaju svjetova i kultura sve do danas. Na tom prostoru europski se katolicizam učvrstio na svojim istočnim granicama, a pravoslavlje se u svom približavanju Zapadu zaustavilo na svojoj najzapadnijoj granici. Tu se je monoteistički islam u svom vjekovnom prodoru u Europu zaustavio i stvorio svoju najzapadniju islamsku enklavu. Na hrvatskom etničkom prostoru stvorio je i protestantizam svoje oaze, a najnoviji religijski pokreti sve agresivnije kucaju na vrata Hrvatske. Katolička crkva od rimskih prvosvećenika nazvana „*antemurale christianitatis*“, danas je postala, ako uzmemo u ob-

zir zadnji popis stanovništva iz 2001. godine, s 87,83% deklari-ranih katolika „*antemurale catholicitatis*“ ili, simbolički rečeno, katolička Himalaja u Europi! Ali, s iskustvom tragičnih vjerskih i ideoloških tenzija i ratova, Hrvatska je zbog svog geopolitič-kog položaja postala i „prostor za susrete i dijalog“, kako je Hrvatsku nazvao papa Pavao VI. Ta činjenica predstavlja izazov za svakog intelektualca i kršćanskog mislioca da se sa svom ozbiljnošću susretne s tom temom i o njoj ozbiljno razmisli. Zbog toga rad dr. sc. Alojza Štokovića predstavlja značajan doprinos kako hrvatskoj historiografiji tako i kršćanskoj kontroverzistici.

Sustavnija nazočnost pravoslavlja na hrvatskim etničkim prostorima, povezana je, kao što je poznato, s prodom Turaka i migracija pretežno pravoslavnih Vlaha na Zapad. Oni su se naseljavali na graničnim, osvojenim ili oslobođenim hrvatskim prostorima i u krajevima Vojne krajine ili mletačke Dalmacije. Na opustjelim katoličkim samostanima ili župama pojavljuju se pravoslavni manastiri ili se grade novi, kao npr. Gomirje, Krka i drugi, podižu se crkve, organizira se školstvo, razvija kulturni i duhovni život pravoslavnih pod zaštitom Habsburške Monarhije ili Mletačke Republike. Kršćansko stanovništvo bježeći pred Turcima i pravoslavni doseljenici u Hrvatsku i u mletački dio Hrvatske došli su u dodir s katolicima, a posljedice zajedničkog života odrazile su se i u pokretu za sjedinjenje s Katoličkom crkvom. Veliki poticaj za sjedinjenje dao je Firentinski općii crkveni sabor sjedinjenja s Grcima u Ferrari i Firenci (1438.–1439.), koji međutim nije donio trajno sjedinjenje, kao i prijašnje sklopljeno sjedinjenje s Grcima na Drugom općem crkvenom saboru u Lyonu 1274. godine, jer je Pravoslavna crkva pristupila jedinstvu s Katoličkom crkvom zbog političkih razloga, a u Firenci je odbojnost kod grčkog klera prema Latinima bila veća i od straha pred Turcima. Kada je Mehmed Osvajač 1453. godine osvojio Carigrad, pokušaji unije grko-istočnih s Katoličkom cr-

kvom bili su onemogućeni. Pa ipak, odjek ovih pokušaja odrazio se je u pokretu za sjedinjenje pravoslavnih s Katoličkom crkvom na tzv. lokalnim crkvenim razinama, a koji su rezultirali unijom pravoslavnih u Hrvatskoj s Katoličkom crkvom u Marci kraj Ivanić-Grada 1611. godine. Sjedinjeni vjernici nazvani su grko-katolici, tj. katolici s grčkim obredom.

Pojmovima „grčka“, „grčko-istočna“ „bizantska“ i „nesjednjena istočna Crkva“, zapadna ili katolička teologija označava onaj dio kršćanstva koji se služi bizantskom liturgijom i koji se u XI. stoljeću odijelio od latinske ili Zapadne crkve. Jedan dio tih kršćanskih Crkava sjedinio se je tijekom vremena sa Zapadnom, Katoličkom ili Rimo-katoličkom crkvom. Ove, s rimskim biskupom ili papom ponovno sjedinjene istočne i pravoslavne kršćane katolička teologija naziva „unijatima“ „grko-katolicima“ ili vjernicima „istočnih katoličkih Crkava“ dok se nesjedinjeni pravoslavni nazivaju „grčko-pravoslavni“ „grčko-ortodoksnii“ ili „pravoslavni“ vjernici. Službena crkvena i državna terminologija upotrebljavala je naziv „grčko-istočni“ ili „ortodoksnii“ za sve pripadnike Istočne kršćanske crkve, dok se u slavenskom jezičnom prostoru udomaćio naziv „pravoslavni“, a koji je poprimio i službeni naziv nakon ujedinjenja svih pravoslavnih Crkava na slavenskom prostoru bivše Habsburške ili Austro-Ugarske monarhije.

Najintenzivnije širenje pravoslavlja u zapadnim katoličkim krajevima prouzrokovao je prođor Turaka na Balkan u XV. i XVI. stoljeću, kada se na područje „reliquiae reliquiarum“ Hrvatske doselilo mnoštvo pravoslavnog stanovništva, oblikovavši tako široki pravoslavni pojaz koji je postupno izbrisao nekadašnju granicu između Istoka i Zapada i oblikovao novu vjersku kartu na hrvatskom i katoličkom etničkom tlu isprepletenu s tri vjerski i idejno različita svijeta: s katoličkim Zapadom, grčko-pravoslavnim Istokom i turskim islamom.

Habsburška Monarhija i Mletačka Republika imale su pune ruke posla u nastojanju da ponajprije udome stanovništvo, koje je prisilno ili dragovoljno napustilo Otomansko carstvo, a zatim da ga uključe kako u starosjedilačko stanovništvo, tako i u svoje državne i političke strukture. Pri tomu je posebnu važnu ulogu igralo pitanje tzv. crkvene jurisdikcije ili crkvene sudske vlasti, odnosno vršenje vlasti upravljanja i vođenja crkvene zajednice prema crkvenome kanonskom pravu. U Katoličkoj crkvi jurisdikcija uključuje zakonodavnu, sudsку i upravnu vlast, a vrše je osobe obilježene svetim redom, odnosno ordinariji ili biskupi na svojim područjima, a njima su podložni svi vjernici njihovih biskupija. Vrhovnu jurisdikciju u općoj Crkvi vrši rimski prvosvećenik ili papa.

Pravoslavno stanovništvo u Dalmaciji, uglavnom grčke provenijencije, isposlovalo je već sredinom XVI. stoljeća od Mletačke Republike i latinskih biskupa u Zadru, Šibeniku i Hvaru pravo služiti se crkvama za obavljanje liturgije na vlastitom, tj., bizantskom obredu. Nakon obnove Pećke patrijaršije 1557. godine, nad doseljenim pravoslavnim vjernicima u Dalmaciji vršio je jurisdikciju dabrobosanski metropolit, koji se nazivao dabrobosanskim, kliskim i ličkim, a sjedište mu je bilo najprije u Šibeniku, a zatim u Zadru.

Unijatski pokret u Dalmaciji završio je, nakon mnogo zapeletaja, tako da je jedan dio pravoslavnih doseljenika potpao pod jurisdikciju Srpske pravoslavne crkve, a drugi je bio podložen filadelfijskom nadbiskupu u Veneciji, koji je bio egzarh carigradskog patrijarha za sve kršćane bizantskog obreda u Mletačkoj Republici. Taj egzarh je još prije vršio crkvenu jurisdikciju nad malim grčkim zajednicama u dalmatinskim gradovima. Doseljeni pravoslavni vjernici bili su katkada postavljeni pred alternativu: da li sačuvati vlastiti obred i podložiti se jurisdikciji svojih crkvenih poglavara ili se složiti sa zahtjevima katoličkih biskupa

i podložiti se njihovoј crkvenoj jurisdikciji? Dolaskom na vlast u Crnoj Gori dinastije Crnojevića (1439.–1490.), koji su zbog borbi s Venecijom, a kasnije s Turcima, prenijeli svoju prijestolnicu na Žabljak, sužena Zeta konstituirala se je kao država, koja se u to vrijeme počinje nazivati i Crnom Gorom, a prostirala se je od Lovćena do Skadarskog jezera. Padom pod Turke Crnojevićeve prijestolnice Žabljaka 1478. godine počinje tamno razdoblje povijesti za nekadašnju katoličku Duklju, odnosno današnju Crnu Goru kao i za sjeverne dijelove današnje Albanije.

Padom ovih krajeva pod tursku vlast Zetska mitropolija se selila iz manastira u manastir da bi konačno 1484. godine našla svoje sjedište u Cetinju. Nakon obnove Pećke patrijašije ponovno je bila uspostavljena jurisdikcije Srpske pravoslavne crkve nad crnogorskom mitropolijom. Da bi se osiguralo jedinstvo u borbi protiv Turaka, srpski, crnogorski i katolički vjernici održavali su skupove sa svojim crkvenim poglavarima, a 1614. godine pod vodstvom pećkog patrijarha Jovana čak i pregovaraju s austrijskim, španjolskim i papinskim misionarima oko priprave ustanka protiv Turaka na Balkanu.

S druge strane Cetinska mitropolija, iako kanonski povezana s Pećkom patrijaršijom i dalje je vršila crkvenu jurisdikciju nad svojim starim područjem, igrajući tako važnu ulogu u borbi protiv Turaka. Ali, val islamizacije u XVI. stoljeću predstavlja opasnost kako za autonomni položaj crkva tako i za crnogorskiju naciju. Objektivni uvjeti u crnogorskom društvu nametali su oslobođilačku borbu. Oslonac na Rusiju pružit će Crnoj Gori tijekom XVIII. i XIX. stoljeća dobru alternativu da aktivno vodi oslobođilačku borbu protiv Turaka i obrani narod od daljnje islamizacije.

Dolaskom na mitropolitsku stolicu Danila Petrovića (1697.–1735.) produžen je proces učvršćivanja uloge Crnogorske mitropolije u životu Crne Gore. Uspostavljajući političke

odnose s Rusijom Crnogorska mitropolija (1711.) ostvaruje svoju ponovnu autokefalnost priznatu od ruske Crkve. Ukinjanje Pećke patrijaršije 1766. godine i pojava novog ustrojstva Srpske pravoslavne crkve nije imalo nikakve posljedice na Crnogorsku pravoslavnu crkvu. Pod vodstvom mitropolita Petra I. Petrovića Njegoša (1782.–1830.) Crna Gora se konačno emancipirala od turske vlasti, afirmirajući se u punu samostalnost unutrašnjeg razvoja. U doba Petra II. Petrovića Njegoša (1830.–1851.) potpuno je izgrađen mehanizam državne vlasti, koja je u narednim godinama donijela povoljne rezultate za oslobođenje Crnogoraca od turskog vrhovništva.

Prije Prvoga svjetskog rata na području hrvatskog etničkog prostora postojale su tri pravoslavne jurisdikcije: 1) Karlovačka mitropolija s jurisdikcijom u Banskoj Hrvatskoj; 2) Eukomenski carigradski patrijarh s jurisdikcijom nad pravoslavnima u Bosni i Hercegovini; 3) Mitropolija u Bukovini u Moldaviji, koja je u XVI. stoljeću potpala pod Turke, od 1775. godine bila je austrijska, a 1919. godine postala je dio Rumunjske, smještena u moldavskom gradu Suceava (Suczawa) i utemeljena od carigradskog patrijarhah 1401. godine vršila je jurisdikciju nad pravoslavnima u Dalmaciji. Budući da je Habsburška Monarhija bila država sastavljena od mnoštva različitih naroda, bilo je teško postići sjedinjenje svih crkava u jednu jedinstvenu pravoslavnu crkvu koja bi priznala zajedničkog poglavara.

Zbog toga je jurisdikcijsko ustrojstvo Pravoslavne crkve na Balkanu, kakvo je bilo na snazi od 1878. do 1903. godine, ostalo uglavnom nepromijenjeno sve do 1920. godine, kada su se pravoslavne Crkve „sjedinile“ u Srpsku pravoslavnu crkvu. Do tada su pravoslavni na srednjem Balkanu bili podijeljeni na sljedeće crkvene jurisdikcije: 1) Srpska pravoslavne crkva u kneževini, a zatim u kraljevini Srbiji (1882) s beogradskim mitropolitom na čelu postala je najprije autonomna (1832), a onda

autokefalna (1879) s pet episkopija ili eparhija; 2) Mitropolija Kneževine Crne Gore imala je dvije eparhije; 3) Grčko-istočna crkva BiH s tri eparhije (od 1900. godine s četiri: Sarajevo, Tuzla, Mostar i Banja Luka) izravno je ovisila o patrijarhu u Carigradu, a preko uprave zajedničkog ministarstva financija i od Austro-Ugarske monarhije; 4) Srijemsko-karlovačka mitropolija s tri eparhije (srijemsko-karlovačka, gornjo-karlovačka, pakračka), čijega se mitropolita smatrao nasljednikom pećkih patrijarha nazivajući se patrijarhom, vršila je jurisdikciju kako na području sjevernih hrvatskih krajeva, tako i u Madžarskoj; 5) Dvije dalmatinske eparhije (Zada i Kotor), koje su se od 1873. godine nalazile u mitropoliji Cernovci (Rumunjska), nalazile su se preko dalmatinskih krajeva u Habsburškoj odnosno Austro-ugarskoj monarhiji.

Nakon Prvoga svjetskog rata vlada u Beogradu odlučila je ujediniti sve srpske pravoslavne crkve. Najprije je 26. svibnja 1919. proglašeno „duhovno, moralno i administrativno“ jedinstvo svih srpskih pravoslavnih oblasti u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), a onda je 30. kolovoza 1920. u Srijemskim Karlovcima proglašena Srpska patrijaršija. Pretходno je poslanstvo srpske vlade uspješno zaključilo pregovore s ekumenskim patrijarhom u Carigradu, koji se za novčanu odštetu od 1,5000.000 francuskih franaka, odrekao svojih prava nad eparhijama u Bosni i Hercegovini te Makedoniji. Uz veličanstvene svečanosti bio je ustoličen u staroj patrijaršijskoj rezidenciji u Peći novi patrijarh Srpske pravoslavne crkve, Dimitrije Pavlović. Tako je bio ostvare stoljetni san Srpske pravoslavne crkve da svi pravoslavni Srbi, oni u Srbiji i izvan Srbije, budu obuhvaćeni jednom jedinstvenom srpskom crkvenom organizacijom. Tim zbijanjima crnogorska autokefalna crkva gubi, kao i država, svoju vjekovnu samostalnost!

ZAKLJUČNA / SINTETIČNA RAZMATRANJA

Sve prethodno, iako autor u svojem izlaganju gore navedene činjenice neizravno i na različite načine interpretira, bilo je potrebno istaknuti kako bismo mogli svestrano i u širokim aspektima sagledati monografsk-panramski dio vrijedne znanstvene studije dr. sc. Alojza Štokovića, koji u svojojim tezama interdisciplinarno i sa različitih uglova prikazuje postanak, djelovanje i specifičan način života crnogorske enklave u Peroju u Istri, na tadašnjem hrvatskom etničkom području pod društvenom i političkom upravom Mletačke Republike. Specifičnost interkonfesionalnih odnosa na tom prostoru s međusobnim konfesionalnim prožimanjima i poteškoćama izvrsno oslikava i analizira monografska studija autora, a što predstavlja novi doprinos interkonfesionalnoj i kulturološkoj strukturi hrvatskog istarskog povijesnog i etničkog prostora te uvelike obogaćuje hrvatsku historiografiju i kulturologiju, a što sigurno doprinosi pozitivnom vrednovanju tradicionalne hrvatske, katoličke i nacionalne tradicije i orijentacije, tzv. konceptu današnjih europskih i globalizacijskih integracija. Uz ovu generalnu sintetičku ocjenu, monografija dr. sc. Alojza Štokovića problemski i sadržajno ukazuje i na druge aspekte i diskurse:

a) Monografija se sadržajno temelji ne samo na historiografskim, crkveno-povijesnim, već i na književnopovijesnim, književnoteorijskim i interdisciplinarnim kulturološkim spoznajama o migracijskim procesima, pa je autor sagledavao i njihovu duhovnu baštinu preko koje se iščitava identitet određenog naroda ili etničkog nacionalnog korpusa, to jest Perojaca. Koristeći relevantne studije brojnih autora, dr. sc Alojz Štoković je u svojoj studiji pridonio ne samo boljem razumijevanju fenomena migracijskih kretanja, crnogorske populacije u enklavi Peroj, već i procesu akulturacije i adaptacije pojedinih skupina u novim

prostorima, očuvanju njihove duhovne baštine. Dao je odgovor na značajno pitanje: Zašto su neke, čak brojčano jače skupine naroda/etnosa, nestale, dok su se neke mnogo manje skupine održale do danas, usprkos brojnim povijesnim kataklizmama, ratovima i nedaćama.

b) Koristeći se brojnim arhivskim istraživanjima autor je istražio, proučio i analizirao arhivske izvore iz raznih fondova koji do sada nisu bili poznati ni objavljivani, a čuvaju se u arhivima u Kotoru, Zadru, Zagrebu, Rijeci, Kopru, Pazinu, Trstu i Veneciji. Posebno je analizirao i ukazao na fondove: notarskih knjiga Poreča, Bala, Vodnjana, Rovinja, Pule, Fažane i Galizane, matične knjige Peroja, Vodnjana i Fažane, fond *Catasto Franceschino*, Puljski kaptol, knjige bratovština, *Istriae visitatio apostolica* 1579, izvješća puljskih biskupa „ad limina“ itd. Prema tome, primarni cilj znanstvenog rada dr. Alojza Štokovića je postignut: različitim metodološkim pristupima, interpretiraju se činjenice i факте, razotkrivaju se novi izvori koji pružaju nove relevantne spoznaje na osnovi kojih je moguće stvoriti, odnosno i korigirati, novu sliku o Peroju i Perojcima u Istri. I ono što je najvažnije, autor se u svojim istraživanjima koristišto različitim metodološkim pristupima: analizirao je primarne arhivske izvore, interdisciplinarno i komparativno vršio poredbe i analize, uvažavao tradiciju i empiriju i na osnovi svega toga donosio svoje interpretativne sudove i zaključke. Ukratko, u krajnjoj sintezi ističemo: monografija dr. se. Alojza Štokovića predstavlja značajan znanstven doprinos, prije svega, hrvatskoj historiografiji i povijesnoj i crkvenoj kulturologiji. Zavidnom znanstvenom akribijom, svestranom analizom i metodologijom, autor na temelju dugogodišnjeg istraživanja objavljene i neobjavljene arhivske građe, služeći se postojećom literaturom i periodikom, obrađuje relevantnu temu, koja je i danas, kao i jučer, aktualna, ne samo zbog svog društvenog, kulturološkog, sociološkog, cr-

kvenog i lingvističkog gledišta, već i zbog toga što na specifičan način obrađuje međukonfesionalne i međunacionalne odnose na istočnim europskim prostorima.

c) Unatoč nekim još uvijek nerazjašnjenim nejasnoćama u interpretaciji jurisdikcijskih mjerodavnosti, kao i jezičnih neravnina u tekstu, studijski rad dr. sc. Alojza Štokovića svojim obimom, tematikom i znanstvenom akribijom predstavlja, relevantno znanstveno djelo iz područja povijesnih i humanističkih znanosti, koje može potaknuti i druge znanstvenike na istraživanje sličnih tema iz nacionalne, kulturne i vjerske povijesti hrvatskog etičnog i nacionalnog prostora, a koje su zbog poznatih političkih i društvenih prilika u nedavnoj prošlosti bile prešućivane ili marginalizirane. Zahvaljujući upravo znanstvenom radu dr. sc. Alojza Štokovića uspješno je odgođena jedna povijesna enigma pod nazivom „crnogorska enklava Peroj u Istri“ koja je dosad izazivala mnogobrojne znanstvenike različitih znanstvenih usmjerenja i disciplina da svoja istraživanja posvete ovom „perojskom fenomenu“! Zbog svega navedenoga monografski rad dr. sc. Alojza Štokovića prihvaćen je kao solidani interdisciplinarni znanstveni prinos preko kojeg je kandidat sasvim zasluzeno polučio značajnu nominaciju i sva prava koja mu iz tog osnova i pripadaju.

(Objavljeno kao *Predgovor* u disertaciji: Alojz Štoković, *Crnogorsko nasljeđe u Istri (Peroj – nove spoznaje oko doseljavanja i udomljavanja Crnogoraca 1657.–1816)*, Uredio prof. dr. sc. Milorad Nikčević – Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek 2012.)

RECENZENTSKI INSERTI

Red. prof. dr. sc. Vanda Babić
Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru
Obala kralja P. Krešimira IV. br. 2., 23000 Zadar

Predmet: Preporuka tiskanje knjige akademika Milorada Nikčevića Hrvatske i crnogorske književnokultурne veze, (Književnost i kultura na rubovima Mediterana)

Akademik Milorad Nikčević prati moj znanstveni rad više od dvadeset i pet godina te je svojim proučavanjem hrvatsko crnogorskih književnih i kulturnoškoj odnosa umnogome pridonio široj i jasnijoj znanstvenoj slici dviju kultura dvaju naroda. Njegov rad je prepoznat kako u R Hrvatsko tako i u rodnoj mu Crnoj Gori, a upravo ta pripadnost dvama domovinama čvrsta je karika koja nas povezuje.

Njegov znanstveni, stručni i kulturnoški rad je impozantan. Radi se to o više od 26 uredničkih knjiga, i najmanje 1636 samostalnih studija, prikaza, osvrti i raznovrsnih drugih članaka koji su se našli u recentnoj BIO-BIBLIOGRAFIJI MILORADA NIKČEVIĆA Nade Drašković (FCJK, Cetinje 2016.)

Rukopis *Hrvatske i crnogorske književnokultурne veze, (Književnost i kultura na rubovima Mediterana)* sadrži tri dijela s uvodom koji progovara o samobitnosti dvaju naroda Crne Gore i Hrvatske i njihove vjekovne kulture kao stičevine s kojim nas uvodi u prvo poglavje koje se bavi kulturnim vezama i suodnosima od najstarijih vremena do suvremenosti. Središnje poglavlje knjige promatra suodnose, veze, interferencije Boke kotorske unutar mediteranskog duhovnog prostora, hrvatske kulture i baštine Crne Gore dajući nam svoj pogled i poveznice na ovu osjetljivu i značajnu temu.

Treće su zbroj Nikčevičevih eseja od kojih dominira onaj naslovljen *Domovinski rat u književnim vizurama suvremenih crnogorskih umjetnika*, koji iako otvara rane liječi, promiče, spaja i glasno progovara o (ne)vremenima koja neprešućena (p)ostaju predmetom manipulacije.

Knjiga akad. Milorada Nikčevića *Hrvatske i crnogorske književnokultурne veze, (Književnost i kultura na rubovima Mediterana)* predstavlja značajan doprinos posebno u proučavanju hrvatsko – crnogorskih književnih i kulturnih veza te je s posevnim zadovoljstvom preporučam objaviti.

Zadar, 22. siječnja 2019.

red. prof. dr. sc. Vanda Babić, v.r.

Red. prof. dr. sc. Milica Lukić
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek, Republika Hrvatska
Fakultet za crnogorski jezik i književnost
Vladike Petra I b.b., 81250 Cetinje, Crna Gora

PREDMET: Preporuka za tiskanje knjige akademika Milorada Nikčevića *Književno-kulturene veze na rubovima Mediteran (Hrvatske i crnogorske književnokulturene interferencije)*

O akademiku prof. dr. sc. Miloradu Nikčeviću pisala sam u više navrata, posebno u svojoj knjizi *Lingua Montenegrina – Croatica / Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književnojezične povijesti i sadašnjosti* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro – Montenegrina“, Osijek – Cetinje 2010., 239 str.), a uredila sam i zbornik posvećen njemu u čast pod nazivom *Između dviju domovina* (Filozofski fakultet u Osijeku, 2011., 703 str.). Poodavno sam ustvrdila da me „njegov slučaj“ podsjeća na onaj austrijskoga kompozitora Arnolda Schönberga koji je nakon preseljenja u Sjedinjene Američke države 1950. godine izjavio „da u emigraciji umjetnici gube svoju stvaralačku snagu, da njihovo nadahnucće presuši čim ih domovinski korijeni više ne hrane“. Međutim, „slučaj“ akademika Nikčevića, koji više od 60 godina izbiva iz zemlje svojih „pradjeđova“, opovrgava istaknutu Schönbergovu misao. Njegov pak „emigrantski“ opus fascinira: čine ga 25 samostalnih knjiga i više od 26 uredničkih knjiga, od kojih je više kapitalnih, ali je svakako na prvome mjestu njegova *Istorija crnogorske književnosti od 1852. do 1918. godine* (III tom, Podgorica, 2012.) i najmanje 1636 samostalnih studija, prikaza, osvrta i raznovrsnih drugih članaka koji su se našli u recentnoj BIO-BIBLIOGRAFIJI MILORADA NIKČEVIĆA Nade Drašković (FCJK, Cetinje 2016.).

Onaj tko samo posljednje desetljeće prati njegov rad, koji se podudara s boravkom u Crnoj Gori, odnosno na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost u Cetinju, može lako ustvrditi da je on jedan od najangažiranijih Crnogoraca u dijaspori, koji koristi svaku priliku (ili

ne propušta ni jednu!) da bi progovorio o hrvatsko-crnogorskim i crnogorsko-hrvatskim vezama sa sviješću da je konačna svrha znanosti kojoj se posvetio unapređenje kvalitete života svoga naroda na svim razinama na kojima se on (život) ostvaruje, a ujedno i izvrstan model, iako to zvuči nepopularno, kako graditi mostove prema drugima jer onih koji propagiraju njihovo rušenje svijet je i onako pun.

Prijedlog rukopisa koji je pred nama *Hrvatske i crnogorske književnokulturne veze*, (*Književnost i kultura na rubovima Mediterana*), kao i većina Nikčevićevih knjigovnih uradaka, podijeljen je u tri zasebna korpusa. U svakom je od njih po nekoliko recentnih, vrlo značajnih i ozbiljnih studija koje su većim dijelom izlagane na znanstvenim i stručnim konferencijama, simpozijima ili su pisane za posebne znanstvene namjene. Ono što Nikčevića čini prepoznatljivim i u ovim studijama jest to što je svoja proučavanja podredio visokim estetskim standardima i metodološkim principima komparativistike. Sva njegova istraživanja odnose se na unutarnje koherentno-interferentne veze i suptilne odnose među modelima raznih kultura, kako u Hrvatskoj, tako i u njegovoj domicilnoj Crnoj Gori. No, on nije pručavatelj samo regionalnoga karaktera, već sve pojave u crnogorskoj i hrvatskoj kulturi promatra u istočnoeuropskom i zapanoeuropskom kulturnom i književnom kontekstu i 2

pronalazi njihovo mjesto u njima. U najnovijem se Nikčevićevu rukopisu posebno ističu emocionalno-suptilni eseji koji su vezani za sumorne dane Domovinskoga rata u Republici Hrvatskoj. U taj kontekst, uz vlastitu osobnost, istaknuo je i sve ostale autore u Crnoj Gori (J. Brković, Đ. Sabljaković, M. Pavlović, V. Nikolić i dr.) koji su se nadahnuli vizijom rata, slobode i pravednosti u tim teškim i „pomjerenim ratnim i zlim vremenima“.

Zbog svega istaknutoga te zbog reputacije koju akademik Nikčević ima u znanstvenim i kulturnim krugovima Crne Gore i Republike Hrvatske kao najrevniji njihov ambasador, najnoviji rukopis akademika prof. dr. sc. Milorada Nikčevića *Hrvatske i crnogorske književnokulturne veze* (*Književnost i kultura na rubovima Mediterana*) svesrdno preporučujem za potporu i tiskanje u 2019. godini.

U Osijeku 18. siječnja 2019.

Red. prof. dr. sc. Milica Lukić (vr)

BILJEŠKA O AUTORU

Književni istoričar, teoretičar i književnik Milorad Nikčević rođen je 14. januara 1941. godine u Stubici / Pješivci u Crnoj Gori. Osnovnu školu završio je u Bogetićima, a gimnaziju u Nikšiću. Diplomirao je studij slavistike (jugoslavistiku i rусiskу) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu magistrirao je s tezom *Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – uticaji i paralele*. Doktorsku disertaciju pod naslovom *Crnogorska pripovijetka od 60-ih godina 19. vijeka do Prvog svjetskog rata* odbranio je na Filološkom fakultetu u Beogradu i stekao akademsko zvanje doktor filoloških nauka.

Studijski se usavršavao na Državnom univerzitetu „Lomonosov“ u Moskvi (1975), na University of California u Los Andelesu (1989), Zatim na Zagrebačkom Filozofskom fakultetu (1996) i na University of Berkeley u San Francisku (2001). Više od jedne decenije predavao je hrvatsko-srpski i ruski jezik s književnošću kao srednjoškolski profesor u Školskom centru „Ruđer Bošković“ u Osijeku (1970–1980). Radio je u Zajednici općina Slavonije i Baranje sa sjedištem u Osijeku, a potom u istom svojstvu kao republički savjetnik/inspektor za prosvjetu,

naku i kulturu u Ministarstvu prosvjete u Zagrebu (1980–1986). Od 1979. do 1986. godine predavao je kao univerzitetski profesor ruski jezik (dopunski rad) na Medicinskom fakultetu i Višoj medicinskoj školi Sveučilišta u Zagrebu na dislociranom studiju u Osijeku. Položio je stručni ispit za profesora srednje škole i državni ispit u upravi. Županijski sud u Osijeku imenovao ga je 1997. godine za stalnog sudskog tumača za ruski, „rusko-ukrajinski“ i srpski jezik (1997), a 2012. godine i za crnogorski jezik.

Od 1986. godine radi kao docent, potom kao vanredni profesor (1989), zatim kao redoviti profesor (1996) i naposljetku kao redoviti profesor u trajnom zvanju (2001) na Odsjeku kroatistike (Katedra za hrvatski jezik i književnost) na Filozofskom (bivšem Pedagoškom) fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Predavao je kolegije *Metodika jezika i književnosti*, a od 1993. *Metodologiju znanstveno-istraživačkog rada* i *Metodiku nastave književnosti*. Od 2005. do penzionisanja 2011. godine predsjednik je i jedan od utemeljitelja *Katedre za metodike i metodologiju znanstveno-istraživačkog rada nastave jezika i književnosti*. Od školske 2014/2015. godine jedan je od utemeljitelja i stalni zaposlenik novootvorenog Fakulteta za crnogorski jezik i književnost u Cetinju gdje je preuzeo kolegij Crnogorska književnosti za studente prve i narednih godina.

U zvanju znanstvenog savjetnika prof. Nikčević je saradnikom na enciklopedijskim edicijama Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža” u Zagrebu i brojnim naučnim institucijama u RH i CG. Ujedno je saradnikom na *Književnoj enciklopediji (I.-IV.)*, Leksikografskoga zavoda za koju je napisao brojne enciklopedijske odrednice.

Učesnik je mnogih inostranih i domaćih konferencija i kolokvija, gdje se raspravljalo o nacionalnim entitetima, njihovim doticajima, susretima, interkulturnim vezama i konfesijama. Skrećemo pažnju na:

-
- zagrebačkom Filozofskom fakultetu (1996) – gost profesor 2 semestra: studija Montenegrine (Crnogorska književnost i Crnogorska kultura i civilizacija).
 - University of UCLA (Los Angeles, 1989) – višemjesečna predavanja na Slavističkoj ljetnoj školi.
 - Sveučilište „Janos Panonijus“ i Hrvatski znanstveni zavod, Pečuh (1997) na temu: *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika*
 - University of Berkeley (San Francisco, 2001) – višemjesečna predavanja na Slavističkoj ljetnoj školi.
 - Školski vjesnik, Split 2003. poziv na obilježavanje 70-godišnjice od rođenja prof. dr. sc. Ivana Mimice
 - Dukljanska akademija nauka i PEN Centar Crne Gore (2004) na temu: *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*
 - Filozofski fakultet u Nikšiću (2005) na temu: *Referencija i recepcija savremene crnogorske književnosti u kontaktnim zemljama*
 - Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje u Cetinju (2005) na temu *Vuk Karadžić i Crnogorci*
 - Grad Vukovar 2006: *Paradigma muke Vukovara i Dubrovnika u apokaliptičkim vizijama suvremenih crnogorskih umjetnika* (pojedinačno predavanje za građanstvo)
 - Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje u Cetinju (2005) na temu *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*
 - Gradska biblioteka Zagreb i PEN Centar Zagreb 2006. na temu: *Paradigma muke Vukovara i Dubrovnika u apokaliptičkim vizijama suvremenih crnogorskih umjetnika* (pojedinačno predavanje uz kazivanje autentičnih tekstova: dramske umjetnica Vlaste Ramljak)

- Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje u Cetinju (2006) na temu *Tekuća crnogorska istoriografija i povijesna leksi-kografija*
- Društvo crnogorsko-hrvatskog prijateljstva Dubrovačko-ne-retvanske županije, Dubrovnik (2007) na temu *Paradigma muke Dubrovnika i Vukovara u apokaliptičkim vizijama suvremenih crnogorskih umjetnika* (tekstove čitali dramski umjetnici Dubrovnika – pojedinačno predavanje za građanstvo).
- Lavovski univerzitet *Ivan Franko* u Lavovu/Ukrajina (2007) na temu *Srednjojužnoslavenski jezici u sinkroniji i dijakroniji* u povodu knjige prof. dr. sc. Ljudmile Vasiljeve.
- Dukljanska akademija nauka i umjetnosti i Crnogorska pravoslavna crkva, Cetinje (2008) na temu *Rat i ratne refleksije (paradigma stida i srama nad Srebrenicom, Vukovarom i Dubrovnikom)*.
- Isusovački fakultet u Splitu (2010): *fra Šimun Milinović, barski nadbiskup – život i djelo* (o 100. obljetnici smrti 1910.–2010.) Nastupio s temom: *Doprinos Šimuna Milinovića (1835.–1810.) duhovnom i kulturnom životu Crne Gore / Boke Kotorske u razdoblju knjaza/kralja Nikole I. Petrovića Njegoša – novo iščitavanje korespondencije*.
- Istarsko povjesno društvo/Societa storica Istriana (2012.) na temu knjige dr. sc. Alojza Štokovića, *Crnogorsko nasljeđe u Istri*.
- Zajednica Crnogoraca Primorsko-goranske županije, Rijeka (2012), na temu *San i java nad domovinom Crnom Gorom Ivana Jakšina Brajovića*

Utemeljitelj je *Crnogorskog studija Montenegrina* (1995) (Crnogorska književnost, Povijest crnogorske kulture i civilizacija)

cije) i prvi je gostujući profesor toga studija na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1996).

Predlagač je programa i nositelj kolegija *Hrvatske književne komunikacije s crnogorskom književnošću (vidovi i aspekti)* na poslijediplomskom i doktorantskom studiju *Hrvatski jezik i književnost u kontekstu srednjoeuropskih jezika i književnosti* na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Od 2005. do 2011. pročelnik je i jedan od utemeljitelja *Katedre za metodike i metodologiju znanstveno-istraživačkoga rada nastave jezika i književnosti* na Filozofskom fakultetu Osijek.

Jedan je od utemeljitelja Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici sačinitelj elaborata (2010). Takođe je i jedan je od utemeljitelja Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju (2019).

Osnivač je i potpredsjednik prvog Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Montenegro” (1990), Nacionalne zajednice Crnogoraca (1993), predsjednik je Crnogorskog društva „Montenegro – Montenegrina” u Zagrebu (1995–1997), Crnogorskog kulturnog društva „Montenegro – Montenegrina” u Osijeku (1997. do sada). Demokratskog saveza Crnogoraca Republike Hrvatske (2006–2014). Sada je potpredsjednik Hrvatsko-crnogorskog društva prijateljstva „Croatica Montenegrina” RH (2000. do sada). Kao takav biran je na izborima za nacionalne manjine u prošlom i ovom razdoblju za predstavnika crnogorske manjine za grad Osijek, a u ovom periodu tri puta za Osječko-baranjsku županiju.

U najnovije vrijeme, s blagoslovom poglavara Crnogorske autokefalne pravoslavne crkve i Punomoćjem njegova Preosveštenstva Arhiepiskopa cetinskog i Mitropolita crnogorskog Mihaila (Miraša) Dedeića, prof. Nikčević je naimenovan povjerenikom i punomoćnikom u Republici Hrvatskoj. Kao takav on

je inicijator, pokretač i realizator osnivanja Crnogorske pravoslavne crkve u Republici Hrvatskoj (priznata 2006). Sudionik je književnih razgovora na HTV-u, na Drugom i Trećem programu Radio Zagreba, te na televizijama Sarajeva i Titograda / Podgorice.

Za stručni, naučni, pedagoški i kulturni rad dobio je više priznanja i nagrada. Posebno se ističe: *Pečat grada Osijeka* (2003) za *izuzetna ostvarenja u području znanosti*, *Nagrada Osječko-baranjske županije* (Plaketa, Pečat i novčana nagrada) za životno djelo (2012), posebna *Povelja Crnogorske pravoslavne crkve uz zahvalnost i dobročinstvo na priznavanju naše svete crkve u Republici Hrvatskoj* (2006), te *Odličje reda Danice Hrvatske s likom Marka Marulića* koje mu je uručio predsednik RH gosp. dr sci Ivo Josipović, 7. oktobra 2014. u Zagrebu.

O naučnom, kulturnom i prosvjetnom portretu prof. Nikčevića snimljeno je više televizijskih emisija, dokumentarnih priloga na HRT-u, crnogorskoj državnoj televiziji i drugim televizijskim postajama u zemlji i inozemstvu. Godine 2016. snimljen je (TVCG) dokumentari film „Stubički snovi - Milorad Nikčević” te drugi sadržaji i razgovori.

Na osnovi Odluke (br. 1-630/18-280/1 od 21 12. 2018. godine Agencija za kontrolu i obezbjeđenje kvaliteta visokog obrazovanja Crne Gore, prof. dr sc. Milorad Nikčević je **izabran na listu eksperata za filologiju** za akreditaciju / reakreditaciju ustanova visokog obrazovanja i njihovih studijskih programa u Crnoj Gori.

Veliki broj književnoistorijskih, književnoteorijskih, kulturnoških, lingvističkih, paleoloških studija i rasprava, eseja, feljtonskih i drugih diskurzivnih kolumni, prikaza i stručno-metodičkih i metodoloških radova, objelodanio je prof. Nikčević u

raznim periodičnim publikacijama, tematskim i specijalističkim zbornicima, dnevnim listovima i revijama i to u većini bivših jugoslavenskih republika te u inostranstvu. Sudjelovao je sa saopštenjima na mnogim naučnim i stručnim skupovima, slavističkim, filološkim i folklorističkim kongresima, tematskim i specijalističkim konferencijama, kolokvijima, međunarodnim i brojnim domaćim filološko-slavističkim kongresima i simpozijima van svoje domicilne i novostečene Republike Hrvatske.

Prof. dr Milorad Nikčević je objavio 26 monografske publikacije (samostalno ili u koautorstvu)¹. Urednik je i priredivač 29 knjiga i zbornika radova, a recenzent je preko stotinu (108) knjiga i članaka u periodici. Autor je 792 bibl. Jedinice naučna i stručna rada koji su objavljeni u monografskim publikacijama i zbornicima, kao i 186 studija, eseja i članaka u periodičnim publikacijama (novinama i časopisima). Takođe je autor preko sto (100) predgovora, pogovora i recenzije. Uz brojne intervjuje koje je dao za razne novine, radio i TV kuće, njegov ukupni stvaralački opus broji do 2016. godine 1636 bibliografsku jedinicu ne računajući najnovije radove u kao samostalne knjige i u periodici, koji sada na desetine publikacija.

O prof. Nikčeviću pisano je u književno-istorijskoj i kritičkoj literaturi blizu 700 (673) priloga. Objavljena su i dva posebna izdanja o njegovom stvaralaštvu: *Dnevnik čitanja jednog intelektualca (Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića)* (2006) i Zbornik Milorada Nikčevića *Između dviju domovina* (2011). U pripremi za štampu je još jedna publikacija.

¹ Cjelokupni presjek naučnog rada prof. M. Nikčevića Objavila je mr. Nada Drašković, *BIO-BIBLIOGRAFIJA MILORADA NIKČEVIĆA*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje ,2016, 530 stranica.

Profesor je Nikčević ostvario velik broj institucionalnih projekata na nekoliko sveučilišta u bivšoj Jugoslaviji, Republici Hrvatskoj, te u inostranstvu. Ističemo:

- a) *Bajronski elementi – distinkтивни znak strukture Smail-age Čengića Ivana Mažuranića* (Romantični kontekst i pitanje: da li je Smail-aga bajronski tip čovjeka) (Byronic elements as structural features of Ivan Mažuranić's Smail-aga Čengić) u zborniku *Bajron i bajronizam u jugoslavenskim književnostima* (Byron and Byronism in Yugoslav Litweratures), Institut za književnost i umjetnost, Beograd i Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1991.
 - b) *Tragom umjetnosti riječi Dušana S. Đukića* – Hrvatska moderna, Croatica XXII, sv. 35–36, Zagreb, 1991.
 - c) *Barokna književnost bokokotorskog korpusa i njeni tematsko-motivski i jezično-stilski dodiri sa slavonskim barokom* - Barokna književnost Slavonije, u zborniku *Ključevi raja*, Zagreb, 1995.
 - d) *Poezija Augustina Tina Ujevića u europskom književnom kontekstu*, u zborniku *Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika*, knjiga 2, Pečuh/Mađarska, 1997.
 - e) *Nad povijesnim tokovima i izvorima korespondencije Josipa Jurja Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša* – Corpus Strossmayranum, Revija, 1990, Osijek, 2000.
- Od godine 1994. Nikčević je nosilac (kao glavni istraživač i urednik/redaktor) institucionalnog međunarodnog projekta *Jezici i kulture u doticaju* u okviru kojega su, sa sveučilišnim profesorima iz Republike Hrvatske i Republike Crne Gore, već realizirani sljedeći sadržaji:
- a) *Pola milenija Crnojevića štamparije*, Zagreb, 1994. (Knjiga sažetaka).

- b) *Pola milenija Crnojevića štamparije*, Zagreb, 1996.
(Zbornik radova).
- c) *Peroj / Istra – u prošlosti i sadašnjosti*, *Tabula*, Filozofski fakultet, Pula, 2000.

U razdoblju od 2002. do 2007. godine projektu je naziv *Kulture u doticaju : stoljetne hrvatsko-crnogorske veze : (komparativni kontekst)*. Od 2007. do 2011. godine kontinuitet je nastavljen jer je tada voditelj i glavni istraživač na projektu *Kulture u doticaju : stoljetni hrvatski i crnogorski književni kontinuiteti*. U okviru njega realizovan je polivalentni međudržavni i međunarodni potprojekat *Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori 2009* (u Cetinju od 27. septembra do 1. oktobra 2009). Potprojekti vezani za Crnojevića štampariji, za Peroj i za Ivana Mažuranića rezultirali su naučnim skupovima i zbornicima radova kojima je profesor Nikčević glavni pokretač, organizator i urednik. Posebna je zasluga što je prof. Nikčević u sklopu toga projekta stvorio selekciju uzornoga kadra, ponajviše iz redova svojih studenata, s odbranjениm doktorskim disertacijama koje su velik doprinos poredbenoj kroatistici i montenegrinstici.

Na prijedlog Vlade Crne Gore, Univerzitet u Podgorici imenovao ga je početkom 2006. godine u ekspertni tim, zajedno sa akademikom Vojislavom P. Nikčevićem i saradnicima, kojem je povjerena priprema i izrada nacionalnog projekta *Istorija crnogorske književnosti*. Projekat je realizovan, a prof. Nikčević je monografski obradio treći svezak, period od 1852. do 1918. godine (Institut za crnogorski jezik, Podgorica, 2012).

Saradnik je na projektu Instituta za crnogorski jezik i književnost *Bibliografija NJEGOŠ*, u okviru kojega je objavljena četvorotomna bibliografija svih radova o Njegošu i svih izdanja Njegoševih djela na štokavskim standardnim jezicima i u Europi (2013).

Saradnik je na projektu Instituta za crnogorski jezik i književnost: *Književno stvaralaštvo Crnogoraca u Vojvodini*.

Milorad Nikčević je 80-ih i 90-ih godina bio jedan od urednika:

Revije : časopisa za književnost, kulturu i društvena pitanja (Osijek), srednjoškolskog lista *Napredni kemičar* (Osijek), uredio je u koautorstvu *Facta montenegrina*, br. 4 (tematski), Zagreb, 1995 (*Za novi pristup Njegoševe Luče mikrokozma (1845) – 150 godina njene univerzalnosti*) i *Facta montenegrina*, br. 16 (tematski), 2000 (*Peroj (1657) crnogorska enklava u Istri*). Uradio je i časopis *Tabula*, br 2 u kojem su objavljeni rezultati IV. međunarodnog znanstvenog skupa Jezici I culture u doticajima : *Peroj / Istra u prošlosti i sadašnjosti*, Filozofski fakultet u Puli, 1999/2000.

Sada je član uredništava časopisa:

Život i škola : časopis za teoriju i praksi odgoja i obrazovanja (Osijek) i međunarodnog časopisa *Lingua Montenegrina : časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja* (Institut za crnogorski jezik i književnost i FCJK) u Podgorici/Cetinju.

Zastupljen je kao kulturni, prosvjetni i naučni radnik u sljedećim posebnim edicijama:

1. *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, ur. Nikola Racović, Cetinje, 1987, 141–142.
2. *Hrvatski leksikon*, ur. dr. Antun Vujić, II. svezak, L – Ž, Naklada leksikon d. o. o., Zagreb, 1997, 174.
3. *Leksikon pisaca Jugoslavije*, IV. tom, M – NJ, Matica srpska, Novi Sad, 1997, 687–688.
4. *Osijek i okolica*, ilustrativna monografija, „Riječ”, Osijek – Vinkovci, 1998, 146.
5. *Leksikon članova Društva hrvatskih književnika (Ususret stogodišnjici Društva 1900 - 2000.)*, „Riječ”, Vinkovci, 1999, 212–213.

6. *Who's Who at the university of Josip Juraj Strossmayer in Osijek*, Osijek 2002, 124.
7. Monografija *Pedagoškog fakulteta (1977–2002)*, Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, 2002, 43–44.
8. Helena Sablić Tomić / Goran Rem: *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2003, 552.
9. *Hrvatski osobnik*, Lexicographic institute „M. Krleža“, Zagreb, 2003.
10. *Hrvatski thsaurus*, Lexicographic institute „M. Krleža“, Zagreb, 2003.
11. *Enciklopedija crnogorskoga naroda*, DANU, Podgorica (u pripremi).
12. Nikola Racković, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica, 2009.
13. *Ko je ko u dijaspori Crne Gore/nauka*, Centar za dijasporu Crne Gore, Podgorica, 2013.

Sudjelovao je kao mentor na izradama i obranama brojnih doktorskih disertacija i uvijek je *išao u susret mladim ljudima / mladim naučnicima*.

Školske 2006/07. prof. Nikčević je u okviru institucionalnoga projekta o Peroju utemeljio dopunsku „Perojsku školu“ za đecu crnogorskog entiteta u RH koja je djelovala nekoliko godina i bila je smještena u Međunarodnom đečjem ljetovalištu u „Puntiželi“ (nadomak Peroja). Konstatirano je da je to bila „prva dopunska škola crnogorske đece na svijetu“.

Uradio je i napisao tekstove u reprezentativnim katalozima izložbi: slikara-grafičara Stanka Grubača *Dragulji Osijeka* (Osijek, 1998) te akademskoga slikara Veselina Banjevića *Meditersko-koloristički simboli Veselina Banjevića – izložba* koja je prezentirana u nekoliko gradova Hrvatske (Osijek, 1998, Pula, 2000, Rijeka 2002). U taj tematski okvir smještamo

i izložbe akademskog slikara Miroljuba Pavlovića iz Novigrada istarskog, koji je nedavno preminuo.

Profesor Nikčević je član sljedećih institucija u Republici Hrvatskoj i inostranstvu:

- Društva Hrvatskih književnika
- Matice hrvatske
- Hrvatskoga filološkog društva
- Hrvatskoga društva folklorista (Sekcija za književnost)
- Društva hrvatskih sveučilišnih nastavnika
- Društva nezavisnih pisaca Crne Gore / Podgorica
- Društva estetičara i etičara Crne Gore
- Instituta za crnogorski jezik i književnost / Podgorica
- Bio je članom Matičnog odbora za filologiju (izbor sveučilišnih nastavnika

u sva naučna zvanja) u Ministarstvu znanosti, prosvjete i sporta Republike

Hrvatske (2010–2014).

- Redovni je član / akademik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (DANU).

- U septembru 2016. izabran je za predsjednika Odbora za nauku i prosvjetu Savjeta svjetske dijaspore Crne Gore, gdje je nominiran od Ministarstva nauka Crne Gore i sljedeći mandat (2019-2022).

Kad se sagleda u cjelini znanstveni opus Milorada Nikčevića, lako je uočljivo da je on po primarnim interesima i postignućima zapravo istoričar književnosti. Središnje mjesto u njegovim književnopovijesnim istraživanjima pripada crnogorskoj i hrvatskoj književnosti XIX i početka XX vijeka te suvremenoj književnosti. Tematikom je Nikčević uglavnom orijentiran na crnogorskiju književnost naznačenoga perioda, dok je pristupom materiji, načinom njezine obrade, u prvome redu, usmjeren na

međuknjiževna prožimanja. Ogleda se to i u njegovoј doktorskoј disertaciji u kojoj je osvijetlio cio jedan nepoznati korpus literature i sagledao ga u kontekstu južnoslavenskih i evropskih literarnih tokova. Takva je, na koncu, i njegova kapitalna *Istoriјa crnogorske književnosti od 1852. do 1918* (štampana 2012).

I samo površnim pogledom na Nikčevićevu obimnu bibliografiju otkriva se njegova posebnost koja se očituje u identitetskim dvojnostima, višesmjernom sagledavanju činjenica i prekoračivanju granica: *Hrvatski i crnogorski književni obzori: povijesni književno-kulturni kontekst* (1995), *Na civilizacijskim ishodištima: književni suodnosi i interferencije* (1999), *Komparativna filološka odmjeravanja* (2006) te ova nojnovija knjiga (2019), itd.

dr. sc. Jakov Sabljić

SUMMARY

I wrote about Prof. Milorad Nikčević, academician, on several occasions, including in my book *Lingua Montenegrina – Croatica / Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književno-jezične povijesti i sadašnjosti* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro – Montenegrina“, Osijek – Cetinje 2010., 239 str.). Furthermore, I edited a collection of papers dedicated to him, titled *Između dviju domovina* (Filozofski fakultet u Osijeku, 2011., 703 str.). It was a long time ago that I first stated that Nikčević’s case reminded me of the case of Austrian composer Arnold Schönberg who, after moving to USA in 1950 said that upon emigration, artists lose their creative power, as well as that their inspiration disappears as soon as they left their homeland. However, the “case” of Prof. Nikčević, who resides outside of the country of his ancestors for more than 60 years, denies the Schönberg’s position. Nikčević’s “emigration” oeuvre is fascinating: it is composed of 25 authored books and more than 26 edited books, including several capital editions, and first and foremost his *Istorija crnogorske književnosti od 1852. do 1918. godine* (III tom, Podgorica, 2012.) and at least 1636 independent studies, overviews, reflections and other papers that found their place in the recent edition of BIO-BIBLIOGRAFIJA MILORADA NIKČEVIĆA by Nada Drašković (FCJK, Cetinje 2016).

During the past decade, working part-time at the Faculty for Montenegrin Language and Literature in Cetinje, Nikčević has proven to be one of the most engaged Montenegrins from

the diaspora, who uses every opportunity to talk about Montenegrin-Croatian and Croatian-Montenegrin ties, aware that the ultimate purpose of science to which he dedicated his career was to improve the quality of life of his people at all levels, i.e. to build bridges to others. The world is anyway overflooded with those who wish those bridges to collapse.

The proposed manuscript titled *Književno-kulturne veze na rubovima Mediterana (Hrvatske i crnogorske književno-kulturne interferencije)*, is, just as most of Nikčević's books, divided into three separate parts. Each of them contains several recent, very important and thorough studies that were mostly presented at scientific conferences or written for specific research purposes. In the studies, Nikčević carries out the analysis in line with high aesthetic standards and methodological principles of comparative literary studies. All his researches are related to internal coherence-interference ties and subtle relationships between the models of different cultures, both in Croatia and his domicile Montenegro. However, he does not examine only the regional context; all the phenomena in Montenegrin and Croatian culture are analysed within the eastern European and western European cultural and literary context as well.

Especially prominent in Nikčević's work are the emotionally-subtle essays related to the gloomy days of Croatian War of Independence. In this context, in addition to himself, he reflects on all the other authors from Montenegro (J. Brković, Đ. Sabljaković, M. Pavlović, V. Nikolić and others), who were inspired by the vision of war, freedom and justice in those difficult times of war and evil.

Based on the aforementioned and the reputation of Prof. Nikčević in scientific and cultural community of Montenegro and Republic of Croatia, I wholeheartedly recommend the latest manuscript of Prof. Milorad Nikčević titled *Književno-kul-*

turne veze na rubovima Mediterana (Hrvatske i crnogorske književno-kulturne interferencije) for support and printing in 2019.

In Osijek, 18 January 2019

Prof. dr. Milica Lukić (m.p.)

INDEX IMENA

A

Afirević, Fran 19, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 76, 398
Apollinaire, Guillaume 361
Apolonović Rovinski, Pavle 161, 162
Ariosto 48, 50, 70, 88
Azeljo 58

B

Babić, Josip 141
Babić, Vanda 2
Badalić, Josip 286, 309
Balbo 58
Balović, Julije 188, 189
Banašević, Nikola 63, 68, 102, 108, 109, 118, 125, 126, 130, 134, 415
Ban, Đorđe 13, 103, 127, 397
Banovićem, Vlatko 268
Banjević, Mirko 44, 167, 353, 362, 367, 373, 399, 414, 415, 420, 471
Barac, Antun 31, 100, 116, 124, 125, 130, 147, 283, 292, 293, 294, 295, 305, 309
Baranin, Dušan 330
Barbalić, Fran 426, 440
Batričević, Boban 99

Beckett, Samuel 331
Bečić, Antun 188
Berkuljan, Gojko 417
Bjelanović, Savo 225
Blériot, Librairie 236
Blok, Aleksandar 361
Bogdanović, Pero 158
Bogišić, Baltazar 32, 115, 160, 402, 420
Boliris, Ivan Bono 190
Bordela, Fernan 65
Bošković, Ruđer 29, 428, 440, 461
Brajković, Gracija 191
Brković, Jevrem 45, 369, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 395, 398, 399, 415, 421, 459, 476
Broz, Miho 165
Brozović, Dalibor 401
Bukovac, Vlaho 32, 161, 417, 420
Bulajić, Veljko 45, 415, 421
Bulatović, Momir 379
Bulić, Ivan 117
Buzolić, Stjepan 56, 58, 69, 90, 398
Byron, George Gordon 55, 224, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 310, 311, 313, 468

C

Cankar, Ivan 13

Car, Marko 6, 120, 129, 215, 216,
217, 218, 219, 220, 221, 222,
223, 224, 225, 226, 233, 420

Cecić, Dominik 190

Cerović, Stojan 44

Cesare, Beccaria 58

Cesarić, Dobriša 44, 420

Cetinjski, Sveti Petar 18, 21, 123,
144, 201, 228, 231, 337, 338,
411, 417

Crnogorčević, Nikola Š. 248

Č

Čađenović, Jovan 151, 167, 415

Čermak, Jaroslav 162, 163

Čolak, Tode 323, 327

Čubelić, Tvrko 203

Ć

Ćipiko, Ivo 225

Ćorović, Vladimir 120, 129, 225,
242, 275

D

Deanović, Mirko 119, 120, 130

de Musset, Alfred 223

Deretić, Jovan 252, 254, 283, 309

Dobričanin, Ljubomir 342

Dojčević, Vuk 52, 66, 79, 80, 83,
91, 413

Dolči, Fran 143

Domljan, Žarko 386

Dostoevski, Fjodor Mihajlović 162

Dragičević, Risto 167

Dragičević, Risto 102, 111

Dragović, Živko 120

Drašković, Čedomir 98, 132

Drašković, Nada 19, 383, 467, 475

Drljević, Sekula 44, 420

Držić, Marin 29

Dučić, Nićifor 109, 110, 128, 156,
225

Dudan, Vicko 190

Dudić, Kosta 120, 131

Dukljanina, Pop 18, 28, 410

Durković - Jakšić, Ljubomir 98,
130

Đ

Đilas, Milovan 330

Đorić, Nikola 224

Đukanović, Milo 379

Đukić, Dušan S. 32, 116, 140, 148,
149, 150, 167, 228, 229, 258,
267, 415, 468

Đurđević, Ignat 198

Đurović, Josip 6, 119, 132, 205,
208, 414, 415

E

Eckerman, Johann Peter 116, 130,
289, 309

Elevinas, Emanuel 11

Eliot, T. S. 286, 309

F

Fabre, Emile 238

Filipović, Fran 58, 417

Finka, Božidar 431, 432, 441

Fišer, Ernest 45, 421

Frangeš, Ivo 283, 297, 309, 310,
316, 327

Franičević, Marin 316, 327, 353,
362

Franić, Ante 77, 78

G

Gajić, Dragoljub D. 260
Gaj, Ljudevit 30, 145
Galić, Nikica 402
Gauthier, Henri 236
Gjalski, Ksaver Šandor 241
Gligorić, Velibor 317
Gogolj, N. V. 287, 310
Gogolju, N. V. 287
Gojnić, Labud 120, 121, 128
Grbić-Softić, Slobodanka 338
Gundulić, Ivan 198, 200

H

Hajduković, Ilija 249
Herder, Johann Gottfrid 141
Hergešića, Ivo 234, 235, 237
Hergešić, Ivo 233, 234, 236, 237,
239, 240
Holeček, Jozef 162
Horacije 48, 50, 70, 88
Hropčenko, Mihailo Borisovič 283

I

Ignjatović, Jakov 149
Ilić, Vojislav 223, 271
Ivanić, Dušan 65, 66, 70, 159, 168,
234, 449
Ivanković, Niko 32, 159
Ivanović, Aleksa 342
Ivanović, Radomir V. 49, 69, 188,
270, 275, 343, 414, 415, 419
Ivanović, Vukašin 341, 350
Ivelić, Mitar 6, 32, 154, 159, 229,
230, 231, 232, 233

J

Jakšić, Đuro 227
Jelačić, Josip 30, 145, 397
Jiriček, Konstatin 233
Joksić, Velimir 268
Jolles, Andre 91
Jovanović Batut, M. 158
Jovanović, Borislav 9
Jovanović Zmaj, Jovan 13, 151,
160, 163, 214, 227
Jovićević, Andrija P. 233, 415

K

Kalezić-Đuričković, Sofija 242,
245
Kalezić, Milosav 332, 337, 352
Kalezić, Miroslav 44, 343, 348,
350, 352
Kalezić, Slobodan 218, 219, 221,
224, 225, 242, 270, 271, 332,
415
Kalezić, Vasilije 344
Kamenarović, Pavo 205, 207
Kamenski, Jan 268
Kanižlić, Antun 197, 198, 200
Karadordjević, Aleksandar 166
Kastratović, Drago 46
Kaštelan, Jure 44, 353, 354, 355,
357, 358, 359, 360, 361, 362,
363, 364, 366, 367, 420
Katanić, Danilo 268
Kavaja, Marko 44
Kičović, Miraš 123, 130
Kirste, Johann 118, 127
Kiš, Danilo 330
Kobliška, Antonije 32, 159
Kočić, Petar 112, 224, 275

- Kojović, Antun 35, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 68, 70, 71, 73, 80, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 115, 193, 195, 209
Kokoljić, Ivan Bolica 188
Kolar, Jan 163
Komarica, Lazar 6, 253, 254, 255, 256, 257, 269
Koprivica, Veseljko 7, 45, 372, 378, 379, 381, 398, 399, 421
Koprivić, V. 369
Koralija, Mirko 225
Körbler, Đuro 52, 67, 82, 83, 129
Kosić, Vaso 338, 339, 340
Kostić, Lazo 13, 151, 159, 164, 168, 379, 414
Kovačević, Filip 248
Kovačević, Špiro 31, 43, 156, 159, 175, 349, 418
Kovačić, Ivan Goran 353, 361, 362
Kovač, Mirko 45, 415, 421
Kovijanić, Risto 201
Kranjčević, Silvije Strahimir 18, 19, 384
Kravar, Zoran 198
Krste, Johann 118
Krivokapić, Boro 350
Krklec, Gustav 44, 420
Kreža, Miroslav 7, 18, 44, 197, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 401, 419, 420, 462, 471
Krušala, Ivan 191
Kučačić, Mirko 44, 417
Kukuljević-Sakcinski, Ivan 30, 145
Kulenović, Skender 353, 362
Kulišić, Fran 32, 165, 420
Kuničić, Petar 90, 371, 398

L

- Lalić, Mihailo 330
Lasić, Stanko 329, 335, 351
Latković, Vido 63, 67, 102, 107, 109, 115, 116, 130, 134, 150, 151, 168, 335, 350, 415
Lazarević, Stefan 403
Leto, Maria Rita 101, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 131
Lopičić, Nikola 44, 414, 420
Lorca, Federica Garcia 361
Lujanović, Petronije 31, 145
Lukić, Milica 2, 55, 70, 383, 458, 459, 477
Luković, Niko 193, 234

LJ

- Ljepava, Jovan 154, 158, 167
Ljubiša, Stefan Mitrov 5, 12, 18, 31, 33, 34, 35, 38, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 140, 148, 158, 164, 165, 168, 193, 209, 214,

- 215, 223, 227, 228, 245, 371,
398, 413, 461
- M**
- Macchiavelli, Niccolo 58
Macura, Antonije 31, 148, 420
Majakovski, Vladimir Vladimirovič
361, 377
Mallarme, Stephan 236
Mamula, Lazar 153
Manzoni, Alessandro 59
Marinetti, Filip Tomase 361, 377
Marković, Svetozar 253, 338
Martinović, Andelko 98, 229
Martinović, Marko 188, 189
Matavulj, Simo 13, 31, 59, 67, 150,
151, 157, 158, 160, 164, 168,
169
Matić, Tomo 31, 100, 131, 132,
147
Matoš, Antun Gustav 18, 19, 37,
41, 219, 224
Mazarović, Krsto 184, 189
Mažuranić, Ivan 7, 12, 18, 30, 38,
46, 99, 145, 146, 147, 281,
282, 283, 284, 285, 290, 291,
292, 293, 295, 296, 297, 299,
300, 301, 302, 303, 305, 306,
307, 308, 309, 310, 311, 312,
313, 384, 420, 468, 469
Medaković, Milorad 13, 115, 122,
145
Melvinger, Jasna 166, 355, 366
Micković, Tomo 62, 106
Mijatović, Čedo 233
Mijović Kočan, Stjepo 383
Mijović, Pavle 201
Mijušković, Slavko 51, 52, 68, 88,
89, 193, 247, 414
Miković, Donisije Đ. 226, 229,
248, 258
Milačić, Božo 44, 358, 359, 360,
366, 415, 420
Milaković, Dimitrije 13, 115, 145
Milanović-Krajišnik, Bogdan 165
Milčetić, Ivan 5, 35, 36, 37, 38, 52,
53, 54, 67, 69, 73, 74, 75, 76,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85,
87, 91, 92, 94, 95, 96, 168,
430
Milinović, Šimun 33, 165
Milobar, Fran 32, 165, 166, 167
Milošević, Miloš 191, 206, 207,
415, 419
Milošević, Slobodan 407
Milutinović, Simeon 144, 169
Miljanić, Novak R. 153, 168, 229,
247, 252, 266, 268, 270, 272,
274, 275
Miljanović Popović, Marko 22
Miljanov, Marko 18, 258, 413
Minić, Borislav Sl. 164
Mitrofanović, Đorđe 417
Mitrović, Aleksandar Lj. 6, 224,
246, 247, 248, 249, 414
Mršić, Mihailo 31, 156
Musulin, Nikola 31, 148
- N**
- Nenadić, Ivan Antun 187, 194, 195
Nenadović, Ljubomir P. 151, 156
Nikčević, Milorad 1, 2, 3, 5, 7, 9,
10, 11, 12, 14, 17, 19, 30, 33,
35, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53,
56, 58, 61, 65, 66, 68, 69, 70,
87, 90, 93, 99, 100, 102, 106,

- 110, 113, 114, 117, 119, 131, 132, 139, 146, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 186, 187, 189, 194, 196, 200, 253, 283, 287, 290, 291, 292, 300, 306, 310, 311, 329, 331, 351, 352, 356, 366, 367, 369, 370, 372, 373, 374, 377, 383, 387, 392, 395, 396, 398, 399, 402, 408, 409, 415, 421, 424, 426, 437, 441, 442, 457, 458, 459, 461, 462, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 476, 477
- Nikčević, Vojislav P. 46, 47, 49, 69, 93, 99, 119, 131, 132, 169, 176, 179, 180, 181, 182, 186, 187, 189, 194, 253, 270, 311, 356, 360, 366, 403, 408, 415, 417, 437, 458, 475
- Nikola, knjaz 14, 149, 151, 155
- Nikole, kralj 14, 31, 44, 149, 154, 155, 227, 230, 231, 464
- Nikolić, Vito 7, 45, 369, 372, 393, 395, 398, 399, 415, 416, 421, 459, 476
- Nodilo, Natko 224
- Novaković, Božo 31, 67, 109, 110, 127, 156, 158, 233, 349, 417
- Novak, Vjekoslav 241
- NJ**
- Njegoš, Nikola I. Petrović 12, 13, 14, 18, 19, 21, 30, 31, 33, 37, 38, 44, 47, 48, 57, 60, 62, 63, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 75, 79, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
- 109, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 154, 155, 156, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 223, 228, 230, 241, 281, 304, 313, 404, 406, 411, 412, 413, 415, 417, 420, 452, 461, 464, 468, 469
- Njegoš, Petar II. Petrović 18, 23, 30, 31, 48, 63, 67, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 107, 115, 119, 127, 128, 130, 131, 133, 144, 148, 149, 150, 154, 155, 156, 159, 160, 163, 167, 227, 228, 231, 293, 318, 404, 411, 412, 415, 451, 452, 464, 468
- O**
- Obradović, Dositej 143
- Odavić, Milan 119, 131
- Okrugić, Ilija 165
- Orbini, Mavro 29
- Orešković, Fridrih 30, 145
- Osolnik, Vladimir 59, 69
- Ostojić, Branislav 197
- P**
- Palavestra, Predrag 256
- Paltašić Kotoranina, Andrija 29
- Papić, Krsto 45, 421
- Parčić, Antun 165
- Pasković Kotoranin, Ljudevit 195
- Pavlović, Borko 332
- Pavlović, Dimirtije 453
- Pavlović, Jovan 154, 158, 164, 261

- Pavlović, Mihailo 7, 369, 396, 400, 421, 459, 476
Pavlović, Miroljub 45, 373, 399, 472
Pejović, Božidar 49, 50, 51, 59, 68, 87, 88, 89, 130, 131, 300, 301, 305, 311, 415
Peković, Slobodanka 255, 257
Pelagić, Vaso 13, 154, 156
Peričić, Eduard 28
Perić, Valter 214
Pešić, Gavro 156
Petranović, Stevan 31, 148, 153
Petrè, Fran 320
Pižurica, Krsto 64, 65, 68, 102, 112, 113, 415
Platon 19
Popović, Bogdan 224, 288
Popović, Bograd 311
Popović, Dimitrije 45, 373, 399, 413, 418, 427
Popović, Ivan 429
Popović, Jovan 167
Popović, Kata 435
Popović, Marko Miljanov 373
Popović, Marko Miljanović 22
Popović, Marko S. 6, 249, 259, 260, 261, 262, 263, 265
Popović, Miodrag 61, 67, 105, 130
Popović, Pavle 120, 121, 128
Popović, Petar 169
Popović, Simo 153, 156
Popović, Slobodan 415
Popović, Tomo Krsto 249
Popović, Vladimir 353
Popović, Vuk 92, 95, 96, 140, 148
Prac, Mario 281, 282, 306, 307, 312, 313
Preradović, Petar 30, 147, 224
Prijić, Aleksandar 417
Prosperov Novak, Slobodan 190, 192
Pucić, Medo 31, 147
Puškin, Aleksandar Sergejevič 287
- R**
- Racković, Nikola 249, 470, 471
Račeta, Savo St. 214
Rački, Franjo 33, 165
Radičević, Branko 214, 227, 287, 288, 310
Radojević, Veljko 6, 49, 68, 87, 112, 116, 120, 130, 248, 249, 332, 415
Radosavljević, Stevan 165
Radoš, Zvjezdana 37
Radović, Andrija 405, 417
Ratković, Risto 44, 330, 333, 334, 350, 352, 413
Razzi, Serafin 190
Ražnatović, Mihailo 92, 151, 152, 169
Rešetar, Milan 5, 31, 62, 67, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 147, 427
Ribarić, Josip 7, 423, 424, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442
Roganović, Jovan P. 233
Rotković, Radoslav 48, 49, 50, 55, 58, 62, 68, 87, 94, 107, 180, 190, 194, 195, 201, 208, 212,

245, 246, 267, 415
Rupčić, Ivan 205

S

Sabljaković, Dževad 7, 369, 372,
378, 382, 398, 459, 476
Samardžić, Stevan I. 6, 252, 265,
266, 267, 268, 270, 271, 272,
273, 274, 275, 276, 277
Schwarz, Bernardt 161
Scott, Walter 288
Shaw, Georg Bernard 17, 42
Simić, Radoje 197
Skerlić, Jovan 55, 92, 95, 96, 224,
225
Slamník, Ivan 361, 366
Smeća, Tripo 189
Sobaić, Miloš 417
Srđić, Đorđije 31, 145
Stanić, Vojo 45, 373, 399, 417, 421
Stefanović Karadžić, Vuk 13, 35,
47, 54, 70, 93, 119, 131, 148,
194, 232, 309, 389, 463
Stefanović-Karadžić, Vuk 35, 47,
54, 62, 70, 78, 82, 93, 106,
109, 119, 148, 232
Stefanović Vilovski, Todor 60, 67,
79, 80, 81, 82, 84, 104, 128,
225
Stevanović, Mihailo 110, 119, 126,
131, 266
Stojanović, Ljubomir 120, 128
Stojović, Milorad 351, 362, 367,
415
Strossmayer, Josip Juraj 19, 33, 55,
94, 420, 471
Subotić, Jovan 103, 127
Sundečić, Jovan 13, 31, 33, 156,

165, 168, 206, 214, 224, 225,
412

Š

Šalipurović, Vukoman 253
Šantić, Aleksa 224
Šegvić, Kerubin 234, 235, 236
Šević, Milan 123, 129
Škur, Vicko 192
Štedimilja, Savić Marković 44
Štoković, Alojz 2, 7, 45, 426, 441,
443, 445, 447, 448, 454, 455,
456, 464
Štur, Ljudevit 163
Šuković, Radivoje 169, 228, 248

T

Tacit 48, 50, 71
Tadijanović, Dragutin 44, 420
Tagore, Rabindranath 17
Tesla, Nikola 32
Tešić, Milosav 119, 131
Tomanović, Lazar 120, 154, 159,
413, 418
Tommase, Niccolo 31
Topalović, Mate 30, 145
Tripković Podnopoljski, Vicko 6,
240, 242, 245
Trnski, Ivan 30, 147
Trojanović, Vladimir 248

U

Ućelini Tice, Frano 214
Ujević, Tin 18, 43, 317, 384, 468
Utješinović, Ognjeslav 31, 147

V

- Veber Tkalčević, Adolf 54, 93, 94
Veković, Novak 268
Velimirović, Miloš 6, 258, 416
Vereš, Saša 41
Verona, Ida 6, 233, 234, 235, 236,
 237, 238
Vida, Viktor 19, 33, 39, 41, 111,
 335
Vimer, Franjo 163
Vraz, Stanko 31, 103, 127, 147,
 293
Vrbica, Ivo 62, 106
Vrčević, Vuk 148
Vučković, Niko 229, 231
Vujanić, Milica 119, 131
Vukmanović, Jovan 102, 150, 169
Vukosavljević, Slavko 353, 362
Vukotić, Mihailo 417
Vuković, Čedo 241, 245, 331
Vuković, Jasna Č. 234, 235, 236,
 237, 238
Vuković, Lazar 184
Vuković, Radovan 330
Vuksan, Dušan 32, 122, 123, 129,
 167, 420
Vulanović, Vojisal 373
Vuletić, Savo P. 266, 267, 270
Vuletić, Srećko 209, 270
Vulović, Srećko 6, 83, 92, 95, 96,
 204, 205, 208, 209, 210, 211,
 212, 213, 214
Vušković, Miloš 417

W

- Wollman, Frank 121, 122, 129

Z

- Zanović, Stefan 189, 193, 194
Zbutega, Branko 194, 204, 210,
 211
Zlatičanin, Ilija 249
Zmajevica, Matija 193
Zmajević, Andrija 192
Zogović, Radovan 44, 331, 352
Zore, Luka 32, 78, 165, 216, 420

Milorad Nikčević

KNJIŽEVNO-KULTURNE VEZE NA RUBOVIMA MEDITERANA

Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije

Lektura

Katarina Milonjić

Korektura

Ana Žanić

Tehnički urednik

Krešimir Rezo

Grafička priprema

Slika korice

akademski slikar Veselin Banjević

Slike u knjizi

dr Čedomir Marković i dr Rajko Vujičić

Crna Gora/Montenegro/Obod/Cetinje

Štampa

Grafo Bale, Podgorica

Tiraž

600 primjeraka